

«Bolashaq» академиясы
Академия «Bolashaq»

«Магистрлік оқулар – 2022»

**МАГИСТРАНТТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

«Магистерские чтения – 2022»

**МАТЕРИАЛЫ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ МАГИСТРАНТОВ**

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2022

УДК 378
ББК 74.58
М 12

М 12 **«Магистрлік оқулар – 2022».** Магистранттардың ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ. 2022.- 214 бет.
Материалы научно-практической конференции магистрантов **«Магистерские чтения – 2022».** - Караганды: РИО «Болашақ-Баспа» 2022.- 214 стр.

ISBN 978-601-273-382-2

Жинақта магистратура түлектерінің **«Магистрлік оқулар – 2022»** ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жарияланған.

Конференция материалдары құқықтану, қаржы, қазақ тілі мен әдебиеті, педагогика және психология, шет тілі: екі шет тілі мамандықтары бойынша магистратура түлектерінің ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелерін қамтыған.

В сборнике опубликованы материалы научно-практической конференции магистрантов-выпускников **«Магистерские чтения – 2022».**

Материалы конференции охватывают результаты научно-исследовательских работ выпускников магистратуры по специальностям юриспруденция, финансы, казахский язык и литература, педагогика и психология, иностранный язык: два иностранных языка.

Редакциялық алқа / Редакционные коллеги

Меңлібаев Қ.Н. – «Bolashaq» академиясының ректоры, философия ғылымдарының кандидаты, профессор, (бас редактор).

Ректор Академии «Bolashaq», кандидат философских наук, профессор (главный редактор).

Кадырова Г.А. - «Bolashaq» академиясының ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар жөніндегі проректоры, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, (бас редактордың орынбасары).

Проректор по научной работе и международному сотрудничеству, кандидат экономических наук, доцент (заместитель главного редактора).

Асакаева Д.С., Газиханова Ж.Г., Дарибекова А.С., Кабжанов А.Т., Сембиев К.З., Абдрахманов Р.Х., Дарибекова Н.С., Жумжумаев Н.С., Смагулова Г.С., Шутенова С.С.

УДК 378
ББК 74.58

ISBN 978-601-273-382-2

© Коллектив ұжымы
© «Bolashaq» академиясы
«Болашақ-Баспа» РББ., 2022

ҚҰҚЫҚТАНУ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Алдабаева А.
заң ғылымдарының магистрі,
ғылыми-зерттеу және жоғарыдан кейінгі білім беруді ұйымдастыру орталығының маманы,
«Bolashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
ardak.zhumaxankyzy@list.ru

Алғожа А.
Магистрант, «Bolashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
87009608772kz@gmail.com
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., доцент Амандыкова Л.К.

ҚЫЛЫМЫСТЫҢ ЖАСАЛУ ТЕТІКТЕРІ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Аңдатпа. Автор мақаласында адам саудасына тартылған ұйымдасқан қылмыстық топтардың географиялық, табиғи-тарихи және өзге де факторларға негізделген бірқатар ерекшеліктерді сөз етеді. Ондай топтардың ішкі иерархиясы мен құрылымын, азғыруды, орын ауыстыруды және мәжбүрлеуді ұйымдастыру тәсілдерін, алынған табыстарды жылыстату әдістерін және оларды одан әрі пайдалануды анықтауға ұмтылады.

Жалпы алғанда, әйелдер мен адам саудасына қарсы тиімді іс-қимылды ұйымдастыру үшін осы қылмысты жасау тетігін ашу қажет.

Саудаға тартылған қылмыстық топтардың негізгі санының жасы 15 жылдан аспайды [1,126]. Талдаушылар оларды қылмыстық ұйымдардың жалпыдан бөліп, мынадай ерекшеліктерді көрсете отырып, бөледі: олар аз дәрежеде иерархиялық, аймақтық және ұлттық шекаралар арқылы құрбандардың орын ауыстыруының қарапайымдылығы мен қауіпсіздігі үшін қажетті еркін мүшелікпен және байланыстармен көбірек сипатталады. Қатысушылардың үлкен желісі құқық қорғау органдарының араласуына немесе өзге де жағдайларға байланысты өткізілген акция үзілген жағдайда қылмыстық ұйымдарға маршрутты тез және оңай өзгертуге немесе қажетті адамдармен тез арада байланысуға мүмкіндік береді. Жалпы олар өз ұйымының деңгейімен, өз мүшелерінің кәсібилігімен, икемділігімен және үнемі өзгеріп отыратын ортаға икемділік пен сезімталдықтың жоғары дәрежесімен таң қалдырады.

Сонымен қатар, көптеген ұқсас белгілерге қарамастан, проф. Л. Шелли оларды ажыратуды ұсынады. Оның пікірінше, адам саудасына тартылған ұйымдасқан қылмыстық топтар әртүрлі географиялық, табиғи-тарихи және өзге де факторларға негізделген бірқатар ерекше сипаттамаларға ие. Олар топтың ішкі иерархиясы мен құрылымын, азғыруды, орын ауыстыруды және мәжбүрлеуді ұйымдастыру тәсілдерін, алынған табыстарды жылыстату әдістерін және оларды одан әрі пайдалануды анықтайды. Келтірілген сипаттамаларды ескере отырып, ол жалпы әрекет ететін 5 модельді және тек қабылдаушы ел жағдайында жұмыс істейтін алтыншы модельді бөлді [1,127-131].

- *Табиғи ресурстар моделі* (кеңестік кезеңнен кейінгі ұйымдасқан қылмыс). Оның ерекшелігі топтың қызметі бизнесті қолдау және жалғастыру бойынша күш-жігерді елемей кезінде қысқа мерзімді табыс алуға бағытталған. Қызмет негізіне делдалдарға тарту және кейіннен сату жатады, олар өз кезегінде құрбандарды сол жерге жеткізіп, болашақ иелеріне береді/сатады. Кірістер барынша көп емес және инвестицияларға жіберілмейді.

- *Сауда және даму моделі* (Қытай саудагерлері). Бұл әр түрлі-көріну бүкіл процесс толығымен іске асырылатын бизнестің кешенді ұйымдастырылуымен сипатталады: құрбандарды іздеуден бастап оларды кейіннен жария үйлерге және тұрақты табыс алу мақсатында сол сияқты мекемелерге беруге дейін. Пайданың басым бөлігі Қытайға оралады және жуу рәсімінен өткеннен кейін, мысалы, қытайлық жасырын банк секторының жүйесі арқылы заңды экономикаға және кәсіпкерлікті дамытуға салынады. Сауда құрбандарының басым көпшілігі пайдалану процесінде өз туыстарымен байланыс орнатуға мүмкіндігі бар, ал борыштарды өндегеннен кейін-босатылады [2,165-186].

- *Үлкен нарық моделі* (Америка-Мексика шекарасы Тобы). Оның қызметінің негізінде олардың әрқайсысының орнын ауыстыруға аздаған шығынмен құрбандардың үлкен санын тасымалдау жолымен барынша табыс алу принципі жатыр. Алынған табыстың басым бөлігі шекарашыларға пара беруге кетеді. Пайданың қалған бөлігі жерге және ауыл шаруашылығына инвестициялау үшін шыққан еліне қайтарылады.

- *Бұрмаланған кәсіпкерлік моделі* (Балқан қылмыстық топтары). Қылмыстық топтардың осы түрінің негізгі қызметі Шығыс Еуропаның басқа криминалдық ұйымдары үшін делдалдық функцияларды орындау және батыстағы құрбандарды патронаждауды жүзеге асыру, тұрақсыздық, азаматтық және әскери қақтығыстарды пайдалану, бәсекелестердің қалыптасқан нарықтарынан күштеп ығыстыру болып табылады. Олар сыбайлас жемқорлық жасаған шенеуніктермен және құқық қорғау қызметінің қызметкерлерімен белсенді ынтымақтасады. Құрбандарды қатыгез пайдалану және бақылау салдарынан алынған жоғары табыстар құқыққа қарсы қызметтің басқа түрлерін қаржыландыру, сондай-ақ отанында және шетелде жылжымалы және жылжымайтын мүлікті сатып алу үшін пайдаланылады.

- *Қазіргі заманғы технологиялармен* (Нигерия мен Батыс Африкадағы әйелдерді сататын ұйымдар) үйлескен дәстүрлі құл еңбегінің моделі. Сауда процесін ұйымдастыру негізінде ең заманауи технологиялар мен асыл тұқымды дәстүрлердің шебер үйлесімі жатыр. Құрбандар Африка құрлығының аумағында ұрланады. Құрбан айт пен Вуду тәжірибесіне сену оларды оңай бақылауға мүмкіндік береді. Мұндай ұйымдардың тағы бір ерекшелігі әйелдер үшін ең ауыр және ақысы төмен жұмыстар, мысалы, көшедегі жезөкшеліктер үшін жеткізу және жаппай физикалық зорлық-зомбылықты пайдалану болып табылады. Өз қызметінде олар адам саудасымен шектелмейді және алынған табысты құқыққа қарсы қызметтің өзге түрлеріне салады немесе олардың аз бөлігін жергілікті құрылымдарға отанында жібереді.

- *Тиімді қызмет моделі (голландтық тәсіл)*. Модельдің негізіне бордельдердің иелері – өз табысын барынша арттыруға ұмтылатын ұтымды іскер адамдар деп презумпция салынған. Мемлекет бір жағынан, әйелдерге қатысты теріс пайдаланушылық санын төмендететін, ал екінші жағынан алынған табыстарды жылыстатуды талап етпейтін осындай сипаттағы ұстауды заңдастырады және лицензиялайды. Бұл модельде қылмыстық топтар заң шеңберінде әрекет етеді және әйелдерді шекара арқылы заңды түрде өткізуге мүдделі, өйткені басқа жағдайда оларға жұмыс істеуге тыйым салынады. Алайда, қандай да бір үлгіге жатқызылғанына қарамастан, саудаға тартылған барлық топтастықтар іс-әрекеттердің бірыңғай алгоритмін жасады: тарту – шығу үшін қажетті құжаттарды «ресімдеу» – тікелей немесе межелі елге транзиттік аумақтар арқылы – «пайдалану» - келісім-шарт мерзімі аяқталғаннан кейін немесе басқа иесіне қайта сатылғаннан кейін отанына оралу. Жүргізілген әлеуметтік-криминологиялық зерттеу барысында біз сауда процесінің әрбір сатысының келесі сипаттамаларын анықтадық.

Қазақстан шекараларының ішінде жұмыс істеу үшін әрбір оралған әйел үшін рекрутерлер орташа есеппен 100-ден 500 АҚШ долларына дейін алады. Мысалы, Қостанай қаласында қозғалған адам саудасы туралы іс бойынша тергеу барысында зардап шеккендердің әрқайсысы 250 АҚШ долларына Алматы түбіндегі сутенерге берілгені анықталды. Қытайда жұмыс істеу үшін құрбан агентке шамамен 1000 доллар пайда әкеледі, ал Австралия үшін - 2000. Темір жол ауданы прокуратурасының мәліметтері бойынша Израиль мен Қытайға 30 адам сатқаны туралы қылмыстық істі тергейтін Әрбір оралған қыз үшін саудагерлер 150-ден 350 АҚШ долларына дейін ақша алған [3]. Алайда, сауданың негізгі барыштарын тартушылар емес, сатушылар мен сутенерлер, өз мекемелері үшін әйелдерді сатып алады. Мысалы, Израильде жұмыскер орташа алғанда оның сыртқы мәліметтеріне байланысты әр сатылған үшін 5000-нан 10 000 АҚШ долларына дейін алады, ал бордельдің иесіне шамамен 12 000 ай сайынғы пайда әкеледі. Америкада әйелдердің құны айтарлықтай қымбат – ТМД-ларықтардың бағасы орта есеппен шамамен 50 000 долларды құрайды. Күн сайын стриптизерша американдық қожайынына 600 доллар табады, ал жезөкше аптасына 20 000 -25 000 доллар пайда әкеледі.

Әйелдер саудагерлері көпжылдық тәжірибе барысында азғырудың бірқатар әдістемелерін әзірледі, олар кейіннен шетелге өту және секс-бизнеске тарту үшін қажетті контингентті табысты таңдауға мүмкіндік береді. Жүзеге асыру тәсіліне байланысты келесі түрлерді бөлу қабылданған.

Ең бірінші және ең танымал – жұмысқа жалдау туралы хабарландырулар. Олар газеттерде басылады, теледидарда және Интернет желісінде орналастырылады, қала бойынша әдеттегі хабарландыру түрінде желімделеді. Онда 18-30 жас аралығындағы қыздар мен әйелдерге тағайындалған елдің тілін және ерекше кәсіби дағдыларын талап етпейтін жоғары ақы төленетін жұмыс ұсынылады. Әдетте, мұндай хабарландыруларда қызмет көрсету, стриптизерш, биші,

хостес, даяшы және т.б. Бос орындар көрсетіледі. Ізденушілерге жоғары табыс, үкіметтік келісім-шарттар, тиімді еңбек жағдайлары, икемді жұмыс кестесі, жақсы тегін тұрғын үй, тамақтану, қауіпсіздік және интимнің болмауы кепілдендіріледі. Бұл әдісті Еуроодақ елдерінде жұмыс істеу үшін бірнеше ондаған әйел жинап, саратовские вербовщики қолданды [4], сондай-ақ, "Меридиан-Сервис" шетелде жұмысқа орналастыру жөніндегі Хабар агенттігінің иесі.

Агенттік Азия елдерінде (Жапония, Оңтүстік Корея, Қытай, Тайвань, Гонконг), еуропалық (Ұлыбритания, Германия, Нидерланды, Скандинавия, Италия, Испания, Греция, Кипр, Португалия және т. б.), Араб (БАӘ, Түркия), сондай-ақ АҚШ, Канада, Израиль және т. б. жұмыс ұсынады.

Кейде рекрутингтік агенттіктер көрсетеді деректемелері құқығына рұқсат жұмысқа орналастырумен айналысады ресей азаматтарын шетелде. Алайда, газеттерде шетелге жұмысқа жалдау туралы хабарландыруларды орналастыратын фирмалардың лицензияларының нөмірлерін талдау олардың бірде-біреуі осындай қызметпен айналысу құқығына өзінің рұқсатын бірде-бір рет ұзартпағаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тәжірибе көрсеткендей, бұл лицензия берілетін мерзімнен артық жұмыс істемейтін бір күндік фирмалар. Осыдан кейін олар жабылады, орнына жаңа тарихы жоқ.

Рекрутингтік өзін ұстанушы агенттіктердің барлығы қызметтің тиісті түрімен айналысуға лицензиясы жоқ. Бүгін тек ресми түрде ПМ Көші-қон істері лицензиясы бойынша 600-ден астам ұйым жұмыс істейді. Мұндай хабарландыруларды жиі басқа елдерде ресейлік адамдарды жұмысқа орналастыруға заңды негізі жоқ туристік фирмалар береді. Кейбір деректер бойынша, шетелде жұмыс істейтін ұйымдардың шамамен 20-30%-ы алаяқтық болып табылады [5,33].

Қауіпсіздік пен тартымдылыққа қарамастан, ұсынылған Жұмыс қауіпсіз және оңай емес. Жұмысқа орналастырумен айналысатын және оған қоса тиісті лицензиясы бар агенттіктер келісімшарттарының мазмұнын талдау ізденушілердің өте тиімсіз жағдайларға ұшырайтынын көрсетеді. Халықаралық конвенциялар мен еңбек туралы декларациялар, ұлттық еңбек заңнамасы (кем дегенде ресейлік) бұзылады. Сонымен, мысалы, келісім-шартта бір агенттіктердің болды тікелей беру көзделген жағдайда, қызметкер жұмыс берушіге шетелдік паспортты бүкіл келісім-шарттың қолданылу мерзімі-мыс болдырмау мақсатында ұрланған немесе жоғалған. Көптеген шарттар мән-жайларға қарамастан мерзімінен бұрын бұзуға тыйым салу туралы тармақты қамтиды немесе ол үшін делдал фирманың немесе жұмыс берушінің келісімі талап етіледі.

Сарапшылардың бағалауы бойынша, әйелдердің 20%-ға дейін баспасөздегі хабарландыру арқылы оралады [6,72]. Біздің зерттеу барысында Қиыр Шығыс аймағында бұл сандар жоғары екені анықталды – Еуропаға жұмысқа шыққан қыздардың 40%-ы және АТР елдеріне сол мақсатпен кеткен қыздардың 55%-ы БАҚ арқылы қайтарылды. Шетелдік әріптестердің мәліметтеріне қарағанда, бұл сандар одан да жоғары – Израильге жезөкшелікке тарту үшін шығарылған сұралған әйелдердің 70%-ы БАҚ-тағы хабарландыру арқылы рекрутингтік агенттіктермен аяқталды [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шелли Луиза. *Торговля женщинами: экономический подход // Организованная преступность, терроризм и коррупция: Криминолог, ежекварт. альманах. - 2013. -№3. -С. 126.*
2. *О китайской модели торговли см. подробнее: Шелли Луиза. Посткоммунистические перемещения и нелегальные перевозки людей: китайская контрабанда и торговля русскими женщинами // Торговля людьми. Социокриминологический анализ. - М., 2012. - С. 165-186.*
3. *Официальный сайт прокуратуры Курской области. Уголовное дело №556102 // Архив Прокуратуры Железнодорожного района г. Хабаровска.*
4. *Уголовное дело № 18017 // Архив Прокуратуры Саратовской области.*
5. Юнаш И.Б. *Отправившись на работу за рубеж, юные россиянки часто оказываются... в рабстве // Советская Сибирь. - 2003. - 28 августа.*
6. Хьюз Донна М. *Теневой рынок: способствование процветанию или подрыв стабильности? // Journal of International Affairs. - Весна, 2000. - С. 72*
7. Хайкина Р. *Женщина женщине, Израиль. - 2014.*

Амангельдиев Е.Е.
Магистрант, «Volashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., қауымдастырылған профессор Әбдіжәми А.Ж.

АЛҚА БИЛЕР СОТЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Сот өндірісін алқа билердің қатысуымен жүзеге асыру еліміздегі әділ соттың жалпы ахуалын елеулі түрде жетілдіруде маңызы зор және ол мемлекет мүддесі мен сот беделін одан әрі арттыра түседі.

Алқа билер соты елдегі азаматтардың әділсотқа қатысу нысанының ең кең тараған және ең белгілі түрлерінің бірі. Қазіргі кезеңде алқа билер соты азаматтық сот өндірісіне қарағанда, қылмыстық сот істеріне кең таралған.

Алқа билер сотының негізгі екі нысаны бар: англо-саксондық құқықтық жүйедегі елдерге тән, кәсіби судьядан тәуелсіз, іс бойынша вердикт шығаратын алқа билер соты және континентальды құқықтық жүйеге тән, кәсіби судьялармен бірге сот ісін қарастыратын және үкім шығаратын шеффендер соты (ассиздер соты). Қандай да болмасын қателіктерге жол бермеу үшін басқа елдердегі сот практикаларына назар аударып, олардың жағымды әрі жағымсыз жақтарын анықтау қажет.

Америка Құрама Штаттары және Англия тәрізді елдерде алқа билер соты ғасырлар бойында қылмыстық және азаматтық істер бойынша сот өндірісінде әрекет жасап келеді. Алқа билер сотының отаны болып Англия танылады, кейін басқа елдер үшін Англияның практикасы үлгі болып қалды. Зертеушілердің пікірі бойынша «алқа билердің тең қатысуымен болатын сот» 1215ж Ұлы бостандық хартиясы кезеңінен бастап келе жатыр. Францияда демократиялық әділсоттың негізгі ретінде, алқа билер сотының негізі (ассиздер) 1790 жылғы сотты ұйымдастыру туралы Декретпен қаланды.

Англо-саксондық алқа билер сотынан айырмашылығы, француз алқа билері сот процессінде куәлерден, айыпкерден жауап алуға қатысып, вердиктке байланысты судьялармен бірге кеңесіп, отырыстарға қатысады. Алқа билер сарапшылары (жюри) жеребе салу арқылы сайланатын 9 адамнан тұрады. Алқа билер соты қосымша және негізгі жаза туралы сұрақтар шешеді.

Америка Құрама Штаттарының Конституциясына сәйкес, егерде талап арыз құны 20 доллардан асатын болса, азамат өзін ісін алқа билер сотының қарастыруына беруге талап ете алады. Америка Құрама штаттарындағы алқа билер соты ағылшын құқықтық үрдісіне негізделінгеніменде, бұл институттың дамуына ұлттық ерекшеліктер мен дәстүрге сүйене отырып дамыды [1,36-б.].

1999 жылы Сирокуздағы (Италия) қылмыстық - құқықтық ғылымдарды жоғарғы зерттеудің Халықаралық институтында, Біріккен ұлттар ұйымының қатысуымен, «XXI ғасырда қылмыстық сот өндірісіне кәсіпқой емес тұлғалардың қатысуы» атты ғылыми конференция өтті, бұл бас қосуға 24 мемлекеттің өкілдері қатысты. Конференцияда алқа билер сотының қолданылу жағдайы ретінде жазасы ұзақ уақыт аралығында бас бостандығынан айыратын немесе өлім жазасын қолданылатын ауыр және аса ауыр қылмыстарды қарастыру мәселесі аталып өтті; алқа билер соты кәсіби соттардағы кейбір теріс тенденциялардың жолындағы кедергі ретінде танылып; сот қателіктеріне жол бермеу мақсатында алқа билердің айыптау вердиктің жоғарғы сот инстанциялары тарапынан бақылау механизмін қалыптастыру қажет; алқа билер сотының құнының жоғарылығы туралы дәйектер құқықтық реформаларды жасауда кедергі болып пайдаланылмауы керек. Англосаксондық құқықтық жүйедегі құқықтық негізгі қайнар көзі ретінде - сот прецеденті аналогиялық іс бойынша соттың бұрынғы шығарған шешімі танылады. Сот прецеденттерінің практикасы - континентальдық құқықтық жүйе сүйенетін заң нормаларына қарағанда икемді.

Қазіргі Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі осы континентальдық Европаның құқықтық жүйесіне сәйкес келеді. Жалпы құқық жүйесінде судья заң нормасын нақты жағдайды шешу кезінде шығарады. Әр түрлі соттардың практикасы туралы білімдерді игере отырып, өзінің ситуациясынан шығудың жолын іздейді, соған дәл шешім шығарады. Егерде таппаса, жалпы

құқық жүйесіндегі судья тек қана құқық қолдану әрекетін емес сонымен бірге құқық шығарушылық әрекетін де жүзеге асырады.

Сот өндірісін алқа билердің қатысуымен жүзеге асыру еліміздегі әділ соттың жалпы ахуалын елеулі түрде жетілдіруде маңызы зор және ол мемлекет мүддесі мен сот беделін одан әрі арттыра түседі. Алқа билер институты процессуалдық заңнамадағы барлық қағидаларын мінсіз және толыққанды орындалуына бағыт-бағдар береді [2].

Атап айтқанда, сот үдерісіндегі сайысушылықты қамтамасыз етуге ықпалын тигізеді Алқа билер соты - осы құқықтық жүйенің дәні. Англосаксондық құқықтық жүйедегі алқа билер сотының мүсіне өте анық көрсетілген. Алқа алушы тұлға өзінің өмірлік тәжірбиесіне сүйеніп, әділдік туралы өзінің көзқарасын басшылыққа алады. Вердикт шығару кезіндегі алқа билердің жекелігі мен тәуелсіздігі, сотта болып жатқан мән - жайларды шынайы түрде қабылдау, сотталушыны кінәләу туралы түсініктерінің болмауы, алдын ала іс материалдарымен таныспауы, заң нормасын басшылыққа алу қажеттілігінің болмауы, жоғарғы сот инстанциясына бағынушылықтың болмауы - осының барлығы алқа билердің еркіндігінің белгісі ретінде танылады.

Алқа билер қылмыс оқиғасы дәлелденгенде және оны сотталушы жасаған болса айыптау вердиктісін шығара алады. Бір біріне ұқсас істер бойынша алқа билердің бір алқасы айыптау, екінші алқасы ақтау вердиктілерін шығарады. Алқа билер кейбір жағдайларда судьяны да дәл осындай жағдайға қояды. Қоғамның судьялары ретіндегі, заңның нақты керсетілген шегінен тыс шешім қабылдауда алқа билердің әрекеттері еркін және судьяға бағынбайды. Алқа билер соты англосаксондық құқықтық жүйеге сәйкес, келуімен бірге, либералдық құқық ұғыну тұжырымдамасына да сәйкес. Осы тұжырымдамаға сәйкес, құқық заңмен сәйкестендірілмейді, керісінше құқық кең мағыналы, гуманизм, әділдік және жалпымен танылған халықаралық құқық нормаларының қағидаларымен ұқсастандырылады.

Ғылымда көптеген жылдар бойында құқықтық позитивтік ұғыну билік құрып келді. Бұл тұжырымдама бойынша құқық пен заң бір құбылыс түрінде қарастырылды. Ресми түрде сот прецеденті Қазақстандық құқықтық жүйеде құқықтың қайнар көзі ретінде танылмайды. Өтпелі кезең жағдайында ескі көзқарастар түбірімен өзгертіліп, көптеген қоғамдық қатынастар заңмен реттелмей қалуы мүмкін және мұндай жағдайлар орын алуда. Көп жағдайда заңдар бір біріне қарама - қайшы келеді. Заң шығарушы өмір шындығынан бір қадам артта қалып қояды. Осының нәтижесінде құқық шығарушылық әрекеті өмірдің өзімен ұсынылып отырған шара ретінде қарастырылынады. Алқа билер соты тек қана қылмыстық-құқықтық және қылмыстық процессуалдық қатынастар саласын ғана емес, сонымен бірге адам құқығы мен әкімшілік құқық саласын да қамтиды.

Біздің санамызда мынадай көзқарас қалыптасқан, яғни судья әрқашанда заңда көрініс тапқан, мемлекеттің еркін білдіреді. Либералдық құқықты тану гуманизм қағидасына сүйеніп, әділдікке негізделеді. Бұл қағидаларға заң қайшы келетін болса, онда олар заңнан жоғары тұрады.

Құқықтағы жаңа құбылыстар мен көзқарастар шындыққа сәйкес келсе, ескі бұрынғы заңдармен теңестірілуі керек. Бұл тұрғыдан алқа билер сотын бір бағытта жетілдіру ұсынысы ақталуы керек. Бірақ Қазақстан Республикасында алқа билер соты институтын дамытудың жолын анықтауда материал жеткілікті ме? Және бұл бағыттағы қадамдар ақталынады ма? қазіргі кезеңде осы мәселелерге байланысты әр түрлі көзқарастар айтылып жүр.

Құқықтық дәстүр - ұзақ уақыт бойында қалыптасқан, тұрғындар тарапынан кең қолдау тапқан, қарапайым құқықтық сана деңгейінде көрініс тапқан құбылыс. Алқа билер соты институты тұлғаны король билігінің құрсауынан қорғау құралы ретінде Англияда пайда болған, сөйтіп жалпы құқық жүйесіндегі дәстүрге сәйкес келіп, өзі құқықтың бөлігіне айналған.

Америка континентінде өткен соң, алқа билер соты Америка Құрама Штаттарындағы дәстүрлі құқықтық институт белгілерін өзінің бойына жинады. XIX ғ. континентальдық құқықтық жүйе елдерінде кең етек алды. Егерде алқа билер сотын үлгі ретінде қарастыратын болсақ, онда оған заңдармен көрсетілген және практикада әрекет жасаушы процедураны құрайтын әрекет ережелері мен тәсілдері.

Алқа билер сотын қалыптастыру - өте күрделі процедура, оған ұйымдастырушылық (алқа билердің тізімдерін жасау, оларды сот отырысына шақыру), сонымен бірге процессуалдық шаралар (сотқа шақырылған алқа билердің істі қарастыруда объективті болуын судья анықтайды, алқа билердің өздерін кері қайтаруы). Жоғарыдағы әрекеттердің нәтижесінде он екі алқа алушы және екі запастағы алқа алушы қалады. Төрағаның ұсынысы бойынша олар алқа қабылдайды.

Алқаның мәтіні кейбір жағдайларда Заңда нақты көрініс табуы мүмкін. Мысалы, Қазан көтерілісіне дейінгі Ресей алқа билер сотында алқаға священник шақырған және салтанатты түрде жүзеге асырылды. Алқа билердің сандық құрамы - іс бойынша тікелей қатысатын 12 адам, бұл жүйе ағылшын сот жүйесінен алынған. Алқа билердің сандық құрамы парақта жазылған сұрақтарға қатысушылардың барлығы тең жауап беріп, бір адамның пікірінің артықшылыққа ие болуына жол бермеу керек. Кейбір жағдайларда алқа билердің саны он - тоғыз адамға дейін азаюы мүмкін, дегенмен де алқа билер сотының тарихи қалыптасуы он екі адаммен аяқталды. Үлгі түрінде алқа билер соты - қоғамның кішірейтілген үлгісі.

Алқа билер азаматтар әлеуметтік мәртебесіне, ұлтына, жынысына, біліміне қарамастан кездейсоқ тандаудың нәтижесінде іріктелінеді. Заң шығарушының ықыласы бойынша алқа билер қатарына әділ сотты жүзеге асыруға шын ықыласпен көңіл аударатын адамдарды алуға тырысады. Сондықтан, алқа билер қатарына кіретін адамдарға белгілі бір талаптар қойылуы мүмкін. Мысалы, жас шамасы, соттылығы жоқ адам, әрекет қабілеттілік т.б. Жергілікті атқарушы органдар мен өзін-өзі басқарушы органдар алқа билер тізімін құрғанда, сот өндірісіне қатысуға құқысы бар тұлғаларды кіргізулері керек.

Алқа билердің жалпы тізімдері жеке әр қала, аудан бойынша жасалуы керек. Алқа билердің жалпы тізімдерін құру туралы әкімшілік тұрғындарға хабарлап, екі аптадан кейін ықылас білдіргендердің барлығын олармен таныстырады және келіп түскен өтініштерді қарастырады. Алқа билердің анықталған жалпы тізімі облыстық әкімшілікке береді. Облыс әкімшілігі барлық жалпы тізімдердің негізінде бір жалпы тізімді қалыптастырады. 16 Кейбір жағдайларда заң бойынша запастағы алқа билердің тізімін құрудың ерекшеліктері көрсетіледі.

Алқа билердің жалпы тізімі мен запастағы алқа билердің тізімі жергілікті баспасөздерде жарияланады. Сонымен бірге мысалы, Ресей мемлекетінің алқа билер туралы заңдарында алқа билері қалыптастырудың мерзімі көрсетіледі. 1864 жылғы сот реформаларын жасаған авторлардың пікірлері есепке алынады. Сол кездегі сот Жарғылары алқа алушылар тізімінің үш түрін көрсеткен: жалпы - ценз талаптарына сәйкес келетін тұлғалар; кезектегі - алқа билер міндетін орындауға тікелей шақырылған тұлғалар; запастағы – іс қарастырылатын қалалардың тұрғындары.

1864 жылы сот Жарғысымен қарастырылған алқа билердің жалпы тізімдері қазір Ресей сот практикасында жоқ. Бұл тізімдер кезектегі тізімдерге қолданылады. Сотта алқа билерді іріктеу сот процессінде алқа билердің іске қатысуынан босату жолымен, өзін-өзі істен шақырып алу және жеребевка арқылы жүзеге асырылынады. Сот отырысының хатшысы алқа билердің сот отырысына келгені туралы хабарлайды. Судья өзінің кіріспе сөзінде қандай іс қарастырылатыны туралы хабарлап, алдағы міндеттерді түсіндіреді, алқа билердің құқықтары мен міндеттері туралы мәлімдейді және мүмкін болатын құқықтық жауапкершіліктермен таныстырады.

Судья алқа билердің сот өндірісіне қатыса алмайтындары туралы негіздерді анықтайды. Жас шамасы 25-ке толмаған, соттылығы бар, әрекет қабілеттілігі жоқ немесе шектелген әрекет қабілеті; тіл білмеу, мүгедек немесе сот отырысы кезінде болатын мән жайларды дұрыс қабылдауға кедергі жасайтын физикалық кемшіліктері бар тұлғалар, 70 жасқа толу, белгілі бір лауазымда қызмет жасау (атқарушы және өкілетті органдардың басшылары мен олардың орынбасарлары), үш жасар баласы бар аналар, кәсіби парызы бар тұлғалар (дәрігер, оқытушы, діни наным сенім т.б.). Алқа алушы міндетінен тұлғаны босату туралы судьяның шешімі құпия шығарылады. Алқа алушы сот қатыса алмауы туралы шын мәлімет беруі керек. Алқа алушы міндетінен босату туралы сұрақты шешу кезінде прокурор, жәбірленуші, айыпкер және қорғаушы қатыса алады. Процесске қатысушылар алқа билерді кері шақыруы негізделген және негізделмеген болуы мүмкін. Бұл ереже сайысушылық қағидасының белгісі болып танылады. Негізделген кері шақыру прокурормен, жәбірленушімен, азаматтық талапкермен, азаматтық жауапкермен т.б. жүзеге асырылынады. Негізделмеген кері шақыру кезінде жақтар алқа билердің кері шақыруларының себебін дәлелдемейді.

Мемлекеттік айыпкер алқа билерді бірінші болып кері шақырады. Бірақ прокурормен кері шақырылатын алқа билердің саны екеуден аспау керек. Сотталушы мен оның қорғаушысы алқа билерді екінші болып кері шақырады және алқа билердің саны он төрт болғанша кері шақыра береді. Егерде іс бойынша сот билердің саны бірнеше болатын болса, онда алқа билерді шақыру 17 олардың арасындағы келісім бойынша жүзеге асырылынады, ал егерде олар келісімге келмесе, онда кері шақырылатын алқа билердің саны олардың арасында тең бөлінеді. Сотталушы алқа

билерді кері шақыру туралы өзінің құқығынан бас тартуы мүмкін. Онда басқа сот билер алқа билер саны он төрт болғанша кері шақырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. М.: «Зерцало», 2001. -36 с

2. Қазақстан Республикасының алқа билер соты туралы Заңы. 16.01.2016
<http://adilet.zan.kz/kaz/docs> -

ӨОЖ 343.9.01

Дәуленбай А.

Магистрант, «Volashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
daulenbay@mail.ru

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., қауымдастырылған профессор Әбдіжәми А.Ж.

АДАМ ҰРЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Автор мақаласында адамды ұрлау сияқты қылмыстың жалпы себептері мен жағдайларын етене сөз етеді. Еліміздің аумақтарындағы бұл қылмыстық құбылысқа сараптама жасауға ұмтылады.

Адамды ұрлау жасаудың ерекшелігі мен статистика деректері көрсетілген қылмыс субъектісінің жәбірленушіні бас бостандығынан айыруды жасау процесін бақылау үшін бос уақытқа ие болуы тиіс екендігін растайды. Сондықтан да қылмыскерлердің арасында жұмыс күні ішінде еңбекпен қамтылғандардың үлесі аз (барлығы 10%). Осы қылмысты жасаған қылмыскерлердің жеке басы «қылмыстық кәсіпқойлықпен» сипатталмайды, бұл арнайы рецидивтің болмауымен, сондай-ақ бұрын сотталған адамдардың төмен пайызымен расталады.

Қылмыстық-құқықтық доктринаға сәйкес, қылмыскердің жеке басы қылмыскердің жеке тұлғасынан қоғамдық қауіптілікпен ерекшеленеді. Соңғысы, тиісті қылмыстық мінез-құлықты тудырған криминогендік мүдделер мен уәждеме түріндегі жеке тұлғаның қасиеттерінің жүйесі болып табылады. Сонымен қатар, жеке тұлғаның қоғамдық қауіптілігінің міндетті құрамдас бөлігі құқықтық психологияның криминогендік деформациясы, яғни қылмыстық заңға деген дәлелсіз қарым-қатынастың түрлі нұсқалары болып табылады.

Жеке адамның қоғамдық қауіптілігі тек әрекет сипатымен ғана емес, сонымен қатар қылмыстық мінез-құлық пен оның уәждемесі барлық жеке қасиеттер жүйесінде және жалпы субъектінің мінез-құлқында, өйткені «ол жасаған қылмыспен байланысты, бірақ онымен сәйкес келмейді», адам ұрлайтын қылмыскерлердің жеке басының қоғамдық қауіптілік дәрежесі пайдакүнемдік қылмыс жасаған қылмыскерлерге қарағанда әлдеқайда төмен. Бұл өз көрінісін санкцияда тапты. Сонымен қатар, біз жүргізген зерттеу барысында қылмыстық өмір салтын жүргізу шеңберінде осындай әрекеттердің бір тізбек сериясын жасамау фактісімен (яғни қылмыстық кәсіпқойлық жоқ) расталады.

Қылмыс, оның ішінде адам ұрлау жасаған адамдар әлеуметтік, дәлірек айтқанда, әлеуметтік сипаттар жиынтығы бойынша, ал кейде кейбір биологиялық қасиеттер құқық қорғаушы азаматтардан анық ерекшеленеді. Бірақ бұл айырмашылықтар салыстырмалы сипатқа ие және қылмыскерлердің өздері бір-бірінен ерекшеленеді. Алайда кез келген криминологиялық зерттеудің мақсаты - жалпы қылмыстылықты ғана емес, оның түрлері мен түрлерін детерминациялайтын криминогендік факторлардың типтік кешендерін анықтау. Қылмыскерлердің жеке мінездемелері ерекше маңызға ие.

Типология – бұл қылмыстық мінез-құлыққа себеп болатын Елеулі белгілерге негізделген қылмыскерлердің терең сипаттамасы. Типологияның жіктелуден негізгі айырмашылығы типология әлеуметтік ерекшеліктердің барлық немесе белгілі бір топтары үшін типтік жиынтығын қорытады, ал жіктеу қылмыскерлерді жеке дара белгіге сәйкес топтарға бөледі. Біздің ойымызша, А. И. Долгова әзірлеген ең сәтті типология ұсынылады. Борышкер (ол қылмыскердің жеке басын әлеуметтік түр ретінде қарастырады), оған сәйкес барлық қылмыскерлер

криминогендік және криминогендік емес (кездейсоқ) тұлғаларға бөлінеді. Криминогендік тұлға үш түрге бөлінеді: дәйекті-криминогендік, ситуативті-криминогендік және ситуативті [1,118-120].

Келтірілген типологияға сәйкес, адам ұрлау жасаған қылмыскердің жеке басын біз зерттеген қылмыскерлердің ситуациялық-криминогендік түріне жатқызу керек. Бұл топ моральдық нормаларды жиі бұзумен және қылмыс болып табылмайтын құқық бұзушылықтарды жасаумен сипатталады. Зерттелген топтың шамамен 17 %-ын ахуалдық түрге жатқызуға болады, өйткені оған мынадай көрсеткіштер тән: адамгершілік-құндылық жүйесінің деформациясы шамалы, қиын жағдайда әлеуметтік орта мен тұлғаның өзара іс-қимыл механизмінің ақаулары бар: проблемалық және даулы. Қылмыс бұл адамға мүлдем қажет емес жағдайдың ықпалымен жасалады. Қылмыскерлердің зерттелетін санатын кездейсоқ түрге жатқызуға болмайды, себебі жеке адамға және оның тікелей құқықтарына зорлық-зомбылық жасау ниеті.

Сонымен қатар, қоғамға қарсы бағыттың мазмұны бойынша қылмыскерлердің мынадай белгілері бар: пайдакүнемдік, зорлық-зомбылық және пайдакүнемдік-зорлық.

Сонымен, адам ұрлау жасаған қылмыскер, әдетте, 20-дан 40 жасқа дейінгі, бос уақыты бар ер адам орта білінбейді және қылмыстық кәсіпқойлығы жоқ, жалпы жағдайға-криминогендік түрге жатады.

Жәбірленушінің жеке басы. Қылмыстық істерді зерделеу көрсеткендей, ұрлаудың құрбандары тек коммерциялық қызметпен айналысатын адамдар ғана емес. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша адам ұрлаудан зардап шеккендердің осы санатының үлесі 22%-ды құрайды. Салыстыру үшін: бас бостандығынан заңсыз айыру кезінде коммерциялық қызметпен айналысатын адамдардың үлесі 32%-ды құрайды. Егер ұрлаудың құрбандары көбінесе кәсіпкерлік қызметпен айналысатын адамдар болса және олар қорқытып алу мақсатында ұрласа, онда бизнесмендерді бас бостандығынан заңсыз айырған кезде бұрын алынған қарызды қайтару мақсатында бас бостандығынан айырады. Бизнеспен айналысатын адамдардан кейін екінші орында жеңіл мінез - құлықты әйелдер (жезөкшеліктер) ұрлау құрбандары болады-20%, сондай-ақ мемлекеттік мекемелерде жұмыс істейтін адамдар да (7%), сондай-ақ оқушылар да (4 %).

«Жұмыс істемейтін» санатына жататын адамды ұрлаудан зардап шеккендердің салыстырмалы түрде жоғары саны (39 %), біздің ойымызша, бұл санатқа тұрақты жұмыс орны жоқ, бірақ пәтер иелері болып табылатын және өзінің қаржылық жағдайын ақшалай қосымша төлеммен аз пәтерге айырбастау жолымен түзетуге ниет білдірген адамдар жатады. Осылайша, пәтерді айырбастау дағдысы болмай, жәбірленушілер (пәтер иелері) бірнеше клиенттерге тұрғын үй алаңын айырбастауға жиі келісім беріп, ақшалай аванс алатын жағдайлар белгілі. Өз ақшаларын қайтару мақсатында клиенттер көбінесе үй иелерін ұрлайды және қарызды төлегенге дейін ұстап қалады.

Жынысы мен жасы бойынша жәбірленушілердің сипаттамасы келесідей: 93 %-ы ер адамдар, 7%-ы әйел адамдар болып табылады, бұл ретте кәмелетке толмағандар жәбірленушілердің тек 10%-ы ғана болған.

Халықтың құрылымында криминологиялық мәні бар жәбірленушілердің тағы бір әлеуметтік тобын – «шетелдіктер» бөліп көрсетуге болады. Ұрланған адамдардың ішінде 85 %-қылмыс жасалған жерде тұрақты тұратын тұрғындар, 10 %-ы – басқа қалалардан келген тұрғындар, 5%-ы – шетелдіктер.

Жәбірленушілердің жасы мынадай түрде бөлінді: 18 жасқа дейін - 7 %; 19-30 жас аралығында - 65%; 31-40 жас аралығында - 10%; 40 жастан жоғары - 18%. Көріп отырғанымыздай, 19-30 жастағы жәбірленушілер ұрланған жағдайда ең виктимді болады. Сол жастағы ауқымда адам ұрлау жасаған адамдар да, яғни шамамен бір жастағы адам мен қылмыскер бір әлеуметтік топқа жатады, кейде тіпті бір-бірімен таныс, бұрын іскерлік немесе басқа да байланыстарға байланысты болған.

Адамды ұрлау кезінде заңсыз ұстап қалу (бас бостандығынан айыру) ұзақтығы да қызығушылық тудырады. Алматы болысы аймағында қозғалған қылмыстық істерді зерделеуді талдау қылмыскерлер жәбірленушілерді бірнеше сағаттан бірнеше тәулікке дейін ұстап қалғанын көрсетті. Мәселен, 2016 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде Алматы облысы аймағында бір күннен бес күнге дейін 64 адам, бес күннен он күнге дейін - 25 адам, он күннен астам - 11 адам ұсталған.

Осылайша, қылмыскер мен жәбірленушінің жеке басының криминологиялық сипаттамасы қаралып отырған қылмыстың себептерін тану үшін елеулі мән-жайларды бөліп қана қоймай, сонымен қатар адам ұрлығының алдындағы криминогендік жағдайлардың бейнесін да алуға мүмкіндік береді.

Адамды ұрлауды детерминдеуші факторлары. Адамды ұрлау бүкіл қылмысты тудыратын жалпы себептермен ғана емес, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және осыған ұқсас тәртіптегі ерекше аймақтық айырмашылықтардың нақты ортасы арқылы да сындырумен де сипатталады. Бұл айырмашылықтар қоғамның даму деңгейлерінде (жалпы, топтық және жеке), сондай-ақ негізгі салаларында (экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани) қоғамдық қатынастардың деформациялануында жатыр.

Бұл хабарлама нақты криминологиялық зерттеулер үшін ең қолайлы, ол қоғамның экономикалық, әлеуметтік және рухани прогресін тежейтін, азаматтардың еркіндігін шектейтін, әлеуметтік әділетсіздік пен жеке тұлғаны қоғам құндылықтарынан айыруды, оны деморализациялауды тудыратын және қылмыстық заңның бұзылуын арандататын аса терең және өткір әлеуметтік деформациялар кешені ретінде көрсетеді. Детерминизм тұрғысынан адамды ұрлау себептері – бұл қарама-қайшылықтарды тудыратын және қоғамдық өмірдің түрлі салаларында деформация тудыратын әлеуметтік, қылмыстық, экономикалық, психологиялық, құқықтық және басқа да факторлар кешені.

Осылайша, детерминистік тәсілге сәйкес адамды ұрлау қазіргі қоғам өмірінің объективті процестері мен құбылыстарынан туындайды.

Қоғамдық өмірдің негізгі салаларында белгілі бір реттілікпен (экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани) шағын орта және жекелеген әлеуметтік топтардың өмір салты (жеке себептер) құрылған неғұрлым өткір және терең деформациялар), А. Номоконов атап өткендей, қоғамның кез-келген түрінде, кез-келген аумақта (аймақ, облыс, қала) болады [2,79].

Адамды ұрлау сияқты қылмыстың жай-күйіне қылмыстың жалпы себептері мен жағдайлары және тек адамды ұрлауға тән мән-жайлар әсер етеді.

Өткен ғасырда бір мемлекетте, бірдей жағдайларда, жылдан жылға жасалған қылмыстардың саны да бар екені атап өтілді. Бірақ тек жағдайды өзгерту керек, қазір қылмыстың саны ғана емес, сипаты (сапасы) да өзгереді. Бұл Қазақстан қоғамының қазіргі даму кезеңінде де расталады, қоғамның тез бөлінуімен, бай, тіпті өте бай адамдардың пайда болуымен, біріншісі «экспроприациялау» ниеті мен ниеті бар басқа да адамдар пайда болады.

Қоғамдық сананың парадокстары байқалады., нақты қызмет ететін сана бір жағынан, нарықтық экономиканың қабылдануын көрсетеді (2020 ж.43% - дан 2021 ж. 80%- ға дейін, қандай да бір дәрежеде нарықтық қайта құруларды қолдайтын тұлғалардың саны артты), екінші жағынан, бұл сана кәсіпкерлердің, банкирлердің, саудагерлердің және жалпы «жаңа қазақ» деп аталатын нарықтың тасымалдаушылары мен жасаушыларын жоққа шығарады, олар іс жүзінде көпшілігінің (40% - дан 60% - ға дейін) пікірінше, көптеген теріс қасиеттердің тасымалдаушылары болып табылады. Осы негізде олар құрмет, қолдау алу құқығынан бас тартады, ал адамдардың бір бөлігі оларға репрессивті шараларды қолдануды қолдайды. Адам бір мезгілде құқықтық тәртіпті, заңдылықты және сонымен бірге «іске пайдалы» болса, заңдарды бұзуға болады деп есептейтін құқықтық сананың парадоксальдығы таңқаларлық емес. 2021 жылы 56 % қолданыстағы заңдарды бұзуға жол берілген деп есептейтініне таң қаларлық жайт, ал 36 % істің өзі зорлық - зомбылықты қолдану үшін ештеңе көрмеген. Біз 2021 жылы жүргізген сауалнамалар жалпы алғанда келтірілген деректерді растайды. Халықта сауалнама нәтижелері 55% қолданыстағы заңдарды бұзуға жол беретіндігін көрсетті, бұл ретте заңды бұза отырып 39% істің пайдасы үшін зорлық-зомбылықты қолдана алады.

Адам ұрлау себептерінің бірі-жұмыссыздық қарқынының барлығы. Адам ұрлағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылғандардың 52 %-ы – жұмыссыздар. Халықтың басым бөлігі тұрақты жұмыс көздері жоқ адамдардың қатарына жатады. Олардың көпшілігі ұсақ коммерциямен айналысуға мәжбүр, «челнокшы» болып жұмыс істейді, ұйымдасқан қылмыстық топтар бақылайтын жеке коммерциялық ұйымдарда бопсалаушылықпен, қауіптермен, заңсыз жолмен алынған тауарды сату үшін сатып алу қажеттілігімен, яғни немесе қылмыстық қол сұғушылықтың, соның ішінде бостандықтың құрбаны болудың жолын кесу. Адамды қақтығыстар мен қиын жағдайларды дербес шешуге бағыттайтын мінез-құлықтың ерекше уәждемесі ретінде туындайды, бұл ретте көбінесе жеке мүдделерге және кез келген құралдарды пайдалануға жол беруге сүйене отырып. Олардың арасында ең жеңіл және тиімді болып көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Долгова А.И. *Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. М., 2021.*
2. Номоконов В.И. *Преступное поведение; детерминизм и ответственность. Владивосток, 2009.*

Жараспай А.Ж.
Магистрант, «Volashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: з.ғ.к., профессор Қабжанов А.Т.

РЕЦИДИВТІ ҚЫЛМЫСТЫҢ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада рецидивті қылмыстың ұғымы мен детерминанттары қарастырылады.

Рецидивті қылмысқа деген қызығушылықтың артуы оның құқық бұзушылықтардың барлық жиынтығындағы салыстырмалы түрде тұрақты жағдайына, бұрын сотталған адамдардың жалпы санындағы жоғары үлес салмағына, сондай-ақ бас бостандығынан айыруға сотталғандарға, рецидивистердің белгілі бір санатының қоғамға қарсы мінез-құлқының тұрақтылығына байланысты [1].

Қайталанатын қылмыстың болуы белгілі бір себептер мен жағдайларға байланысты. Бұл, біріншіден, жалпы қылмысқа тән себептер мен жағдайлар, екіншіден, қылмыстың қайталануына әсер ететін себептер, жағдайлар мен жағдайлар. Қайталанатын қылмыстың ерекше, нақты себептері жоқ. Әйтпесе, қылмыстардың қайталануына ықпал ететін бірқатар жағдайлар бар.

Қоғамға қарсы көзқарастардың тұрақты жүйесі рецидивистерде жағдайлардың екі тобының әсерінен қалыптасады: жеке (субъективті) және сыртқы (объективті). Н.Ф. Кузнецованың пікірінше, "адам қызметінің негізгі детерминанттары, оның себептері мотивацияны анықтайтын қажеттіліктер мен мүдделер болып табылады" [2]. Басқа авторлар жағдайды көбінесе қылмыстың себебі ретінде қарастыруға болады деген пікірде. А. и. Долгова қылмыстың нәтижесі деп санайды "...әлеуметтік тұрғыдан алынған жеке қасиеттер және сыртқы жағдайлармен өзара әрекеттесу" [3]. Осы екі фактор да бір-бірімен тығыз байланысты. Қайталану жағдайында қылмыс пен қылмыскердің жеке басы арасында неғұрлым тығыз, маңызды байланыс бар деп айтуға болады. Бұдан шығатыны, рецидивист қылмыскер осы жағдайлардың әсерінен ғана емес, сонымен бірге оның жеке басының қоғамға қарсы бағыты қылмыс жасау үшін объективті алғышарттар жасайды. Демек, рецидивистерге қатысты қылмыскердің жеке басын және оның бүкіл өмір жолын терең талдау өте маңызды, өйткені қылмыскерлердің бұл санатында субъективті жағдайлар басым.

Криминологиялық әдебиетте қабылданған жіктеуге сәйкес рецидивті қылмыстың шартты детерминанттарын әлеуметтік-экономикалық, саяси және әлеуметтік-психологиялық деп бөлуге болады, яғни қылмыстың себептері объективті де, субъективті де.

Қазақстанда болып жатқан әлеуметтік-саяси, экономикалық, рухани және өзге де қатынастар саласындағы өзгерістер оң өзгерістерге ғана емес, белгілі бір дәрежеде әлеуметтік және құқықтық қаттығыстарды жеңу қиын қоғамдық және тұлғааралық қайшылықтардың жаңа түрлерін тудырады. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық, моральдық және рухани дағдарыс криминогендік жағдайға теріс әсер етеді. Қазіргі уақытта Қазақстандағы криминалдық жағдай ең алдымен қылмыстық қол сұғушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесінің өсуімен, қылмыстардың агрессивтілігі мен қатыгездігінің күшеюімен сипатталады. Қылмыстың болуы экономика мен саясатта ғана емес, мәдениетте де сезіледі. Ұрылардың билігі белгілі бір мәдени стандартқа айналуға.

Нарықтық экономиканың дамуы туралы қабылданған курста және нәтижесінде қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда елдің әртүрлі аймақтарындағы жағымсыз құбылыстардың өршу себептері жатыр. Барлық саладағы қылмыстың өршуінің себебі-экономикалық дағдарыс, реформалардың тоқтап қалуы, қоғамның моральдық негіздерінің теңгерімсіздігі.

Рецидивті қылмыстың күрт өсуі мемлекет пен қоғам үшін қиын, дағдарыстық жылдары байқалады. Экономикалық дағдарыс, бағаның өсуі, жұмыссыздықтың өсуі, материалдық және әлеуметтік қолайсыздық жағдайында халықтың жекелеген топтарының әл – ауқатының төмендеуі, әлеуметтік шиеленістің артуы, қаттығыстар санының артуы және нәтижесінде зорлық-зомбылық деңгейінің жоғарылауы байқалады.

Осылайша, жалпы қылмыстың теріс сипаттамалары, оның ішінде жаһандық әлеуметтік құбылыс – қоғамдық қатынастардың әлеуметтік-саяси және экономикалық реформалары нәтижесінде пайда болған рецидивті қылмыс. Қазіргі жағдайда рецидивистердің нақты қоғамға қарсы ұстанымы бар рецидивистер санаты іс жүзінде қоғамнан тиісті құқыққа қарсы мінез-құлыққа "қарсылық" алған кезде жеке адамның мүдделері мен реформаланатын қазақстандық қоғам арасындағы қайшылықтар рецидивті қылмысты негіздейтін негізгі фактор болып табылады.

Көпжылдық зерттеулер көрсеткендей, қайталану себептерінің басталуы адамды алғаш рет қылмыстық жауапкершілікке тартумен және оны айыптаумен сәйкес келеді 3 кезең. Рецидивистердің қоғамға қарсы көзқарастарының қалыптасуы құқық қорғау қызметінде елеулі кемшіліктердің болуына байланысты. Қылмыстық заңда жазаның мақсаттары мен түрлерін, оны тағайындау мен қолданудың жалпы ережелерін, қылмыстық жауапкершілік пен жазадан босатудың негіздерін және т.б. анықтай отырып, заң шығарушы қайталап жасалған қылмыстардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті жағдайлар жасалған деп есептейді. Қылмыстардың қайталануы бұл жағдайларды толық емес немесе дұрыс емес қолдануға болатындығын көрсетеді.

Рецидивті қылмыстың негізгі себептері мен жағдайларын е.и. Қайыржанов, Б. Нақыпов зерттеді. Осы проблема бойынша әртүрлі көзқарастарды қорытындылай келе, аталған монографияның авторлары қылмыстың себептері мен жағдайларын (оның ішінде рецидивті) әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуін талдау арқылы ашу керек деген қорытындыға келеді. Сонымен бірге, профессор Е.И. Қайыржанов адамның заңсыз әрекетке әкелетін ең айқын және түйінді себебі, сайып келгенде, жеке тұлғаны қалыптастырудың қолайсыз өмірлік жағдайлары екенін айтады [4].

Сондықтан, жеке тұлғаның мінез-құлқын болжаудың қолданбалы ғылыми мүдделеріне сүйене отырып, қайталануды анықтайтын әртүрлі факторларға байланысты Заңсыз мінез-құлықтың ықтималдығын анықтау өзекті болып табылады.

Қайталанатын қызметтің себептері мен жағдайларының арасында келесі топтарды бөліп көрсету керек:

1) бірінші соттылығына дейін орын алған, бірақ жазасын өтегеннен кейін де өмір сүруін жалғастыратын мән-жайлар;

2) Құқық қорғау органдары қызметінің кемшіліктері мен жазадан босатылған адамдарды әлеуметтік бейімдеудегі қиындықтар [4].

Қылмыстың жалпы себептері мен жағдайларын зерттеу әрқашан қылмыстық мінез-құлық механизмін зерттеу кезінде туындайтын сұрақтарға жауап бере бермейді. Қолайсыз өмір сүру жағдайларына қарамастан қылмыс жасамайтын халықтың көпшілігінің заңға бағынатын мінез-құлқы мен жеке сананың қалыптасқан кемшіліктеріне байланысты осы жолға түскендердің қылмыстық әрекеті арасындағы сызық қайда? Жеке тұлғаны қалыптастыру саласы соншалықты күрделі, тіпті бір отбасында, сол ата-аналарда, бір мектепте тәрбиеленген балалар да мінез-құлыққа қарсы бола алады. Бұл біздің өміріміздің динамикасына, отбасындағы, мектептегі, микро орта мен жалпы қоғамдағы жағдайдың үнемі өзгеруіне байланысты. Сондықтан қайталанатын қылмыстардың жеке алдын-алу деңгейінде одан әрі қылмыстық мінез-құлықты анықтайтын факторларды анықтау өте маңызды.

Кез-келген адам қылмыс жасай алмайтындықтан, бір рет заңды бұзған және жазаға сотталған кез-келген адам кейіннен рецидивист бола бермейді. Оларды жасаудан аулақ болатын алғашқы және кейінгі қылмыстар арасындағы кедергі қатал өмірлік тәжірибе, бір кездері жіберілген қателіктер туралы хабардар болу, кінә сезімі, қарапайым күнделікті қуанышқа, күнделікті бақытқа ұмтылу және т.б. болуы мүмкін[5].

Рецидивке әсер ететін криминогендік факторларды анықтау, олардың ішіндегі ең маңыздылары өте күрделі міндет болып табылады. Әдебиетте лан мәселесінде бірыңғай көзқарас қалыптаспаған.

А.Е. Михайлов жеке тұлғаны сипаттайтын факторлардың жиынтығын анықтау және ескеру қажет деп санайды, дегенмен кейбір жеке факторлар қылмыстық мінез – құлықты анықтауда шешуші рөл атқарады, ал басқалары-екінші реттік [6]. Оның пікірінше, криминогендік тұрғыдан зорлық-зомбылық механизміндегі ең маңыздылары қажеттіліктер, мүдделер, мотивтер, көзқарастар, әдеттер, бұрынғы құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы әрекеттерді жасау, эмоционалды, ерік-жігер мен интеллектуалдық ерекшеліктер, психикалық ауытқулардың болуы, жынысы, жасы, білім деңгейі, отбасылық жағдайы, мамандықтардың болуы.

Қызығушылық белгілі бір фактордың болмауы немесе болуы емес, негізінен әр жағдайда оның ауырлық дәрежесі. Осыған байланысты Р.М. Абызов жүргізген зерттеулер кәмелетке толмаған қылмыскерлердің, құқық бұзушылардың массивтерін кәмелетке толмағандардың бақылау тобымен салыстырған. Бақылау тобында келесі факторлар нашар көрінетіні белгілі болды:

А) жасөспірімнің еңбекпен қамтылмауы;
Б) бұрын қылмыс жасау;
В) орта мектепті мерзімінен бұрын тоқтату;
Г) отбасы, мектеп, жұртшылық, құқық қорғау органдары тарапынан бақылаудың жеткіліксіздігі;

Ұқсас факторлар:

Д) жасөспірімнің спирттік ішімдіктерді пайдалануы;
Е) отбасының оған теріс әсері;
З) жасөспірімдерде ақыл-ой кемістігін жоққа шығармайтын психикалық ауытқушылықтың болуы;

И) жасөспірімнің болжамының жоғарылауы, әлеуметтік ортаның әсеріне бағыну;

К) жасөспірім отбасының білім деңгейінің төмендігі және жалпы мәдени деңгейі - екі топта да көрініс табады, [7].

Көріп отырғанымыздай, бөлу талпыныстары қандай да бір аяқталған факторлар тізбесі, детерминирующих қылмыстық мінез-құлық, әрең тиімді. Әрбір нақты жағдайда бірегей жиынтық олардың саны бойынша емес, әдетте олардың көріну дәрежесі бойынша әрекет етеді.

Әрбір нақты жағдайда бірегей жиынтық олардың саны бойынша емес, әдетте олардың көріну дәрежесі бойынша әрекет етеді.

Сондықтан рецидивистің жеке басын сипаттайтын факторлардың бүкіл жиынтығын анықтау және ескеру қажет, бірақ әрбір нақты жағдайда барлық өзара байланысты факторларды ескеру мүмкін емес болғандықтан, зерттеушінің пікірінше, топ ең маңызды факторларды бір уақытта қарастырады.

Қаралған мән-жайлар қайталап қылмыс жасауға жүз пайыз кепілдік бермейді, сондай-ақ оның қайталануын жоққа шығармайды. Мұның бәрі рецидивистің жеке басына, оның тікелей шешімдеріне байланысты. Сондықтан, жазаны күшейту қажет, оның пайдасы қоғамды қауіпті қылмыскерден уақытша қорғау ғана емес, жауапкершілікті даралау, бас бостандығынан айыру орындарында жазаны өтеуді даралау, қылмыскерлерді жан-жақты саралау, қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларына барған сайын "дәлдік", дәйектілік, алдын-алу шараларын беру болып табылады. қайталанатын қылмысқа қарсы күрес әдістерінің жалпы сипаттамасы. Қысқа мерзімді "қарқынды" компания емес, қылмысқа қарсы күресті жүзеге асыратын барлық байланыстардың тынымсыз, ойластырылған және үйлестірілген, тұрақты және тынымсыз жұмысы-бұл күрестің бір түрі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чукмаитов Д.С. *Криминология (оқу құралы)*, Алматы, 2004.
2. Кузнецова Н.В. *Криминологиялық анықтау мәселелері*. М., 1984. Б.25.
3. Долгова А.И. *Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың әлеуметтік-психологиялық аспектілері //қылмысқа қарсы күрес мәселелері, № 39. М., 1981. 18 б.*
4. Капунов А.И., Малюков С. Ф. *Атыс қаруын қолдану және қолдану*. СПб., 2003. Б.10.
5. Каиржанов Е.И., Накипов Б. *Рецидивті қылмыс: жағдайы және алдын алу*. Алматы, 1996. 232 б.
6. Михайлов А.Е. *Зорлық-зомбылық механизміндегі жеке факторлардың рөлі*. Киев, 1989. С. 14-15.
7. Абызов Р.М. *Қылмыстық мінез-құлықты болжау және қылмыстың жеке алдын алудың әдістемелік негіздері*. М., 1980. С. 9.

Исаева М.
Магистрант, Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.ю.н., доцент Амандыкова Л.К.

СУБЪЕКТЫ ПРАВООЩИТНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республике Казахстан. Исследуются и анализируются субъекты правозащитной системы.

Проблематика прав человека всегда находится в центре внимания. Ответственность за обеспечение соблюдения, защиты и осуществления прав человека лежит на государствах. Они ратифицируют международные договоры по правам человека и должны создавать механизмы по обеспечению соблюдения прав человека. Регулирование вопросов прав человека носит сложный и разнообразный характер. В этом процессе участвуют все органы правительства наряду с другими национальными учреждениями и гражданским обществом: независимые судебные органы, правоохранительные органы, эффективные и представительные законодательные органы и системы образования, в которых осуществляются программы в области прав человека на всех уровнях. В числе этих субъектов национальные правозащитные учреждения занимают уникальное место [1].

В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. «Казахстан в новой реальности: время действий» четко проведена линия реформ в нашем государстве, в которой обозначена главная задача, которая звучит таким образом - Мы обязаны обеспечить достойную жизнь нашим гражданам, защитить их права, укрепить верховенство закона, усилить борьбу против коррупции[2]

Соблюдение и защита прав человека является основной задачей всех ветвей государственной власти на высшем, центральном и местном уровнях. Каждый государственный орган и организация, исходя из собственной компетенции и полномочий, должны принимать меры для защиты прав человека. В процессе реализации правозащитной функции государственный орган или организация рассматриваются как субъект правозащитной системы.

Правозащитная система объединяет разнородные государственные и общественные институты на основе общности выполняемой функции обеспечения и защиты прав человека. При этом действие правозащитной системы лишь условно можно представить в виде единого и сбалансированного механизма, все элементы которого оптимально взаимосвязаны и эффективно взаимодействуют. На практике элементы правозащитной системы находятся на разных стадиях своего развития и характеризуются разным уровнем взаимодействия с другими элементами. Среди них можно выделить отдельные подсистемы, взаимодействие в которых отличается высокой степенью координации и взаимообусловленности: судебная система - прокуратура – органы внутренних дел; органы юстиции – нотариат, адвокатура. Многоаспектность правозащитной деятельности требует определенной дифференциации и специализации в процессе осуществления контроля. Как уже отмечалось ранее, правозащитная деятельность осуществляется различными органами исполнительной власти в процессе решения разноплановых задач. Центральным звеном правозащитной системы являются суды, деятельность которых осуществляется в соответствии с Конституционным законом РК «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан». Основным вектором развития судебной системы является дальнейшая специализация судов, укрепление статуса и повышение ответственности судей [3].

Наряду с судебной защитой в РК развиваются институты внесудебной защиты прав и свобод человека. Они существенно дополняют судебную систему, способствуя комплексному решению рассматриваемых проблем, предоставляя гражданам альтернативные способы защиты и восстановления нарушенных прав.

Особую роль в правозащитном механизме играют суды общей юрисдикции. Деятельность судов имеет своим назначением защиту прав, свобод и законных интересов граждан, обеспечение исполнения Конституции, законов и иных нормативных правовых актов, международных договоров Республики Казахстан [4].

Судебная власть распространяется на все дела и споры, возникающие на основе Конституции, законов, иных нормативных правовых актов, международных договоров Республики [5, 32]. При рассмотрении дела суды оценивают содержание законов и других нормативных правовых актов на соответствие нормам Конституции. Так статья 78 Конституции гласит, что суды не вправе применять законы и иные нормативные правовые акты, ущемляющие закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина и обязан обратиться в Конституционный Совет с представлением о признании этого акта неконституционным [5, 33].

Элементами системы внесудебных государственных правозащитных учреждений являются:

- Конституционный Совет Республики Казахстан;
- Генеральная прокуратура Республики Казахстан;
- Министерство юстиции Республики Казахстан;
- Уполномоченный по правам человека в Республике Казахстан (омбудсмен).

Конституционный Совет Республики Казахстан вносит свой существенный вклад в защиту, обеспечение и развитие прав и свобод человека и гражданина, его «нормативные постановления, сочетая характерные черты «писаного» и «прецедентного» права, вместе с Конституцией предстают системообразующей основой конституционного права и практики конституционализма в Казахстане» [6, 95]. Президент в системе государственных органов занимает особое положение. Он наделен стратегическими полномочиями в управлении государством и в осуществлении контроля. В правозащитной сфере президентский контроль нацелен на проверку концептуальных, стратегических направлений деятельности государственных органов. В соответствии со статьей 78 Конституции РК, если суд усмотрит, что закон или иной нормативный правовой акт, подлежащий применению, ущемляет закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина. Он обязан приостановить производство по делу и обратиться в Конституционный Совет с представлением о признании этого акта неконституционным [5, 33]. Таким образом, суды тоже могут быть участниками конституционного производства, наряду с государственными органами и должностными лицами, конституционность актов которых проверяется.

В соотношении президентского и конституционного контроля мы исходим из того, что в механизме реализации норм Конституции Президент Республики Казахстан занимает особое место. При вступлении на пост Президент Республики Казахстан присягает народу, обязуясь соблюдать Конституцию и законы Республики [5, 13]. При этом Конституция РК не регламентирует президентский контроль, но такая возможность присутствует. Согласно ст.44 Конституции РК, Президент вправе отменять или приостанавливать действие актов Правительства и Премьер-Министра, акимов областей, городов республиканского значения и столицы [5, 14].

Президент принимает непосредственное участие в формировании органов, осуществляющих деятельность по правовой охране Конституции. Надо отметить, что правовая охрана Конституции включает различные юридические средства и органы, которые обеспечивают выполнение конституционных норм и соблюдение режима конституционной законности. Эта функция присуща не только Конституционному Совету как специализированному органу конституционного контроля. Все органы публичной власти, государственные и общественные организации призваны соблюдать Конституцию и защищать ее в рамках установленной компетенции и полномочий.

Из общего числа можно выделить группу специализированных субъектов правозащитной системы – государственные органы и общественные организации, для которых правозащитная деятельность является одной из основных функций (например, правоохранительные органы, министерство юстиции, судебная система, адвокатура, нотариат и т.п.).

Сам Президент Республики Казахстан в качестве субъекта правозащитной системы несет персональную ответственность за состояние правозащитной системы, уровень гарантированности прав и свобод человека и гражданина.

В качестве субъектов президентского контроля в правозащитной системе мы выделяем государственные органы и организации, обеспечивающие деятельность Президента Республики Казахстан и составляющие обеспечительный или содействующий механизм института президента. В эту группу входит Администрация Президента РК, ее структурные подразделения, а также консультативно-совещательные органы, участвующие в обеспечении и реализации функции Президента Республики Казахстан как гаранта прав и свобод человека и гражданина.

Список использованных источников:

1 Национальные правозащитные учреждения История, принципы, роль и функции
[//https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_ru.pdf](https://www.ohchr.org/Documents/Publications/PTS-4Rev1-NHRI_ru.pdf)

2 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. «Казахстан в новой реальности: время действий»
https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g.

3 Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года//
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39401807&pos=16;-50#pos=16;-50

4 <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00450&uro=0800>

5 Конституция Республики Казахстан. – Алматы: ТОО «Изд-во «Норма-К», 2020. - 44 с.

6 Котов А.К. Конституция и Конституционный Совет РК. - Астана, 2005. – 142 с.

УДК 342

Исина Ж.Е.

Магистрант, Карагандинский университет Казпотребсоюза
город Караганда, Республика Казахстан
zhuzha_29.11@mail.ru

Научный руководитель: доктор PhD юр. Ахметова К.С.

**УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В УПРАВЛЕНИИ ДЕЛАМИ
ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН**

***Аннотация.** В статье показан практический опыт участия общественных объединений в сфере туризма. Выявлены приоритетные направления их деятельности в рассматриваемой сфере.*

Три десятилетия с 1991 года по настоящее время, если посмотреть с точки зрения принципа историзма, представляют собой небольшой период времени для становления молодого государства, которое стремительно развивается и не ограничивается одним направлением продвижения. В реалиях настоящего времени сфера туризма в Республике Казахстан требует постоянного усовершенствования и действенных форм контроля. Рассмотрим эффективность участия общественных объединений в данной сфере.

Для того чтобы определить участие общественных объединений в управлении делами государства в сфере туризма, необходимо дать понятие общественным объединениям, которые являются некоммерческими организациями.

В соответствии со ст. 6 Закона Республики Казахстан «О некоммерческих организациях» Некоммерческие организации могут быть созданы в форме учреждения, общественного объединения, акционерного общества, потребительского кооператива, фонда, религиозного объединения, объединения юридических лиц в форме ассоциации (союза) и в иной форме, предусмотренной законодательными актами [1].

В соответствии со ст. 2 Закона Республики Казахстан «Об общественных объединениях» Общественными объединениями в Республике Казахстан признаются политические партии, профессиональные союзы и другие объединения граждан, созданные на добровольной основе для достижения ими общих целей, не противоречащих законодательству. Общественные объединения являются некоммерческими организациями [2].

ОО «Казахстанский отраслевой профессиональный союз работников культуры, спорта, туризма и информации» положительно влияет на сферу туризма, так как поддерживает работников данной сферы, что помогает лучшему развитию. Общественное объединение проделало значительную работу по формированию и укреплению профсоюзного движения туристской отрасли.

Значимым моментом стало принятие в 2014 году Закона Республики Казахстан «О профессиональных союзах» [3], тогда же была организована филиальная система, которая позволила устранить все недочеты и выстроить четкую структуру взаимодействия всех членских организаций Отраслевого профсоюза. Это в свою очередь положительно сказалось на росте

численности членов профсоюза, возросших почти в два раза. Кроме этого была упорядочена проводимая деятельность с первичными профсоюзными организациями и филиалами, что позволило оперативно реагировать на возникающие проблемы на местах, вести объективный мониторинг в разрезе областей и республики в целом, эффективно взаимодействовать и решать актуальные вопросы с социальными партнерами на всех уровнях.

В настоящее время, несмотря на сложности, вызванные оптимизацией сферы культуры и спорта, членами профсоюза являются 56151 человек, объединяющие отрасли культуры, спорта и информации в 14-ти регионах и 3-х городах республиканского значения. Количество первичных профсоюзных организаций 1079.

Нужно учитывать, что профсоюз является многопрофильным, в нем состоят люди сотни профессий: театральные, музейные, библиотечные работники, работники спорта, полиграфии, телевидения, архивов и других профессий.

8 февраля 2018 года между ОО «Казахстанский отраслевой профессиональный союз работников культуры, спорта, туризма и информации» и Министерством культуры и спорта Республики Казахстан заключено Отраслевое Соглашение на 2018-2020 гг. [4]. В Отраслевое соглашение включены изменения и дополнения, которые отсутствуют в Трудовом кодексе и значительно улучшают социально-трудовые отношения между работником и работодателем. Эти положения отражены и в коллективных договорах.

Активная работа по развитию социального партнерства проводится, как на областном, так и на республиканском уровне, почти во всех областях заключены Отраслевые региональные соглашения с областными Управлениями культуры и спорта, на республиканском уровне между Отраслевым профсоюзом и Министерством культуры и спорта Республики Казахстан, помимо подписания Отраслевого соглашения о социальном партнерстве, создана двухсторонняя комиссия, которая прослеживает выполнение пунктов Отраслевого соглашения и вносит изменения и дополнения в соглашение.

С первых дней пандемии профсоюзными организациями культуры и спорта совместно с работодателями был организован пошив масок, оказание социальной и материальной помощи малообеспеченным и многодетным семьям, а также одиноким пенсионерам и инвалидам. В весьма непростой период чрезвычайного положения и карантина из-за коронавирусной инфекции все организации культуры, спорта, туризма и информации проявили свою гражданскую позицию и социальную ответственность на самом высоком уровне, продемонстрировали свой профессионализм, что было отмечено лично Президентом страны Касым-Жомартом Токаевым. Помимо онлайн-трансляций спектаклей, концертов, виртуальных конкурсов и флэшмобов, во всех регионах по инициативе и поддержке профсоюзов были организованы пошивы медицинских масок, общей численностью свыше 120 тысяч штук; оказана материальная и продуктовая помощь на общую сумму свыше 3,5 миллиона тенге, в том числе пострадавшим в Мактааральском районе Туркестанской области.

В период действия карантина Отраслевым профсоюзом подготовлены пакеты рекомендаций по обеспечению мер противодействия распространению вируса COVID-19 и обеспечению безопасности и охраны труда в организациях отрасли, которые призваны помочь в работе руководителям и председателям первичных профсоюзных организаций. Рекомендации составлены с учетом поступающих вопросов в Отраслевой профсоюз и на основе действующего трудового законодательства РК и иных нормативно-правовых актов, в том числе регулирующих социально-экономические и правовые отношения в период пандемии COVID-19.

Впереди еще предстоит значительная и систематическая работа в условиях новой промышленной революции и современного технологического мышления, профсоюзы должны модернизироваться и соответствовать преобладающим направлениям, с которыми мы столкнулись в последнее время.

В связи с этим приоритетными задачами в обеспечении защиты трудовых и социально-экономических прав и интересов работников отрасли являются:

- дальнейшее усиление и развитие общественного контроля за соблюдением трудового законодательства в организациях отрасли культуры, спорта, туризма, информации, архивов;
- повышение уровня знаний членов профсоюза и руководителей организации в вопросах трудовых отношений;
- отслеживание ответственности за исполнение коллективных договоров и нарушение прав и гарантий работников;

- внедрение и развитие современной и эффективной системы управления охраной труда[5].

Неоспоримым является то, что ОО «Казахстанский отраслевой профессиональный союз работников культуры, спорта, туризма и информации» вносит значительный вклад в развитие сферы туризма, а именно поддерживая ее изнутри и постоянно качественно повышая юридический уровень в вопросах защиты прав и интересов работников туристской отрасли.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан от 16 января 2001 года № 142. «О некоммерческих организациях» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000142>

2. Закон Республики Казахстан от 31 мая 1996 г. N 3. «Об общественных объединениях» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000003>

3. Закон Республики Казахстан от 27 июня 2014 года № 211-V ЗРК. «О профессиональных союзах» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000211>

4. ОО «Казахстанский отраслевой профессиональный союз работников культуры, спорта, туризма и информации» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kasiptik-odaq.kz/otraslevye-soglasheniya/>

5. ОО «Казахстанский отраслевой профессиональный союз работников культуры, спорта, туризма и информации» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kasiptik-odaq.kz/istoriya/>

УДК 343.9

Канағатов М.Б.

Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан

ОТНОШЕНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ К ЗАКОНУ

Аннотация. В статье рассматривается личность несовершеннолетнего преступника, также автор анализирует отношение несовершеннолетних к закону.

Типичным для несовершеннолетних, совершающих преступления, являются искаженное отношение к закону. его предписаниям. Имеется в виду не только и не сколько пробелы в знании отдельных существенных для несовершеннолетних правовых норм или их игнорирование, - хотя, как будет показано, личностные деформации и здесь немалые, - но, прежде всего неправильное восприятие права, его значения и сущности. Ведь было бы упрощением считать, что раз человек знает закон, например, об охране имущества и «сколько дают» за хищение, значит, все будет в порядке. Главное – в степени восприятия значимости правового регулирования, оно усиливает или ослабляет нравственную самооценку возможного поведения в конкретной ситуации, а, следовательно, существенно влияет на само поведение.

Регулирующая, в том числе сдерживающая правонарушения сила закона, правовой системы в целом, неразрывно связана с осознанием личностью значения права для общества и для нее самой, с солидарностью с его функциями и принципами. Вот что почти начисто отсутствует у несовершеннолетних преступников.

Для несовершеннолетнего преступника характерна антиправовая уверенность, что его обязаны кормить, одевать и т.д., а он никаких перед обществом не несет. А если что не так, ему дозволено (имеет право) украсть, ограбить, избить[1].

Характерны для этих подростков несформированность общих представлений о праве, законности, правовом государстве, несостыкованность оценок «хорошо-плохо», «целесообразно-нецелесообразно», «законно-незаконно» [2]. Иными словами, несформированность внутренне единой нравственно-правовой основы самоконтроля, идеи общности нравственной и правовой ответственности. Это наиболее ярко проявляется в неумении поставить социально и лично значимую цель жизнедеятельности на перспективу, принять решение при выборе между правонарушением и правопослушным поведением, верно оценить последствия выбора. Именно взаимосвязанной моральной и правовой ответственности за каждый свой поступок и не хватает

несовершеннолетним, совершающим преступления. Безответственность же порождает нежелание организовать волевое усилие на достижение общественно полезных целей, на овладение теми формами деятельности, которые соответствуют разумным потребностям и интересам личности. Типичным для девяти из десяти таких подростков является, в частности, то, что на следствии и в суде они полностью или частично, но признают фактическую правильность предъявленного обвинения и в то же время половина из них при опросе утверждают, что «не сделали ничего особенного».

Обнаруживая некоторые, хотя и не полные и не очень точные знания уголовного закона, несовершеннолетние, совершающие преступления, почти не интересуются другими отраслями права. У них сформировано четкое представление о правовой значимости своих поступков и действий с точки зрения, например, гражданского, трудового, семейного права; нет импульса задумываться над тем, насколько соответствовало (или не соответствовало) требованиям закона их поведение в конкретной ситуации. Эти поступки чаще всего оцениваются ими с позиций элементарных бытовых представлений, поверхностных и искаженных («другие тоже так делают», «ну и что тут неправильного» и т.п.).

Ни один из любителей ночных гонок на мотоциклах, нарушающих спокойствие, отдых граждан и создающих угрозу безопасности движения (так называемых «рокеров»), как оказалось, не знал при опросе, что с точки зрения гражданского кодекса мотоцикл – источник повышенной опасности, поэтому нарушение правил владения им и эксплуатации может повлечь в установленном порядке прекращение его дальнейшего пользования. Но даже в сфере, регулируемой уголовным законом, обнаруживается незнание или непонимание значимости ряда его положений. Так, у каждого второго из несовершеннолетних, совершающих преступления, отсутствовали четкие представления о возрастных границах уголовной ответственности, об особенностях мер наказания и мер, заменяющих наказание, в отношении подростков. Более 60% из них смешивают хулиганство с озорством, не считают преступлением изготовление самогона и ношение финских ножей, спекулятивные сделки в своей среде даже на большие суммы, угоны транспортных средств, для того, чтобы покататься и т.п.

На этом психологическом фоне особенно отчетливо проявляется еще один серьезный дефект правовых представлений и оценок несовершеннолетних, совершающих преступления, – отсутствие понимания того вреда, который они несут. Они либо вовсе не задумываются над ущербом, наносимым их действиями, либо полагают, будто он наносится лишь отдельным людям, а не отношениям в обществе в целом. Значит, отсутствует представление об общественной опасности преступных действий. Из числа обследованных несовершеннолетних осужденных 62% заявили, что при совершении преступления они вообще не задумывались над вредом, наносимым обществу их действиями, не осознали этого вреда [3].

Резюмируя сказанное в настоящей главе, можно сформулировать «принципиальную схему» генезиса преступного поведения преобладающей части несовершеннолетних преступников.

Итак, мы исходим из того, что образующая личность преступника совокупность антисоциальных черт складывается в следствии десоциализации индивида еще до преступления и выступает в качестве субъективного условия его совершения. Десоциализация неразрывно связана с деморализацией личности, первоначальным выражением которой является трудновоспитуемость несовершеннолетнего. Судить о наличии таких черт в личности надо по его антиобщественным действиям. До тех пор, пока лицо не совершило преступления, понятие личности преступника к нему не применимо. Крайним и наиболее общественно опасным проявлением нравственно-правовой деформации личности есть совершение ею уголовно наказуемых деяний (преступное поведение).

Только факт совершения уголовно наказуемого деяния дает основания для качественно новой социально-правовой оценки лица как личности преступника.

Список использованных источников:

- 1. Макаренко А.С. Педагогические сочинения, т. 1, -М., 1980г., с.71, 76-77.*
- 2. Почти никто из опрошенных осужденных, имеющих 8-10 – классовое образование, не смог дать сколько-нибудь точное определение закона и его значения, регулирующего, а не только ограничивающего поведение.*
- 3. Сиськов К. Преступность несовершеннолетних.// Наука и жизнь 2020.-№2, с.58.*

Мухтаров Б.А.
Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЗАХВАТ ЗАЛОЖНИКА В ЗАРУБЕЖНОМ УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы ответственности за захват заложника в зарубежном уголовном законодательстве.

Уже на ранних этапах развития человечества предусматривалась ответственность за похищение человека, как свободного, так и несвободного (как вещь), однако отдельной ответственности за захват заложника не существовало. В то же время захват людей, подданных других стран, а иногда и своего государства, в качестве заложника нередко поощрялся и был введен в ранг внешней и внутренней политики.

Одним из первых упоминаний об ответственности за похищение человека или захват заложника являются Законы Хаммурапи (Древний Вавилон, XVIII век до нашей эры). Так, за кражу малолетнего сына другого человека предусматривалась смертная казнь. В соответствии с византийским законодательством сводом VIII века человек, укравший свободного человека и продавший его, подвергался отсечению руки. За кражу чужого раба виновный нес имущественную ответственность. Похищение монахини или светской девушки и вступление с ней в половую связь грозило виновному отсечением носа. Лицо, способствовавшее такому похищению, подлежало изгнанию.

Уголовное законодательство Российской империи за похищение человека предусматривало суровую ответственность. «Русская Правда» предусматривала два вида преступлений против личной свободы:

- продажа полусвободного человека («если господин продаст закупа в полное рабство, то за обиду 12 грив»);
- лишение свободы по ложному обвинению («если свяжут мужа без вины, то 12 грив за сором»).

Строгие наказания за похищение человека предусматривали Судебник 1497 г., Соборное Уложение 1649 г., Военский Артикул Петра I. Однако отдельно ответственность за захват заложника ни одним законом предусмотрена не была. Фактически о захвате заложника не было известно и уголовно-правовой науке [1, С.82].

Действия, связанные с захватом заложника, во всем цивилизованном мире признаются общественно опасными, т.е. преступлением. Современное законодательство большинства зарубежных стран предусматривает уголовную ответственность за преступления, связанные с захватом заложника, а также похищения человека и лишения свободы.

Однако трактовка понятий «захват заложника», «похищение человека», «лишение свободы» законодателями не всегда дифференцируется. Так, в ряде государств наряду с ответственностью за похищение человека и лишение его свободы предусмотрена самостоятельная уголовная ответственность за захват заложника. В некоторых же национальных уголовных законодательствах формулировки преступлений, связанных с похищением человека, фактически исключают и захват заложника.

США. Федеральное уголовное законодательство США уголовную ответственность за похищение человека и захват заложника не дифференцирует. Так, в соответствии с § 1201 Свода законов США (титул 18) тот, кто незаконно захватывает, лишает свободы, заманивает, похищает, насильно или обманом увозит, уносит или удерживает какое-либо лицо с целью получения выкупа или вознаграждения, за исключением когда такие действия совершаются родителями и если такое лицо перевозится из одного штата в другой или за границу, наказывается тюремным заключением на любой срок или пожизненно. В § 1202 предусматривается уголовная ответственность за владение и распоряжение денежными средствами и иным имуществом, переданным в качестве выкупа или вознаграждения в связи с преступлением, предусмотренным § 1201. В соответствии с § 1751 за убийство, похищение или нападение на Президента США или члена его аппарата предусмотрена самостоятельная уголовная ответственность.

КНР. Своей спецификой в решении вопросов об уголовной ответственности за захват заложника обладает уголовное законодательство Китайской Народной Республики, правовую систему которой можно назвать социалистической. Там уголовная ответственность за похищение человека и захват заложника также не дифференцирована и данные действия охватываются одним составом [2, С.56].

Германия. Иной подход к классификации преступных действий существует в Германии. Современное уголовное законодательство этого государства предусматривает самостоятельную уголовную ответственность за похищение человека (& 234), похищение несовершеннолетнего (& 235), незаконное лишение свободы (& 239 а) и захват заложника (& 234 b). Все указанные составы содержатся в разделе XVIII Особенной части УК ФРГ «Преступные деяния против личной свободы».

Франция. Уголовное законодательство Франции предусматривает ответственность за похищение или незаконное удержание человека (ст. 224-1 УК) и незаконный арест или лишение свободы (ст. 341 УК).

Испания. Уголовное законодательство Испании предусматривает уголовную ответственность за незаконное преследование и похищение человека.

Анализ уголовного законодательства наиболее развитых стран показывает, что в них присутствует значительное количество правовых норм, предусматривающих ответственность за действия, связанные с захватом заложника, или им подобных. Конкретные составы преступлений расположены в основном в главах или разделах о преступлениях против личности. Вместе с тем однозначной трактовки квалифицирующих признаков этих деяний нет, и в рамках одного состава рассматриваются все сходные преступные действия. Данное положение обусловлено в значительной степени как различием правовых систем, так и национально-государственными особенностями соответствующих территорий [3, С.376].

В нашей стране в уголовном законодательстве начиная с советских времен понятия «захват заложника» не было. В соответствии с УК СССР 1922 года предусматривалась уголовная ответственность за насильственное незаконное лишение кого-либо свободы, совершенное путем задержания или помещения его в каком-либо месте (ст. 159). Предусматривалась уголовная ответственность за лишение свободы способом, опасным для жизни или здоровья лишенного свободы или сопровождающееся для него мучениями.

В УК 1960 г. первоначально предусматривалась уголовная ответственность лишь за похищение и подмен ребенка (ст. 125), а также незаконное лишение свободы (ст. 126).

Лишь в 1987 г. была введена ответственность за захват заложника после ратификации СССР Международной конвенции о борьбе с захватом заложника. В соответствии со ст. 126-1 УК данным преступлением признавался: «Захват или удержание лица в качестве заложника, соединенные с угрозой убийством, причинением телесных повреждений или дальнейшим удержанием этого лица, в целях понуждения государства, международной организации, физического или юридического лица или группы лиц совершить или воздержаться от совершения какого-либо действия как условия освобождения заложника». Только через шесть лет после введения уголовной ответственности за захват заложника, в 1993 г., была введена уголовная ответственность за похищение человека.

Существенным пробелом первоначального варианта нормы об ответственности за захват заложника было наличие примечания, в соответствии с которым действия статьи не распространялись на случаи совершения такого преступления на территории СССР, когда лицо, захватившее или удерживающее заложника, находится на территории, и это лицо, а также заложник являются гражданами СССР. Данное положение фактически ущемляло права граждан СССР, а в отношении которых совершался захват либо они удерживались в качестве заложника. Лишь Законом от 18 февраля 1993 г. данное примечание было исключено.

Данный состав преступления введен в Уголовные кодексы всех государств СНГ.

Следует отметить, что в Грузии захвату заложника посвящены две статьи. Одна из них помещена в главе о преступлениях против прав и свобод человека, а вторая – захват заложника с террористической целью – в главе о терроризме [4, С.338].

Указанные преступления отличаются объектом посягательства. В ходе работы над новым УК Грузии высказывалось предложение внести в главу о преступлениях против прав и свобод человека специальную статью о похищении человека, а захват заложника с террористической целью оставить в главе о терроризме [5, С.24]. Однако данная точка зрения не нашла своего отражения в действующем УК Грузии.

Таким образом, на основе проведенного анализа можно сделать следующие выводы:

- уголовная ответственность за захват заложника, лишение свободы и другие подобные действия существует с античных времен и в настоящее время имеется в Уголовном кодексах большинства стран мира;

- система понятий, связанных с действиями, сопровождающимися захватом заложника, в мировом законодательстве окончательно не сформирована, на что указывают различия в квалификации отдельных преступных действий при трактовке конкретных составов в законодательствах различных государств;

- подходы к уголовно-правовой характеристике действий, связанных с захватом заложника, в законодательствах стран бывшего СССР имеют сходные черты, что обусловлено длительным нахождением правовых систем в едином правовом пространстве;

- современное состояние проблемы захвата заложника и подобных преступных действий в Уголовном кодексе Республики Казахстан требует глубокого изучения.

Список использованных источников:

1. *Российское Уголовное право (Особенная часть). Под редакцией М.П. Журавлева и С.И. Никулина. -М., 1998 г.*

2. *Крылова Н.Е., Серебренникова А.В. Уголовное право зарубежных стран. (Англии, США, Франции, Германии). Издание 2-е. -М., 1998.*

3. *Малиновский А.А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. Монография. - М., 2002 г.*

4. *Уголовный Кодекс Грузии. – СПб., 2001.*

5. *Е.Т. Абилезов. Автомобильді немесе өзге де көлік құралдарын ұрлау мақсатынсыз заңсыз иеленгендігі үшін қылмыстық жауаптылық. З.ғ.к.... авторефераты. – Алматы, 2003*

ӘОЖ 342.924

Мұқаметжан Б.

Магистрант, «Bolashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
bagashar20@mail.ru

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., доцент Серімов Е.Е.

ПАТРУЛЬДІК ҚЫЗМЕТТІҢ КЕЙБІР ФУНКЦИОНАЛДЫҚ БЕЛГІЛЕРІ ЖӨНІНДЕ

***Аңдатпа.** Автор мақаласында патрульдік полиция қызметінің ішкі істер органдарының әкімшілік полициясы жүйесіндегі орнын анықтай отырып, оның басқарылу жүйесін, мақсаттарын сөз етеді. Бұл тек патрульдік қызметтің ЖПҚ жүйесінде алатын орнын анықтау үшін ғана емес, сондай-ақ оның Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының әкімшілік полициясының басқа да бөліністері арасындағы жағдайын зерттеу үшін де қолданылмақ дейді автор.*

Құқықтың жалпы теориясы аясындағы мамандар тұлғаға қатысты құқықтық мәртебенің негізгі жалпы (конституциялық) құқықтар мен міндеттер болып табылатындығын атап өтеді [1, 33]. Бұл мәселені сондай-ақ, Н.В. Витрук, В.И. Новоселов, В.А. Патюлин секілді ғалымдар да көңіл аударды. Ол құқықтық мәртебе ұғымын кеңейтіп, оның түрлі түрлерін бөліп көрсетеді [2,45].

Патрульдік полиция қызметінің ішкі істер органдарының әкімшілік полициясы жүйесіндегі орнын анықтай отырып, біз оны басқару жүйесін, мақсаттарын басшылыққа алуымыз керек. Мұндай талап тек патрульдік қызметтің ЖПҚ жүйесінде алатын орнын анықтау үшін ғана емес, сондай-ақ оның Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының әкімшілік полициясының басқа да бөліністері арасындағы жағдайын зерттеу үшін де қолданылмақ.

Осылайша, патрульдік полиция немесе патрульдік-бекеттік қызметтің құқықтық мәртебесі ұғымының астарында оның Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының ЖПҚ жүйесінде алатын орны, осы органның басқа құрылымдық бөліністермен, басқа құқық қорғау органдарымен

байланысы, сондай-ақ мемлекеттік басқарудың жергілікті органдары жүйесімен байланысы ұғымы анықталады.

Патрульдік полиция қызметі жұмысының құқықтық негізі және принциптері Қазақстан Республикасының заңнамасымен анықталады. Жол-патрульдік қызметтің жұмысы мына нормативтік актілермен реттеледі: Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы заңы, Қазақстан Республикасы ІІМ ӘПК туралы ереже, Ішкі істер органдарының жергілікті полиция қызметі туралы ережені бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 30 желтоқсандағы № 1142 қаулысы және т.б.

Жол қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жол-патрульдік қызметтің құқықтық жағдайын талдау оның ПО ЖПҚ жалпы жүйесінде алатын орнын көрсететін төрт негізгі белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Біріншіден, ПО атынан жүзеге асырылатын билік өкілеттігі; екіншіден, жүктелген міндеттерді орындау бойынша арнайы құралдар мен әдістерді қолдану; үшіншіден, патрульдік қызметке қатысты әкімшілік полицияның қызметін реттейтін нормативтік актілер; төртіншіден, патрульдік қызмет атқарушы биліктің жергілікті органдарына бағынышты.

Теорияда және практикада «патрульдік қызмет» термині екі мағынада қолданылады: ПО бойынша полицияның арнайы нарядтары қызметінің бір түрі ретінде және құқық тәртібін қамтамасыз ететін бөлшектердің, аппараттардың және бөліністердің жиынтығы ретінде.

Республикамызда қоғамдық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін бөліністер мен қызметтер жиынтықта полицияның кешенді күштерін құрайды (бұдан әрі - ПҚК).

Қазақстан Республикасы ІІМ 2002 жылғы 5 шілдедегі №475 бұйрығына сәйкес, ПҚК-ге ПО-ның мына бөліністері кіретін еді: Қазақстан Республикасы ІІМ ӘПК Мемлекеттік мамандандырылған күзет қызметі басқармасының (ММКҚБ) патрульдік нарядтары; жол полициясының патрульдік нарядтары; ПО-ның арнайы мекемелерінің патрульдік экипаждары; Қазақстан Республикасы ІІМ ішкі әскерлердің (Ұлттық ұланның) арнайы моторландырылған бөлімдерінің жеке құрамы (ІӘҰҰАМБ), т.б.

Жоғарыда аталған бөліністердің патрульдік қызметке қатысуының нысаны мен дәрежесі, оларға жүктелген міндеттердің сипаты мен көлемі маңызды өзгешеліктерге ие, бұл олардың күштерін негізгі, қосымша және қосалқы деп бөлуге негіз бола алады.

Жол-патрульдік полицияның, аумақтық және көліктегі ішкі істер органдарының саптық бөлімдері және бөліністері, сонымен қатар Қазақстан Республикасы ІІМ Ұлан әскерінің арнайы моторландырылған бөлімдері негізгі күштерге жатады. Жалпы алғанда бұл ІӘАМБ құрылымдардың тамыры сонау КСРО 1966 жылы жол-патрульдік қызметтің аз санды күшіне қарай құрылудан бастау алады.

Қосымша күштерді құрайтындар: ПО арнайы мекемелерінің, жол полициясының, Мемлекеттік күзет қызметі басқармасының патрульдік нарядтары, олар өздерінің негізгі функцияларымен қатар жол-патрульдік қызметтің міндеттерін де орындайды.

Қосалқы күштер — белгілі бір орындарда қоғамдық тәртіпті күзетуді күшейту үшін басқа ПО-лардан белгілі бір кезеңге келетін және тиісті бастықтардың жедел бағыныштылығында болатын полицияның бөліністері мен бөлімшелері. Бұл күштерге жеке оқу орындарының, әскери бөлімшелердің жеке құрамы, ІІМ, ПД бөлімшелері мен бөліністерінің резерві жатады.

Бүгінгі таңда ПО жүйесіндегі ЖПҚ үлесі шамамен 60-65%, ал ЖПҚ жүйесінде жол-патрульдік полиция қызметінің үлесі 30-35% құрайды. Аталған сандар жол-патрульдік полиция қызметі санының көп екендігін көрсетеді. Біз оның қызметіне республикамыздың қоғамдық орындарында және көшелерінде құқық бұзушылықтармен күрес жүргізу аясындағы ПО-ның міндеттерінің орындалуы байланысты екендігін болжаймыз. Жол-патрульдік полиция қызметі қолданыстағы ведомстволық нормативтік актілерге сәйкес мына міндеттерді орындауға жұмылдырылған:

- азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғау;
- қоғамдық тәртіпті күзету және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- қоғамдық орындардағы қылмыстардың және құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесі, т.б.

Патрульдік полиция қызметінің міндеттерін талдай келе, біз олардың ПО-ның әкімшілік полициясының, соның ішінде жергілікті полиция қызметінің міндеттерімен тығыз тоғысатынын көреміз. Осыған байланысты жол-патрульдік қызмет криминалдық немесе әскери полицияның жүйесінде емес, әкімшілік полицияның, ЖПҚ жүйесінде, себебі жол-патрульдік қызметтің міндеттері әкімшілік полицияның міндеттеріне және Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 21

сәуірдегі «ҚР ПО туралы» заңына байланысты, яғни ол әкімшілік полицияның ЖПҚ жүйесіне кіреді.

«Патрульдік қызмет» терминінде ең басты сөз «патрульдеу» болып саналады, атауының өзі оның функционалдық белгілерін анықтайды. Оның басты мақсаты полицияның басты міндеттерінің бірін іске асыру болып табылады:

- қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- патрульдеу әдісімен қоғамдық орындардағы қылмыстар мен құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу, жолын кесу және ашу.

ЖПҚ жол-патрульдік полиция қызметінің жұмысы мына ерекшеліктермен анықталады:

- жергілікті бюджеттен қаржыландыру;
- жұмысты арнайы әдістермен жүзеге асыру (патрульдер, бекеттер, патрульдеу учаскелері);
- тек департаменттерге, басқармаларға және әкімшілік полиция бөлімдеріне ғана бағынбайды, сондай-ақ мемлекеттік басқарудың жергілікті органдарына да бағынады, яғни екі жақты бағыныштылық;
- өзінің құзіреттілігі шегінде қажетті дербестік;
- жол-патрульдік полиция қызметі күштерінің бірі — патрульдік полиция — қалалық, аудандық ішкі істер органдарының (ЖПҚ) құрылымдық бөлінісі болып табылады.

Билік өкілдері сияқты жол-патрульдік полиция қызметінің қызметкерлері өздерінің қызметтік міндеттерін іске асыру барысында билік ету өкілеттігіне ие болады, ол билік барлық азаматтарға және лауазымды тұлғаларға қатысты. Ол өздерінің құзіреттілігі шегінде нұсқаулар мен өкімдер берумен көрінеді. Қажет болған жағдайда жол-патрульдік қызметтің қызметкерлері әкімшілік ықпал ету шараларын да қолдануға құқылы (әсіресе, құқық бұзушылықтардың жолын кесу, қоғамдық тәртіпті бұзған тұлғаларды ұстау және тиісті орынға апаруды жүзеге асыру және т.б.), бұл аталған қызметке күзету жүйесінде ерекше орын алуға мүмкіндік беретін басты ерекшелік болып табылады.

Біріктірілген әмбебап полицейлерге ең жоғары талаптар қойыла бастады. Сонымен бірге сап бөлінісінің қызметкері физикалық күші жағынан жақсы дамыған және бойы 175 сантиметрден кем болмауы тиіс болды. Оған жол полициясы мен жол-бекеттік қызметтің дәстүрлі функциясын атқару барысында кең көлемді теориялық білім мен тәжірибелік еп-дағдылар керек болды. Әйтсе де патрульдік полицияның еңбек ақылары сол баяғы көлемде қалды, ал мұның өзі еңбек ақы теориясына мейлінше қайшы келетіні кәдік.

Тұрғындар үшін көшедегі мен қоғамдық орындардағы патрульдік нарядтардың санының артуы негізсіз болып көренуі мүмкін. Көше мен қоғамдық орындарда полицейлердің көп болуынан қылмыс азаяды деген түсінік баяғыда-ақ ескірген, тіпті қате десе де болады. Десек те де көше мен қоғамдық орындарда қызмет атқаратын полицейлердің көптігі жемқорлықтың пайда болуына түрткі болары да сөзсіз.

Еуропа мен АҚШ сияқты көптеген дамыған елдердің көшелерінде полиция киіміндегі қызметкерді немесе патрульдеуде жүрген полиция көлігін көру қиын. Құқық бұзушылықты тіркеу (фиксациялау) әрі көше мен қоғамдық орындарда азаматтардың жүріс-тұрысы мен мінез-құлқын бақылауды электрондық бақылау мен құқық бұзушылықтарды фиксациялау жүзеге асырады.

Бұл айтылған мәселелерден шығаратын қорытынды, көшелер мен қоғамдық орындарда жол-патрульдік және патрульдік полиция қызметкерлерінің санын жоспарлы түрде қысқарту жұмыстарын қолға ала отырып, құқық бұзушылықтарды фиксациялау мен бақылайтын бейне қондырғылар санын көбейткен жөн. Патрульдік полиция қызметін бағалау өлшемі әкімшілік құқық бұзушылық туралы толтырылған хаттамалар санының көрсеткіштері емес, тұрғындарды пікірі болуына тиіс.

Патрульдік қызметтің қысқарған лауазымдарының бір бөлігін учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерін жинақтау үшін берілгенін жөн деп білеміз.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің ведомстволық бұйрығының негізінде полицияның саптық бөлімшелері қызметкерлерінің жұмысының нәтижесі былайша анықталуға тиіс:

1) қоғамдық қауіпсіздік пен жол қауіпсіздігін сақтауды қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің талаптарын білу;

2) қоғамдық тәртіп пен жол қауіпсіздігінің, сондай-ақ маршруттеу пен бекет (пост) аумағында қылмыстық құқық бұзушылыққа қарсы күрестің жағдайы (қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтың болуы/болмауы әрі ондағы патрульдік полиция нарядының (ППН) рөлі;

3) қызметкердің қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алу, жолын кесуге қатысуы, қылмыстық құқық бұзушыны ұстауы, соның ішінде заттық белгілер бойынша іздеп табу, ерлік жасау, тапқырлықпен күрделі де қиын жағдай кезінде дұрыс әрекеттерге бару;

5) техникалық және көлікпен жабдықталуы және оларды дұрыс пайдалану;

6) қоғамдық тәртіп пен жол қауіпсіздігін сақтау барысында өзге патрульдік-бекеттік нарядтармен және азаматтармен бірге қимылдау.

Құқық қолдану тәжірибесін әрі жергілікті полиция қызметінің қызметкерлерінен алынған сауалнама не сұхбаттауды зерделеу барысында олардың еңбектерін өзгеше бағалайтынға барына көз жеткіземіз. Жол-патрульдік және патрульдеу полициясының жұмысын бағалау жүйесінде патрульдік маршруттарындағы криминологиялық ахуал ескерілмейтіні, жұмыс көрсеткіштерінің көлемі, олардың сапасы, заңдылық деңгейі тұрғысынан баға беруде әлі де кемшілік барына иланасың. Жол-патрульдік полиция қызметіне тұрғындардың баға беруін есепке алу, ескеру механизмі жоқ. Осылайша алдын ала жоспарланған норманы орындауда көрсеткіштер қууы, қызметкерлер материалдарды толтыруда жалғандыққа баруы (материалдарды фальсификациялау), жұмыстардың көпшілі алдын алуға бағытталмай, жазалауға бағытталғаны жағдайды одан сайын ушықтыра түсуде.

Олардың қызметі көрсеткіштер арқылы бағаланатын болған соң, патрульдік полиция азаматтарды құқыққа қайшы қолсұғушылықтан қорғау үшін емес, тұрғындардың өзін аңдиды деген тұрғындар арасында пікір қалыптасқан. Көрсеткіш қуудың салдарынан әкімшілік құқық бұзушылық бойынша жалған хаттамалар мен материалдарды қолдан жасау белең алуға.

Осыны ескере отырып, патрульдік полиция қызметкері қызметін бағалау өлшемін қайта қарау керек деп білеміз. Онда басты орынды тұрғындардың бағалауы тұруы тиіс. Егер тұрғындар патрульдеу полициясының қызметіне оң бағасын бермесе, онда ПО-ның басшылық құрамы белгілі бір әрекетке баруы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Якимов А.Ю. *Субъекты административной юрисдикции (правовой статус и его реализация)*. – М.: ВНИИ МВД РФ, 2016. – Т. 1.

2. Витрук Н.В. *Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе*. – М.: Наука, 2019.

ӨОЖ 342.41

Оразбаева Т.С.

Магистрант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

orazbaeva.t@bk.ru

Ғылыми жетекші: Phd доктор, қауымдастырылған профессор Билялова М.И.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ПОЛЬШАДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ҰЙЫМДАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТҮРДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл мақалада, Қазақстан Республикасындағы Конституциялық Кеңес және Польша Республикасындағы Конституциялық Трибунал бақылау ұйымдарының қызметіне SWOT-анализ негізінде құқықтық талдау жүргізіледі.

Конституциялық бақылау құқық қорғау қызметінің ерекше түрі болып саналалы. Ол белгілі бір елдің заңдары мен конституциясының және басқа да нормативтік актілердің сәйкестігін тексеру процесінен құралады. Конституциялық бақылау және конституциялық қадағалау ұғымдары өзара мағыналас қос ұғым реінде қарастырылады.

Конституциялық бақылаудың мән-мағынасын тереңірек түсіну үшін, ең алдымен, мекеметтік бақылаудың не екенін анықтап, айқындап алу қажет.

Сонымен, бақылау дегеніміз, берілген параметрлерден ауытқуларды жою және болдырмау мақсатында объектінің жұмыс істеу процесін бақылаудың және тексерудің біртұтас жүйесі [1].

Мемлекеттік бақылау, белгілі бір белгілермен сипатталады:

1. Басқару объектісі мен субъектісі арасындағы қатынастар бір-біріне бағынышты түрде жүзеге асады;

2. Мемлекеттік бақылау объектісі, әдетте, бақыланатын жүйенің және іс-әрекеттедің заңға сәйкестігі мен мақсатқа сай болуын көздейді;

3. Бақылау органдарына көбінесе бақыланатындардың шешімдерінің күшін жоюға ерекше құқық беріледі;

4. Бақылау объектісіне заңда көзделген жағдайларда әкімшілік ықпал ету шаралары қолданылады [2].

Сондай-ақ, конституциялық бақылау жүйесінің ішкі функциясы ретінде әрекет ететінін және қабылданған басқару шешімдерінің, міндетті тааптарының орындалмауын болдырмау үшін әкімшілік өкілеттерді пайдалану арқылы алға қойылған мақсатқа жетуді қамтамасыз етуге бағытталғанын атап өткен жөн. Конституциялық бақылау органдарының бақылау объектісі – тексерілетін тұлғаның заң нормаларының сақталуы жөніндегі қызметі болып саналады.

Мәселен, Д.Л. Златопольский конституциялық бақылау кезінде мемлекеттік органдардың, лауазымды тұлғалардың, конституция мен конституциялық заңдардың сақталуын тексеру, сондай-ақ, жоғары органдардың барлық басқа актілерінің сәйкестігін тексеру жөніндегі қызметін жете түсіне білу қажет деп санайды [3].

Ал, Н.Б. Витрук, конституциялық бақылауды-нормативтік актілер жүйесіндегі конституцияның үстемдігін, оның қоғамдық қатынастар субъектілерінің қызметіне тікелей әсерін қамтамасыз ету бойынша құзыретті мемлекеттік органдардың нақты функциялары деп түсінеді [4].

Конституциялық бақылау ұйымдарының қызметінің мәні келесі міндеттерді шешу бойынша анықталады:

1. Мемлекеттік органдардың құқықтық актілерінің конституцияға сәйкестігін белгілеу кезінде, мемлекеттік органдардың құқықтық актілері мен әрекеттерінің Конституцияға сәйкестігі,

2. Конституциялық емес актіні жарамсыз деп танудағы идея.

Қазақстанда, яғни демократиялық-құқықтық мемлекетте конституциялық заңдылық режимін қамтамасыз ету еліміздің Ата Заңының рухына сай дамуының негізгі факторы болып саналады. Бұл міндет, ең алдымен, мемлекеттік органдарға жүктеледі, олардың ішінде шешімдері негізгі заңның жалғасы болып табылатын конституциялық бақылау құрылымдары ерекше орын алады.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі, алдын-ала және одан кейінгі конституциялық бақылауды жүзеге асыру арқылы елдің қолданыстағы заңының конституцияға сәйкестігін қадағалайды. Ал, қабылданған нормативтік қаулылар мемлекеттің тұрақты дамуының кепілі болып табылатын конституциялық қағидалары мен нормаларын қоғамдық қатынастардың әртүрлі субъектілерінің дұрыс түсіндіруіне қызмет етуге арналған.

Республикада, конституциялық заңдылықты қамтамасыз ету көп жағдайда Конституциялық Кеңестің түпкілікті шешімдерінде қамтылған заңнаманы және заң шығару үдерісін жетілдіру жөніндегі ұстанымдарын уақытылы және толық орындауға байланысты.

Қазақстан Республикасында конституциялық бақылауды жүзеге асыратын Конституциялық Кеңес болатын болса, Польшада конституциялық бақылау процесіне жауапты Конституциялық Трибунал болып саналады [5].

Польшаның 1992 жылғы, 17 қазандағы Конституциялық заңының, 33а тармағына сәйкес, Польша Республикасының Конституциялық Трибуналы конституцияның орталық мемлекеттік органдар қабылдаған заңдарға және басқа да нормативтік актілерге сәйкестігі туралы шешім қабылдауға өкілетті. Конституциялық Трибуналдың конституцияға және басқа да нормативтік актілердің заңдарына сәйкес келмеуі туралы шешімі жалпыға бірдей міндетті. Бұл ретте, заңның конституцияға сәйкес келмеуі Парламентте талқыға түскен еді. Осылайша, Конституциялық Трибунал заңның күші енуін тоқтата тұруға ғана құқылы болды, ал конституцияға сәйкестігі туралы түпкілікті шешімді Парламент қабылдайды [6].

Қазақстан Республикасы мен Польшадағы конституциялық бақылау ұйымдары мен қызметін салыстырмалы түрде құқықтық талдау үшін SWOT-талдамасы жүргізілді. SWOT-талдауының нәтижесі, төменде Кесте 1-де көрсетілген:

Кесте 1-SWOT-талдау нәтижесі

	Қазақстан Конституциялық Кеңес қызметі	Польша Конституциялық Трибунал қызметі
S-Күшті жақтары	Қазақстан Республикасы Конституциясының 74-бабының, 3-тармағына сәйкес, Конституциялық кеңестің қабылдаған шешімдері қабылданған күннен бастап күшіне енеді. Қабылданған шешім елдің бүткіл аумағында жалпыға бірдең міндетті, түпкілікті орындалуы тиіс және шағымдануға жатпайды. Конституциялық Кеңес	Конституциялық Трибунал келесі уәкілеттерге ие: Заңнамалық және өзге де актілердің, сондай-ақ, халықаралық келісімдердің конституцияға сәйкестігі туралы шешім қабылдау. Саяси партиялардың мақсаттарының немес қызметтерінің Конституцияға сәйкестігін айқындау.
W-Әлсіз тұстары	Конституциялық кеңес тұрғысынан, заң жобаларының зерттелуін және нормативтік құқықтық актілердің бір-бірімен сәйкестігін қамтамасыз ету мәселелері кездеседі.	Конституциялық Трибуналда мемлекет пен әкімшілік бірлік арасындағы дауларды шешу құқығы жоқ.
O-Мүмкіндіктер	Конституциялық заңдылықтың бұзылуын тез арада болдырмау мүмкіндігі. Көптеген заңға тәуелді актілердің күшін жою проблемасын болдырмау мүмкіндігі.	Конституциялық Трибунал-конституцияны түсіндіру, қорғау және орындау мәселесіне қатысты ең жоғарғы конституциялық бақылау ұйымы болғандықтан, болашақта прогрессивті даму мүмкіндігі.
T-Қауіптер	Конституциялық Кеңес заңнамалық актілерді және оларға ілеспе заңға тәуелді актілерді шығаруды барынша синхрондау қажеттігі мәселесі қауіп төндіруі мүмкін.	Құқықтан айырылу қауіпі. 1997 жылы Конституция, Конституциялық Трибуналды заңнамалық актілердің жалпыға бірдей міндетін түсіндіру құқығынан айырды.

Жоғарыдағы Кесте 1-де көрсетілген ақпаратқа сәйкес Қазақстан Республикасы мен Польшадағы конституциялық бақылау ұйымдарының күшті және әлсіз жақтары талданды. Қос елдің де конституциялық бақылау ұйымдары қызметтік жүйеде жоғарғы уәкілетке ие екендігі анықталды. Сонымен қатар, Қазақстандағы Конституциялық Кеңес ұйымының қабылданған шешімдер бойынша уәкілеттілігі басым екендігі байқалды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасындағы Конституциялық Кеңес те, Польша Республикасындағы Конституциялық Трибунал да, мемлекеттегі заң шығару жүйесі мен құқық қолдану тәжірибесінде маңызды қызмет атқарады. Сондай-ақ, заңнамалық жүйені жүзеге асыру кезінде кездесетін қиындықтар концептуалды сипатқа ие емес және қосалқы қиындықтарсыз еңсеріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чекрыга, М. А. *Понятие и правовая природа конституционного контроля* / М.А. Чекрыга // *Серия «Право»*. — 2010. № 38. — С.109–112.
2. *Административное право: Учебник* / Под ред. Л. Л. Попова. — М.: «Юрайт», 2006. — 538 с.

3. Златопольский, Д. Л. Контроль за соблюдением конституции и конституционный суд в государствах Восточной Европы / Д. Л. Златопольский. — М.: Юрист, 2006. — 102 с.
4. Витрук, Н. В. Конституционное правосудие судебное конституционное право и процесс: учебник / Н. В. Витрук. — Изд. 2-е, доп. и перераб. — М.: «Закон и право», 2010. — 352 с.
5. Караев А.А., Конституционный Совет в системе разделения властей, Фемида. — 1999. - №7.
6. Конституция Польши (Республики Польши)// Конституции государств Европы: в 3 т. Т. 2/ под общ. ред. Л. А. Окунькова. — М.: Норма, 2001. — С. 673-732.

ӘОЖ 343.81

Такиров Д.
Магистрант, «Bolashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
daniar.takirov@mail.ru
Ғылыми жетекші: з.ғ.д., профессор Нұрғалиев Б.М.

Нұртаева Д.
заң ғылымдарының магистрі, заң пәндері кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
nurtaevad@mail.ru

ҚЫЛЫМСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Автор мақаласында мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің соңғы уақытта жаңа экономикалық-құқықтық, институционалдық ортада белсенді дамыса да, еліміз үшін бұл мүлде жаңа құбылыс еместігі туралы ойларын ортаға салады. Автор сонымен қатар Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алған кезден бастап мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің кейбір элементтері еліміздің экономикалық дамуының әртүрлі кезеңдерінде белсенді түрде қолданылғандығын дәлелдейді.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасында мынадай бес институционалдық реформаны жүзеге асыру көзделген, бұлар: 1) кәсіби мемлекеттік аппарат құру; 2) заңның үстемдігін қамтамасыз ету; 3) индустрияландыру және экономикалық өсім; 4) біртектілік пен бірлік; 5) есеп беретін мемлекетті қалыптастыру.

Осы реформаларды жүзеге асыру мақсатында 100 нақты қадамнан тұратын Ұлттық жоспар бекітіліп, оның 34-қадамында мемлекеттік-жекеменшік серіктестігін дамыту шеңберінде қылмыстық-атқару инфрақұрылымды жаңғырту, пенитенциялық мекемелерді салуға, ұстауға және басқаруға жекеменшік секторды тарту жөнінде ұсыныстарды екшеу және халықаралық тәжірибені зерттеу көзделген [1].

Ұлттық жоспарда бұрыннан мемлекеттік функциялар болып келген басқа да салаларда жекеше бизнестің мүмкіндіктерін пайдалану ескерілген. Мәселен, 27-қадамда жекеменшік сот орындаушылар институтын одан әрі дамыту арқылы сот орындаушыларының мемлекеттік қызметін біртіндеп қысқарту жөнінде жазылған. Ал 81-қадам жекеменшік медицинаның алдағы дамуын айқындайды (мемлекеттік медициналық ұйымдарды жекешелендіруді ынталандыру).

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік деген жаңа экономикалық-құқықтық, институционалдық орта соңғы уақытта белсенді дамып жатыр. Бірақ еліміз үшін бұл мүлде жаңа құбылыс емес. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алған кезден бастап мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің кейбір элементтері еліміздің экономикалық дамуының әртүрлі кезеңдерінде белсенді түрде қолданылған.

Мәселен, орасан табиғи және энергетикалық ресурстары, өнеркәсіптік және көліктік әлеуеті бар Қазақстанда еліміз үшін мүлде жаңа, бірақ әлемдік тәжірибеде бұрыннан қолданылып келген мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктері пайдаланылған: басқарудың корпоративтік нысаны (заңды тұлғалардың жарғылық қорларына мемлекеттің жекеше тұлғалармен бірге қатысу), мемлекеттік мүлік объектілерін сенімді басқару (жалға алу), мемлекеттік сатып алулар (сервистік келісім-шарттар), жекешелендіру.

1993 пен 2005 жылдар аралығында мемлекеттік-жекешелік әріптестік негізінен «Жекешелендіру туралы», «Акционерлік қоғамдар туралы» заңдармен реттелген мемлекеттік мүлікті басқару элементі ретінде қарастырылған [2].

2003 жылы елдің экономикалық дамуын күрделі реформалау барысында Үкімет мүлде жаңа жол – экономиканы диверсификациялауға бағыт алды. Қазақстандық жағдайда бұндай жоспарды орындау мемлекеттік бюджетке ауыр тиетін орасан инвестицияларды қажет етті. Осы мақсатта мемлекеттік және мемлекеттің көмегімен құрылған даму институттары, ұлттық компаниялар, холдингтік құрылымдарды біріктірген инвестициялық құралдар кешені әзірленді. Бұл кешен ұлттық моделдің ерекшеліктерін ескеретін дамыған елдердің тәжірибесіне негізделген еді. Осы құралдардың бірі болып мемлекеттік-жекешелік әріптестік таңдалды.

Қазір мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігі жұртшылық арасында барған сайын танымал болып отыр, бірақ олардың барлығы МЖӘ-ні енгізудің маңыздылығын түсініп отыр деп айта алмаймыз. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігі жекеменшік қаржыларды тарту және әлеуметтік инфрақұрылымды басқару үшін жекеше және мемлекеттік секторлар арасындағы ұзақ мерзімдік қатынастарға негізделеді. Әлеуметтік маңызы бар нысандарға құйған жекеменшік инвестициялардың көмегімен мемлекет бюджетті оңтайландыра алады да сәйкесінше өзінің қаржы ауыртпалығын кемітіп, жекеше бизнеске «мемлекеттік» нарыққа кіруге мүмкіндік береді [3].

Бұл құралдың артықшылықтарының жалпы тізімі мынадай:

- мемлекеттік маңызы бар нысандарға беймемлекеттік қаржыны тарту;
- инфрақұрылым нысандарына бөлінетін мемлекеттік қаржыны үнемдеу;
- бірлесіп іске асырылатын жобалардың қаупін мемлекет және жекеше инвестор арасында бөлістіру;
- басқару функцияларын жекеше инвесторға беру арқылы жобаны іске асыруды экономикалық тұрғыдан тиімді басқарылуын қамтамасыз ету;
- инфрақұрылымды дамытуға заманауи технологияларды тарту;
- инвестициялық климатты жақсарту;
- бизнес-мәдениетті жақсарту.

Елімізде бұл институтты жан-жақты дамыту және оны қолданушыларға көмек көрсету мақсатында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 17 шілдедегі «Концессия мәселелері жөнінде мамандандырылған ұйым құру туралы» № 693 қаулысымен жарғылық капиталына мемлекет жүз пайыз қатысатын «Қазақстандық мемлекеттік-жеке әріптестік орталығы» акционерлік қоғамы (МЖӘ орталығы) құрылды. МЖӘ орталығы қызметінің негізгі мәні:

- 1) концессиялық ұсыныстардың сараптамасы;
- 2) конкурстық құжаттамаға, оның ішінде оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу кезінде сараптама;
- 3) концессионерді таңдау жөніндегі конкурсты өткізу кезінде конкурсқа қатысушылар ұсынған концессиялық өтінімдерге сараптама;
- 4) концессия шарттарының жобаларына, оның ішінде концессия шарттарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу кезінде сараптама;
- 5) концессионердің мемлекет кепілгерлігін алуға арналған ұсыныстарына сараптама;
- 6) концессиялық жобалардың іске асырылуын бағалау;
- 7) республикалық бюджеттік инвестициялық жобаларға экономикалық сараптама;
- 8) мемлекеттік кепілдіктер беру үшін инвестициялық жобаларға экономикалық сараптама;
- 9) республикалық бюджет қаражаты есебінен заңды тұлғалардың жарғы капиталына мемлекеттің тікелей қатысуы арқылы жүзеге асыру жоспарланатын бюджеттік инвестицияларға экономикалық сараптама;
- 10) бюджеттік инвестициялық жобалардың іске асырылуын бағалау;
- 11) заңды тұлғалардың жарғы капиталына мемлекеттің тікелей қатысуы арқылы бюджеттік инвестициялардың жүзеге асырылуын бағалау;
- 12) бюджеттік инвестициялар саласында зерттеулер;
- 13) техникалық-экономикалық негіздемені әзірлеуді және қаржылық агенттіктердің мемлекеттік инвестициялық саясатты іске асыруын талап ететін бюджеттік инвестициялық жобаларды республикалық бюджет қаражаты есебінен бюджеттік кредиттеудің экономикалық сараптамасын жүргізу болып табылатын концессия мәселелері жөніндегі мамандандырылған ұйым болып белгіленді [4].

Қазақстан мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін жақында ғана енгізе бастады. МЖӘ орталығы тиісті стандарттарды әзірлейді, сондай-ақ осы саладағы заңнамалық базаны жетілдіреді.

Қазіргі уақытта «Солтүстік Қазақстан – Ақтөбе облысы» өңіраралық электрөткізу желісін салу», «Шар-Өскемен» темір жол желісін салу», «Ақтау халықаралық әуежайының жолаушылар терминалын салу және пайдалану» концессиялық жобалар бар, сондай-ақ «Алматы қаласында жеңіл рельсті көлік желісін салу және пайдалану», «Үлкен Алматылық автомобильдік айналма жолын (ҰАААЖ) салу және пайдалану» және т.б. жобаларды іске асыру жоспарлануда.

Соңғы кезде МЖӘ елімізде үлкен қарқынмен дами бастады, бірақ бұл үрдісті жалғастыру үшін Қазақстан мектептерді, ауруханаларды, муниципалдық, жол, әскери және құқық қорғау инфрақұрылымдарын салудағы халықаралық тәжірибені зерттеуі және үйренуі қажет. Ұлыбритания, Австралия, Түркия, Оңтүстік Кореяның тәжірибесі МЖӘ жобаларын іске асырудың көптеген түрлерін көрсетеді: концессиялық, facility management, жекеменшік қаржы бастамасы, қызмет көрсету келісім-шарттары, сенімгерлік басқару, лизинг шарттары, жалдау келісім-шарттары және т.б. Мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің бұл пішіндерін іске асыру елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына, сондай-ақ МЖӘ институттарының дамуына тәуелді.

«Офис оф зэ Камптроллер энд Аудитор Дженерал» (Ирландия) агенттігінің деректеріне сүйенсек, соңғы 20 жылда мемлекеттік-жекешелік әріптестік өзінің бұрынғы қолдану аясын 134 елде кеңейтті, ал МЖӘ-ге құйылған инвестициялар жалпы инфрақұрылымдық инвестициялардың 15-20%-н құрайды. МЖӘ әртүрлі қарқынмен және табыспен әлемнің көптеген елдерінде дамуда. Бұл тұжырымдама дамыған нарықтық экономикасы және мемлекет пен жеке сектордың өзара іс-қимыл жасасуының қалыптасқан дәстүрлері бар елдерде ең көп таралған.

«Еуропеан РРР Икспертайз Сенча» сараптау орталығының мәліметіне сүйенсек, соңғы 15 жылда еуропалық елдерде жалпы сомасы 350 миллиард еуро құрайтын шамамен 1800 контрактілер жасасқан, олардың үштен екісіне Ұлыбританияда қол қойылған. МЖӘ тетіктерін енгізу бойынша Ұлыбритания Еуропалық Одақ елдерінің арасындағы ізашар және бүкіл әлемдегі елдер арасындағы көшбасшы болып табылады. МЖӘ арқылы инвестицияларды тарту үшін басым, атап айтқанда МЖӘ-нің жалпы нарығының 70%-н құрайтын салалар болып табылатындар – денсаулық сақтау және білім беру. Егер Ұлыбритания, Ирландия, Австралияның тәжірибесін талдасақ, еңбек өнімділігінің деңгейі, адам басына шаққандағы жалпы ішкі өнімді тұтыну деңгейі, әлеуметтік қорғау деңгейі, медициналық қызмет көрсету және білім беру сапасы неғұрлым жоғары болса, денсаулық сақтау және білім беру салаларында МЖӘ тетіктері соғұрлым жиірек қолданылады деп айтуға болады.

Алайда бұл критерийлер МЖӘ жобасының іске табысты асырылуының жалғыз кепілі бола алмайды. Экономикалық тұрғыдан қарасақ, жобаның нәтижесі болып табылатыны экономикалық тиімділік, сондай-ақ әлеуметтік ауқаттылық – бұл МЖӘ жобасының соңғы нәтижесі және қорытындысы.

Жобаны іске асыруға қатыстырылған бизнес және мемлекеттік сектор жеке бизнестің техникалық тиімділігі (бар ресурстардан дайын өнімнің барынша көп мөлшері өндірілетіндей өндірісті ұйымдастырудың деңгейі) бар екенін, яғни капитал мен ақшалай қаражаттардың тиімдірек бөлістіре алатынын түсінуі қажет. МЖӘ әлеуетті инвесторлар арасындағы бәсекелестік қағидаттарына негізделуі тиіс, сондай-ақ мемлекет бизнеске қолайлы жобаны ұсынуы тиіс.

Табыстың тағы бір кепілі – қауіптердің тараптар арасында оңтайлы бөлістірілуі. Мемлекеттік сатып алулардың дәстүрлі әрекеттерінде қауіптерді бөлісу көзделмеген, алайда МЖӘ жобаларының қоғамдық маңызы үлкен болғандықтан, бастапқы кезеңде қауіптерге баға беру бойынша зерттеулер өткізу қажет, ал өз кезегінде бұл конкурсты тиімді өткізуге мүмкіндік береді.

МЖӘ әлеуметтік бағдарланған инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға бағытталғандықтан, мемлекет реттелетін рәсімдердің ашықтығын қамтамасыз етуге міндеттенеді, және де жеке инвестормен бірге мемлекеттік республикалық маңызы бар объектілер үшін жұртшылық алдында жауапты болады.

Жақында ғана еліміздің заңнамасы мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің бір ғана құралын – концессияны ұсынған. 2008 жылы құрылған МЖӘ орталығы келісім-шарттардың құрылымын әзірлеу және мемлекеттік және жекеменшік тараптардың өзара іс-қимыл жасасуының тиімді жүйесін құру бойынша жұмыстар өткізді. Халықаралық тәжірибені қабылдап және өз тәжірибесін жинап, мемлекет енді келесі деңгейге өтті. Бұл деңгей МЖӘ-нің жаңа моделдерін әзірлеуді, МЖӘ нарығын кеңейтуді, қаржыландырудың жаңа көздерін ынталандыруды және қауіптерді есептеу жүйесін жетілдіруді қамтиды.

2015 жылғы 31 қазанда «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Жаңа заң МЖӘ қолдану аялары бойынша шектеулерді алуды

қарастырады, МЖӘ қатысушыларының субъектік құрамын кеңейтеді, МЖӘ жобаларын бастағандағы және әзірлегендегі жеке сектордың рөлін арттырады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік-жекешелік әріптестік саласындағы заңнамасы Қазақстан Республикасының 1995 жылы қабылданған Конституциясына негізделеді, және Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінен, «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Қазақстан Республикасының Заңынан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық актілерінен тұрады.

Егер Қазақстан Республикасы белгіленген тәртіппен ратификациялаған халықаралық құқықтық шартта осы «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Қазақстан Республикасының Заңында өзгеше қағидалар белгіленсе, онда халықаралық шарттың қағидалары қолданылады.

Экономиканың жекелеген салаларында (аясында) мемлекеттік-жекешелік әріптестікті құқықтық реттеудің ерекшеліктері Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленеді.

Жекеше әріптесті айқындау, мемлекеттік-жекешелік әріптестік шартын жасасу, орындау және тоқтату, сондай-ақ тауарлардың, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтердің белгілі бір көлемін мемлекеттің тұтыну рәсімдері «Мемлекеттік сатып алу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының нормалары қолданылмастан, «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Қазақстан Республикасының заңына және мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің жекелеген түрлерін регламенттейтін басқа да нормативтік-құқықтық актілерге сәйкес жүзеге асырылады.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестікке салық салу Қазақстан Республикасының салық заңнамасының ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100>.*

2. *Шарапиденов О. Государственно-частное партнерство: этапы и трудности становления // «Юрист» журналы, 2008. № 12, 26-28 pp.*

3. *Смагулова Ф. Новые механизмы ГЧП в Казахстане // Деловой аналитический журнал «National Business», 18.03.2016, 10:00.*

4. *Концессия мәселелері жөнінде мамандандырылған ұйым құру туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 17 шілдедегі № 693 қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P080000693>.*

ӘОЖ 340.115

Ташенов Б.

Магистрант, «Bolashaq» академиясы

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

tashenov@mail.ru

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., доцент Рысмагамбетова Г.М.

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЭВТАНАЗИЯ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Автор эвтаназия құбылысын медицина, құқықтық тұрғыдан талдап, адамның өз өміріне билік ету құқығын, ол құқықтың шектерін бүгінгі күннің өзекті мәселелері ретінде қарастырады. Осы орайда эвтаназияның адамның өмір мен өлім арасында таңдау жасау құқығы және дәрігердің көмегі арқылы өлуді таңдаған адамның құқығы деп бөлінетін екі түріне кеңінен тоқталып өтеді. Автор адамның өз өміріне билік ету құқығын адам өміріне қолсұқпаумен қатар өмір сүру құқығының құрамдас бөлігі ретінде танып, бүгінгі мемлекеттік-құқықтық болмыста адамның өмір сүру конституциялық құқығының қазіргі мағынасында құқықтық тұрғыдан қабылдауға сәйкес келмейтінін, конституциялық-құқықтық доктрина шеңберінде тереңдетіліп қайта түсіну керектігі туралы ой қозғайды.

Қазіргі қоғамда эвтаназия көпшілікті толғанып отырған өзекті мәселенің бірі. Мұның басты себебі қазіргі медицинаның емдеуге әлі де шамасы келмей отырған аурулардың болуы. Эвтаназияны қысқаша түрде «қиналмай өлу» деуге болады, яғни емдеуге келмейтін және

адамның жанын қинайтын ауру кезінде адамның өлімін дәрігерлік жолмен жеңілдету. Бұл мәселенің құқықтық аспектілерінен мәні басқа тереңде жатқан діни, философиялық, этикалық, биологиялық, психологиялық, медициналық, тағы басқа көптеген қырлары бар.

Соңғы кезде эвтаназия түсінігінің мазмұны өзгере бастады, өйткені ол тек «жеңіл өлім» ретінде ғана емес, «тез өлім» ретінде де қарастырыла басталды.

Ресейлік зерттеуші ғалым С.В. Рязанцев эвтаназияны активті және пассивті деп екі бөліп қарастырады. Егер активті эвтаназия - өлімді тездетін дәрі-дәрмек не басқа да құралдар қолдану арқылы жасалса, пассивті эвтаназия - ауру адамды ажалдан аман алып қалу үшін күрестен бас тарту арқылы жүзеге асырылады [1, 33].

Эвтаназияға рұқсат етілген елдер қатарына (Австралия, АҚШ (Оригон штаты), Бельгия, Қытай, Нидерланд, Швейцария, Швеция, Финляндия) жатады. Бұл елдерде пассивті эвтаназияға ғана жол берілген. Активті эвтаназия бірде-бір елде рұқсат етілмеген және олардың көпшілігінде қылмыс түрі ретінде қудаланады. 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360 «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексінің 154-бабы бойынша Қазақстан Республикасында эвтаназияның қандай түрі де заң бойынша тыйым салынған.

Десек те эвтаназияны жақтаушылар да баршылық, олардың уәждері мынаған саяды:

- өмірін үзу құқығы;
  - заң бойынша ауру адам емделуден бас тартуға құқылы;
  - емі жоқ аурумен ауыратын және жаны қиналған адам әрқашан жеңіл өлімді таңдайтыны;
  - эвтаназияға тыйым салу - ауыр халіне байланысты өзін-өзі өлтіре алмайтын ауру адамдардың құқын шектеу;
  - қазіргі медицинаның тәсіл-әдістерімен ауру адамды емдеп шығаруға, оның азабын жеңілдетуге мүмкін болмауы;
  - ауру адамның саналы, табанды және қайталанып беретін эвтаназия жөніндегі өтініші;
  - ауырып жатқан адамға денсаулығы, ауру салдары, эвтаназияның мәні мен жүргізілу жолдары жайында міндетті түрде хабарлау;
  - әртүрлі медицина салаларының дәрігер-мамандары консилиумының ауруды емдеу мүмкіндігі мен ауырған адамның азабын жеңілдету жолдарының болмауы жөніндегі бірауыздан қабылданған комиссия қорытындысы;
  - дәрігерлер консилиумының қорытындысы мен ауру адамның өтініші жөнінде жақын туысқандарына хабарлау;
  - прокуратура органдарына эвтаназия жүргізілуінің көрсеткіштері жөнінде хабарлау;
  - эвтаназияны жүргізу мүмкіндігі жөнінде соттың шешімі.
- Сонымен қатар эвтаназияға қарсылық білдіретіндердің дәлелдемелері:
- ислам және христиан діндері тұрғысынан эвтаназия жасау күнә болып табылады;
  - эвтаназия жасау бұл тірі адамды өлтіру деген сөз, бұл адамгершілік мұратына жатпайды;
  - дәрігерлер қызметінің мәні - өлімге көмектесу емес - өліммен күресу, сондықтан эвтаназия жасаған дәрігер - адам өлтірген қылмыскерге айналады, оның психикасы мен этикасы өзгереді [2, 11].

Құқықтық тұрғыдан эвтаназия мәселесі адамның өз өміріне билік ету құқын, осы құқтың шектерін және т.б. мәселелерді қозғайды. С.В. Рязанцевтің айтуы бойынша эвтаназия проблемасы екі мәселені қозғайды: адамның өмір мен өлім арасында таңдау жасау құқын (және ешкім де ешқашан адамды бұл құқығынан айырған емес) және дәрігердің көмегі арқылы өлуді таңдаған адамның құқын. Проблеманың күрделілігі екінші жағдайға байланысты, - дейді ғалым [1, 24].

В.Е. Лапшин қазіргі кезде эвтаназияны ауру адамның жаны мен тән азабын тоқтату мақсатында жасалған өтініші бойынша құқықпен және моральмен реттелген медициналық қызметкердің әрекеттер кешені не әрекетсіздігі болып табылатын және нәтижесінде ауру адамның өліміне алып келетін құқықтық құбылыс ретінде қарастыру керек дейді. Оның ойы бойынша эвтаназия нақты құқықтық реттеу болған жағдайда ғана қолданылуы мүмкін [3, 10].

Эвтаназияның біздің еліміздің заңдарында көрісін табуына барынша шағын аз-кем экскурс-шолу жасап көрер болсақ, эвтаназияның әуелгі анықтамасы «Қазақстан Республикасында азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» 1997 жылғы заңда берілген еді. Онда эвтаназия «науқастың қандай да бір әрекеттер немесе құралдар, соның ішінде тіршілігін сақтау жөніндегі жасанды шараларды тоқтату арқылы өз өлімін тездету туралы өтінішін қанағаттандыру» делінген. Ал 2006 жылғы «Азаматтардың денсаулығын сақтау туралы» заң бойынша эвтаназия анықтамасы нақтылана түседі: «эвтаназия - аурудың беті бері қарамайтын жағдайда, науқастың қандай да бір іс-әрекетпен немесе құралдармен, соның ішінде дәрілік немесе өзге де заттарды енгізу арқылы,

сондай-ақ өміріне дем беріп тұрған жасанды шараларды тоқтату арқылы өз өлімін жеделдету туралы өтінішін қанағаттандыру».

Егер 1997 жылғы заңда «медицина қызметкерлеріне эвтаназияны жүзеге асыруға тыйым салынады» делінсе (27-баптың 3-тармағы), 2006 жылғы заңда эвтаназия деп аталатын бөлек бап енгізіліп (33-бап) «эвтаназияны жүзеге асыруға тыйым салынады» делінген.

Егер бұрынғы заңдағы эвтаназия жөніндегі тыйым тек медицина қызметкерлеріне ғана арналған болса (сонда медициналық қызметкер болып табылмайтын басқа адамдарға эвтаназияны жүзеге асыру рұқсат етілген болып тұр), кейінде эвтаназияны жүзеге асыру кез келген адамға рұқсат етілмейді.

Бұл эвтаназияны жүзеге асыра алатын субъектілер құрамына қатысты өзгеріс өте маңызды. Яғни ендігі жерде тек медициналық қызметкерлер ғана емес эвтаназияны жүзеге асырған кез келген адам қылмыстық жауапқа тартылуы мүмкін.

Бірақ, өкінішке орай, ҚР-н Қылмыстық кодексінде (ҚК) эвтаназияны жүзеге асырған үшін қылмыстық жауапкершілік көзделмеген. «Адам өлтіру - ҚК-нің 99-бабының 1-тармағы «Адам өлтіру, яғни басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату», және 3-бөліктің 3-тармақшасы: «кінәлі адамға дәрменсіз күйде екені көрінеу белгілі адамды, сол сияқты адамды ұрлаумен не кепілге алумен ұштасқан»; 12-тармақшасы: «жәбірленушінің ағзаларын немесе тіндерін пайдалану мақсатымен жасалған» адам өлтіру. Қалайда өлген адамның дәрменсіз болу жағдайлары оның қарсылық көрсете алмауымен байланыстырылады, ал эвтаназия жағдайы бұған керісінше. Бұл жерде қазаның орын алуы - науқас адамның өзінің тілегіне байланысты. Яғни, эвтаназия жағдайы - түбегейлі басқа жағдай. Өкінішке орай қылмыс туралы заңнамада эвтаназия, оның жеңіл не ауыр дәрежеде жасалуы қарастырылмаған. Жаны қатты қиналып, азаптанып жатқан адамға оның қайталанып отырған өтінішін қанағаттандыру ниетінде жанашырлықпен жасалған эвтаназия үшін де, науқас адамды дәрігердің өз ниетімен өлтірмек болу мақсатымен жасалған эвтаназия үшін де жауапкершілік жоқ.

Басқа елдердің тәжірибесіне сүйенсек, эвтаназияның активті және пассивті түрі бар екенін және олар үшін жауапкершіліктің әртүрлі болуы керек екендігін түсінеміз. Кезінде бүкіл дүниені шулатқан АҚШ-тың Мичиган штатындағы «өлім дәрігері» (доктор смерть) деп аталған Джек Кеворкян науқас адамдарға өзін-өзін өлтіруге мүмкіндік беретін бірнеше түрдегі аппараттар құрастырып, оларды қолданып та үлгерген. Науқас адам өзі тиісті кнопканы басу арқылы өмірден кететін болған [1, 33-34]. Бұл пассивті түрдегі эвтаназия, сондықтан Штаттың соты бұл дәрігерге аппараттарды қолдануға тыйым салды, бірақ оның өзін жауапқа тарта алмады, өйткені өмірмен қоштасқан адамдар туыскандарының көзінше тиісті қағаздарға қол қойып, солардың көзінше дүниеден озған.

Сол сияқты дәрігер күйзеліп жатқан науқасқа екі түрлі дәрі әкеліп (біреуі - емге ішетін, екіншісі - өлімге әкелетін), олардың қандай нәтиже беретінін түсіндіре отырып тастап кетсе, ал науқас адам өлтіретін дәріні (немесе өзі қабылдап жүрген ем дәрісінің өлтіретін дозасын) қабылдап қаза тапса, дәрігердің бұл әрекетін пассивті эвтаназия деуге болады, өйткені ол адамды өз қолымен емес, жанама түрде өлтіріп отыр. Ал өлімге алып келетін инъекцияны өз қолымен жасау, науқастың өмірін сақтап тұрған аппаратураны оның өтініші бойынша өз қолымен айырып тастау және т.с.с. әрекеттер, әрине, активті эвтаназияға жататыны сөзсіз.

Сондықтан, осы мәселелерді ескере отырып:

пассивті эвтаназияны - ҚР ҚК-нің 99-бабы 1-тармағымен;

активті эвтаназияны - осы баптың 2-тармағымен дәрежеленген дұрыс болып көрінеді.

Бірақ соңғы жағдайда, яғни активті эвтаназияны дәрежелеу кезінде, біздің ойымызша, «эвтаназия» - дәрежелеуші белгі ретінде - осы баптың 2- тармағына бөлек тармақша («о» тармақшасы) ретінде ҚР-сы ҚК-не мынадай редакцияда енгізілуі тиіс:

ҚР-сы ҚК-н 99 бабы. «2. Адам өлтіру: ... о) активті эвтаназия жасау арқылы».

1976-шы жылы Калифорния штатының Жоғары соты науқас адамдарға өмірді сақтап қалатын емделуден бас тарту құқығын беретін шешім қабылдады [1, 33-34]. Осы кезден бастап тағы бір мәселе пайда болды - эвтаназия мен науқастың ем алудан бас тартуы арасындағы айырмашылықты анықтау проблемасы. Жалпы алғанда науқастың емделуден бас тартуға, медициналық көмек алудан жазбаша түрде бас тартуға құқылы. Әдетте азаматтың келісімінсіз медициналық көмек тек төрт жағдайда ғана көрсетіледі:

- 1) өз еркін білдіруге мүмкіндігі жоқ, есеңгіреген, ес-түссіз жағдайда болса;
- 2) айналасындағы адамдарға қауіп төндіретін аурулардан зардап шегуші азаматтарға;
- 3) психикасының ауыр түрде бұзылуынан (ауруынан) зардап шегуші азаматтарға;

4) психикасының бұзылуынан (ауруынан) зардап шегуші және қоғамға қауіпті әрекет жасаған адамдарға.

Осыған байланысты егер эвтаназия науқас адамның өмірін тоқтатуға бағытталған болса, емделуден не өзге де медициналық көмектен бас тарту - науқас адамның өзін-өзі өлтіруіне байланысты бола бермейді. Біздің ойымызша, аталған айырмашылық осылайша шешілуі керек.

Қазақстанда эвтаназияға тыйым салу - Кеңес Одағы кезінен жалғасып келе жатқан дәстүр десек болады. Сондықтан бұл тыйым отандық заңнамаға ешбір пікір-талас болмастан енгізілді. Біздің елімізде, қазақстандық қоғамымызда эвтаназия мәселесі төңірегіндегі үлкен дискуссиялар әлі де алда деп есептейміз.

Ислам мен христиан діндерінің ережелеріне сәйкес адамның өлімі оның жердегі өмірінің аяқталып, о дүниедегі өміріне өтуін білдіреді. Діни көзқарас бойынша өзін-өзі өлтірген адам күнәһар болып табылады, өйткені адам жаны құдаймен берілсе, оның иесі де құдай болмақ. Сондықтан, өзін-өзі өлтірген адам құдай құқына қол сұғады. Бұл ислам дінінде де, христиан дінінде де осылай. Ислам діні бойынша мұндай адамның, тіпті жаназасы да шығарылмай, оның мәйіті жалпы зираттан бөлек жерге қойылып, жерленуі тиіс.

Құқықтық тұрғыдан келетін болсақ, ең алдымен шешімін талап ететін мәселе - адамның өмірден кету (өлу) құқы бар ма?

Ресейлік ғалымдар А.Н.Пицита мен С.Г.Стеценко өзін-өзі өлтіруді - «адамның өмір сүру құқығының құрамдас элементі болып табылатын өз өміріне дербес түрде билік етуінің бірден-бірі көрінісі», - деп бағалайды [2, 6].

ҚР-ның Конституциясының түсінігінде адамның өз өміріне билік ету құқығы адам өміріне қолсұқпаумен қатар өмір сүру құқығының құрамдас бөлігі болып табылады делінген. Бірақ бұл жерде адамның өз өміріне билік ету дегенді қалай түсіну керек екендігі, мұның құрамына адамның өзін-өзі өлтіру құқығы кіру-кірмеуі туралы ештеңе айтылмаған. Түйіндей айтқанда, бүгінгі мемлекеттік-құқықтық болмыста адамның өмір сүру конституциялық құқығының қазіргі мағынасы құқықтық тұрғыдан қабылдауға сәйкес келмейді және конституциялық-құқықтық доктрина шеңберінде тереңдетіліп қайта түсінуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Рязанцев С.В. Тайна смерти. - СПб., 2015. - 463 с.*
2. *Пицита А.Н., Стеценко С.Г. Медицинское право. Особенная часть. - М., 2015. – 480 с.*
3. *Лапшин В.Е. Смерть как правовое явление: Дисс. ... канд.юрид.наук: 12.00.01. – Владимир, 2014. – 180 с.*

УДК 343.98

Темирбаев М.У.

Магистрант, Академия «Bolashaq»

город Караганда, Республика Казахстан

Научный руководитель: к.ю.н., профессор Кабжанов А.Т.

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН И ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Аннотация. В статье рассматривается правовое положение иностранных граждан и лиц без гражданства в местах лишения свободы.

Реализация миграционной политики повлекла за собой приток в Республику Казахстан иностранных граждан и лиц без гражданства. Наряду с позитивными сторонами решения этого вопроса оно вызывает и определенные негативные последствия. Одним из них является преступность указанных лиц. Совершение преступлений иностранными гражданами не могло не отразиться на характеристике лиц, отбывающих наказания. В учреждениях уголовно-исполнительной системы находится около полутора тысяч иностранных граждан. Абсолютное большинство из них являются гражданами стран, входивших в состав СССР.

По данным ведомства в настоящее время в стране функционирует 80 учреждений, в которых содержится свыше 32 тысяч человек, 25 тысяч осужденных и 6,5 тысяч следственно-

арестованных лиц. Имеется 6 женских колоний, где отбывают наказание 2 244 женщин. Содержится 52 несовершеннолетних, пожилых мужчин в возрасте от 60 до 74 лет – 655, инвалидов – 712, иностранцев - 1 232, лиц без гражданства – 149.[1]

Таким образом, численность осужденных иностранных граждан составляет - 1 232, что составляет почти 5 % от общего числа осужденных.

Тема обеспечения прав человека в местах принудительного содержания в силу ограничений особенностей его правового положения всегда была актуальной. Еще в большей степени это касается мигрантов, находящихся в данных местах.

Актуальность и значимость рассматриваемой проблемы правового положения иностранных граждан и лиц без гражданства, находящихся в местах лишения свободы, обусловлена ее недостаточной разработанностью в теории уголовно-исполнительного права. В работах ученых-пенитенциаристов довольно широко исследуются проблемы правового положения осужденных к лишению свободы. Вместе с тем нельзя не обратить внимания на то, что в опубликованных трудах рассматриваются, как правило, лишь проблемы общей категории «осужденный к лишению свободы». В связи с этим исследование вопроса, касающегося правового статуса осужденных иностранных граждан и лиц без гражданства, отбывающих наказание в виде лишения свободы, как особых субъектов уголовно-исполнительных правоотношений, имеет теоретическое и практическое значение.

Иностранные граждане в Казахстане имеют все права и свободы, а также несут все обязанности. Международные договоры могут устанавливать правила, вытекающие из Конституции и законодательства Казахстана, если международные договоры ратифицированы, то международно-правовые нормы будут иметь приоритет перед правилами, которые содержатся в законах Республики.

Осужденные - иностранные граждане и лица без гражданства пользуются правами и несут обязанности, которые установлены международными договорами Республики Казахстан, законодательством Республики Казахстан о правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства, с изъятиями и ограничениями, предусмотренными уголовным, уголовно-исполнительным и иным законодательством Республики Казахстан.

Правовой статус осужденных иностранных граждан и лиц без гражданства определяется исходя из их правового статуса на территории Казахстана с учетом положений международных договоров Республики Казахстан с государством, к которому принадлежит данный иностранный гражданин, в соответствии с признанными нормами международного права в сфере исполнения уголовных наказаний и обращения с осужденными, а также нормами уголовно-исполнительного законодательства Республики Казахстан.

Во время отбывания уголовного наказания иностранцы и апатриды пользуются правами и несут обязанности, которые установлены международными договорами РК, законодательством РК о правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства, в частности Казахстанским законом "О правовом положении иностранных граждан в Республике Казахстан", с изъятиями и ограничениями, предусмотренными уголовным, уголовно-исполнительным и иным законодательством РК. Это означает, что иностранным гражданам и лицам без гражданства во время отбывания уголовного наказания гарантируются естественные права человека, обеспечиваются такие же условия содержания, как и казахстанским гражданам. Для этих категорий осужденных в уголовно-исполнительном законодательстве предусмотрены дополнительные права.

Осужденные - иностранные граждане и лица без гражданства вправе использовать родной язык или любой другой язык, которым они владеют, а в необходимых случаях пользоваться услугами переводчика.

В ч. 10 ст. 10 УИК РК закреплено важное для осужденных иностранных граждан, отбывающих наказание в виде ареста, ограничения свободы или лишения свободы, право поддерживать связь с дипломатическими представительствами и консульскими учреждениями своих государств либо дипломатическими представительствами государств, взявших на себя охрану их интересов, или с межгосударственными органами, занимающимися защитой указанных осужденных. Такая связь может поддерживаться различными способами: посредством переписки, телефонных переговоров, проведения свиданий, оказания юридической помощи и т.п.

В статье 38 Минимальных стандартных правил обращения с заключенными (1955 г.) установлено, что иностранным гражданам, находящимся в заключении, следует обеспечивать разумную возможность поддерживать связь с дипломатическими и консульскими

представителями их страны. Заключение, являющиеся гражданами стран, которые не имеют дипломатического или консульского представительства в данном государстве, а также беженцы и лица, не имеющие гражданства, должны иметь возможность поддерживать связь с дипломатическими представителями государства, взявшего на себя охрану их интересов, или же с любым национальным или международным органом, занимающимся их защитой. Аналогичное правило предусмотрено и в Европейских пенитенциарных правилах (2006 г.) в Правилах Организации Объединенных Наций, касающиеся защиты несовершеннолетних, лишенных свободы (1990 г.)

При этом, исходя из анализа нормативных правовых актов, формы этого взаимодействия, могут быть различны: письменные обращения, посещения послами и консулами мест содержания осужденных иностранных граждан, телефонные переговоры.

В этой связи возникает проблема реализации указанных прав осужденных, поскольку в местах отбывания наказания должны быть переводчики, способные оказывать квалифицированную помощь осужденным любой национальности в случае возникновения трудностей, обусловленных языковым барьером. Следует отметить, что конкретные условия, при которых иностранный осужденный может пользоваться услугами переводчика, не прописаны в уголовно-исполнительном законодательстве [2, с.58].

Согласно статье 9 УИК, Осужденные иностранцы и лица без гражданства пользуются в Республике Казахстан правами и свободами, а также несут обязанности, установленные для граждан, если иное не предусмотрено Конституцией, законами Республики Казахстан и международными договорами. Также иностранные граждане имеют права писать обращения, заявления, ходатайства, письма и общаться на родном языке.

На основании уголовно-исполнительного кодекса РК получаемые и отправляемые осужденными письма, почтовые карточки и телеграммы подвергаются цензуре со стороны администрации исправительного учреждения, за исключением случаев, указанных в части 2 статьи 14 УИК, также это правило распространяется на лицо, осуществляющее юридическую помощь осужденным. При этом в части 2 статьи 14 УИК, нет исключения касающиеся консулов, послов, а следовательно, их переписка с иностранными гражданами подлежит цензуре. При этом срок осуществления цензуры, писем, карточек, телеграмм составляет не более семи рабочих дней, если они написаны на иностранном языке.

Возникает вопрос, каков механизм реализации этого права, если осужденный пишет, например, на хинди, вьетнамском, урду?

Как поступить, если иностранный гражданин пишет часто на своем родном языке не только в посольство, но и своим родственникам, друзьям, близким?

Как найти переводчика в столь короткое время, сотрудникам мест лишения свободы, чтобы реализовать это право осужденного?

Похожая проблема, возникает и при предоставлении телефонных разговоров осужденным иностранным гражданам с послами, консулами, родственниками.

Усугубляется это проблема и территориальной разбросанностью исправительных учреждений, так как осужденные иностранные граждане могут содержаться в разных учреждениях уголовно-исполнительной системы по всей территории Республики Казахстан.

Некомпетентность сотрудников мест лишения свободы в отношении этой категории граждан вносит свое негативное влияние.

К сожалению, в настоящее время из УИК исключены положения об отбывании наказания осужденными рассматриваемой категории в специальных исправительных учреждениях, а также об их содержании отдельно от подозреваемых и обвиняемых в совершении преступлений. Например, в соседней стране в Республике Мордовия функционирует специальная исправительная колония общего режима, которая носит неофициальный статус предназначенной для иностранцев. В ней в разное время содержались представители более сорока государств [3, с. 4].

Полагаем, что решение вопроса находится на поверхности и заключается в решении проблем организационного и правового характера.

В уголовно-исполнительном законодательстве необходимо предусмотреть эти особые случаи, связанные с иностранными гражданами и урегулировать вопрос с обеспечением всех прописанных форм взаимодействия связи с посольскими, консульскими представительствами, родственниками, друзьями. Также представляется необходимым дополнить Правила внутреннего

распорядка, утвержденные приказом Минюста РК, в части организации переписки, предоставления свиданий, телефонных разговоров иностранными гражданами.

С точки зрения организационного обеспечения необходимо выделить отдельное учреждение мест лишения свободы предназначенного только для иностранных граждан находящиеся вблизи столицы Республики Казахстан. Это позволит уменьшить время предоставления переводчика осужденным и решит вопрос с подбором персонала исправительного учреждения обладающего навыками работы с иностранными гражданами.

Продолжая тему статьи, в части реализации иностранными гражданами своих прав, обозначим еще одно интересное право присущее только рассматриваемой категории.

Положение пункта 3 статьи 37.1 Европейских пенитенциарных правил 2006 г. гласит, что если находящиеся в местах лишения свободы иностранные граждане имеют особые потребности, то в их интересах администрация пенитенциарного учреждения сотрудничает с дипломатическими или консульскими должностными лицами, представляющими интересы заключенных.

При этом стоит отметить, что ни в международных нормах, ни в УИК, не определен перечень особых потребностей иностранных граждан.

Потребность - субъективное состояние, отвечающее объективной нужде в чем-либо, что человеку не принадлежит [4, с.6].

В этой связи, возьмем популярную модель потребностей по А. Маслоу, в которой выделяется несколько уровней потребностей:

Физиологические потребности. Основа пирамиды, куда входят нужды, которые есть у всех людей. Удовлетворять их нужно для того, чтобы жить, но сделать это один раз и на всю жизнь, невозможно. В эту категорию входит необходимость в еде, воде, жилье и др.

Чтобы удовлетворить эти потребности, человек переходит к активным действиям и начинает работать.

Можно сказать, что эту потребность для иностранных граждан в местах лишения свободы можно удовлетворить.

Потребность в безопасности. Люди стремятся к стабильности и защищенности. Удовлетворяя эту потребность по иерархии А. Маслоу, человек хочет создать для себя и для близких людей комфортные условия, где он сможет укрыться от невзгод и проблем.

Право на безопасность гарантируется в отношении всех осужденных.

Однако с остальными потребностями могут возникнуть существенные трудности в виду их неопределенности.

Потребность в любви. Людям необходимо ощущать свою значимость для окружающих, что проявляется как на социальном, так и на духовном уровне. Именно поэтому человек стремится создать семью, найти друзей, стать частью коллектива и войти в другие группы людей.

Потребность в уважении. Люди, которые дошли до этого периода, обладают желанием стать успешными, достичь определенных целей и завоевать статус и престиж. Для этого человек учится, развивается, работает над собой, заводит важные знакомства и т.д. Потребность в самоуважении подразумевает становление личности.

Познавательные способности. Люди стремятся поглощать информацию, обучаются, а затем, применяют полученные знания на практике. Для этой цели человек также читает, смотрит обучающие передачи, в общем, получает информацию всеми существующими способами. Эта одна из основных потребностей человека по А. Маслоу, поскольку она позволяет быстро справляться с разными ситуациями и адаптироваться к жизненным обстоятельствам.

Эстетические потребности. Сюда входят стремления человека к прекрасному и гармонии. Люди применяют свою фантазию, художественный вкус и желание сделать мир прекрасней. Есть люди, у которых эстетические потребности бывают важнее физиологических, поэтому ради идеалов они могут многое вынести и даже умереть.

Потребность в самоактуализации. Высший уровень, до которого доходят не все люди. Эта нужда основывается на желании достичь поставленных целей, духовно развиваться, а еще на применении своих способностей и талантов. Человек живет с девизом - «только вперед» [5, с.186].

Возникает вопрос, о каких потребностях идет речь в международной норме.

В этой связи необходимо в национальном законодательстве определить круг допустимых «особых» потребностей для иностранных граждан с учетом условий и режима отбывания ими наказаний в целях предупреждения свободного толкования указанной нормы права.

Список использованных источников:

1. Сколько осужденных в Казахстане, рассказали в МВД РК *inform.kz* https://www.inform.kz/ru/skol-ko-osuzhdennyh-v-kazahstane-rasskazali-v-mvd-rk_a3781653
2. Минсафина С.Н. Уголовно-исполнительная правосубъектность осужденных - иностранных граждан и лиц без гражданства, отбывающих лишение свободы. // *Человек: преступление и наказание.* - 2008. - № 4. - с. 58.
3. Александров Ю. «Интернационал» // *Преступление и наказание.* - № 2. - 2009. - с. 4-5.
4. Холлифорд С., Уиддет С. *Мотивация: Практическое руководство для менеджеров / Пер с англ. ООО «Пароль».* - М.: ГИППО, 2008. - 6.
5. Чомаева Н.З., Гогоберидзе Ф.Ю. Философское понимание понятий «потребности», «интересы» и «ценности» у современной молодежи

УДК 343.988

Кусаинова А.А.

Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
awka85@mail.ru

научный руководитель к.ю.н., ассоц.профессор Рысмагамбетова Г.М.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ВИКТИМОЛОГИИ КАК НАУКИ, ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о генезисе виктимологии, как науки. Работа объединяет определения виктимологии на различных этапах становления различными учеными из разных стран, а также рассматривает вопрос о необходимости виктимологии в профилактике уголовных правонарушений.

Современная виктимологическая ситуация в стране может быть оценена как достаточно напряженная, она требует необходимость создания полноценной системы мер по обеспечению личной и имущественной безопасности граждан, юридических лиц и государства. При этом, решение этой проблемы невозможно без тщательного исследования причинно-факторного комплекса процессов виктимизации с точки зрения криминогенных проявлений жертв уголовного правонарушения.

Изучение причин и условий, способствующих совершению уголовных правонарушений, приводит нас к выводу, что наряду с «невиновными» жертвами, отдельные из них своим поведением нередко провоцируют уголовные правонарушения или облегчают их совершение. В этой связи особый интерес для виктимологической науки и практики представляют жертвы с виктимными девиациями, без изучения которых представляется сложным разработать полноценную систему мер по предупреждению преступности и предотвращению неосмотрительного, легкомысленного, провокационного поведения человека, являющегося нередко даже опасным для жизни [1, с.21].

Как отмечает российский криминолог Воронин Ю.А.: «Всесторонняя оценка механизма конкретного уголовного правонарушения диктует необходимость изучения не только личности преступника, но и потерпевшего. Очень многие уголовного правонарушения, по сути, являются результатом обоюдного «вклада» в произошедшее – преступника и жертвы. Речь не идет о «соучастии» потерпевшего в уголовно-правовом значении этого понятия, но практика свидетельствует, что неосторожное, аморальное или противоправное поведение будущих жертв часто служит поводом для уголовного правонарушения, создает криминогенную ситуацию или является обстоятельством, облегчающим его совершение» [2, с.91-92]

Изучение вышеназванных вопросов лежит в основе виктимологического аспекта формирования механизма конкретного уголовного правонарушения.

Значимость более глубокого анализа структуры формирования механизма конкретного уголовного правонарушения привело к возникновению и развитию такого направления криминологии, как криминальная виктимология.

Виктимология в переводе означает «наука о жертве» (от латинского языка *viktima* – жертва и греческого *logos* – учение). Данное учение возникло во второй половине 20 века как реализация

идеи изучения поведения и свойств жертв уголовных правонарушений в криминологии. На данный момент представления о виктимологии изменились, исследователи, изучающие ее стали разграничивать различные позиции относительно предмета виктимологии и ее научного статуса. Одна группа ученых рассматривает виктимологию как отрасль криминологии, или частную криминологическую теорию. Другая группа – как вспомогательную для уголовного права, уголовного процесса, криминалистики междисциплинарную науку о жертве уголовного правонарушения, которая функционирует параллельно с криминологией. Третья группа авторов рассматривают виктимологию как учение о жертве, имеющее предметом исследования жертву любого происхождения, как криминального, так и не связанного с уголовными правонарушениями (жертве несчастных случаев, природных и техногенных катастроф, эпидемий, войн и иных вооруженных конфликтов, политических противостояний, а также различных видов насилия и аддиктивного поведения (другими словами – зависимость от чего-либо (алкогольная, наркотическая зависимости, игромания и т.д.). В данном контексте, виктимология есть самостоятельная наука отчасти соприкасающаяся к юриспруденции, суть данной науки о безопасности жизнедеятельности человека [3].

Криминальная виктимология изучает:

- социологические, психологические, правовые, нравственные и иные характеристики потерпевших. Знание указанных характеристик отображает понимание того, в силу каких личностных, социально-ролевых или других причин лицо стало жертвой уголовного правонарушения;

- роль потерпевших в динамике преступного поведения, в случаях, предшествовавших или сопровождавших такое поведение;

- отношения, которые связывают преступника и потерпевшего, здесь значение имеют как длительные, так и мгновенно сложившиеся взаимоотношения, предшествовавшие уголовному правонарушению;

- поведение жертвы после совершения уголовного правонарушения. Данное поведение имеет значение для расследования уголовных правонарушений, изобличения виновных, а также для предупреждения новых правонарушений с их стороны[4, с.45].

Еще в 1948 году Г.Хентиг в своем труде «Преступник и его жертва. Исследование по социобиологии преступности» сформулировал и развил принципиальные для виктимологии положения. Он выделил составные элементы виктимологии: посягатель-жертва, латентная жертва, отношения между посягателем (причинителем вреда) и жертвой [5].

Преступника и потерпевшего он рассматривает как субъектов взаимодополняющего партнерства. В ряде случаев жертва формирует, воспитывает преступника и завершает его становление; она молчаливо соглашается стать жертвой; кооперируется с преступником и провоцирует его.

Б. Мендельсон в докладе «Новые психосоциальные горизонты: виктимология», сделанном на конференции психиатров, состоявшейся в Бухаресте в 1947 году, и в более поздней работе «Новая отрасль биопсихосоциальной науки – виктимология» ввел многие основополагающие положения виктимологии:

- а) понятие «жертва» (пять групп жертв: совершенно невиновная («идеальная») жертва; жертва с легкой виной; жертва, равно виновная с посягателем; жертва более виновная, чем посягатель; исключительно виновная жертва);

- б) понятие «уголовная чета» (дисгармоничное единство носителя агрессии и жертвы и, наоборот, гармоничное единство, как, например, бывает при криминальном аборте со смертельным исходом), «кандидат в жертвы», «добровольная жертва», «жертва-провокация», «жертва-агрессор», «индекс жертвенности» и др. [6]

Соединив концепции Хентига и Мендельсона, японский исследователь К.И.Миядзава выделил общую (зависящую от возраста, пола, рода деятельности, социального статуса и т. п.) и специальную (зависящую от неустойчивости в психическом и психологическом плане, отставания в развитии интеллекта, эмоциональной неустойчивости и т. п.) виктимность, исследовал связь между каждым из двух типов и преступностью. По его утверждению, при наложении обоих типов степень виктимности повышается [7].

Говоря о других исследователях, то практически все считают необходимым изучение в виктимологии конкретных условий, которые способствовали совершению уголовного правонарушения. Так, болгарский ученый Б. Станков отмечает роль конкретной жизненной ситуации в развитии противоправных действий, необходимость изучения конкретных

психологических черт поведения потерпевшего в процессе совершения уголовного правонарушения [8, с.98-99].

Немецкий исследователь Г. Шнайдер отмечает, что не существует «прирожденных жертв» или «жертв от природы». Но приобретенные человеком физические, психические и социальные черты и признаки (какие-то физические и иные недостатки, неспособность к самозащите или недостаточная готовность к ней, особая внешняя, психическая или материальная привлекательность) могут сделать его предрасположенным к превращению в жертву уголовного правонарушения. Если он осознает свою повышенную виктимогенность, то может усвоить определенное поведение, позволяющее сопротивляться и справляться с этой угрозой. Виктимизация и криминализация, как отмечает Г. Шнайдер, иногда имеют одни и те же источники – исходные социальные условия [9, с.245].

Особое место в исследованиях предшественниками современной виктимологии занимают работы Г. Клейнфелера о провоцировании уголовного правонарушения самой жертвой. Он считает, что в некоторых случаях необходимо смягчать ответственность преступника в зависимости от поведения жертвы, а иногда и совсем освободить его (преступника) от ответственности [10, с.72].

Виктимология стала интересна и психиатрам: сначала судебным, а после и общемедицинским. Они выделили «бессознательные» состояния, которые могут вызвать нарушение в возможности потерпевшего на оказание сопротивления нарушителю. Сюда отнесли обширную сферу патологических состояний, которые характеризуются как полной утратой сознания, так и различными клиническими формами помрачения рассудка.

С точки зрения психоаналитики, склонность быть жертвой может объясняться бессознательным чувством вины или стыда и желанием быть наказанным, или же быть результатом пассивных целей, которые ведут к пассивности лица. Научными работами психиатров доказано, что субъекты с психическими расстройствами в нередких случаях являются максимально виктимными. Вдобавок в формировании виктимности последних и их виктимного поведения значение придается тому, что обусловило психическую патологию.

Виктимологические исследования существенно расширяют круг криминологической информации. Традиционная для профилактики ориентация воздействия на лиц, способных в силу присущих им особенностей личности и поведения совершить преступление или уже совершивших их, дополняется достаточно перспективным в плане предупреждения уголовных правонарушений учетом особенностей возможных жертв противоправных посягательств, типичных виктимологических ситуаций. На этой основе система мер профилактики может быть существенно дополнена и дифференцирована [11, с.70].

Наиболее кардинальными, из основанными на данных виктимологического анализа являются меры, ориентированные на устранение ситуаций причинения вреда. Это наглядно прослеживается применительно к предупреждению уголовных правонарушений отдельных видов.

Другим направлением профилактики, разрабатываемым на основе виктимологической информации, является деятельность, связанная с влиянием на личность и поведение граждан, относящихся к виктимным группам. В случаях, когда виктимность связана с негативными нравственными характеристиками, антиобщественными качествами личности, первостепенное значение приобретает воспитание, ориентированное на ее коррекцию. Так, дифференцированное половое воспитание несовершеннолетних и молодежи способствуют формированию половой морали, усвоению сложившихся в обществе норм полового поведения, выполняет наряду с другими и профилактические функции. В плане виктимологической профилактики могут быть рассмотрены и меры правового и общественного воздействия, применяемые к алкоголикам и наркоманам.

Перспективной является и разработка мер профилактики, основанных на учете типичных психологических особенностей потерпевших (воспитание, социальное поощрение смелости, инициативности наряду с самокритичностью, разумной осмотрительностью, овладение навыками разрешения конфликтов) [12, с.188].

Меры профилактики могут строиться и на основе учета социально-ролевых особенностей потерпевших от уголовных правонарушений. Так, изъятие малолетних детей из семьи (в силу особенностей их возраста и социального статуса) может оказаться едва ли не единственным эффективным средством предупреждения жестокого отношения к ним, побоев и истязаний со стороны крайне деморализованных взрослых.

Как высокоэффективные расцениваются специалистами и меры, направленные на обеспечение надзора и лечения лиц, виктимных из-за наличия психопатологических отклонений.

Профилактика виктимного поведения может заключаться в распространении брошюр, буклетов с советами о том как вести себя в случаях подготовки и совершения захвата заложников, террористических актов, вымогательства, острых семейно-бытовых конфликтов, сексуальных посягательств и др..

Следует регулярно проводить социологические опросы населения о состоянии личной безопасности, степени защищенности граждан от противоправных посягательств. По их результатам вносить соответствующие коррективы в практику работы правоохранительных органов.

Необходимо расширять сеть кризисных центров, фондов милосердия, учреждений социально-психологической помощи и других государственных, общественно-государственных и частных структур, призванных способствовать профилактике и пресечению конфликтов в семье, в сфере быта.

Применительно к ситуациям совершения насильственных, в том числе корыстно-насильственных уголовных правонарушений в общественных местах, большое предупредительное значение имеет обеспечение "эффекта присутствия полиции", особенно ее патрульно-постовой службы, там, где возможны или назревают межличностные конфликты. Задачи предупреждения разбоев, насильственных грабежей, вымогательства решаются не только путем противодействия криминальному насилию, но и мерами, направленными на профилактику, предотвращение и пресечение уголовных правонарушений против собственности.

Предупреждению как самих насильственных уголовных правонарушений, так и ситуаций, чреватых угрозой их совершения, способствуют своевременные и адекватные меры административно-правового воздействия на лиц, нарушающих антиалкогольное и антинаркотическое законодательство, допускающих действия, квалифицируемые как мелкое хулиганство.

В настоящее время очень важно найти оптимальные формы стимулирования, поощрения и развития государством гражданской активности, основанной на естественном стремлении людей организовать, объединиться в целях защиты себя, своих детей, близких от преступных посягательств. В этой связи заслуживает внимания отечественный и зарубежный опыт предупреждения уголовных правонарушений локальными общинами граждан, образованными по территориальному и иным признакам, например, уличными, квартальными, домовыми комитетами, волонтерными движениями, ассоциациями родителей и учителей, старших сестер и братьев по профилактике правонарушений несовершеннолетних и в отношении них и т.п.

Таким образом, особенность жертвы уголовного правонарушения как социально-психологического типа заключено в том, что он обладает внутренними психологическими причинами виктимного поведения (поведения жертвы), реализующиеся при конкретных внешних обстоятельствах в таком поведении на основе как негативных, так и положительных мотивов.

Другими словами, любая жертва уголовного правонарушения, как потенциальная, так и реальная, обладает определенными качествами, делающими ее в большей или меньшей степени уязвимой. Очевидно, что определенные личностные качества, определенное поведение, специфичное общественное или служебное положение создают предрасположенность к более вероятному причинению данному лицу физического, морального или материального вреда. Личностная уязвимость имеет сложную структуру, в которой предрасположения (субъективные и объективные качества) актуализируются конкретной ситуацией и превращаются в предпосылки причинения вреда. Большая предрасположенность далеко ни всегда выражается в большей реализованной виктимности.

В связи с этим, глубокий и всесторонний анализ, а также обобщение (свод) такой информации, включая данные о личности преступника, могут существенно помочь в разработке стратегии и тактики профилактической работы в отношении наиболее уязвимых от уголовных правонарушений групп риска среди населения. Изучение феномена преступности с точки зрения виктимологии может способствовать значительному сокращению количества потенциально совершаемых уголовных правонарушений в будущем.

Список использованных источников:

1. Жемпишов Н.Ш./Құқық қорғау органдары академиясының жаршысы №4 (10)2018. С.20-25
2. Воронин Ю.А. Введение в криминологию: курс лекций// - Екатеринбург. УрАГС, 2005.- 240с.

3. Малкина И.Г. Психология поведения жертвы/shelter-tranzit.ru2018/06
4. Ривман Д.В. Криминальная виктимология/-СПб.:Питер, 2002.-304 с.- (Учебники для вузов)
5. Юридическая психология в лицах. Ганс фон Хентиг. <http://yurpsy.com/files/lica/hentig.htm>
6. Хрестоматия по юридической психологии. Особенная часть. Криминальная психология. Ахмедшин Р.Л. Томск, 2011. <http://yurpsy.com/files/xrest/2/189.htm>
7. Научная электронная библиотека. Виктимность личности. <https://monographies.ru/en/book/section?id=12498>
8. Психология виктимности/Христенко В.Е.–Харьков:Консум, 2004.–256с.
9. Сидоренко Э.Л.Отрицательное поведение потерпевшего и уголовный закон/-СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 310.
10. Виктимология/Т.В.Варчук, К.В.Вишневецкий; ред.С.Я.Лебедев.-2-е изд.,испр.и доп.- М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2010.-191 С.
11. Криминология: Учебник для юридических вузов / Под ред. Пытиной А.А., СПб, 1999г.
12. Палубинский В.И. Виктимологические аспекты профилактики уголовных правонарушений. - М., 1980.

УДК 343.9

Гиберт А.Н.

Магистрант, Академия «Bolashaq»
 город Караганда, Республика Казахстан

a-gibert@bk.ru

научный руководитель к.ю.н., ассоц.профессор Рысмагамбетова Г.М.

ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОФАЙЛИНГА

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о генезисе криминологического профайлинга. Автор рассматривает в работе категорию профайлинг на различных этапах становления, ставит вопрос о необходимости обучения и деятельности профайлеров для составления профилей правонарушителей в уголовном преследовании.

Современный уровень развития науки предполагает появление междисциплинарных подходов к решению многих проблем, в том числе раскрытию уголовных правонарушений.

Метод психологического профайлинга, активно используемый при расследовании преступлений против личности за рубежом, демонстрирует большую эффективность. Знания об психологических чертах помогают либо сузить круг подозреваемых лиц, либо оптимизировать поиск. Так, за рубежом результатом работы профайлера является криминальный профиль – юридически значимый документ, в котором описаны личность и поведение подозреваемого и жертвы в ключе совершенного правонарушения.

Существующая на сегодняшний день парадигма криминологического профайлинга с ее теоретическими основами и методологией прошла долгий путь становления и развития. Выделяют несколько источников происхождения профайлинга: исследования криминологов, специалистов из области судебной медицины, психиатров и криминальных психологов.

Одна из первых попыток объяснить природу преступного поведения принадлежит итальянскому тюремному врачу Ч. Ломброзо, разработавшему «антропологическую» теорию преступности. Проводя измерения антропологических особенностей преступников, содержащихся в тюрьме, он пришел к выводу, что существует четыре типа правонарушителей: врожденные преступники, преступники по страсти, случайные преступники и душевнобольные преступники. При этом «врожденные» преступники характеризуются определенными соматическими особенностями, строением черепа, чертами лица, благодаря которым их можно своевременно распознавать и пожизненно изолировать от общества либо уничтожить [1, с. 295-299].

Исследования Э. Кречмера показали, что существует высокая корреляция между строением тела, типом личности и склонностью к антисоциальным поступкам. Так, он выделил четыре типа наиболее вероятных моделей противоправного поведения:

- 1) астеническое телосложение – склонность к воровству и мошенничеству;

- 2) атлетическое телосложение – склонность к насильственным преступлениям;
- 3) пикническое телосложение – склонность к мошенничеству и жульничеству, но возможно применение насилия;
- 4) смешанный тип – склонность как к преступлениям против общества, так и к насильственным преступлениям [2].

Г. Гросса можно считать первым профайлером в современном значении этого слова. Он указал на возможность понимания личности преступника через совершенное им преступление. Им было предложено проводить расследование преступлений исходя из того, что любое действие человека является отражением его личности, мыслей, чувств и жизненных обстоятельств. Понимая это, можно составить наиболее полный профиль преступника и разыскать его.

Одним из основоположников профайлингового исследования является Д. Филипс. Именно он первым использовал метод анализа ранений, как один из способов идентификации личности преступника при расследовании дела Джека Потрошителя. Осматривая тела жертв, Д.Филипс заключил, что такие раны мог нанести человек, обладающий медицинскими знаниями и навыками. По его мнению, основываясь на данных экспертизы ранений, можно сделать выводы о профессии, образовательном уровне, увлечениях и образе жизни преступника [3, с.24-31].

Значительный вклад в развитие методологии профайлинга внес Д. Бруссель. Он считал, что по уликам с места преступления можно диагностировать психические отклонения преступника и связанные с ними особенности поведения. Многолетний опыт работы в психиатрической клинике позволил ему составить абсолютно точный профиль преступника, известного как «Сумасшедший террорист», взорвавшего около 37 бомб в Нью-Йорке.

На сегодняшний день наиболее широко профайлинговый подход к расследованию преступлений используется Федеральным бюро расследований (ФБР-FBI) в США, где существует особое подразделение – отдел по изучению поведения. Одним из направлений деятельности этого подразделения является консультирование по вопросам относительно поиска преступников и составлению профилей.

Другой авторитетной организацией, занимающейся проблемами профайлинга, является Академия поведенческого профайлинга (Academy of Behavioral Profiling), объединяющая профайлеров, занимающихся частными расследованиями, и имеющая развитую сеть представительств в странах Европы. Одним из основных направлений деятельности данной организации является обучение профайлингу.

В отечественной и российской литературе представлено сравнительно небольшое количество работ, посвященных профайлинговым исследованиям. Как правило, такие труды пишутся криминологами, и это обуславливает определенную специфику подхода.

Часто исследователи не учитывают достижения других наук, в частности, медицины, психиатрии, социологии и психологии. Широкий обзор проблемы профайлинга и вариантов его применения представлен в учебнике «Криминалистическая психология» В.А.Образцова и С.Н.Богомоловой [4, с. 100]. Большое внимание в этой книге уделяется проблеме проведения допроса и повышению качества и количества получаемой информации, общения с преступником и методы психологического воздействия на него.

Несмотря на наличие исследований по профайлингу, этот метод не применяется в должной мере при расследовании правонарушений в нашей стране, хотя криминогенная обстановка диктует необходимость его внедрения в деятельность следственно-розыскных органов.

В первую очередь необходимо создать информационную базу, содержащую в себе данные обо всех совершенных правонарушениях, с указанием как можно более полной информации о правонарушителях и жертвах.

Профайлинговое исследование включает в себя два аспекта:

- 1) профиль жертвы;
- 2) профиль преступника.

Профиль жертвы предполагает описание ее личности и особенностей поведения, явившихся причиной ее виктимизации.

Профиль правонарушителя включает в себя описание его поведения, личностных особенностей, мотивации, метода совершения правонарушения и почерка. Это может быть использовано как экспертное заключение, позволяющее сузить круг подозреваемых и найти варианты обнаружения правонарушителя или как доказательство вины на суде.

Профайлер может дать исчерпывающую информацию о характере правонарушителя, специфике его деятельности и увлечений, а также свидетельствовать о его отношениях с жертвой.

Кроме того, профайлер занимается проблемой риска встречи правонарушителя и жертвы. Это подразумевает исследование стиля жизни, круга знакомых, рода деятельности и увлечений, поспособствовавших развитию противоправного поведения у правонарушителя и виктимного поведения жертвы.

Для составления психологического профиля действует принцип: чем большим объемом информации о поведении правонарушителя следственные органы обладают, тем более полное заключение о нем можно представить. При составлении психологического профиля детально изучаются такие материалы, как протоколы осмотров, фотографии, видео с места происшествия, показания пострадавших и очевидцев, результаты вскрытия трупа, а также обобщенные данные, характеризующие признаки криминального, до- и посткриминального поведения лиц, совершающих правонарушения аналогичным способом при тех же условиях. Иными словами, исследованию подвергаются любые материалы, которые прямо или косвенно могут способствовать ответу на ключевой вопрос, кто совершил уголовное правонарушение.

На сегодняшний день проблемой является профессиональная подготовка специалистов - профайлеров. Лучшее всего метод криминологического профайлинга зарекомендовал себя при раскрытии серийных убийств и изнасилований, поджогов, взрывов, дел о семейном насилии, а также правонарушений, совершаемых лицами с психическими отклонениями. Еще одним важным направлением деятельности профайлера следует считать консультирование сотрудников следственных органов по вопросам обнаружения и задержания правонарушителей. Обладая данными о личностных и поведенческих особенностях преступника, образе его жизни и способах реагирования в различных ситуациях, профайлер может смоделировать ситуацию, в которой вероятность обнаружения и задержания правонарушителя будет максимально высокой. Все это будет способствовать предупреждению правонарушений.

Опыт зарубежных коллег свидетельствует о том, что применение метода профайлинга увеличивает возможность раскрытия преступлений и способствует их профилактике. Криминальный профиль обладает юридической силой и в некоторых ситуациях является единственным основанием для задержания подозреваемого. Основными достоинствами данного метода считаются его разносторонность, высокая степень надежности и широкие возможности применения.

Исследователями из ФБР (Дж. Дуглас, Р.Реслер, А.Барджес и К. Хартман) была выработана стратегия профайлинга [5].

Первая стадия подразумевает сбор информации о преступлении, включая улики и фотографии с места преступления, заключения по вскрытию, заявления свидетелей и отчеты следователей.

На второй стадии профайлер решает, к какому типу относится совершенное преступление, какие мотивы могли спровоцировать преступника, определяет риск жертвы и обстоятельства преступления.

Третья стадия включает в себя изучение способа совершения преступления и стратегий избегания преследования, мотивов, определивших характер нанесенных жертве ранений, местоположение тела и способ убийства.

На четвертой стадии расследования идет составление профиля преступника, содержащего информацию о его поле, возрасте, национальности, семейном и социальном положении, психологических особенностях, жизненных ценностях, возможных моделях реагирования на столкновение с правоохранительными органами и наличие криминального опыта.

На пятой стадии профиль отдается следователю и является основанием для задержания подозреваемого.

Таким образом, назрели вопросы активного использования криминологического профайлинга, профессиональной подготовки специалистов, занимающихся профайлингом в Республике Казахстан.

Список использованных источников

- 1. Ениколопов С.Н., Ли Н.А. Психологические особенности криминального профайлинга. Психологическая наука и образование, 2007, № 5, стр. 295-299*
- 2. Типология Э. Кречмера (1888-1964) Строение тела и характер человека. <https://psyfactor.org/lib/typology-kretschmer-2.htm>*

3. Психодинамический подход в исследовании профайлинговых способностей сотрудников правоохранительных органов. Прикладная юридическая психология №3 2016

4. Криминалистика – прошлое, настоящее, будущее: достижения и перспективы развития: материалы международной научно-практической конференции, приуроченной к 60-летию образования службы криминалистики (Москва, 16 октября 2020 года). – М.: Академия Следственного комитета Российской Федерации, 2020. – 391 с.

5. Человек. Общество. Культура. Социализация [Текст]: материалы XIV Всероссийской (с международным участием) молодежной научно-практической конференции / под ред. В.Л. Бенина. – Уфа, 2018. – Часть 2. – 155 С. <https://bspu.ru/files/28131>

ҚАРЖЫ

ФИНАНСЫ

Абдугалиева М.Б.
«Bolashaq» академиясы» ЖММ студенті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Zara1104@mail.ru
Ғылыми жетекшісі э.ғ.м., аға оқытушы Усувалиева З.К.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИПОТЕКАЛЫҚ КРЕДИТТЕУДІҢ ДАМУЫ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта бұл тақырыптың өзектілігі күмән тудырмайды. Азаматтардың жеке әл-ауқатын жақсарту үшін олардың тұрғын үй жағдайларын жақсарту қажеттілігі, Қазақстан экономикасындағы тұрғын үй секторының ролін арттыру, осы бағыттың басымдылығын барлығы мойындайды және өзінің жинақталған тәжірибесімен де, шет елдерді зерттеу негізінде алған тәжірибесімен де расталады.

Ипотека – бұл несиені қайтарудың маңызды құралы. Жылжымайтын мүлікті, оның ішінде жер меншігін кепілге қою арқылы берілетін ипотекалық несиені нарықтық экономикада белсенді пайдаланылатын және мәміленің сенімділігін қамтамасыз ететін несиелеу нысандарының бірі болып табылады.

Бүкіл әлемде ипотекалық несиелеу ұзақ уақыттан бері банк қызметінің классикалық саласына айналды. Дамыған елдерде кредиттеудің бұл түрі кредиттік ұйымдардың жиынтық активтерінің шамамен 1/3-ін құрайды. Әлемдік тәжірибе ипотекалық кредит беру өнеркәсіптің жандануына, жұмыссыздықты жеңуге, банк жүйесін сауықтыруға және нәтижесінде АҚШ - тың-30-шы жылдардағы, Канада мен Германияның 40-50-ші жылдардағы, Аргентина мен Чилидің 70-80-ші жылдары дағдарыстан шығуына ықпал еткенін айғақтайды.

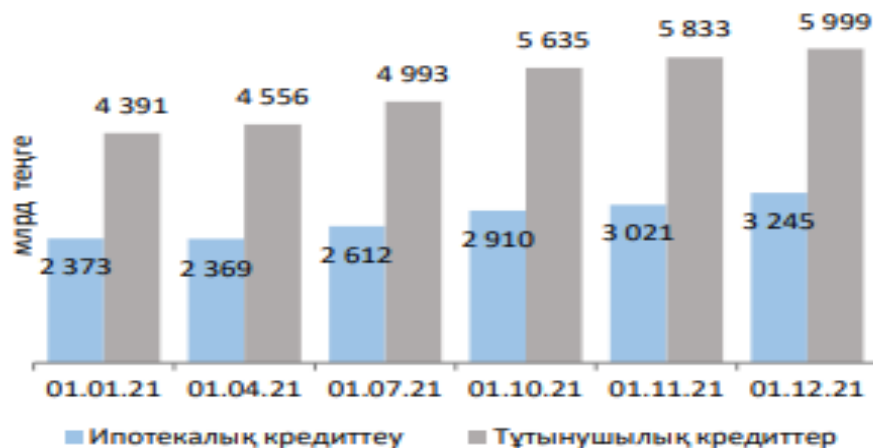
Ипотекалық несиелеу кез-келген мемлекеттің даму процесіне жан-жақты әсер етеді. Ипотекалық бизнесті дамыту экономиканың нақты секторының – өнеркәсіп, құрылыс, ауыл шаруашылығы, банк секторы мен ел халқының жұмыс істеуіне оң әсерін тигізеді. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, күрделі салымдарды қаржыландырудың тиімді тәсілі ретінде ипотекалық кредиттеуді дамыту қоғамдағы әлеуметтік проблемаларды еңсеруге ғана емес, ұзақ мерзімді қаржыландыру қажеттілігіне байланысты бірқатар міндеттерді шешуге де ықпал етуі мүмкін. Атап айтқанда, ипотекалық несиелеу әлеуметтік тұрақсыздықты жеңуге оң әсер етеді, өйткені мемлекет үшін ипотека – бұл халықты тұрғын үймен қамтамасыз етудің ыңғайлы тәсілі, қаржы институттары үшін – қаражатты тиімді пайдалану, құрылыс компаниялары үшін – көптеген ілеспе шағын ұйымдар үшін (риэлторлар, нотариустар, бағалаушылар сияқты) байыту әдісі. Ипотекалық кредиттеу жылжымайтын мүлік кепілі есебінен кредиттік тәуекелді жеткілікті түрде барынша азайта отырып, ұзақ мерзімді негізде пайыздық кіріс алуды қамтамасыз ету өте тиімді банк-кредиторлар үшін де елеулі пайданы көтереді [1].

Ұзақ мерзімді кредиттердің көлемі 2021 жылғы қарашада 15 435,2 млрд теңгеге дейін 4,0%-ға ұлғайды (2021 жылдың басынан бері өсуі –23,5%), қысқа мерзімді кредиттердің көлемі 2 403,0 млрд теңгеге дейін 2,0%-ға (2021 жылдың басынан бері өсуі –12,9%) ұлғайды.

2021 жылғы қарашада жаңадан берілген кредиттердің көлемі 2021 жылғы қазанмен салыстырғанда 19,8%-ға ұлғайып, 2 240,5 млрд теңге болды. Бұл ретте заңды тұлғаларға берілген кредиттердің көлемі 2021 жылғы қазанмен салыстырғанда 28,5%-ға ұлғайып, 1 118,0 млрд теңге болды.

Қарыз берудің өсуіне экономикалық ахуалдың жақсаруы ықпал етеді. Мәселен, 11 айдың қорытындысы бойынша Қазақстанның ДЖӨ өсімі 3,8% болды, ал негізгі капиталға инвестициялар 2021 жылғы қаңтар-қарашада 2,7%-ға өсті. Энергия ресурстарының салыстырмалы түрде жоғары деңгейдегі бағасын және өнеркәсіп секторындағы іскерлік белсенділік индексінің оң аумақта екендігін атап өткен жөн.

Халыққа ипотекалық кредит беру көлемі 2021 жылғы қарашада 7,4%-ға ұлғайды және 01.12.2021ж. жағдай бойынша 3 245,3 млрд теңге (2021 жылдан бастап өсуі – 36,7%) болды (1.7-сурет). Азаматтардың тұтынушылық мақсаттарға кредиттері бір айда 2,8%-ға өсті және 01.12.2021ж. жағдай бойынша олардың көлемі 5 999,3 млрд теңгеге (2021 жылдан бастап өсуі – 36,6%) жетті (1-сурет) [2].

Сурет 1. Халықты кредиттеу

1-ші суретте көріп отырғанымыздай, жалпы тұрғындарды кредиттеудің өсуімен қоса ипотекалық кредиттеу де қарастырылған кезең ішінде тұрақты өсу қарқынын көрсетеді.

Мемлекет ипотекалық кредиттердің қолжетімділігін қамтамасыз ету және азаматтардың тұрғын үй жағдайларын жақсарту мақсатында кредиттеудің қолжетімді талаптары бар бірқатар ипотекалық бағдарламалар іске қосылды. Бұл ретте халықтың борыш жүктемесінің барабар деңгейі қаржы секторының тұрақтылығы факторларының бірі болып табылады, себебі ипотекалық нарықтың негізгі осалдығы қарыз алушылардың борыш жүктемесінің өсуімен және тұрғын үй нарығындағы бағаның қызып кетуімен байланысты.

Әлеуметтік портретті және ипотекалық кредиттеу сегментіндегі борыш жүктемесінің деңгейін айқындау үшін «Отбасы Банк» АҚ-ғы және «Қазақстан орнықтылық қоры» АҚ-ғы қолданыстағы барлық қарыздар бойынша ақпаратты қарастыруға болады. Себебі қаржылық реттеушінің ақпараты бойынша 2021 жылғы 11 айда берілген ипотекалық кредиттердің жалпы көлемінің 90%-дан астамы олардың үлесіне тиесілі.

2018 жылдан бастап ҚОҚ бастапқы тұрғын үй сатып алуға бағдарланған «7-20-25» және негізінен қайталама нарықта тұрғын үй сатып алуға бағытталған «Баспана хит» ипотекалық бағдарламаларын іске асыруда. 2021 жылғы 11 айда ҚОҚ 384,6 млрд теңге жалпы сомаға ипотекалық қарыз берді, оның 59%-ы немесе 227,9 млрд теңгесі Баспана Хит бағдарламасына және 41%-ы немесе 156,7 млрд теңгесі «7-20-25» бағдарламасына тиесілі. ҚОҚ бағдарламаларының серіктестері 8 банк болып табылады.

Ипотекалық нарықтағы үлесі шамамен 60%-ды құрайтын Отбасы Банк тұрғын үй және аралық ипотекалық қарыздар беруді қамтамасыз етеді, сондай-ақ «Ұмай», «Әскери өнім», «Нұрлы жер», «Бақытты Отбасы» және т.б. сияқты түрлі мемлекеттік бағдарламалардың операторы болып табылады. 2021 жылғы 11 айда Отбасы Банк 948,2 млрд теңге сомаға ипотекалық қарыз берді.

Сөз соңында ҚР ипотекалық кредиттеу нарығы әрқашан қазақстандық банктердің тиімді ұсыныстарымен ерекшеленетінін айтқан жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Проблемы ипотечного кредитования в казахстане. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/
2. 2021 жылғы қарашадағы Қазақстан Республикасының қаржы секторына шолу. <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/>

Айнабекова Б.А.
«Bolashaq» академиясы
г.Қарағанды, Қазақстан Республикасы
balausaaa@mail.ru
Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Кадырова Г.А.

НЕСИЕ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР МЕН ОНЫҢ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы несие жүйесінің жағдайы, проблемалары мен даму перспективалары және сонымен қатар несие жүйесінің қалыптастыру мен дамытуда, банк саясатының рөлін анықтау.

Экономиканы дамытуда несие жүйесі маңызды роль атқарады. Ол арқылы кәсіпорындардың, ұйымдардың және халықтың ақшалай есеп айырысулар мен төлемдері жүргізіледі, ол уақытша бос ақшалай қаражаттарды, халықтың жинақтары мен табыстарын жұмылдырады және белсенді түрде жұмыс жасайтын капиталға айналдырады, сондай-ақ көптеген түрлі несиелік, сақтандыру, делдалдық, инвестициялық, кеңес беру және басқа да операцияларды орындайды.

Өндіріске қатысты алғанда, екінші кезекте саналатын несие жүйесі оған тұрақты және елеулі ықпал етеді. Ол бірнеше дүркін ақшалай қорлардың ауқымын кеңейтіп, өндіріс тиімділігінің өсуін қолдай отырып ақшалай қаражаттардың бір саладан екіншісіне қайта құйылуын қамтамасыз етеді.

Өркениетті мемлекеттердің тәжірибесінде несие жүйесі туралы екі түрлі ұғым қалыптасқан:

- біріншісі – несие-есеп қатынастары, оның түрлері мен несиелеу әдістерінің жиынтығы;
- екіншісі – несие-қаржы институттарының жиынтығы.

Несие қатынастары қарыз капиталының қалыптасуымен оның жұмсалыуынан туындап, несиенің барлық формалары мен түрлерін қамтиды. Несие жүйесі несие-қаржы мекемелерінің жиынтығы ретінде жеке және заңды тұлғалардың уақытша бос ақшаларын есеп шоттарда шоғырландырып, оларды кәсіпорындарға, үкіметке және халықтың әртүрлі топтарына қарызға береді [1].

Несие жүйесінің маңызы мен ел экономикасындағы ролі біраз көрсеткіштермен, атап айтқанда:

- ақша салымдарының жалпы көлемімен,
- кәсіпорындар мен мекемелердің негізгі және айналмалы капиталын қалыптастырудағы банктік қарыздың үлесімен,
- жиынтық төлем айналымымен және т.б. сипатталады.

Мысалы, әрбір қоғамның даму тарихындағы белгілі бір кезеңге және қоғамдық-экономикалық формацияның өзіне тән несие жүйесінің құрылымы болады. Мысалы, ХХ ғасырдың 20-жылдарынан 90-жылдардың бас жағына дейін КСРО-да жоспарлы-орталықтанған экономикаға сай келетін қатаң орталықтанған несие жүйесі құрылды [2].

Несие қатынастарының даму дәрежесі, несие мекемелерінің көбеюі, өндіріс пен тұтыну салаларының банк операцияларын пайдалануы жөнінен дүниежүзіндегі дамыған мемлекеттердің ішінде АҚШ алдыңғы қатарда келеді. Оған дәлел, ол елде ақша капиталының орташа алғанда $\frac{3}{4}$ бөлігінің несие жүйесі арқылы өтуі.

Несие мекемелері арқылы айналатын ақша қаржыларының орташа жылдық сомасы 1989 жылы 700 млрд долларды құрады. Несие жүйесі өз қызметін атқарған кезде несиелік қатынастар туындайды. Несиелік мекемелер және әр түрлі субъектілер арасында қайтарымдылық және төлем шарттары негізінде уақытша еркін ақша қаражатын жинақтау және қайта бөлістіру жөніндегі экономикалық байланыстары несиелік қатынастардың мазмұнын анықтайды.

Бірақ несиелік қатынастардың мазмұны ақша капиталының жинақталуымен және оны заңды тұлғалар мен жеке тұлғалардың уақытша пайдалануына берумен ғана шектелмейді. Несиелеу процесінде өндірістік құнға, яғни ұдайы өндірістің ақша айналымына арналған төлем құралдарының қосымша массасы қалыптасады. Төлем айналымының үлкен ағымы несие жүйесі арқылы өтеді, ол несиелік қатынастардың мазмұнын толықтыра отырып, төлеушілер мен несиелік мекемелер арасында, несиелік мекемелер мен алушылар арасында экономикалық қатынастарды қалыптастырады.

Несие жүйесі елдегі ақша айналымын реттейді, заңды және жеке тұлғаларға әр түрлі қызметтерді көрсетеді, соның нәтижесінде несиелік экономикалық қатынастар туындайды.

Несиелік қатынастардың екі түрлі сипаты бар және шаруашылық субъектілері үшін де, несие жүйесі мекемелері үшін де бірдей дәрежеде қажет болады. Несие мекемелерінде ақшаны сақтау – несиелік ресурстардың құрылуын, ал оларды экономика мен халықтың қажеттілігі үшін орналастыру несие беруді білдіреді.

Екі жақты қатынастар мыналардың арасында болады: шаруашылық ұйымдары мен несие жүйесі, несие жүйесі мен халық, мемлекет пен несие жүйесі, несиелік мекемелер арасында, әр түрлі мемлекеттердің несиелік мекемелері арасында.

Жоғарыда анықтағанымыздай, несиелік қатынастар несие экономикалық категориясының әрекет етуі кезінде ақша формасында жүзеге асырылады. Несиелік қатынастардың сыртқы көрінісін несие формасы сипаттайды. Ол несиелік қатынастардың мәні мен ұйымдастырылуын синтездейді. Несиелік қатынастардың формасы мен мазмұны диалектикалық бірлікте болады. Несиелік қатынастардың формасы олардың мазмұнына сәйкес келіп және олардың дамуын ынталандыруы тиіс. Өндірістік қатынастардың өзгерісі несиелік қатынастар мазмұнының және несие формасының өзгеруіне әкеледі.

Несие екі формада болады: тауарлық және ақшалай. Тауарлық несие коммерциялық несиенің алғашқы негізін қалайды. Шаруашылық жүргізуші субъектілердің ссуданы бір-біріне беруі кезінде бұл несие ақша формасына өзгереді. Оның мәнісі мынада, яғни алушы субъект несие берушіге алынған тауарлық несиенің дәлелі ретінде вексель, кепілдік қағаздарды немесе басқа құжаттарды жазып береді, несие беруші оларды ақша формасында ссуда алу үшін банкке ұсынады. Бұл жерде несиелік қатынастардың жүргізуші субъектілері ретінде шаруашылық субъектілері және банк саналады. Оның мазмұнындағы өзгерістер салдарынан несиелік қатынастардың тауарлық формасы ақша формасына ұласады. Осылайша, тауар формасы негізінде несиенің, ең алдымен банктік несиенің ақшалай формасы туындайды және дамиды [2].

Несиелік қатынастардың несие формаларының және несиелік мекемелердің жиынтығы кең мағынадағы несие жүйесі түсінігін құрайды.

Тар мағынадағы несие жүйесі – бұл несие-қаржы қатынастарын ұйымдастырушы, ақша жүйесін реттеуші және елде басқа да қаржы қызметтерін көрсетуші несие мекемелерінің желісі.

Басқаша айтқанда, несие жүйесі банктік және басқа несиелік мекемелердің несиелік операцияларды жүзеге асыруды ұйымдастырудың құқықтық формалары мен тәсілдемелерінің жиынтығымен сипатталады. Несиелік қатынастарды ұйымдастырудың екі жүйесі бар: банктік және банктік емес институттар шеңберінде. Сәйкесінше несиелік жүйенің екі негізгі буыны қалыптасады: мемлекеттік мекемелер және мемлекеттік несие – қаржы мекемелері.

Несие жүйесі несиелік операциялардың көлемінің функционалдық мамандануымен және несиелік мекемелердің санымен, сонымен бірге шаруашылықты жүргізудің жекелеген субъектілеріне ұсынылатын қаржы-несие қызметтерінің санымен сипатталады.

Қазіргі кезде экономикасы дамыған мемлекеттердің несие жүйесінде көптеген өзгерістер кездеседі. Банк капиталының шоғырлануы мен орталықтануы нәтижесінде банк монополиясының пайда болуы: XIX-ғ. аяғы XX-ғ. басында әр мемлекеттерде ақша капиталының көп бөлігін жинақтаған ірі банктер бөлініп шыға бастады. Бұл ірі банктер қарыз капиталының нарығында үстемдік етті. Олардың капиталының мөлшері ірі клиенттерді және жинақ салушыларды өзіне тартып, нәтижесінде үлкен табыс табудан өсті. Несие жүйесінде ірі банктердің үлесінің өсуі тек операция жүргізумен ғана емес, сонымен қатар капиталдардың бірігуінің интенсивті процесіне байланысты болады.

Капиталын иемденуіне қарай банктер және несие-қаржы мекемелері мемлекеттік және жеке болып екіге бөлінеді. Бірсыпыра елдерде банкнота шығаратын ерекше құқығы бар орталық банктер, сондай-ақ пошта-жинақ жүйесі және кейбір арнаулы несие-қаржы институттары (мысалы, американдық федералды жер банкі, АҚШ-тың экспорт-импорт банкі) мемлекеттік несие мекемесі болып саналады. Ал кейбір елдерде (мысалы, Францияда, Италияда және т.б.) ірі коммерциялық банктер де мемлекеттік болып саналады.

Шаруашылық буындарына көрсететін қаржы-несиелік қызметтерінің санына, мөлшеріне және олардың көлеміне, сондай-ақ мамандануына қарай несие жүйесінің өзегі – банк жүйесі, ал несие институттарының жұмысын үйлестіретін бірыңғай орган – Орталық банк болып саналады. Орталық банк – мемлекеттің банк жүйесінің бірінші деңгейіндегі басты банк, басты эмиссиялық банк. Ол "банктердің банкісі". Ол заңды және жеке тұлғалармен операция жүргізбейді, оның

клиенттері - коммерциялық банктер мен басқа несиелік институттары, сонымен қатар үкімет мекемелері.

Қазіргі кездегі несиелік жүйесінің күрделі, көп буындық құрылымы бар. Егер несиелік мекемелердің өз клиенттеріне көрсететін қызметтер сипатын жіктегенде негізі етіп алсақ, онда қазіргі кездегі несиелік жүйенің үш маңызды элементін бөліп көрсетуге болады:

- Орталық (эмиссиялық) банк;
- коммерциялық банктер;
- мамандандырылған несиелік мекемелер.

Несиелік жүйенің ұйымдастырылуы мен жұмыс істеу негізінде белгілі бір принциптер жатыр. Экономиканың жаңа жағдайында, оның нарықтық өту кезеңінде оларды былайша тұжырымдауға болады:

- елдегі банк ісін ұйымдастыруға мемлекеттік монополия, басқа банктік емес институттармен үйлестіре отыра екі деңгейлі банк жүйесін құру,
- елдегі ақша – несиелік саясатының бірлігі, несиелік мекемелер торабын барынша дамыту,
- оларды қызмет көрсету орындарына жақындату, мемлекеттік валюталық монополия, Орталық банктік автономиясы.

Банк ісіне мемлекеттік монополия ұғымы мемлекеттік банктердің құрылуы мен жойылуын бақылауға, банктік операцияларды жүргізу тәртібі мен ережелерін заң жүзінде бекітуге ерекше құқығы ретінде түсіндіріледі. Ұлттық банк Қазақстан Республикасы аумағында банктерді құруға рұқсат береді, банктер мен олардың филиалдарын тіркеу кітабын жүргізіп отырады. Рұқсат беру кезінде Ұлттық банк жүргізілетін банктік операциялар шеңберін белгілейді.

Нарықтық экономика ерекшеліктері банктік емес мекемелермен үйлестіре отырып көп деңгейлі банк жүйесінің, олардың ақша-несиелік және делдалдық қызметінің формалары мен түрлері бойынша көп түрлілігінің, Орталық (бірінші деңгей) және басқа банктер (екінші деңгей) арасындағы функцияларды заң жүзінде бөлудің қажеттілігін тудырады.

Банк ісінің әлемдік тәжірибесі көрсетіп отырғандай, барлық елдердегі несиелік институттардың ішінен елдің бүкіл несиелік жүйесін басқаруда басты роль атқаратын орталық банктер бөлініп шығатын болды. Ал олардың басшылық ролі мемлекет берген кең ауқымды өкілеттіліктерге байланысты. Банктердің банк функцияларын, ақша – несиелік эмиссиясын жүзеге асыруына байланысты орталық банктер коммерциялық банктердің, яғни екінші деңгейлі банктердің қызметіне әкімшілік бақылау мен нақты экономикалық ықпал ету құқығы несиелік мекемелер міндетті түрде қолдануы тиіс норма шығару құқығы бар. Коммерциялық банктер несиелік саясат жүргізуде және өз клиенттеріне толығымен дербес әртүрлі қызметтер көрсетуде.

Мемлекет, экономикаға жетекшілік жасай отырып, Ұлттық банк арқылы бірегей ақша – несиелік саясатын жүргізеді. Бұл принцип айналыстағы ақша массасының көлемін реттеу жолымен ұлттық валютаның ішкі және сыртқы тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін, ақша-несиелік саясатын жалпы экономикалық саясатты жүзеге асыру және оны әлемдік экономикаға интеграциялау саласында республика мүдделерін қорғау үшін қажет.

Несиелік жүйесін құрудың маңызды принципі – несиелік мекемелер торабының барынша дамуы мен оларда барлық ақша операцияларының шоғырлануы. Шаруашылық буындардың ұсынатын несиелік-қаржы қызметтерінің функционалдық мамандануы, көлемі мен санына сәйкес несиелік жүйенің ядросын банктік жүйе құрайды, ал несиелік институттарының қызметін үйлестіруші ортақ орган болып – Орталық банк есептеледі.

Орталық банктер бүкіл елдің несиелік жүйесін бақылаушы әрі реттеуші бас органның ролін атқара отырып, ерекше орынға ие және экономикалық басқарудың мемлекеттік органы болып табылады. Олардың басшылық ролі мемлекет берген үлкен өкілеттіліктермен анықталады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттің Орталық банкіге кең өкілеттік беруі екінші деңгейлі банк жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Орталық банк тарапынан ақша-несиелік реттеудің негізгі объектісіне экономикадағы қолма-қол және қолма-қолсыз ақша массасы жатады, оның динамикасына төлеуге қабілетті сұраныстың әр түрлі компоненттерінің өзгерісі тәуелді болады. Қазіргі даму сатысында ақша несиелік сипат алады, яғни ақша массасы, негізінен, банктердің несиелік-депозиттік қызметіне байланысты пайда болады, сондықтан Орталық банк ақша айналымының құрылымын және көлемін екінші деңгейлі банктердің операцияларын басқару арқылы реттейді.

Қорыта келе, несиелік жүйесі мемлекеттің ақша айналымын реттеп, ақша қаражатының экономиканың бір саласынан екінші саласына ауысуын қамтамасыз ету арқылы өндірістің тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Несиелік жүйесі арқылы кәсіпорындардың, ұйымдардың және

халықтың ақшалай есеп айырысуы мен төлемдері жүргізіліп, сондай-ақ әр түрлі несиелік, сақтандыру, делдалдық, инвестициялық, сенімділік, кеңес беру және с.с. көптеген операцияларды жүзеге асырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Ақша, несие, банктер: Оқулық / Ред. басқ. Ғ.С.Сейітқасымов.- Алматы: Экономика, 2006.- 466 б.
2. Мейірбеков Б.Қ. Шағын кәсіпкерлік пен бизнесті қолдау жолдары мен дамыту әдістері: Автореферат.- Алматы, 2004.-26б.
3. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы Қазақстан Республикасындағы Заңы (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми сайты - <https://www.nationalbank.kz/ru>

ӨОК 336.71

Арыстанов С.С.
«Bolashaq» академиясы
г.Қарағанды, Қазақстан Республикасы
arystansamat@mail.ru
Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Кадырова Г.А.

БАНКТИҢ ДЕПОЗИТТІК САЯСАТЫН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақаланың өзектілігі қазіргі жағдайдағы Қазақстандағы банк секторындағы депозиттік саясатын жетілдіру барысында туындайтын көптеген проблемалармен анықталады.

Банк мекемесінің коммерциялық ұйым ретіндегі ерекшелігі - оның ресурстарының басым бөлігі өз есебінен емес, тартылған қаражат есебінен қалыптасады. Банктер тартатын қаражат құрамы жағынан әр түрлі. Олардың негізгі түрлері- банктермен клиенттермен жұмыс жасау кезінде тартылған қаражат (депозиттер деп аталады), меншікті борыштық міндеттемелерді (депозиттік және жинақ сертификаттары, вексельдер, облигациялар) шығару арқылы жинақталған қаражат және банкаралық несие арқылы басқа мекемелерден алынған қаражат.

Екінші деңгейдегі банктер үшін депозиттер - бұл олардың пассивті операцияларының негізгі түрі, сондықтан белсенді несиелік операциялардың негізгі ресурсы. Көптеген депозиттер банкке несие капиталын құра алады, оны кейін экономиканың кез-келген саласында тиімді шарттармен орналастырады. Салымшылар үшін депозиттер әлеуетті ақша болып табылады: бір жағынан, депозит ақша ретінде, екінші жағынан, пайыздар түрінде кіріс әкелетін капитал ретінде әрекет етеді. Басқаша айтқанда, депозиттік операциялар салымшылар мен банктерге де пайдалы.

Жеке және заңды тұлғалардың депозиттері үшін коммерциялық банктер арасындағы бәсекелестіктің күшеюі депозиттердің алуан түрлілігінің, олардың бағалары мен қызмет көрсету әдістерінің пайда болуына әкелді. Кейбір шетелдік мамандардың айтуынша, дамыған елдерде қазіргі уақытта банктік салымдардың 30-дан астам түрі бар. Сонымен қатар, олардың әрқайсысының өз ерекшеліктері бар, бұл клиенттерге өз мүдделеріне сәйкес келетін және тауарлар мен қызметтерге ақша жинау мен төлем жасаудың мүмкін болатын түрін таңдауға мүмкіндік береді [2].

Бәсекелес орта жағдайында екінші деңгейдегі банктер депозиттік операцияларды әртараптандыру (алуан түрлілік) арқылы пассивті операциялар саласындағы саясатты әзірлеуге тиіс. Сонымен қатар, жеке салымшы үшін банк жұмысындағы ең маңызды буын банктің жарнамалық танымалдылығы, содан кейін тармақталған жүйе және клиентпен өзара әрекеттесудің әртүрлі пластикалық схемаларының болуы, сондай-ақ банкке салынған қаражатты қорғауға және сақтауға қабілетті банк көрсететін шаралар болып табылады. Банк мемлекетпен қандай қарым-қатынаста тұратыны да маңызды болып табылады, бұл азаматтардың санасында үлкен салмаққа ие бола бастайды. Осылайша, банктің қалың бұқара жіктерінің өкілдерін тартуға кепілді мүмкіндігі пайда болуы үшін, ең алдымен, аталған шарттарды орындау қажет.

Банктердің тартылған қаражаты белсенді операцияларды, ең алдымен кредиттік операцияларды жүзеге асыру үшін ақша ресурстарына барлық қажеттіліктің 90% - дан астамын жабады. Бұл депозиттер (салымдар), сондай-ақ конткорренттік және корреспонденттік шоттар. Олардың рөлі өте зор. Несиелік ресурстар нарығында заңды және жеке тұлғалардың уақытша бос қаражаттарын жұмылдыру арқылы екінші деңгейлі банктер олардың көмегімен ұлттық экономиканың қосымша айналым қаражаттарына деген қажеттілігін қанағаттандырады, ақшаның капиталға айналуына ықпал етеді және халықтың тұтынушылық несиеге қажеттіліктерін қамтамасыз етеді [3].

Банк нарығының барлық сегменттерінде, оның ішінде банктік емес қаржылық делдалдар мен шетелдік несие ұйымдары тарапынан бәсекелестіктің күшеюі, капиталдандыруды арттыру және бизнес көлемін ұлғайту қажеттілігі екінші деңгейлі банктер үшін стратегиялық мақсат ретінде анықталады - банктің инвестициялық тартымдылығын арттыру, басқарушылық және технологиялық процестерді жаңғырту арқылы Қазақстанның қаржылық қызметтер нарығындағы көшбасшылықты сақтау.

Инвестициялық тартымдылықтың өсуін қамтамасыз ету мақсатында екінші деңгейлі банктер қызметі бизнесті жүргізудің жоғары тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталады болады. Бұдан басқа, банк өзінің күш-жігерін өзінің ақпараттық ашықтығын арттыруға шоғырландырады, корпоративтік басқару жүйесін дамытатын және жетілдіретін болады.

Банктік қызметтердің ұлттық нарығында банктерге көшбасшылық позицияны сақтаудың басты шарты клиенттік саясатты жетілдіру болады. Банк өз күш-жігерін әртүрлі клиенттік топтардың қажеттіліктерін ескере отырып, клиенттермен өзара әрекеттесудің икемді және тиімді жүйесін құруға бағыттайды. Филиалдық желіні дамыту және өткізудің балама арналарын пайдалануды кеңейту банк қызметтерінің қолжетімділігін арттыру міндетін шешуге ғана емес, сондай-ақ клиенттерге қызмет көрсету сапасын арттыру міндетін шешуге де бағытталады болады. Банктердің бизнесті дамыту саласындағы міндеттерін шешудің қажетті шарты басқару жүйесін оңтайландыруға, сату желісінің тиімділігін арттыруға, еңбек өнімділігінің өсуін және бизнес - процестерді оңтайландыру және автоматтандырудың жаңа деңгейіне шығу арқылы шығындарды бақылауды қамтамасыз ететін кешенді жаңғырту болады.

Ақшаны тарту кезінде таңдау құқығы клиентте қалады, ал банк салымшы үшін қатал бәсекелестікке мәжбүр болады, оны жоғалту өте оңай. Банктік бәсекелестіктің дамуына байланысты ресурстардың шектеулі болуы белгілі бір клиенттерге тығыз байланысты болады. Егер бұл клиенттердің шеңбері тар болса, онда банкке тәуелділік өте жоғары. Пассивті операциялар тұрғысынан банкті таңдау әдетте белгілі бір клиенттер тобымен шектеледі, ол қарыз алушыларға қарағанда әлдеқайда тығыз байланысты. Осының салдарынан қалыптасқан жағдайда банктің ресурстық базасын қалыптастыру проблемасын шешу үшін салымшылар тобын кеңейту жөніндегі жұмысты күшейту қажет.

Клиенттердің қаражаты үшін бәсекелестіктің күшеюі қазіргі банктерден тартылған ресурстарды басқарудың қолданылатын әдістерін жетілдіруге көп көңіл бөлуді талап етеді.

Заңнамалық база ресурстарды тарту бойынша банк қызметінің негіздерін бекітеді. Заңдардан басқа, банктің қызметі банктерге қойылатын негізгі талаптарды анықтайтын банктер егжей-тегжейлі нормативтік актілерімен реттеледі.

Ресурстарды тарту қызметіне банктер жүргізіп отырған ақша-кредит саясаты айтарлықтай әсер етеді.

Резервтік талаптар банктердің салымшылар мен кредиторлар алдындағы міндеттемелерін қамтамасыз ету функциясын тарихи түрде орындады, бұл салымдарды сақтандыру жүйесін құру жағдайында аса өзекті емес. Қазіргі жағдайда резервтік талаптар саясаты тартылған ресурстардың көлемі мен құрылымына, негізінен тартылған ресурстардың құнына үлкен әсер етеді. Әрине, банктердің міндетті резервтерді белгілеуі негізделген. Бірақ банк үшін, өздеріңіз білетіндей, резервтік талаптар тартылған ресурстардың бір бөлігін резервтік шоттарға бөлу қажеттілігін білдіреді, демек, кірісті белсенді операцияларды жүргізу үшін пайдалануға болатын ресурстар көлемін азайтады.

Қазіргі уақытта екінші деңгейлі банктер резервтік талаптарды біршама жеңілдетті. Салымдарды міндетті сақтандыру қорына резервтік аударымдар мен аударымдардың қажеттілігі тартылған ресурстардың "қымбаттауына" себеп болады. Халықтың салымдары бойынша міндетті резервтердің азаюы банктерге жоғары, сәйкесінше клиенттер үшін тартымды пайыздық мөлшерлемелерді ұсынуға мүмкіндік береді [1].

Банктің тартылған ресурстарын басқарудың маңызды әдісі тартылған ресурстарды әртараптандыру болып табылады.

Әртараптандыру (лат. diversification - депозиттердің өзгеруі, әртүрлілігі) депозиттік қызметтердің модификацияларын кеңейтуді, ал қарапайым сөзбен айтқанда, банк ұсынатын депозиттер түрлерінің алуан түрлілігін арттыруды көздейді. Соңғы жылдары депозиттік қызметтердің асортименті едәуір кеңейді және кенеюін жалғастыруда және банктер әртүрлі санаттағы салымшылардың қажеттіліктерін барынша ескеруге тырысады: демек, жастар салымдары, зейнетақы салымдары, VIP-клиенттер үшін салымдар және т.б.).

Банктің тартылған ресурстарын басқарудың басқа әдістері - пайыздық мөлшерлемелерді саралау; тарифтеу; лимиттеу.

Біріншіден, клиенттердің қажеттіліктерін барынша қанағаттандыру үшін, екіншіден, оңтайлы кірістілікті қамтамасыз ету үшін банктің әртүрлі депозиттік қызметтер бойынша пайыздық мөлшерлемелерді барынша саралауға деген ұмтылысын атап өткен жөн.

Клиенттердің үлкен қызығушылығы үшін банктер инфляциялық шығындарды өтеу мақсатында орналастырылған салымдар бойынша сыйақы төлеуді ұсына алады. Бұл жағдайда салымшы қаражатты белгілі бір мерзімге орналастырған кезде бірден өзіне тиесілі кірісті алады. Алайда, егер шарт мерзімінен бұрын бұзылған жағдайда, банк салым бойынша пайыздарды қайта есептейді және артық төленген сомалар салым сомасынан ұсталатын болады.

Тартылған ресурстарды басқару әдісі ретінде тарифтеу белгілі бір банктік қызметтерге тарифтерді белгілеуге және өзгертуге байланысты. Тарифтік негізде банктік комиссиялар және қызмет көрсеткені үшін төлемдер (шотты жүргізу және т.б.) болады. Тарифтер, мысалы, жеке тұлғалардың тартылған ресурстары бөлігінде мынадай қызметтерге қатысты белгіленеді: шот ашу (тегін болуы мүмкін); жеке шотты жүргізгені үшін ай сайынғы төлем (акцептсіз алынады); шотқа қолма-қол қаражатты аудару (әдетте тегін); барлық жасалған операциялар туралы шоттар бойынша үзінді көшірме беру.

Тарифтеу әдісін қолдану мен дамытудың негізгі мақсаты қызмет көрсету сапасын арттыру және қызметтердің жаңа нысандарын ұйымдастыру болып табылады, бұл келгенде клиенттердің ағымдағы, есептік және басқа шоттарындағы қаражаттың жиынтық қалдығын арттыруға бағытталған. Лимиттеу сол түпкі мақсатпен жүзеге асырылады - бұл банктің әртүрлі шектеулер (лимиттер) белгілеуі [1].

Бүгінгі таңда тартылған ресурстарды басқарудың портфельдік әдісі ерекше маңызды. Бұл әдісті қолданудың мақсаты - тартылған және орналастырылған ресурстар арасындағы уақыт пен пайыздық теңгерімді қамтамасыз ету. Сондықтан банкке әртараптандырудың қажетті деңгейін ұстап тұруға, басқа көздерден ақша ресурстарын тарту мүмкіндігін қамтамасыз етуге және мерзімі, көлемі мен пайыздық ставкалары бойынша активтермен теңгерімді ұстауға негізделген құзыретті депозиттік саясат қажет. Тұрақты жағдайды және депозиттік қызметтер нарығында серпінді дамуды қолдау мақсатында банктерде депозиттерді сақтандыру жүйесі құрылды. Бұл жүйе банк үшін де, оның клиенттері үшін де тиімді. Клиенттер үшін депозиттерді сақтандыру жүйесі банктің ықтимал банкроттығы кезінде олардың салымдарының сақталуы тұрғысынан тартымды, бұл осы банкке мұндай жүйе жоқ басқа банктермен салыстырғанда салыстырмалы артықшылықтарды қамтамасыз етеді. Бұл жүйе банкке халық пен заңды тұлғалардың салымдарға уақытша бос қаражаттарының қосымша ағынын береді, өйткені, оның үлесі дағдарыс жағдайында қорғалатынына сенімді болады. Қаражат ағыны тиісінше банкке экономиканың нақты секторын кредиттеу үшін өз базасын кеңейтуге мүмкіндік береді. Сақтандыру объектілері бірінші кезекте (қаржыландыру көздерінің жетіспеушілігінен) жеке тұлғалардың депозиттері, ал келешекте заңды тұлғалардың депозиттері болып табылады.

Мемлекетімізде екінші деңгейлі банктер салымдарды міндетті сақтандыру жүйесіне қатысушы банктердің тізіліміне енгізілген.

Халықтың жинақтарын тарту бойынша банк қызметін жандандыру проблемасын шешудің бір нұсқасы банктік депозиттерге кепілдік беру жүйесін құру болып табылады. Банктік салымдарға кепілдік беру жүйесін енгізу мынадай міндеттерді шешеді:

- ұсақ салымшыларды қорғау;
- жинақтарды ұлғайту;
- банк саласындағы бәсекелестікті күшейту.

Өз кезегінде депозиттерге кепілдік беру жүйесі мынадай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- банк секторына сипаты бойынша ұзақ мерзімді ресурстарды тарту;

- кредиттік ұйымдардың инвестициялық белсенділігін арттыру;
- банк жүйесіне, ең алдымен ұсақ салымшылар тарапынан сенімнің артуы;
- банк секторының тұрақтылығын арттыру;
- жүйелік тәуекелдің ықтималдығын азайту [4].

Салымдарға кепілдік беру жүйесін ұйымдастыру бүкіл банк секторының тұрақты жұмыс істеуі жағдайында жекелеген кредиттік ұйымдарды қолдау мақсаты қойылған жағдайда ғана мағынасы бар. Жүйелі дағдарыс жағдайында депозиттерді сақтандыру схемасы негізделген ішінара кепілдіктер оны сақтауға да, қалпына келтіруге де әкелмейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы Қазақстан Республикасындағы Заңы (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).*
2. *Банк менеджменті. Ахметов Б.А., 2007ж – 239 б.*
3. *"Банк ісі". С.Б.Мақыш. Оқулық., 2009 Жеті жарғы, 559 б.*
4. <https://www.nationalbank.kz/ru>.

УДК 336.77

Асанова Д.К.

Студентка академии «Bolashaq»

Город Караганды, Республика Казахстан

dana_7809@mail.ru

Научный руководитель м.э.н., ст. преподаватель Усувалиева З.К.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

***Аннотация.** Актуальность темы исследования обусловлена тем, что структура банковской системы как основной составной элемент кредитной системы и всего хозяйственного механизма за последние два года претерпела значительные изменения и должна совершенствоваться по мере накопления опыта.*

Кредитная система на сегодняшний день претерпела некоторые изменения в последние годы. Все компоненты банковской системы модернизируются в связи с изменениями, происходящими в структурной сфере мировой экономики в целом. Концентрация производства, обусловленная развитием научно-технической революции, требовала централизации с концентрацией капитала, в соответствии с которой банки начали преобразовывать свои операции в сторону укрупнения несильных ресурсов, т.е. происходит адаптация современной банковской системы к изменяющимся условиям развития экономики; на глазах происходит структурная перестройка банковской системы; наряду с сохранением определенной специализации происходит консолидация и универсализация банковской деятельности; наблюдается динамизм небанковских кредитных учреждений. Быстрое устранение различий или преград между типами банков, банками и небанковскими учреждениями – одна из тенденций структурной перестройки кредитной системы в последние годы.

Кредитная система – совокупность общих банков (государственных и коммерческих) и небанковских учреждений, осуществляющих отдельные виды банковских операций.

Понятие кредитной системы более широкое, чем банковская, т.е. сюда входят и кредитные учреждения. В зависимости от специфики каждой страны формируется структура кредитной или банковской системы. Кредитная система Республики Казахстан состоит из двух звеньев: первое — банковская, а второе — парабанковская (небанковские учреждения). Структура кредитной системы Республики Казахстан представлена схемой на рисунке 1.

В условиях перехода к рыночной экономике и ликвидации экономического кризиса важную роль в достижении макроэкономической стабильности играет кредитная система Республики Казахстан.

Крупный универсальный банк осуществляет для своих клиентов множество видов операций (по некоторым оценкам, около 200) по ведению депозитных счетов, безналичным расчетам, приему накоплений, выдаче различных кредитов, покупке ценных бумаг, управлению имуществом по доверенности и многим другим другим банковским и «не банковским» услугам. Такой

многоцелевой характер деятельности кредитных учреждений наиболее полно отвечает современным требованиям финансового капитала.

Как показана на рисунке 1 кредитная система Республики Казахстан представлена банковской системой и парабанковской системой. В свою очередь первый уровень банковской системы - это Национальный Банк Республики Казахстан, который в соответствии с возложенными задачами, включая его территориальные филиалы, выполняет функции, указанные в Положении о Национальном Банке, утвержденном Указом Президента Республики Казахстан от 31 декабря 2003 года № 1271.

Национальный Банк Республики Казахстан в качестве центрального банка государства вовлечен в процесс вхождения Республики Казахстан в систему мирохозяйственных связей. С момента обретения независимости, Республика Казахстан поддерживает торгово-экономические отношения с государствами-членами ООН, а также установила тесные отношения со странами партнерами. В этой связи Национальный Банк, исходя из своих целей и задач, направленных на поддержание финансовой стабильности, активно начал вовлекаться в интеграционные процессы, а также изучать опыт центральных банков развитых стран.

Рисунок 1. Структура кредитной системы Республики Казахстан

Национальный Банк уделяет большое внимание укреплению диалога, как с международными финансовыми организациями, так и с центральными банками исходя из ускоренных процессов глобализации в мировой экономике, которые способствуют усилению взаимодействия между экономиками государств.

Второй уровень банковской системы – это все другие коммерческие банки.

По состоянию на 01.03.2022г. банковский сектор Республики Казахстан представлен 22 банками второго уровня, из которых 10 банков с иностранным участием (45,5% от общего количества банков).

Совокупный объем кредитования банками составил 14 594,5 млрд. тенге, уменьшившись за январь на 0,2%, что связано с продолжающейся работой банков по снижению неработающих займов.

Совокупный объем кредитов юридическим лицам за январь 2022 года уменьшился на 1,4% до 6 994,4 млрд. тенге, кредитование субъектов малого предпринимательства вырос на 0,9% до 2 538,9 млрд. тенге.

В январе 2022 года объем кредитов физическим лицам вырос на 1,0% до 7 600,1 млрд. тенге.

По статистическим данным финансового регулятора в парабанковской системе функционируют 1195 организаций осуществляющих микрофинансовую деятельность.

Кредиты экономике продолжают расти преимущественно за счет кредитов населению в тенге. Потребительские кредиты внесли основной вклад в рост кредитов населения. Стоимость кредитов реальному сектору растет после повышения базовой ставки.

Кредитный портфель БВУ в октябре т.г. в годовом выражении вырос на 19,1%, составив 17,2 трлн. тенге.

Основным фактором роста кредитного портфеля является кредитование розничного сектора в тенге.

Кредиты корпоративному сектору в национальной валюте также сохранили положительный вклад в рост кредитов БВУ.

Рост потребительского кредитования остается драйвером розничного кредитного портфеля.

Кредиты, выданные на потребительские цели населения, выросли на фоне роста потребления домохозяйств. Ипотечные кредиты в годовом выражении выросли на 39,5% в октябре т.г. на фоне реализуемых жилищных и ипотечных программ со стороны государства.

Стоимость потребительских кредитов снизилась до 19,2% с 19,9% в июле 2021 года (20,4% в октябре 2020 года) на фоне значительных объемов кредитов на потребительские цели. Расширение доли рыночных ипотечных программ от БВУ привело к росту средневзвешенной ставки по ипотеке с 8,1% до 8,4% (7,9% в октябре 2020 года).

С начала т.г. объем новых выданных кредитов субъектам корпоративного сектора увеличился на 16,3% или 1 210,9 млрд. тенге по сравнению с аналогичным периодом прошлого года.

Однако ввиду сопоставимого объема погашенных кредитов рост портфеля с начала т.г. сложился намного меньше и составил всего 2,4%. Положительный вклад внесли такие отрасли как промышленность, сельское хозяйство, торговля и связь. Кредиты субъектам малого предпринимательства с начала т.г. выросли на 29,5% до 3,3 трлн. тенге.

Согласно опросу банков по кредитованию за 3 квартал 2021 года, спрос на кредиты вырос за счет субъектов малого бизнеса и снизился со стороны крупных предпринимателей. Со стороны населения уменьшился спрос на ипотеку и автокредитование, при растущем спросе на потребительские займы.

Средневзвешенная ставка по тенговым кредитам бизнеса в краткосрочном сегменте выросла с 11,3% в июле до 11,6% в октябре 2021 года (11,6% в октябре 2020 года). Стоимость долгосрочных кредитов выросла с 13,1% до 13,3% (12,3% в октябре 2020 года).

Таким образом, в структуре кредитов основной отрицательный вклад внесло снижение кредитов в иностранной валюте юридическим лицам, основной положительный вклад – рост кредитов населению в национальной валюте.

Список использованных источников:

1. Доклад о денежно-кредитной политике НБ РК за декабрь 2021 года. <file:///C:/Users/user/Downloads/>
2. Управление кредитным портфелем коммерческого банка второго уровня: проблемы и перспективы развития. <https://articlekz.com/article/13354>
3. Ссудный портфель БВУ РК. Июнь 2021. <http://ranking.kz/ru/a/>

Байзакова Д. Ж.
Магистрант Казахский университет
экономики, финансов и
международной торговли,
Нур-Султан, Казахстан

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

***Аннотация.** Финансовая отчетность является ключевым источником для принятия управленческих решений на основании финансового анализа. Финансовая отчетность представляет собой основной источник релевантной и достоверной информации для руководства предприятия, которая применяется для разработки стратегии развития предприятия, для разработки производственных планов и т.п. Делается вывод, что только на основании тщательного и глубокого анализа финансовой отчетности можно объективно оценить различные стороны деятельности предприятия, разработать конкретные предложения для принятия эффективных управленческих решений повышению эффективности деятельности предприятия.*

Эффективность управления хозяйственной, экономической и финансовой деятельности предприятий в настоящее время измеряется системой показателей, находящихся во взаимосвязи и взаимозависимости. Анализ показателей финансовой отчетности предприятия, факторов и причин изменения показателей в динамике, выявление результатов повышения эффективности финансово-хозяйственной деятельности являются основными задачами не просто для выживания предприятия на рынке, но для эффективного его развития[1].

Однако необходимо подчеркнуть, что при всей важности анализ финансовой отчетности предприятия по стандартам бухгалтерской отчетности является ограниченным. Эффективность анализа финансовой отчетности предприятия зависит от полноты и достоверности собственно отчетной информации. Очевидно, что развитие предприятие основывается не на самом анализе, но на сделанных выводах управленческим звеном на основании анализа отчетности и на основании принятых управленческих решений[2].

Финансовые отчеты представляют собой отчеты, подготовленные и выпущенные руководством компании для предоставления инвесторам и кредиторам дополнительной информации о результатах деятельности и финансовом положении компании.

Четыре финансовых отчета общего назначения включают:

- Справка о доходах
- Бухгалтерский баланс
- Отчет об акционерном капитале
- Отчет о движении денежных потоков

Эти отчеты готовятся в указанном порядке и публикуются в виде полного комплекта отчетов. Это означает, что они не только публикуются вместе, но и разработаны и предназначены для совместного чтения и использования. Поскольку каждый отчет дает информацию только о конкретных аспектах финансового положения компании, важно, чтобы эти отчеты использовались вместе.

Например, баланс показывает уровень долга компании, но не может показать, сколько стоит покрытие долга[3]. И баланс, и отчет о прибылях и убытках необходимы для расчета коэффициента покрытия долга, чтобы инвесторы и кредиторы могли увидеть реальную картину долговой нагрузки компании. Цель этих отчетов — предоставить полезную финансовую информацию пользователям за пределами компании. По сути, эти отчеты дополняют основную цель финансового учета, предоставляя информацию, полезную в процессе принятия финансовых решений.

Понимание этих финансовых отчетов бизнеса является первым важным шагом для инвесторов, кредиторов, и вы можете сделать это, чтобы узнать о доходах компании, прибыльности, управлении активами, финансовом рычаге, движении денежных средств и текущей доле акционеров.

Компании выпускают различные виды финансовой отчетности по разным причинам в разное время в течение года. Публичные компании обязаны публиковать проверенные финансовые отчеты не реже одного раза в квартал. Эти регулируемые отчеты должны соответствовать рекомендациям SEC и PCAOB и часто должны представляться в консолидированном виде. Негосударственные или частные компании обычно выпускают финансовые отчеты для банков и других кредиторов в целях финансирования. Многие кредиторы не согласятся предоставить ссуду, если компания не сможет доказать, что она достаточно устойчива в финансовом отношении, чтобы производить платежи по долгам в будущем. Как государственные, так и частные компании выпускают не менее 4 финансовых отчетов, чтобы привлечь новых инвесторов и собрать средства для расширения.

Финансовые отчеты, которые выпускаются за периоды времени менее одного года, называются промежуточными отчетами, поскольку они используются в качестве временных отчетов для оценки финансового положения компании до тех пор, пока не будут опубликованы полные годовые отчеты. Промежуточные финансовые отчеты чаще всего публикуются ежеквартально или раз в полгода, но компании нередко выпускают ежемесячные отчеты для кредиторов в рамках своих кредитных обязательств. Квартальные отчеты, как следует из названия, выпускаются каждый квартал и включают финансовые данные только за этот трехмесячный период времени. Аналогичным образом, полугодовые отчеты включают данные за шестимесячный период времени. Поскольку эти промежуточные отчеты охватывают меньший период времени, они также отслеживают меньшую финансовую историю. Вот почему годовая финансовая отчетность, как правило, более надежна и лучше отражает истинное финансовое положение компании.

Финансовая отчетность в основном готовится для внешних пользователей. Пользователи — это люди, которые находятся за пределами самой компании или организации и нуждаются в информации о ней, чтобы основывать свои финансовые решения.

Эти внешние пользователи обычно делятся на четыре основные категории: Инвесторы

-Кредиторы

-Конкуренты

-Регуляторы.

Инвесторы и кредиторы анализируют этот набор отчетов, чтобы основывать на них свои финансовые решения. Они также просматривают дополнительные финансовые отчеты, такие как примечания к финансовым отчетам и обсуждения руководства. Отчет о прибылях и убытках и балансовый отчет сравниваются друг с другом, чтобы увидеть, насколько эффективно компания использует свои активы для получения прибыли. Уровни долга и собственного капитала компании также могут быть проверены, чтобы определить, правильно ли компании финансируют свою деятельность и расширение. Большинство инвесторов и кредиторов используют финансовые коэффициенты для анализа этих сравнений. Количество соотношений, которые можно комбинировать для целей анализа, практически не ограничено. Однако сами по себе эти коэффициенты редко дают внешним пользователям и лицам, принимающим решения, достаточно информации, чтобы судить о финансовой устойчивости компании. Инвесторы и кредиторы обычно сравнивают коэффициенты разных компаний, чтобы разработать отраслевой стандарт или эталон для оценки эффективности компании.

Таким образом, основное назначение финансовой отчетности предприятия заключается в предоставлении информации, которая необходима для управления предприятием. Своевременный анализ информации, предоставляемой в рамках финансовой отчетности, позволит предупредить негативные явления в хозяйственной деятельности предприятия, осуществить эффективный контроль за состоянием активов, капитала и обязательств предприятия. Также информация, содержащаяся в финансовой отчетности предприятия, позволяет провести полноценный анализ финансового состояния.

Список использованных источников:

1. Абдукаримов И.Т. Анализ финансового состояния и финансовых результатов предпринимательских структур: учебное пособие / Абдукаримов И.Т., Беспалов М.В. – М.: НИЦ Инфра-М, 2018. – 214 с.

2. Лябушин Н.П. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Уч. пос. для ВУЗов. – М.: «Юнити-Дана», 2017. – 470 с.

3. Финансовый менеджмент: теория и практика / Под ред. Е.С. Стояновой, изд. 3-е, доп. и пер. М.: «Перспектива», 2017. – 312 с.

Байшова К.О.
«Bolashaq» академиясы
г.Қарағанды, Қазақстан Республикасы
baishovak@mail.ru
Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Кадырова Г.А.

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ АҚША-НЕСИЕ САЯСАТЫ

Аңдатпа. Мақаланың өзектілігі ҚР Ұлттық банкінің ақша-несие саясатының тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу, екінші деңгейдегі банктердің қызметін қадағалау функцияларын күшейту және коммерциялық банктердің басшыларының қаржылық жағдайына жауапкершілігін арттыру болып табылады.

Соңғы жылдары ұлттық экономиканың циклдік дамуына, теріс сыртқы факторлардың әсеріне байланысты бірінші кезекте "Макроэкономикалық орта" позициясы бойынша бәсекеге қабілеттіліктің әлемдік жаһандық рейтингінде Қазақстан Республикасының рейтингтік позициясының төмендеу үрдісі байқалады. 2016-2017 жылдардағы жаһандық бәсекеге қабілеттілік туралы есепке сәйкес Қазақстан Республикасы 138 елдің ішінде 53-орынды иеленеді (2015-2016 жылғы рейтингпен салыстырғанда 11 позицияға төмендеу, 42-орын). Қазақстанның 2016 жылғы жалпы рейтингінің құрылымында "Макроэкономикалық орта" факторы бойынша 25-тен 69 позицияға (минус 44) ең көп құлдырау болды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі осы жағдайларда елдің макроэкономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін мемлекеттің фискалдық және ақша-кредит саясатының рөлі артуына байланысты күшейе түсуде. Зерттеу тақырыбы - ұлттық экономиканың циклдік дамуы жағдайында мемлекеттің ақша-кредит саясатын әзірлеу процесімен бірге жүретін қаржылық қатынастар, механизмдер мен процестер және зерттеу объектісі елдің әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіруі үшін мемлекеттің макроэкономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі болып табылады. Сондай-ақ, біздің зерттеуіміз осы өзекті және практикалық міндеттерді шешуге арналады.

Соңғы бірнеше жылда қаржы секторының Қазақстан экономикасы өсуінің драйвері ретіндегі рөлі үздіксіз құлдырауын жалғастырып отырғаны маңызды проблема болып табылады. Жалпы ішкі өнімге (ЖІӨ) қатысты банктік кредиттеу үлесі төмендеп келеді және 2017 жылдың соңында бар болғаны 28% - ды құрады. Ел экономикасындағы банктік несиелендірудің мұндай деңгейі халықаралық стандарттар бойынша өте төмен. Салыстыру үшін, Ресейде банк секторының несиелендірудің үлесі 2017 жылдың бірінші жартыжылдығында ЖІӨ-нің 64,1% - ын құрады. Қазақстан экономикасында өте ірі мемлекеттік және шикізат компаниялары өте үлкен үлеске ие, олар негізінен мемлекет есебінен немесе шетелде қаржыландырылады. Қазақстан бойынша ХВҚ-ның мамырдағы есебінде 2016 жылы заңды және жеке тұлғалар үшін банк кредиттерінің сомасы ЖІӨ-нің шамамен 40% - ын құрағаны айтылған. Бұл ретте заңды тұлғалардың қаржылық қарыздары ЖІӨ-нің 92% - ын құрады. Яғни, банктер корпоративтік бизнес қарыздарының өте аз бөлігін ғана қаржыландырды. Сонымен қатар, 2017 жылғы тамыз айының соңында Ұлттық банк банк жүйесінен алатын өтімділік көлемі 3,2 трлн. теңгені құрайды, бұл бүкіл банк жүйесінің кредиттік қоржынының 23% - ымен салыстырылады. Демек, банк жүйесінде экономиканы несиелендіруді жедел арттыру үшін өтімділік жеткілікті. Бірақ негізгі проблема-бүгінде несиелеуге қабілетті қарыз алушылар жоқ. Барлық осы даулы мәселелер шешімін күтуде [4].

Осыған байланысты мемлекеттің макроэкономикалық тұрақтылығын, әсіресе жаңа жаһандық шынайылық және ұлттық экономиканың циклдық дамуы жағдайында қамтамасыз ету үшін мемлекеттің тиімді ақша-кредит саясатын әзірлеуге байланысты мәселелер мұқият зерттеуді талап етеді.

Экономика мен қаржы жүйесінің циклдік дамуы нарықтық тетіктердің жетілмегендігін тегістеу үшін мемлекеттің араласу қажеттілігін анықтайды.

XX ғасырдың экономикалық теорияларының ішінде Дж.М.Кейнс теориясы экономикалық ойдың дамуында терең із қалдырды. Экономикалық процестерге мемлекеттің араласу қажеттілігін негіздейтін, мұнда экономиканы реттеудің негізгі құралы бюджет саясаты болып табылады деп анықталған.

Милтон Фридманның теориялық әзірлемелерінің шыңы Америка экономикасын тұрақтандыру тұжырымдамасы және АҚШ-қа инфляцияны төмендетуге және долларды нығайтуға көмектескен әйгілі "рейганомика" болды. Кейнсианизмнен кейін "Чикаго мектебі" тұжырымдамасы, яғни монетаризм тұжырымдамасы АҚШ экономикасында экономикалық теорияны тиімді қолданудың екінші мысалы болды.

Қаржы саясаты теориясының жаңа нұсқасы "неоклассикалық синтез" тұжырымдамасы болды, онда фискализмнің кейінгі идеялары ақша-кредит саясаты арқылы экономиканы реттеуді көздейтін неоклассикалық тұжырымдамамен біріктірілді. Бұл теорияны жақтаушылардың пікірінше (П. Самуэльсон, Дж.Хикс), сұранысты реттеу мемлекеттік шығыстар немесе салықтар саласындағы өзгерістер негізінде ғана емес, сондай - ақ пайыздың есептік мөлшерлемесін айла-шарғы жасау және ашық нарықта тиісті операцияларды жүргізу арқылы жүзеге асырылуы тиіс [2].

Бұл классикалық теориялар әлемдік тәжірибеде әлемнің барлық елдерінің орталық банктері, әсіресе дағдарыс жағдайында, экономиканың циклдік дамуы жағдайында қаржылық және ақша-кредит саясатын жасау процесінде қолданылады.

Соңғы он жылда Қазақстан 2007-2009 жж. және 2014-2016жж. жылғы екі әлемдік қаржы - экономикалық дағдарыстардың ықпалын бастан өткерді.

2007-2009 жылдардағы дағдарыста Қазақстанда да бірінші кезекте жүйе құраушы банктер қолдау тапты. Оларды капиталдандыруға мемлекет бюджетінен 4 млрд. АҚШ долл. бөлінді. Мәжбүр болған осы іс-шаралар банктердің өтімділігін арттыруға және нақты жобаларды қаржыландыруға көмектесуге бағытталған. Бұдан басқа, Қазақстан Ұлттық Банкі сол жылдары екінші деңгейдегі банктер үшін ішкі міндеттемелер бойынша резервтік талаптарды 5% - дан 2% - ға дейін, өзгелері бойынша 7% - дан 3% - ға дейін (350 млрд.теңгеге, яғни 3 млрд.долл).

Соңғы жылдары Қазақстан экономикасына мұнайдың әлемдік бағасының құлдырауынан туындаған бірқатар сыртқы факторлар теріс әсер етуде. Нәтижесінде отандық экономиканың сыртқы күйзелістерге осалдығы артады. Атап айтқанда, 2009ж. және 2015ж. 2009 және 2015 жылдары мұнайдың әлемдік бағасының 35 АҚШ долларына дейін төмендеуі нәтижесінде ЖІӨ-нің өсу қарқыны 1,2% - ға дейін күрт төмендеді, 2012 ж.бір баррель үшін 111 доллармен салыстырғанда.

Қазақстан Республикасының алдында жаңа сын-қатерлер туындайтын экономиканың циклдық дамуы қазіргі кезеңнің ерекшелігі болып табылады:

- мұнайдың әлемдік бағасының төмендеуі нәтижесінде мұнай суперөткізгіштерінің болмауы;

- әлемдік экономикадағы экономикалық өсудің баяулауы нәтижесінде қазақстандық экспорттық өнімге сұраныстың төмендеуі.

Бұл сын-қатерлер бүкіл экономика үшін елеулі проблемалар туғызады. Атап айтқанда, 2015-2016 жылдары елдегі макроэкономикалық ахуалдың нашарлауы байқалады.

Инфляциялық таргеттеу режиміне негізделген жаңа ақша-кредит саясатын іске асыру экономиканың ұзақ мерзімді тұрақты өсуіне, инфляцияның төмен деңгейіне қол жеткізуге; жұмыспен қамту деңгейін арттыруға және ел халқының әл-ауқатын жақсартуға бағытталған. Ұлттық банктің пайыздық саясаты нарықтық мөлшерлемелерді базалық мөлшерлеменің пайыздық дәлізі шегінде ұстап тұруға бағытталған. Бұл инфляциялық күтулерді реттеуге және ақша нарығындағы құбылмалылықты шектеуге мүмкіндік береді.

Экономиканың түрлі сегменттеріндегі ақша құнын теңестіру мақсатында 2017 жылғы 1 сәуірден бастап қайта қаржыландырудың ресми мөлшерлемесі базалық мөлшерлеменің мәніне теңестірілді.

Инфляциялық процестердің өсуі экономика үшін өте қауіпті екенін есте ұстаған жөн. Мұндай жағдайларда, әдетте, орталық банктің Монетарлық (ақша) саясатының мәні артады, өйткені экономиканы ақша - кредит реттеудің әлемдік практикаға белгілі әдістерін пайдалану арқылы айналыстағы ақша массасы көлемінің ұсынысына бақылауды қамтамасыз ету маңызды: пайыздың есептік ставкасын арттыру; резервтеу нормативтерін ұлғайту; ашық нарықтағы операциялар; айналысқа ақша шығаруды шектеу және оны зарарсыздандыру.

Ақша саясаты, әдетте, қысқа мерзімді әсер береді. Ұзақ мерзімді перспективада ақша-кредит саясатының тиімділігі көбінесе коммерциялық банктердің тиімділігіне байланысты болады, сондықтан коммерциялық банктердің құрылымдық қайта құруды қамтамасыз ете отырып, экономиканың нақты секторын дамытуға әсер ету деңгейін арттыру өте маңызды. Бұл міндет қазіргі уақытта аса өзекті болып табылады, өйткені Қазақстанда индустриялық - инновациялық дамудың 2015-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы іске асырылуда

[1]. Сонымен қатар, мұнда елеулі проблемалар бар: біріншіден, екінші деңгейдегі банктердің кредиттері қысқа мерзімді, екіншіден, ЕДБ кредиттері экономиканың өңдеуші өнеркәсіпке емес неғұрлым табысты секторларына: сауда, жылжымайтын мүлік, шикізат салаларына бөлінуі әлі де жалғасуда.

Сондықтан елдегі бизнесті дамыту үшін инфляция қарқынының төмендеуіне қол жеткізу өте маңызды, өйткені бағаның тұрақтылығы кәсіпкерлерге өз қызметін орта мерзімді жоспарлау және экономиканың нақты секторын қаржыландыру мәселелерін неғұрлым сенімді шешуге көмектеседі.

Қазіргі уақытта Ұлттық банк банк жүйесін сауықтыру мәселелеріне барынша назар аударуға тиіс, өйткені дағдарыс жылдары екінші деңгейдегі банктер проблемалық кредиттер жинақтап үлгерген. 2016 жылдың қорытындысы бойынша жұмыс істемейтін қарыздарды қайта қаржыландыру, қайта құрылымдау және есептен шығару арқасында 15,5 трлн.тенге құрайтын банктердің жиынтық кредиттік портфелінен жұмыс істемейтін қарыздардың үлесін 8,0% - дан (1,2 трлн. тенге) 2016 жылдың басында 6,7% - ға дейін (1,0 трлн.тенге) 2016 жылдың соңында төмендетті [3].

Сонымен қатар, екінші деңгейдегі жекелеген банктерде проблемалық кредиттермен жағдай едәуір нашарлады. Мәселен, 2017 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 33 қазақстандық банктердің ішінде екінші деңгейдегі алты банктің төлем мерзімін 15% - дан астам кешіктірген кредиттерінің үлес салмағы бар. Екінші деңгейдегі осы алты банктің төртеуі шетелдік қатысумен: "Заман-Банк" АҚ – 44,9%, Қазақстандағы Пәкістан ҰБ ЕБ АҚ – 33,1%, Банк ВТБ (Қазақстан) АҚ ЕБ – 22,7%, Сбербанк АҚ ЕБ – 17,9% [3].

Қазіргі уақытта Қазақстанда банктердің бірігуі және қосып алу процестері жүруде. Мысалы, ForteBank-тің бұл бағытта оң тәжірибесі бар. Ол екі банктің: "Альянс Банк" пен "Темірбанктің" жұтылу процесін жүзеге асырды, банк портфелін нашар активтерден тазартты, қазақстандық банк нарығындағы орнықты банктің беделін сақтап қалды және тіпті нығайтты. ForteBank пен "АТФБанктің" бірігуі бұл үдерістің қисынды жалғасы болар еді деп есептейміз, өйткені АТФБанк бұрын ForteBank басқаруында болған еді.

Екінші жағынан, Халық банкінің Qazkom-мен, сондай-ақ "Цеснабанк" АҚ-ның ЦентрКредит Банкімен бірігуі басқа банктерді де бірігуге итермелеуі мүмкін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, www.zakon.kz.

2. Пресс-релиз «О комплексном подходе к оказанию помощи рынкам» (англ.). Министерство финансов США (19 September 2008).

3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2016 жылғы есебі. – Алматы, 2017. – 106 б., <https://www.nationalbank.kz/ru>.

4. 2015 жылғы 17 қарашада ҚР Үкіметі отырысында мақұлданған ҚР Ұлттық экономика министрлігінің 2016-2020 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық даму болжамы.

ӘОК 336.7

Бірімқұл Г.

«Bolashaq» академиясы

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

«Қаржы» ББ-ның дФ-19-2к тобының студенті

Ғылыми жетекші: э.ғ.м., «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы Байтасова А.Б.

ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Аңдатпа. Аталмыш мақалада екінші деңгейлі банктердің мәні мен маңызы қарастырыла отырып, пайда болуы және дамуы, отандық нарық үшін оның артықшылығы мен басымдықтары аталып өтілді. Сондай –ақ қазіргі коммерциялық банк – бұл ақша құралдарын тарту мен оларды қайтарымдылық, төлемдік және мерзімдік шарттарында өз атынан орналастырумен айналысатын ұйым екендігіне де сипаттама берілді.

«Банк» сөзі «үстел» мағынасын беретін италияндық «бансо» сөзінен шыққан. Банко — үстелдер тауарлардың сауда-саттығы қызу жүретін алаңдарға қойылатын. Сауда-саттық мемлекеттерде, қалаларда және жекелеген қалаларда құймалардан соғылатын әр түрлі монеталармен жүзеге асырылды. Бұл жағдайда көптеген монетаның әр түрлі айналасынан хабары бар, айырбас бағамы бойынша кеңестер беріп, бағалай алатын арнайы мамандар қажет болды. Бұл айырбастаушы мамандар әдетте өз үстелдерімен базаларда отырады. X ғасырда Италия әлемдік сауданың орталығына айналды, сол себепті де өздерінің ерекше банко – үстелдері бар айырбастаушы банкирлер әйгілі болады, әрі олар Ежелгі Грецияда (трапезиттер деп аталған, «трапеза» -үстел), Ежелгі Вавилонда және басқа да елдерде кеңінен тарайды [1, 136 б.].

Банк жүйесінің маңызды элементі – банктер болып табылады. Ежелгі ғасырлар тарихы кейінгі ұрпаққа банктердің қашан пайда болғаны туралы ғана емес, сондай-ақ олардың қандай операцияларды орындағандығы туралы да толық мәліметтер қалдырмаған секілді.

Бірқатар ғалымдардың пікірінше, алғашқы банктер капитализм дамуының мануфактуралық сатысында – XIV және XV ғасырларда Италияда несиелік қатынасының кең ауқымды дамуымен байланысты пайда болған. Олардың еңбектерінде банк тауар шаруашылығының ерекше институты ретінде тауар шаруашылығының ерте кезеңінде, яғни тауар-ақша қатынастарының дамуына байланысты, ақша айналысын реттеу үшін пайда болған делінеді.

XIV-XVI ғасырларда Венецияда, Генуеде, Миланда, Амстердамда, Гамбургте, Нюрнбергте саудагер – клиенттер арасында қолма – қол ақшасыз есеп айырысуларды жүзеге асыру үшін жиробанктер құрылады. Жиробанктер өздерінің клиенттері арасында белгілі салмағы бар бағалы металдардан жасалған ақша бірліктері арқылы есеп айырысулар жүргізді. Өздерінің бос ақша қаражаттарын жиробанктер мемлекетке, қалаларға және артықшылығы бар компанияларға ссудаға берді.

Ал кейбір мамандар, банкті одан да ерте мерзімде — феодализм тұсында пайда болған деп айтады. Олар феодалдық шаруашылық тұсында банктердің төлемдегі делдалдық қызметінің қажеттігінен пайда болғандығын тілге тиек етеді.

Дегенмен де, деректерге сүйене отырып, банктердің пайда болуының екі мың жылдық тарихы бар екендігін айтуға болады.

Өкінішке орай, "банк" сөзінің өзі бізге оның мәнін ғана белгісіз етіп қоймай, алғашқы несиелік мекеме туралы біздің жорамалымыздың ақиқаттығына күмән туғызады.

Әр түрлі монеталарды бір – бірімен үзбей айырбастау үшін олардың қоры болуы керек. Осылайша, бұл айырбастаушы – үстелдер айырбастаушы – үйге айналады. Бұл үйде құны әр түрлі монеталардың айырбасталуы жүзеге асырылды.

Алайда ақшаның табиғатын валюталарды айырбастау бойынша операциялармен қатар қою банктердің шығу тегін жаңсақ (қате) ұқтыруға әкеп соқтырады. Бұл өз кезегінде банктерді ақшаның әлемдік ақша қызметін орындай бастағанда ғана пайда болған тәрізді етіп көрсетеді. Әрі бұдан да ертерек – ақшаның ішкі нарықтағы айналыста жүрген кезеңде банктерді мүлдем болмаған етіп көрсетеді.

Банктік істің даму элементтерін көне мемлекеттер тарихында табуға болады, олар: Вавилон, Египет, Греция, Рим. Ол уақытта банк операциялары сату, сатып алу, монеталарды айырбастау, мерзім уақытына дейінгі міндемелерді есепке алу, салымдарды қабылдау, ссудаларды беру, ипотекалық және ломбардтық операциялар ретінде көрінді. Алайда әлеуметтік – экономикалық жағдайлардың бірте-бірте өзгеруі (ерте феодалдық тәртіптің қалыптасуы, натуралдық шаруашылықтың басым болуы, делдалдық ақша қатынастарын ерте крестияндықпен сыналуы) тауар – ақша операцияларының тынаюына әкелді.

Феодалдық құрылымның бөлінуі, қала, сауда және шаруашылықтың дамуы тауар-ақша операциялардың белсенділігіне себеп болды және ақшамен байланысты операциялардың тәуекелдіктерін азайтатын делдалдыға қажеттілікті қалыптастырады.

Отрағасырлық менялды котрорлар – банктердің негін салса, менялдар – банкирлердің негізін салушы болды; олар көпестерден сақтауға ақша салымдарын қабылдады және әр түрлі қалалар мен елдердің ақшаларын айырбастауға маманданды.

Уақыт өте келе бұл салымдарды, салымдық өз ақша құралдарын ссудаларды беріп, пайыз ақыларды алу үшін қолдана бастады, ал бұл оларды банкирлерге айналдырды.

Алғашқы банктердің бірі болып 1407 жылы негізделген Генуи Банкі табылады. Батыс Еуропада несиелік банк үйлері мен коммерциялық банктерге ауысу XVII ғасырдың екінші жартысында болған, ал АҚШ-та банк ісінің тарихы XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталады.

«Коммерциялық банк» термині банктердің сауданы, тауар айырбас операциясы мен төлемдерін қамтамасыз етуі кезінде, банк ісі дамуының ерте этаптарында пайда болды. Негізгі клиентура болып саудагерлер, көпестер табылды (осыдан «коммерциялық банк» атауы). Банктер тауар айырбасымен байланысты транспортировка, сақтауды және басқа да операцияларды несиеледі.

Өнеркәсіптік өндірістің дамуына байланысты өндірістік циклдің қысқа мерзімді несиеленуі бойынша операциялар пайда болды: айналым капиталын толтыруға, шикізат пен дайын өнім қорлардың құрылуына, еңбекақыны төлеуге және тағы басқа ссудалар. Несиелердің мерзімдері бірте – бірте ұзартылды, банктік ресурстардың бөлігі негізгі капиталға, бағалы қағаздарға салыну үшін қолданыла басталды.

Жалпы, банктердің пайда болуына көзқарас білдірген ғалым-экономистердің ойлары аз емес. Мысалы, К.Маркс банктердің пайда болуы туралы былай деген: «Кәсіпкерліктің ерекше саласы пайда болды, себебі ол ерекше сала ретінде барлық таптардың ақша механизмін қамтамасыз етеді, ол шоғырланып, үй масштабта жүргізіледі...».

Сонымен қатар, банктер «несие ісінің екінші жағы - өсім әкелетін капиталды да» басқарады, өйткені банктер фирмалар мен үкімет мекемелерінің және халықтың жинағы мен табыстары сияқты уақытша бос ақша қаражатын өзінде шоғырландырып және оны несиеге беру арқылы несие үшін ақы алып, табыс табады. Банктер іріленген сайын тұтас несие беруші ретінде капиталистік кәсіпкерліктің дербес саласына айналады.

Осылайша, банк сөзіндегі «коммерциялық» термин өзінің алғашқы мағынасын жоғалтты. Қазір ол банктің «іскер» сипатын бейнелейді, оның шаруашылық агенттердің барлық түрлеріне қызмет етуіне бейімделуі олардың іс сипатына тәуелсіз болады [2, 66-68 б.].

Қазіргі коммерциялық банк – бұл ақша құралдарын тарту мен оларды қайтарымдылық, төлемдік және мерзімдік шарттарында өз атынан орналастыру үшін құрылған ұйым.

Ғалымдардың пікірінше, біздің эрамызға дейінгі VI ғасырларда Ежелгі Вавилонда салым ақшаларды қабылдау және осы ақша бойынша пайыз төлеу тәжірибеде кездескен. Мұндай валюталық және кредиттік операциялар біздің арамызға дейінгі IV ғасырда Грецияда да тәжірибеде кездескен.

Тарихшылардың пікірі бойынша бұл операциялар жеке тұлғалармен де, шіркеу мекемелерімен де жүргізілген. Храм ақша мен құндылықтарды сақтаудың сенімді орнына айналады, өйткені ол мемлекет тарапынан да, қауым тарапынан да үлкен сенімге ие болған еді. Храмдар тауарлық ақшаны сақтау секілді ақшалай операцияны ұдайы жүргізіп отырды. Ал бұл салмақ өлшемінде жүзеге асырылатын есептік және есеп айырысу секілді қосымша операцияларды қажет етті. Олар мынадай сапаларға ие болуы керек: бөлінетіндей және сақталатындай әрі бір текті болуы тиіс. Мұндай сипаттарға металдар, әсіресе алтын мен күмістер ие болды.

Храмдар негізгі ақшалай операциялармен қатар қарыз (ссуда) берумен де айналысты. Оны заң нормаларын қатаң сақтай отырып ресімдеді әрі берілген қарыз үшін пайыз өндіріп алды.

Сол уақытта-ақ адамдар көп мөлшерде жинақталған ақшаның айналысқа түспесе пайда әкелмейтінін ұқты. Сондықтан да ақшаны уақытша пайдалануға беріп, одан пайыз алудың немесе сауда және қолөнер кәсіпорнын ашудың тиімді болатынында ұқты.

Міне, осы уақытша кредитті жоғары пайызбен беретін өсімқорлық пайда болды, ссуданың негізіне тараптардың кредит беруші қоятын өктем шартымен жасасқан жеке келісімі жатады. Сауда үйі түрінде жеке кредит берушілердің пайда болуымен бірге бір мезгілде мемлекеттік сауда-саттық агенттіктері де әрекет етеді. Ежелгі шығыста олар тамкаралар деп аталған. Олар металл құймалары түріндегі ақшаны сатумен және сатып алумен айналысты, басқа мемлекеттермен сауда-саттық жүргізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Көшенова Б. Ақша, несие, банктер: Оқу құралы. Алматы: Экономика 2000. 136 б.

2. Мақыш С.Б. Ақша айналысы және несие: Оқу құралы. Алматы: ИздатМаркет, 2004. 66-

Зайырова С.С.
Студент, Академия «Bolashaq»
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
aidanaapeyeva@mail.ru
Ғылыми жетекшісі Э.Ғ.М., Апейева А.З.

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ ДЕПОЗИТТІК САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа. Депозиттік саясатты зерделеу сұрақтары коммерциялық банктің ресурстық базасын қалыптастырудың және оны нығайтудың тенденциялары мен заңдылықтарын анықтау қажеттілігінен туындайды. Мақалада депозиттік саясаттың қалыптасу ерекшеліктері қарастырылады, оның банк жүйесінің тиімділігін қамтамасыз етудегі рөлі айқындалады. Ресурстарды тарту, депозиттік операцияларды дамыту, олардың тиімділігін арттыру процесінде банк қызметін дамытудың басым бағыттары депозиттік саясаттың негізгі мақсаты болып қала береді, бұл экономикалық заңдардың әрекетіне негізделген депозиттік саясаттың объективтілігін білдіреді. инновациялық өнімдерді пайдалану, белгіленген тарифтер мен пайыздық мөлшерлемелерді құру, өз клиенттеріне қызмет көрсетудің жоғары деңгейіне назар аудару, депозиттерге кепілдік беру жүйесінің арқасында депозиттерді қорғау дәрежесін арттыру, депозиттік тәуекелдер мәселелерін зерттеу мүмкіндігі.

Қазіргі уақытта кез келген коммерциялық банк алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі ресурстарды қалыптастыру болып табылады. Азаматтардың қолындағы жинақ көлемі салмақты, салымшыларға қызметтердің кең спектрін ұсына отырып банктер қосымша ресурстарға ие болады. Бұл қызметтердің дамуы банктердің депозиттік шоттардың нысандарын құрудың жана тәсілдерін әзірлеп жатқанын көрсетеді. Экономикалық фактор ретінде қарастырылатын ресурстық база банктің өтімділігі мен төлем қабілеттілігіне әсер ете алады. Ресурстарды қалыптастыру банктің активтері мен пассивтерін тиімді басқарудың бір бөлігі болып табылады. Банк ресурстарының негізгі бөлігі депозиттік операциялар кезінде қалыптасады, оның негізгі құралдары баға белгілеу үлгілері мен депозит мөлшерлемесінің түрлері болып табылады. Икемді жауапкершілікті басқару теңгерімді депозиттік саясатты жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. О.И. Лаврушинаның айтуынша, депозиттік саясат – бұл банктің депозиттерге қаражат тарту және тарту процесін тиімді басқару саясаты. Г.Н. Белоглазова бұл банктің операциялар кезінде пайдаланатын банк ресурстарын қалыптастырудың негізі деп санайды.

Депозиттік саясатты әзірлеу кезінде коммерциялық банк ең алдымен заңнаманы және белгілі бір критерийлерді басшылыққа алады:

- банктің несиелік және депозиттік операцияларының арақатынасы;
- коммерциялық банк ресурстарын диверсификациялау;
- депозиттік портфельді сегменттеу;
- жаңа банк өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігі.

Осылайша, депозиттік саясат банктің жеке және заңды тұлғалардан бос ақша қаражаттарын тиімді негізде тартуға бағытталған шаралар жүйесі ретінде сипатталады. Депозиттік саясатты қалыптастыру ағымдағы және стратегиялық міндеттерді шешеді, төрт кезеңді қамтиды:

- мақсаттар мен міндеттерді белгілеу;
- банк бөлімшелерін бөлу және банк қызметкерлері арасында өкілеттіктерді бөлу;
- ресурстарды тарту бойынша шараларды әзірлеу;
- депозиттік операциялардағы процесті ұйымдастыру және бақылау.

Ресурстық базаны нығайту және кеңейту үшін кез келген банкке әртараптандырудың қажетті деңгейін сақтауға, көлемдер, мерзімдер мен пайыздық мөлшерлемелер бойынша активтермен теңгерімді сақтауға, сондай-ақ басқа көздерден қаражат тартуды қамтамасыз етуге негізделген сауатты депозиттік саясат қажет.

Депозиттік саясатты дамытудың талапты бағыттарының бірі банк салымшыларына өз қаражатын пайдалануды қамтамасыз ететін жұмыс режимі әртүрлі клиенттердің депозиттік шоттарының түрлерін кеңейту болып табылады. Коммерциялық банктің депозиттік операцияларының құрылымын талдау үшін келесі көрсеткіштерді ескеру қажет, олар банкке ресурстарды тартуды да, жалпы коммерциялық банк қызметінің тиімділігін де сипаттайды:

- ресурстық базадағы банкаралық несиелердің үлесі. нарықтың деңгейін көрсетеді (коммерциялық банктің ресурстық базасындағы банкаралық несиелердің үлесі коммерциялық банкаралық банктің тәуелділігінің қосымша мүмкіндіктері 10-12%-дан аспауы керек);

- қарыздық және меншікті ресурстардың арақатынасы;

- Дүниежүзілік банктің ұсынымдары бойынша коммерциялық банктің ресурстық базасының шамамен 70-75%-ын құрайтын коммерциялық банктің талап ету шоттары мен клиенттерінің шоттары бойынша тұрақты қалдықтардың үлесі;

- коммерциялық банктің депозит нарығының әртүрлі секторларына тәуелділік дәрежесі;

- коммерциялық банктің халықтың тартылған ресурстарын пайдалану ұзақтығы, бұл банктің ресурстық базаны басқару саласындағы саясатын, ресурс құрылымын бағалауға мүмкіндік береді;

- әр филиалдың тиімділігін арттыру мақсатында коммерциялық банктің филиалдарымен негізделсе, бұл көбірек пайданы қамтамасыз етеді.

Коммерциялық банк өзінің ресурстық әлеуетін кеңейту үшін дағдарыс кезінде несиелендіруге болатын ресурстарды жинақтау үшін депозиттік саясатын жетілдіруі керек. Бұған қаржылық және маркетингтік құралдар жиынтығы арқылы қол жеткізуге болады.

Депозиттік саясат аясында коммерциялық банктердің қызметтері бағыттарының бірі болып, жаңа қызмет түрлерін енгізу және салымдар көлемін өсіру, осыған орай халықтың барлық топтары - зейнеткерлер, орта жастағы адамдар және жастар, сонымен қатар орташа және жоғары табысты клиенттер де назарға алынады. Осы жолдардың бірі тиімді мақсатты депозиттер болуы мүмкін, олардың төлемі мереке күндеріне, демалыстарға сәйкес келеді, олар үшін мерзімдер қысқа, ал пайыздар жоғары. Коммерциялық банк қызметімен қатар салымшыларға депозит сомасына бір мезгілде банк дебеттік картасын шығару арқылы депозиттік шот ашуды ұсыну қажет. Бұл жағдайда клиент келісімнің талаптарын сақтай отырып салымды өз бетінше жүзеге асыра алады. Бұл ұсыныс депозиттік шот иесі үшін де тиімді, себебі оның тауарлар мен қызметтерді төлеу кезінде алынған банк картасын пайдалану мүмкіндігі бар. Коммерциялық банктегі салымдар туралы шарт жазбаша нысанда жасалады. Бірақ, өздеріңіз білетіндей, олар Интернет арқылы сатып алынады. Осыған орай, банкке клиенттің банк картасы болған жағдайда делдал – банк қызметкерінің депозиттік шоттарды ашу жүйесін жетілдіруді ұсынуға болады. Салымшының қосалқы қолтаңбасы ретінде жеке цифрлық кілтті пайдалану ұсынылады, ол депозит ашу бағдарламасымен таңдалады және оған ғана белгілі. Банктің веб-сайтында депозиттің белгілі бір түрін таңдай отырып, олар ақпаратты енгізеді, қаражат картадан дебеттелуі және қазіргі уақытта депозиттік шоттағы көптеген тауарлар мен қызметтерге есептелуі керек. Мәліметтер банк желісінде өңделгеннен кейін банк қызметкері мәміленің қажетті алғышарты ретінде банк қызметкерінің шынайы қолы қойылған шартты ресімдеуге міндетті. Одан әрі шарт салымшы көрсеткен мекенжай бойынша жеткізіліп, ЭЦҚ кілтін көрсеткеннен кейін оған тапсырылуы тиіс. Делдал банк қызметкерінің салымшыларға қызмет көрсету жүйесін осылайша дамыту шығындарды азайтуға және клиенттерге, банк қызметкерлеріне қажет болған жұмыс салаларында қызмет көрсетуге кететін уақытты қысқартуға көмектеседі. Банктің операциялық шығындарын айтарлықтай төмендетудің мұндай мүмкіндігі жүйеге пайданы арттыруға көмектеседі, өйткені депозиттің жаңа түрін немесе банктік қызметті енгізу кезінде клиенттердің қажеттіліктерін ескеру қажет. Коммерциялық банк әр түрлі маркетингтік зерттеулер жүргізуі керек. Клиенттердің барынша қызығушылық танытуы және депозиттерге қаражат тартуы үшін инфляциялық шығындардың орнын толтыру мақсатында банкке орналастырылған депозиттер бойынша салымшыларға алдын ала сыйақы төлеуді ұсынуға болады. Осылайша, салымға қаражатты салған кезде клиент өзіне тиесілі кірісті бірден алады. Бұл жағдайда салымшы салым шартын мерзімінен бұрын бұзса, депозит бойынша сыйақы қайта есептеледі және артық төленген ақша салым сомасынан ұсталады. Сондай-ақ табыс деңгейі әртүрлі жеке тұлғаларға қарапайым депозитті әртүрлі инвестициялық, несиелік, туристік немесе сақтандыру басымдылық қызметтерімен біріктіруді ұсынуға болады. Бұл жүйе клиент үшін де, банк үшін де тиімді, азаматтардың депозиттері қорғалғандықтан, олардан қосымша қаражат ағынын қамтамасыз етеді.

Айта кету керек, коммерциялық банк мерзімді депозиттерді мерзімінен бұрын алудан қорғау шараларын қабылдауы қажет. Бұл банк үшін тиімді, өйткені халықтың депозиттері ұзақ және орта мерзімді несиелендіруді кеңейтуге болады. Бірақ содан кейін шектеулі мерзімді депозиттер бойынша ресурстық базаны нығайту үшін коммерциялық банк осымен қатар жеке және заңды тұлғалардың депозиттерін сақтаудың оңтайлы мерзімін белгілеуі қажет.

Ал депозиттерге салынған қаражат несие беруге бағытталуы мүмкін болғандықтан, депозиттер шарттары несие айналымының шарттарымен өзара байланысты болуы маңызды. Клиенттерді депозиттер туралы тезірек және қолжетімді ақпараттандыру үшін банкке банктік депозиттер бойынша тегін телефон арқылы кеңес беру қызметін құрған жөн. Консультант депозиттер мен депозиттік операциялар бойынша толығырақ ақпаратты қажет ететін әлеуетті инвесторлармен ағымдағы және депозиттік саясатты жетілдіру мақсатында жеке жұмыс істейді. Бұл ретте маман лайықты депозитті сауатты түрде ұсынуға және қосымша депозиттік қызметтер туралы айтып беруге міндетті. Осылайша, ұсынылып отырған шара коммерциялық банктің жаңа клиенттерін тартуға көмектеседі. Банктің сенімділігі мен пайыздық мөлшерлемелердің тартымдылығынан басқа, қызмет көрсету сапасы мен қызметкерлердің мінез-құлқының этикасы бірінші орынға шыға бастайды, өйткені дағдарыс кезінде клиент депозит әкелетін банкті өте мұқият таңдайды. , сондықтан клиенттің банктің тұрақты және сенімді екенін көруі маңызды. Банк қызметкері бұған клиентті сендіруі керек. Осылайша, банк клиенттерімен қақтығыстар мен стандартты емес жағдайларды болдырмау үшін қызметкерлердің мінез-құлық этикасының сақталуына бақылауды күшейту және осы саладағы мамандармен тренингтер өткізу қажет. 1-кестеде коммерциялық банктің депозиттік саясатындағы мәселелер берілген және оларды шешу жолдары көрсетілген. клиентке кеңес беру: қажеттіліктерді анықтау Ресурстық базаны дамытудың перспективті бағыты ретінде банк салымшыларына өз қаражаттарын пайдаланудың қосымша мүмкіндіктерін беретін әртүрлі жұмыс режимдері бар клиенттердің депозиттік шоттарының ауқымын кеңейтуді ұсынуға болады. қолайлы табыс деңгейі. Қайтарып алынбайтын салымдар бұрын шартта белгіленген қаражатты толық немесе ішінара алу мүмкіндігін білдірмейді.

Коммерциялық банктердегі депозиттік саясаттың негізгі мәселелері мен жетілдіру бағыттары

Мәселе	Шешу жолдары
Коммерциялық банк ресурстық деректерін қалыптастырудағы шектеу	Жаңа клиенттерді тарту; банктік ортаны, жинақтау нарығын, банктің орны мен рөлін талдау; белсенді депозиттік саясат
Банк секторындағы бәсекелестік	Депозиттердің тартымдылығын арттыру; жаңа технологияларды қолдану; қызмет көрсету саласын көтеру; банк имиджін бекіту; банк клиенттерін қорғау.

Қазіргі жағдайдағы депозиттік саясат қолайлы пайыздық мөлшерлемелерге негізделген, инновациялық депозиттік өнімдер мен қызметтерді пайдалануды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Алентьева Н.В., Назаров Р.В. Банктің қаражат тарту саласындағы саясаты Бүкілресейлік жастар ғылыми конференциясының материалдары. 2018. С. 256-260.

2. Банк секторы // URL мекенжайы: <http://www.cbr.ru/analytics/?prtid-bnksyst> (қолданылған 01/08/2019).

3.Белоглазова Г.Н. Ақша. Несие. Банктер. Г.Н. Белоглазова. М. Жоғары білім, 2009. 392

4.Банк ісі / О.И. Лаврушин, Н.И. Валенцева [і др.]. М.КНОРУС, 2016. 800 б.

5.Интерфакс II ақпараттық порталының URL мекенжайы: <http://www.cbr.ru> (қолданылған 01/10/2019).

6. Чистякова М.К. Импортты алмастыру тұрғысынан ауыл шаруашылығы өндірісін ынталандыру құралы ретінде банк секторын мемлекеттік қолдау // Ауылды дамыту және әлеуметтік саясат хабаршысы. 2016. № 1(9). 80-83 беттер.

Кошмаганбетова А.Е.
«Bolashaq» академиясы» ЖММ студенті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Zara1104@mail.ru

Ғылыми жетекшісі э.ғ.м., аға оқытушы Усувалиева З.К.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ БАНКРОТТЫҚ МЕХАНИЗМІ

Аңдатпа. Мақалада жеке тұлғалардың банкроттығы, дамыған шет елдердегі жеке тұлғалардың банкроттық процедурасы, сонымен қатар Қазақстан Республикасында банкроттық процедурасын қолдану мүмкіндігі қарастырылады.

Алдағы уақытта Қазақстан Республикасында енгізілуі жоспарланып отырған жеке тұлғалардың банкроттығы туралы заң жобасы көптеген ғалым, экономистердің арасында әр түрлі пікірталастар туындатты. Қазіргі кезде елімізде жеке тұлғалардың банкроттығы процедурасы тәжірибеде қолданылмайды. Тек кәсіпорындардың банкроттық процедурасы заңмен бекітілген.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне жүгінетін болсақ банкроттық дегеніміз — борышкердің соттың шешімімен танылған оны таратуға негіз болып табылатын дәрменсіздігі.

Әдетте, фирманың банкроттығы, көбінесе, олардың шығыны кірісінен асып кетуі салдарынан туындайды. Мұндай жағдайда борышқор тек соттың шешімі бойынша ғана банкрот деп танылады. Борышқорды банкрот деп танудың негіздері, тәртібі мен рәсімі ҚР “Азаматтық кодексінің” 52-, 53-, 54-, 55-, 56-, 57-баптарында, “Оңалту және банкроттық туралы” ҚР заңында (№ 176-V 7 наурыз 2014 жыл) көзделген [1, 2].

Елімізде жеке тұлғалардың банкроттығы туралы заң жобасы 2019 жылы дайын болған. Бірақ ол жалпыға бірдей декларациялау енгізілген соң кейінге қалдырылды. Содан кейін үкімет банкроттық рәсімі жаппай сипатқа ие бола алмайтындығына назар аударды. Жобада қарыздың немесе кешіктірудің ең аз немесе аз мөлшерімен қарыз алушы бұл процедурадан өте алатын болды. Бірақ бұл механизм жаппай сипатқа ие болуы мүмкін болмайтындықтан жоба да жоба түрінде қалды. Негізгі ой – бұл өте таңдаулы механизм және оны барлық проблемаларға жаппай жауап ретінде қарастыруға болмайды.

Жалпы алғанда, әлемдегі компанияның да, адамның да банкроттығы – бұл барлық басқа әдістер мен құралдар қазірдің өзінде сыналған және тиісті нәтиже бермеген кезде жасалатын төтенше қадам. Жеке тұлғалардың банкроттығы туралы есте сақтау керек ең бірінші нәрсе — бұл жерде және қазір несиелерден арылудың жолы ғана емес, ертең жаңасына барып, бұрынғыдай өмір сүру. Бұл шын мәнінде банкроттық, содан кейін сіз қаржы жүйесінің Мәңгілік қара белгісін аласыз және сізге бөліп төлеу қызметтері де қол жетімді болмайды және барлық активтерден сізге ең қажет заттар ғана қалады.

АҚШ — та банкроттықтың бірнеше түрі бар, бірақ олардың арасында ортақ нәрсе бар-қарызды қамтамасыз ету арқылы олар барлық мүлікті сатады, бірақ ең қажет (тұрғын үй сатылады) және көп жағдайда жаңа несиелерге толық тыйым салынады, бұл Штаттардағы өмірді қиындатады. Франция мен Германияда өте ұқсас процедура бар – олар жеке заттардан, тозу белгілері бар сәнді заттардан басқа бәрін сатады (тұрғын үй де сатылады).

Қазақстан заң жобасында ресейлік тәжірибе негізге алынған деп айтуға болады. Онда банкроттық рәсімі 2015 жылы 500 мың рубльден (2,8 млн теңге) асатын сомаға енгізілді, ал 2020 жылдың күзінен бастап 50-ден 500 мың рубльге (280 мың теңгеден 2,8 млн теңгеге дейін) дейінгі борыштың шағын сомалары үшін соттан тыс банкроттық қызметі қол жетімді болды. Соттан тыс банкроттық қызметі тегін болды және бір жыл ішінде оны 2,4 мың ресейлік пайдаланды. Бұл ретте тағы 7,6 мың адам қызметтен бас тартты, себебі мұндай банкроттықты өндіріп алу мен реттеудің барлық сатыларынан өткен несие беруші ғана пайдалана алады: қайта қаржыландыру әрекеттерінен бастап атқарушылық іс жүргізуге дейін.

Қазақстанда жеке тұлғалардың банкроттығы – қажетті құрал, бірақ ол танымал болмауы мүмкін. 2021 жылғы қарашадағы деректер бойынша төлем мерзімі 90 күннен асқан "нашар" кредиттердің үлесі бір жыл бұрынғы 8,1% - ға қарағанда небәрі 4,1% - ды құрады, ал он жыл бұрын ол сыни 31,4% - ға жетті. Бұл сан Қазақстандықтардың несие алғандай болып көрінгеніне қарамастан, өз кредиттерін қамтамасыз етуге және оларды төлеуге қабілетті екендігін көрсетеді,

демек, олардың банкроттық сияқты төтенше шараларға баруларына үлкен қажеттілік жоқ [3].

Алайда, жеке тұлғаның банкроттық құралы маңызды болып қала береді – әсіресе несиелік құлдыққа түскен және мәселені шешудің басқа жолдарын көрмейтіндер үшін, тек несиеге бірнеше телефон сатып алып қана қоймай, олар үшін төлегісі келмейді. Олар үшін бұл құрал жаңа өмірдің бастауы, қарыздарсыз және несиесіз өмір сүру мүмкіндігі болуы мүмкін.

Жеке тұлғалардың банкроттығы процедурасы қарыз сомасына және басқа да факторларға байланысты болады, қарыз алушыға әртүрлі құралдар арқылы төлем қабілеттілігін қалпына келтіруге мүмкіндік беріледі. Бұл туралы Ашық НҚА порталында жарияланған "Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы" Заң жобасы тұжырымдамасының жобасында айтылған.

Жобаға сәйкес соттан тыс банкроттық рәсімін келесі критерийлерге сәйкес келетін азаматтарға қолдану жоспарлануда. Біріншіден, олардың 1600 айлық есептік көрсеткішке дейінгі қарызы бар (2022 жылы бұл 4 млн 900 мың 800 теңге). 2022 жылға арналған АЕК мөлшері 3 063 теңге деңгейінде белгіленген. Екіншіден, егер қарыз алушыға қатысты мүліктің болмауына байланысты өндіріп алушыға қайтарылған атқарушылық құжат болса.

"Банктік қарыз шарты және (немесе) микрокредит беру туралы шарт бойынша, сондай - ақ коллекторлық агенттік пен кредитор арасында жасалған берешекті өндіріп алу туралы шарт және (немесе) талап ету құқығын басқаға беру шарты бойынша міндеттемелері оларды орындау мерзімі басталған күннен бастап 5 жыл ішінде орындалмаған азаматтар да соттан тыс банкроттық рәсімін қолдана алады", - делінген құжатта.

Сот банкроттығы, егер:

1) қарыз республикалық бюджет туралы заңмен тиісті қаржы жылының 1 қаңтарына белгіленген 1600 АЕК-тен асса (2022 жылы бұл 4 млн 900 мың 800 теңге);

2) борышкердің барлық міндеттемелерінің, оның ішінде орындалу мерзімі басталмаған міндеттемелерінің мөлшері оған тиесілі мүліктің құнынан асып кетсе;

3) борышкер банктік қарыз шарты және (немесе) микрокредит беру туралы шарт бойынша берешекті реттеуді жүргізу бойынша шаралар қолданса;

4) төлем қабілеттілігін қалпына келтіру, соттан тыс және сот банкроттығы рәсімдері борышкерге қатысты өтініш берудің алдындағы 7 жыл ішінде қолданылмаған жағдайларда жүзеге асырылады.

Тұжырымдама жобасында борышкердің мүлкін қаржы басқарушысы сату жоспарына сәйкес электрондық сауда-саттықта немесе тікелей сату әдісімен өткізетіні көрсетіледі. ҚР "Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы" Заңына сәйкес өндіріп алуға болмайтын мүлік айрықша болып табылады. Сондай-ақ борышкердің жалғыз тұрғын үйіне, егер ол міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету болып табылмаса, өндіріп алу қолданылмайды [4].

Бірінші Қаржы вице-министрі Марат Сұлтанғазиевтің айтуынша бүгінде азаматтардың едәуір бөлігі өздерінің қаржылық жағдайының нашарлауына тап болуда. Мұның себептері әртүрлі: жұмысынан немесе еңбекке қабілеттілігінен айырылу, жалпы экономикалық құлдырау аясында әл-ауқат деңгейінің төмендеуі. Несиелік бюроның ақпаратына сәйкес, бүгінде бір миллионнан астам азаматтың несиені өтеу мерзімі бұзылған, бірқатар азаматтардың коммуналдық төлемдер мен салық төлемдері бойынша берешегі бар. Сондай - ақ, борышкерде мүліктің болмауына байланысты қайтарылған төрт миллиард теңгеге жуық сомаға атқарушылық құжаттардың айтарлықтай саны бар.

Есептен шығару мүмкіндігімен бір мезгілде банкроттық бойынша шектеулер де көзделген. Яғни, банкроттықтан кейін туындайтын салдарға назар аудару керек. Заң жобасында банкроттар үшін бес жыл ішінде қарыздар мен несиелер алуды шектеу ұсынылады. Сондай-ақ жақын туысын емдеуді, емделуге ертіп жүруді немесе жерлеуге баруды қоспағанда, елден тыс жерлерге үш жыл бойы шығуға шектеу көзделеді.

Азаматтар банкроттықты жеті жылдан кейін ғана қайта қолдана алады.

Сондықтан, өзін банкрот деп жарияламас бұрын, адам ықтимал салдары мен шектеулері туралы ойлануы керек. Тұтастай алғанда, банкроттықты қолдану жеке тұлғаларға борыштық жүктемеден арылуға және белсенді экономикалық қызмет жүргізуді бастауға мүмкіндік береді [5].

Жеке тұлғалардың банкроттығы – бұл азаматтардың қарыздарын төлеудің, коллекторлардың қауіп-қатерлерінен арылудың және үмітсіздікті үнемі сезінудің өркениетті тәсілі, оның нәтижесі борышкердің адал мінез-құлқымен қарызды өтеу мүмкін болмаған жағдайда толық есептен шығару болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. N 268-ХІІІ 27.12.1994 жыл
2. Оңалту және банкроттық туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 7 наурыздағы № 176-V ҚРЗ
3. Банкротство физических лиц. Как это будет и почему оно будет не так популярно, как кажется. <https://kapital.kz/finance/102067/>
4. Каким будет механизм банкротства физлиц? <https://kapital.kz/finance/>
5. Закон о банкротстве. Казахстанцам хотят запретить выезжать за границу. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/

ӨОК 336.71

Мухаева А.А.

«Bolashaq» академиясының студенті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Zara1104@mail.ru

Ғылыми жетекшісі э.ғ.м., аға оқытушы Усувалиева З.К.

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ КРЕДИТТІК ПОРТФЕЛІ

***Аңдатпа.** Мақала тақырыбының өзектілігі қазіргі заманауи жағдайлардағы екінші деңгейлі банктердің несиелік операциялары жоғары тәуекел дәрежесі бар банктік қызметтердің дәстүрлі түрі болып табылатындығына байланысты*

Кредиттік портфель – белгілі бір күнге белсенді кредиттік операциялар бойынша негізгі борыштың берешек қалдықтарының жиынтығы. Клиенттік кредиттік портфель оның құрамдас бөлігі болып табылады және белгілі бір күнге банктің жеке және заңды тұлғалармен кредиттік операциялары бойынша берешегінің қалдығын білдіреді.

Коммерциялық банктің кредиттік портфельін қалыптастыру оның кредиттік саясатын іске асырудың негізгі кезеңі болып табылады. Несиелік портфельді қалыптастыру банктің несиелік қызметінің жалпы мақсаты тұжырымдалған кезде, несиелік саясат стратегиясы жасалынған кезде басталады, осы стратегия аясында қалыптасқан экологиялық жағдайларды, нарықтық жағдайларды және банктің жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, несиелік портфельді қалыптастырудың басым мақсаттары анықталады.

Кредиттік портфельді басқару – берілген қарыздар портфельін оңтайландыруға бағытталған банктің қызметі. Кредиттік портфельді басқару белсенді операциялар бойынша кірісті арттыруға және тәуекелді азайтуға қызмет етеді.

Портфельді басқару банктің несие саясатына негізделеді және бірнеше сатыда жүзеге асырылады.

Біріншіден, берілген несиелер жіктеледі. Несиенің әр түріне байланысты тәуекел деңгейі анықталады. Тәуекел мен кірістіліктің арақатынасы бағаланады.

Екіншіден, портфельдің қазіргі құрылымы және оған кіретін несие түрлері мен қарыз алушылар санаттарының пайыздық қатынасы анықталады.

Үшіншіден, портфельдің сапасы тұтастай бағаланады. Бұл жағдайда нәтиже қолданыстағы нарықтық кірістілікпен, басым пайыздық мөлшерлемелермен салыстырылады. Басқа банктермен бәсекелестік шарттары да ескеріледі. Сонымен қатар, ресурстарды тарту құны ескеріледі.

Төртіншіден, ықтимал шығындар жағдайында қажетті резервтер анықталады.

Бесіншіден, портфель сапасын жақсарту туралы шешім қабылдануда.

Кредиттік портфельге өзгертулер енгізудің бірнеше жолы бар. Бұл мәселені шешудің ықтимал тәсілдерінің ішінде жиі қолданылады:

- жаңа банк өнімдерін жасау және оларды нарыққа шығару;
- жұмыс істеп тұрған өнімдер үшін кредиттеудің жаңа шарттарын ұсыну;
- қайталама нарықтағы операциялар-талап ету құқықтарын басқаға беру (цессия) арқылы кредиттік портфельдерді сатып алу немесе сату.

Кредиттік портфельді басқару қолданыстағы қарыз алушылармен жұмыс істеуге және жана клиенттерді тарту арқылы оңтайландыруға негізделген.

Портфельдің сапасы тұтастай алғанда жекелеген берілген кредиттер бойынша нәтижелерді

қарапайым қосуға әрдайым сәйкес келе бермейді. Жалпы нәтижеге экономиканың бір секторында қарыздардың шамадан тыс шоғырлануы, валюталық тәуекел және т. б. сияқты факторлар әсер етуі мүмкін, сондықтан кредиттік портфельді басқару екі бағытта жүргізіледі:

- жеке қарыз алушылармен жұмыс (мысалы, олардың несиелік қабілеттілігін анықтау және берілген кепілдіктердің құнын бақылау);

- портфельді біртұтас тұтас ретінде оңтайландыру: лимиттерді белгілеу және өзгерту, әртараптандыру, қаражатты резервтеу [1].

Банктің кредиттік портфельін басқару нәтижесі банк қабылдаған тәуекелдің алынған кірістілікпен қаншалықты жабылатынын көрсететін әртүрлі математикалық модельдердің көмегімен бағалануы мүмкін.

Кредиттік портфельді жалпы түрде басқару кредиттік саясатта белгіленген және банктің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін барлық параметрлерді сақтай отырып, оны қалыптастыруды, сондай-ақ портфельді оны жақсы жағдайда ұстау үшін реттеуді білдіреді. Банктердегі несиелік портфельінің сапасын басқару жүйелері бірқатар кемшіліктермен сипатталады (1-сурет).

Көптеген нарықтарда банктер несиелік сапалы басқару үшін объективті қиындықтардың болуымен сипатталатын экономикалық жағдайда әрекет етуі керек екендігі күмән тудырмайды, бұл мұндай басқаруды күшейтудің маңыздылығын тағы бір рет көрсетеді. Банктер қарыз қаражаттарына өсіп келе жатқан сұранысты қанағаттандыруға тырысып, тәуекелдерді бағалауды елемей және несиелік портфельінің сапасына мән бермей, несиелік көлемін көбейте бастайды. Кейбір жағдайларда банктер жоғары пайыздық мөлшерлемелер арқылы несиелендірудің жоғары тәуекелдерін өтейді. Нәтижесінде банктердің кредиттік портфельдері қомақты кірістілік әкеледі, алайда тәуекелдің өте жоғары деңгейімен ерекшеленеді. Содан кейін экономика өсу кезеңінен рецессия кезеңіне өткен кезде несиелік тәуекелдер іске асырыла бастайды. Осы уақытқа дейін нашар қарыздар банктердің активтеріндегі айтарлықтай үлесті құрайды және көптеген несиелік институттары дефолт алдында тұр. Несиелену көлемі тез қарқынмен өсуде, ал банктік тәуекелдерді басқару қалыптасу сатысында, ал банктер қабылдаған тәуекелдер жоғары кірістілікпен өтеледі. Кешігу деңгейі артады. Экономика циклі екені түсінікті, ал экономикалық құлдырау кезеңінде банктер сөзсіз белгілі бір қиындықтарға тап болады.

Банктің кредиттік портфелі – бұл әр уақытта банк берген несиелердің жиынтығы. Алайда, егер бұл жай ғана несиелер тізімі емес, Несиелер үшін маңызды белгілі бір критерий (критерийлер) бойынша құрылымдалған жиынтық болса, онда "кредиттік портфель" берілген несиелер сапасының және тұтастай алғанда банктің барлық несиелік қызметінің сипаттамасына айналады [2].

Сурет 1. Кредиттік портфельдің сапасын басқару жүйесінің қателіктері

Әдетте кредиттерді құрылымдау (жіктеу) үшін олардың тәуекелдік критерийі пайдаланылады (клиенттердің кредит төлеу қабілеті дәрежесі, кредиттердің мақсаты, мөлшері мен түрі, кредиттерді өтеу мерзімдері мен тәртібі, кредиттердің қайтарымдылығын қамтамасыз етудің көлемі мен сапасы және т.б. сияқты өзге де өлшемшарттарды пайдалану мүмкін болса да).

Жалпы, соңғы жылдары ұлы несиелер деңгейін төмендету үшін көптеген шаралар қабылданды. Мәселен, проблемалық қарыздар көлемінің қысқаруы банктердің AQR іске асыру кезінде активтердің сапасын жақсарту жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруы, жекелеген банктердің проблемалық қарыздарды біріктіру процесінде оларды дербес реттеуі, сондай-ақ дәрменсіз банктерді жүйеден шығару есебінен болды.

Атап айтқанда, AQR нәтижелерін ескере отырып, банктер активтердің сапасын арттыру бойынша:

- бірқатар активтер бойынша қосымша кепілдік қамтамасыз етуді қабылдау;
- дефолт жағдайындағы бірқатар міндеттемелер бойынша өндіріп алуды жүргізу;
- несиелік сапасы төмен қарыздарды өтеу;
- банктердің баланстарынан проблемалық қарыздардың бір бөлігін есептен шығару.

Бұдан басқа, жекелеген банктердің акционерлері іске асырылып жатқан банк секторының қаржылық тұрақтылығын арттыру Бағдарламасы шеңберінде капиталға қосымша құнды жүзеге асырды [3].

Экономикадағы дағдарыс құбылыстарының қайталануы болмаған жағдайда банктердің несиелік портфелінің сапасын одан әрі жақсартуды күтуге болады. Дағдарыс жағдайында банктердің активтерінің сапасы мен капиталының жеткіліктілігін бақылау үшін ҚР Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі AQR элементтерін және қадағалау стресс-тестілеуін тұрақты қадағалау процесіне енгізеді. 2021 жылдың төртінші тоқсанынан бастап агенттік пилоттық режимде жекелеген банктер бойынша стресс-тестілеуді өткізе бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Управление кредитным портфелем.* <https://www.banki.ru/wikibank/>
2. *Управление кредитным портфелем коммерческого банка второго уровня: проблемы и перспективы развития.* <https://articlekz.com/article/13354>
3. *Ссудный портфель БВУ РК. Июнь 2021.* <http://ranking.kz/ru/a/>

ӨОК 336.71

Рсай Д.М.
«Bolashaq» академиясы
г.Қарағанды, Қазақстан Республикасы
rsaid@mail.ru

Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Кадырова Г.А.

ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада нарықтық экономика шарттарына көшкен Қазақстан Республикасының банк жүйесіндегі тұтынушылық несиелеуді ұйымдастырудың теоретикалық және практикалық сұрақтарын зерттеу болып табылады.*

Нарықтық экономикалы елдерде халыққа қызмет көрсетудің қолайлы әрі пайдалы формасы ретінде тұтыну несиесі экономикада үлкен рөл ойнайды, сондықтан да ол мемлекет тарапынан белсенді түрде реттеледі. Реттеу несиеленетін операцияға өзіндік қаражатпен бастапқы қатысу, несиеленетін мерзімі, процент мөлшерлемесі арқылы түпкілікті тұтынушының несиелеуін мақұлдауда немесе несиелеу режимін қатайтуда көрінеді.

Жиһазды, тұрмыстық техниканы, машинаны, тұрғын үйді сатып алу немесе үйді жөндеу жұмыстарын жасау біржолғы шығындарды талап етеді, ал бұл жанұялық бюджетке салмақ түсіреді. Ал тұтыну несиесін қолдану – шығыстарды уақыт бойында тең бөлуге болады. Тұтыну несиесі халықтың әр түрлі тұтынушылық қажетін қанағаттандырудың құралы ретінде қызмет етеді.

Әр түрлі елдерде жеке қарыз алушыларды несиелеуге байланысты әр қилы заңдар қолданылады, алайда олардың бәрін баршаға ортақ нұсқама біріктіреді: тұтынушылардың өмір деңгейін арттыруға қажетті мөлшерінде несиеге қол жеткізу.

Қарыз алушылардың тұтынушылық қарыздары және несиелеу объектілерінің сыныптамасы бірқатар белгілеріне байланысты жүргізіледі: қарыз алушылардың типі, қамтамасыз ету түрі, өтеу мерзімі, өтеу әдісі, қолданудың мақсатты бағыты, несиелеу объектілері, көлемі.

Қолдану бағыттары (несиелеу объектілері) бойынша тұтынушылық несие Қазақстанда келесідей бөлінеді:

- Күттірмейтін мұқтаждыққа;
- Құрылысқа және тұрғын үй сатып алуға;
- Жеке тұрғын үйді күрделі жөндеуге.

Ауылды жерде тұратын азаматтарға, сондай-ақ, мал мен құс ұстайтын үй алдындағы құрылысқа және жеке шаруашылықта қолданатын кіші механизация сатып алу үшін беріледі.

Бау-бақша кооперативтері мен серіктестіктеріне бақша үйлерін және бақша телімдерін жақсылап жайландыру үшін қарыздар беріледі. Банктер, сондай-ақ, автокөліктерге ұзақ мерзімді қолданыстағы тауарларға, сиырлар мен бұзауларды да сатып алуға несие береді.

Несиелік келісімнің субъектілері бойынша тұтынушылық несиелер келесідей бөлінеді:

- Банктік тұтынушылық несиелер;
- Сауда ұйымдары ұсынатын қарыздар;
- Банктік емес типтегі несиелік ұйымдардың (ломбардтар, жалдау пунктері, несиелік кооперативтер, т.б.);
- Жеке тұлғалар ұсынатын жеке меншік тұтынушылық қарыздары;
- Қарыз алушылардың өздері жұмыс істейтін ұйымдардың беретін тұтынушылық қарыздары.

Несиелеу мерзіміне қарай тұтынушылық несиелер келесідей бөлінеді:

- Қысқа мерзімді (1 күннен 1 жылға дейін);
- Орта мерзімді (1 жылдан 3 жылға дейін);
- Ұзақ мерзімді (3 жылдан астам).

Мерзім бойынша тұтынушылық несиелердің бөлінуі шартты болып табылады. Қазақстандық коммерциялық банктер қарыздарды ұсынғанда оларды, әдетте, қысқа мерзімді (1 жылға дейін) және ұзақ мерзімді (1 жылдан астам) деп бөледі [1].

Тұтынушылық несиені беру тәсіліне қарай мақсатты және мақсатты емес (күттірмейтін мұқтаждықтарға, овердрафт, т.б.) деп бөледі.

Қамтамасыз ету бойынша қарыздарды қамтамасыз етілмеген (бланктік) және қамтамасыз етілген (кепілмен, гарантпен, сақтандырумен) деп бөледі. Банктің қамтамасыз ету талап етуінің басты себебі – қарыз алушының қарызды мерзімінде және толықтай өтеуге қалауы немесе мүмкіндігі болмаған жағдайда зиян шегу тәуекелдігі. Қамтамасыз ету қарыздың өтелуінің кепілі бола алмайды, бірақ тәуекелді азайтады.

Өтеу әдісі бойынша біржолғы және бөлініп төленетін қарыздар болып ажыратылады.

Бөлініп төленетін қарыздарға жатады: тең өтелетін қарыздар (ай сайын, тоқсан сайын және т.с.с.); тең өтелмейтін қарыздар (өсіп отырады немесе кеміп отырады) – белгілі бір факторларға тәуелді, мысалы, қарызды өтеудің соңғы мерзімдері немесе несиелік келісім аяқталуы жақындағанда.

Бөлініп төленетін несиелер екі пішінде болуы мүмкін: тура және жанама. Тура банктік несие кезінде несиелік келісім банк және қарыз алушы – несиені қолданушы арасында бекітіледі. Жанама банктік несие кезінде банк пен клиента арасында делдал болуды көздейді. Бұндай делдалдар ретінде жиі жағдайларда жеке сауда-саттық кәсіпорындары болады. Бұл жағдайда несиелік келісім клиент және сауда үйі арасында бекітіледі. Жанама банктік несие пішіні шет елдерде жақсы дамыған. Мысалы, АҚШ-да автокөлік алуға берілетін несиелердің 60%-ы жанама несие болып табылады екен.

Пайызды өндіріп алу бойынша қарыздар келесідей бөлінеді:

- Ұсынылған бетте пайыз ұсталатын қарыз;
- Қарызды толық өтеу сәтінде пайыз ұсталатын қарыз;
- Несиені қолданудың барлық мерзімінде пайыздар тең үлестермен төленетін қарыз (тоқсан сайын, жарты жылда 1 рет немесе арнайы бекітілген графикпен).

Аннуитеттік төлемдермен қарыз деген ұғым бар Бұл жағдайда төлемдермен қоса, қарызды қолданған үшін пайыздар бір мерзімде төленеді.

Ақша құралдарының айналым мінезіне қарай біржолғы (разовый) және жаңғырмалы (револьверді, ролloverді) болып бөлінеді. Револьверді несиелерге несиелік карточкалар арқылы берілетін несиелерді немесе овердрафт түріндегі несиелерді жатқызуға болады.

Кезек күттірмейтін қажеттілік несиесін (орта мерзімді несие) екінші деңгейлі банктер дербес табыс көзі бар азаматтарға (оның ішінде, зейнеткерлерге де), олардың тұрғылықты жері бойынша бөлімшелері арқылы береді.

Тұтыну несиесінің келесі түрі – капиталдық шығындарға арналған несие (ұзақ мерзімді) – кезек күттірмейтін қажеттіліктерге арналған несиеден айырмашылығы – халықтан оны қалай пайдалнатыны жөнінде есеп беруді және банктен алынған соманың мақсатты бағыты туралы құжаттарды талап етеді.

Азаматтардың құрылыс салуына (реконструкция) және тұрғын үй сатып алуына көмек көрсету мақсатында банктер тұрғын үй несиесінің екі түрін ұсынады:

- Тұрғын үй құрылысына (реконструкция) яғни, құрылыс жұмыстарын тікелей қаржыландыруға арналған қысқа мерзімді несие (құрылыс несиесі);

- Тұрғын үй сатып алуға ұзақ мерзімді несие.

Тұрғын үй проблемасын шешуде халыққа көрсетілетін қаржылық несиелік қолдау азаматтардың өз қаражатымен, сондай-ақ, құрылыс салуға немесе тұрғын үй сатып алуға демеу қаржыны өтеусіз берінің негізінде жүзеге асырылады.

Несие алу үшін қарыз алушы банкке ссуданы беру туралы өтініш, оған қоса, банкке белгіленген тәртіпте келісілген және бекітілген сматалық жобалау құжаттамалары және клиенттің төлем қабілетін анықтауға қажетті құжаттар (жұмыс орнынан берілетін анықтама), сонымен бірге, қамтамасыз етілген міндеттеме берілуі тиіс.

Азаматтардың қамтамасыз етілген міндеттемесі ретінде жылжымайтын мүлік кепілзаты келісімшартының, бір немесе одан көп азаматтардың, сақтандыру компаниясының және өзге де заңды тұлғалардың кепілгерлігін (гарантия) ұсынуға болады.

Кепілге салынатын затқа мыналар жатуы мүмкін:

- Қарыз алушының меншігіне жататын құрылыс салуға арналған жер учаскесі немесе осы учаскеге өзге де мүліктік құқықтар;

- Дайын тұрғын үй немесе аяқталмаған құрылыс, өзе де мүлік түрлері мен кепілзат ретінде пайдалануға болатын ҚР- қолданыстағы заңына сәйкес келетін мүліктік құқық.

Негізгі қарыздың сомасы және ссуда бойынша пайыз толық өтелмейінше қарыз алушының жылжымайтын мүлікті үшінші тұлғаға сатуына немесе оның мүліктік құқығын беруіне банктің жазбаша келісімінсіз құқығы болмайды.

Банк тұрғын үй несиесін несиелеудің, атап айтқанда, мақсатты пайдаланылуы, қамтамасыз етілуі, мерзімділігі, қайтарылуы және ақылылығы секілді негізгі принциптерін сақтай отырып береді. Құрылыс салу үшін немесе тұрғын үй сатып алу үшін алынған ссуданың өз мақсатында пайдаланылмағаны анықталған жағдайда банк берілген несиені мерзімінен бұрын өндіріп алуға құқылы болады, ал қарыз алушы несиені қайтармаған жағдайда банк несиені кепілге салынған түліктен немесе кепілгерден өндіріп алады.

Тұрғын несиесінің тағы бір түрі – құрылыс несиесі – қарыз алушы ашқан несие желісінің негізінде беріледі. Әрі-беріден соң ссуда құрылыстық монтаждау жұмысының аяқталған кезеңінің құнына сәйкес бөлектеп (біртіндеп) беріледі. Банк кезеңдерді кейін инспекциялаумен құрылыс графигіне сәйкес кезең сайын аванс беру арқылы жұмысты қаржыландыра алады [3].

Тауарларды несиеге сатуды барлық меншік формасындағы бөлшек сауда кәсіпорындары сатылу күніндегі баға бойынша жүзеге асырады (баға кейі өзгеретін болса да қайта есептелмейді).

Несиеге автокөлік, жиһаз, тоңазытқыш, мұздату камерасы, теледидар және т.с.с. ұзақ уақыт пайдаланылатын тауарлар сатылады.

Несие алынатын тауарлардың қолма-қол ақшамен төленетін бастапқы жарнасы, сондай-ақ, оны бөлектеп төлеудің мерзімі (несие мерзімі) тауардың құнына және қарыз алушының табысына қарай анықталады.

Тауардың құны несиенің шекті сомасынан асып түсетін жағдайда тауар құны мен несие сомасы арасындағы айырмашылық қолма-қол ақшамен немесе қолма-қол ақшасыз есеп айырысу бойынша төленуі қажет.

Сатып алушыдан кәсіпорынның пайдасына несие сомасының пайызы өндіріліп алынады. Бұл пайыздың мөлшерін сауда кәсіпорны банк несиесінің қолданыстағы мөлшерлемесін ескере отырып белгілейді, берілген несие сомасындағы тауардың құнын сатып алушы айына бір мәрте бірдей үлестермен өтейтін болады.

Тұрғын үйге арналмаған жеке тұлғалар ссудасының маңызды көзіне оны қалыптастыратын, әрі ауыстыратын құралға несиелік карточкалары жатады.

Банк карточкалары үш тараптың қатысуын ұйғарады:

- Несиелік карточкасының эмитент-банкiсi;

- Несиелік карточкасының иесі;

- Несиелік карточкасын тауарлар мен қызмет көрсетулердің төлем құралы ретінде қабылдайтын сауда ұымдары.

Тауарлар мен көрсетілген қызметтердің ақысын несиелік карточкасымен клиент шотында қаражат болмаған жағдайда да, яғни банк несиесінің есебінен төлеуге болады. Банк өз қызметі үшін әрбір операцияның сомасынан белгілі бір пайызды өндіріп алады. Төлем карточкасын пайдаланушылар, сонымен бірге, жыл сайын белгілі бір соманы карточкаға қызмет көрсетуі үшін және оны жыл сайын аударып отыруға міндетті.

Тұтыну несиесін тұрақты түрде берудің бұл тәсілі шетелдерде де кеңінен тарап отыр. «ВИЗА», «Америкэн Экспресс», «Мастер кард» секілді халықаралық қаржы ассоциациялары осы пластикалық карточканың кез-келген түрін көрсетуде.

Тұтыну несиесіне, сондай-ақ, ломбард та жатады. Ломбардтар (несиені) халыққа жеке пайдаланатын жеке үйде тұтынылатын заттың кепілдігімен береді. Ссуданың мөлшері кепілге салынған заттың түріне, оның нарықтық құнына және ломбард белгіленген кепілдікті қамтамасыз етудің шегіне қарай анықталады. Бүгінгі таңда, әсіресе, жекеше ломбардтар кеңінен тараған. Сол себепті де ломбард несиесінің пайыздық мөлшерлемелері жоғары болып келеді. Тіпті банктік пайыздық мөлшерлемелерінен де асып түсетін кездері де болады.

Қазіргі кезде екінші деңгейдегі банктердің жеке тұлғаларға беретін несиелеріне тұтыну және ипотекалық несиелер жатады. Тұтыну несиесінің мынадай түрлері қолданылуда:

- автомобилдік несиелік;

- ұзақ мерзімде пайдаланылатын тауарлар сатып алуға берілетін несиелік;

- тұрғын үйді жөндеу жұмыстарына берілетін несиелік;

- аса қажеттіліктерге (оқу, емделу, демалу және т.с.с.) берілетін несиелік.

Мұнда автомобильдік несиелік бойынша жаңа және жүрілген авто-мобильдерді банк несиесі көмегімен алуға болады.

Ұзақ мерзімде пайдаланылатын тауарларға мыналар жатады:

- жиһаз;

- сантехника;

- аудио-видео және тұрмыстық техникалар;

- компьютер және оргтехника;

- басқа да тұтыну тауарлары.

Тұрғын үйді жөндеу жұмыстарына: үйдің ішінде және сыртында құрылыс және басқа да жөндеу жұмыстарын жүргізу жатады.

Тұтыну несиесінің бір түріне жалақы несиесін жатқызуға болады. Жалақы несиесі - карточкамен банктен жалақы алатын клиенттерге арналған ай сайын жаңартылып отыратын қысқа мерзімді несиелік [2].

Халықтың өмір сүру деңгейін арттыруда несиелік қатынастардың атқаратын ролі өте зор. Тұтынушылық несиелік негізгі әлеуметтік мәселелерді шешуге әсер етеді, нақтылап айтқанда индивидумдардың тұтынушылық мүмкіншіліктерін арттыру арқылы халықтың өмір сүру деңгейін көтереді.

Тұтыну деңгейінің көтерілуі, өз кезегінде қоғамдағы тұрақтылықтың көтерілуіне, мәдениет, білім алу, денсаулық сақтау деңгейінің көтерілуіне жәрдемдеседі, қоғамның барлық мүшелеріне әлеуметтік мінездегі құндылықтарды (тұрғын үй, білім алу, денсаулық сақтау қызметтері мен тұтынушылық тауарлар) алуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. А.Г. Конакбаев. *Организация кредитного процесса в коммерческом банке. ҚазЭУ хабаршысы. №1(61), 2008ж.*;

2. *Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы ҚР Заңы (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен);*

3. *Г.Матайбаева. Халықтың өмір сүру деңгейін арттыру мәселелерін шешудегі тұтынушылық несиенің ролі. Қазақстан Қаржысы -Қаржы-қаражат. №2, 2004ж.*

Сидорова О.В.
Студент, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Казахстан
olga-gyabushko@mail.ru
Научный руководитель к.э.н., доц. Шевякова А.Л.

ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ ГОСУДАРСТВА: КЕЙС КАЗАХСТАНА

***Аннотация.** Проблемы эффективного и целевого использования бюджетных средств, выделенных на финансовое регулирование социальных процессов, в условиях пандемии приобрели особую важность в Казахстане.*

Республиканский бюджет на 2020 год базировался на Прогнозе социально - экономического развития страны на 2020 - 2024 годы (одобрен на заседании Правительства Республики Казахстан протоколом №31 от 27 августа 2019 года), макроэкономические показатели которого уточнялись дважды (2 апреля 2020 года (протокол №9) и 13 октября 2020 года (протокол №36)) [1].

Исполнение республиканского бюджета осуществлялось в условиях негативного влияния пандемии COVID-19, снижения мировых цен на нефть, негативно отразившихся на экономической активности в стране, а также ответных мер Правительства Республики Казахстан по поддержке национальной экономики. Определение эффективности использования средств, предназначенных для бюджетного финансирования социальных программ, осуществляется в Казахстане Счетным комитетом в рамках аудита деятельности государственных органов согласно его полномочиям, прописанным в пп. 1 - 3 статьи 12 Закона РК «О государственном аудите и финансовом контроле» от 12 ноября 2015 года № 392-V ЗРК [2].

Степень изученности и разработанности темы исследования. Проблемам развития государственного аудита посвящены научные труды зарубежных и отечественных ученых. Наиболее существенный вклад в разработку теории и практики государственного аудита в целом внесли такие зарубежные ученые, как Адамс, Д. Кармайкл, М. Бенис, Г. Дженик, В. О'Рейлли, М. Хирш, Дж. Робертсон, Саунин А.Н., Гнездова Ю.В., Матвеева Е.Е. и т.д. Среди отечественных можно выделить Оксикбаева О.Н., Зейнельгабина А.Б., Загоскину З.П., Нурумова А.А. и другие.

В Глобальном рейтинге по достижению целей устойчивого развития (ЦУР), характеризующем повышение качества жизни граждан, социально-экономическое развитие и экологическую устойчивость государств, за 2020 год Казахстан занял 65 место, поднявшись на 12 пунктов. Однако данная позиция все еще уступает многим странам постсоветского пространства (Беларусь – 18 место, Украина – 47 место, Кыргызстан – 52, Азербайджан – 54 место, Россия – 57 место).

Следует отметить, что Казахстан занял 7 место в рейтинге стран по приросту числа богатейших людей (33%), обогнав Соединенные Штаты Америки (24%), что свидетельствует об усилении неравномерности распределения доходов и их дифференциации за последние годы. Согласно данным исследований Knight Frank за 2021 год, сверхбогатым человеком считается тот, чье состояние больше или равно 30 млн. долларов [3].

Так, доля населения, имеющих доходы ниже прожиточного минимума, в 2020 году составила 5,3% (в 2019 – 4,3%, в 2016 году – 2,5%), глубина бедности сохранилась на уровне 2019 года – 0,7% (2016 год – 0,4%), коэффициент Джини – 0,29 (2016 – 0,278).

Среднедушевые номинальные денежные доходы населения по оценке в декабре 2020 года выросли на 4,3% по сравнению с декабрем 2019 года и составили 115 704 тенге, реальные денежные доходы за указанный период снизились на 3%.

В структуре доходов населения сократилась доля доходов от наемной занятости (70,6%) по сравнению с 2019 годом (71,9%) и от самостоятельной занятости (10,2%) (2019 год – 10,9%). При этом отмечается рост доходов от социальных трансфертов – 17,2% против 16,2% в 2019 году и прочих денежных доходов (2% в 2020 году и 1% в 2019 году).

Данный факт свидетельствует о значительном ухудшении ситуации на рынке труда, что вынуждает население обращаться за помощью к государству.

За 2020 год поступления в республиканский бюджет составили 15 116,7 млрд. тенге, или 100,2% к плану. Доходы поступили в объеме 11 928,5 млрд. тенге, что выше плана на 21,6 млрд.

тенге (на 0,2%). Расходы (с учетом погашения займов) исполнены на 14 911,8 млрд. тенге или 98,4%.

Затраты республиканского бюджета составили 13 699,9 млрд. тенге или 98,3%, неисполнение сложилось в объеме 241,2 млрд. тенге. Несмотря на проведенные уточнения и корректировки бюджета, неосвоенными остались 15,8 млрд. тенге. По состоянию на 1 января 2021 года дефицит республиканского бюджета составил 2 185,3 млрд. тенге, что на 273,5 млрд. тенге выше планового показателя.

Сумма неэффективно использованных бюджетных средств, выделенных на решение социально - экономических задач в 2020 году, увеличилась в сравнении с 2019 годом (427,5 млрд. тенге) и составила 569,4 млрд. тенге, за счет увеличения нарушений, выявленных по результатам аудиторских и экспертно-аналитических мероприятий органов государственного аудита при использовании средств республиканского бюджета 2020 года.

За последние 5 лет объем расходов республиканского бюджета вырос почти в 2 раза (с 8,8 трлн. тенге в 2016 году до 15 трлн. тенге в 2020 году) до 21,3% от ВВП в 2020 году. При этом лишь 44% всего объема расходов покрываются «чистыми доходами» (без учета поступлений трансфертов и займов), 36% покрываются за счет трансфертов из Национального фонда, 20% – поступлений займов.

В разрезе социального сектора бюджетные расходы характеризуются данными, приведенными в таблице 1.

Таблица 1. Динамика бюджетных расходов в социальном секторе, млн. тенге

Наименование	2016 год	2017 год	2018 год	2019 год	2020 год
Итого	8 881 921,5	11 550 754,9	10 120 850,0	12 710 311,3	14 911 838,1
Социальный сектор, всего:	3 311 650,5	3 754 664,2	4 274 855,3	5 214 514,0	6 638 659,8
%	37,29	32,51	42,24	41,03	44,52
Образование	535 422,9	465 359,9	474 048,4	611 258,5	954 637,2
Здравоохранение	792 021,5	1 018 627,6	1 071 174,7	1 197 099,5	1 664 303,0
Социальная помощь и социальное обеспечение	1 869 018,6	2 129 992,8	2 578 844,0	3 270 193,4	3 869 600,4
Культура, спорт, туризм и информационное пространство	115 187,5	140 683,8	150 788,2	135 962,7	150 119,3

Правительством Республики Казахстан отмечается социальная ориентированность республиканского бюджета, согласно которой 44,5% или 6 638,7 млрд. тенге направлены на социальный сектор (социальная помощь и социальное обеспечение, образование, здравоохранение, культура, спорт, туризм и информационное пространство).

Основная сумма 3 869,6 млрд. тенге реализована в группе социальная помощь и социальное обеспечение (на 599,4 млрд. тенге выше уровня 2019 года). При этом преобладающая доля из выделенных средств (3 006,7 млрд. тенге или 78%) приходится на выплаты пенсий и других пенсионных пособий (пенсии, пособия по инвалидности, потери кормильца, на погребение), которые ежегодно индексируются на уровень инфляции. Не пенсионные социальные пособия составляют 14% (561,2 млрд. тенге), к которым отнесены пособия по временной нетрудоспособности, связанные с рождением и уходом за ребенком, выплаты многодетным матерям, адресной социальной помощи. Прочие социальные расходы связаны с реализацией проектов Дорожной карты занятости в объеме 8% (301,6 млрд. тенге).

Несмотря на рост социальных расходов в абсолютном выражении, численность бедного населения в стране растет. Согласно мониторинговым данным ЦУР доля населения страны, живущего за официальной чертой бедности за последние годы выросла с 2,5% в 2016 году до 4,3% в 2019 году [4], что усугубилось пандемией COVID-19 в 2020 году. По прогнозам

Всемирного Банка доля бедного населения в Казахстане может достигнуть 14%, основная из которых придется на сельскую местность.

По мнению независимых экспертов, для качественного улучшения жизни населения необходимо пересмотреть подходы к определению величины прожиточного минимума с ее корреляцией к уровню экономического развития страны. В настоящее время официальная черта бедности в стране (величина прожиточного минимума) значительно ниже уровня, необходимого для обеспечения устойчивого социально-экономического развития.

На здравоохранение и образование в 2020 году направлено 1 664,3 млрд. тенге и 954,6 млрд. тенге соответственно с ростом по сравнению с 2019 годом на 45% (борьба с пандемией COVID-19, незапланированные и срочные закупки медицинского оборудования, средств индивидуальной защиты, наплыв больных, ускоренный переход на дистанционное обучение).

С введением в марте 2020 года в Республике Казахстан режима чрезвычайного положения ввиду распространения COVID-19 Главой государства в адрес Правительства и Национального Банка Республики Казахстан поручено оперативное исполнение антикризисных мер поддержки населения и бизнеса в период пандемии.

Следует при этом отметить, что утвержденного плана антикризисных мер с конкретно обозначенными исполнителями, объемами и источниками финансирования Правительством выработано не было, что в дальнейшем усложнило процесс мониторинга и контроля расходования выделенных средств как на центральном, так и на местном уровнях ввиду неоднозначного толкования участниками антикризисных мер и смешения их с текущими мероприятиями.

Так, первоначально Правительством на поддержание стабильной социально-экономической обстановки в рамках работ по противодействию распространения COVID-19 обозначены 5,9 трлн. тенге, из них 3,5 трлн. тенге предусмотрены Правительством при утверждении чрезвычайного бюджета (Указ Президента от 8 апреля 2020 года №299) и 2,4 трлн. тенге обеспечены внебюджетными источниками [5].

При этом, согласно уточненному республиканскому бюджету на 2020 год из 3,5 трлн. тенге непосредственно на обеспечение экономической стабильности и режима чрезвычайного положения в стране предусмотрены средства в объеме 1,2 трлн. тенге.

Оставшиеся 2,3 трлн. тенге выделены в качестве дополнительных средств на продолжающиеся мероприятия, обеспечение курсовой разницы (0,6 трлн. тенге) и на компенсацию потерь доходной части в связи с изменением макроэкономической ситуации в стране (1,7 трлн. тенге).

В течение 2020 года объем антикризисных средств неоднократно корректировался. Скорректированный с учетом очередного уточнения объем антикризисных средств увеличен до 6,9 трлн. тенге вследствие включения на основании поручения Главы государства средств Национального Банка на пополнение оборотных средств для субъектов малого и среднего бизнеса (далее – МСБ) в наиболее пострадавших секторах экономики (0,8 трлн. тенге), увеличения фактических выплат АО «Государственный фонд социального страхования» (на 0,1 трлн. тенге) и средств на противоэпидемиологические мероприятия (на 0,1 трлн. тенге).

Выводы:

За 2020 год поступления в республиканский бюджет (с учетом поступления займов) составили 15 116,7 млрд. тенге или 100,2% к плану, из них 45% доходов сформировано за счёт поступлений трансфертов (5 368 млрд. тенге).

Несмотря на проведенную работу по улучшению налогового администрирования, сохранены проблемы по уклонению от уплаты налогов, увеличению переплаты по налоговым и неналоговым поступлениям в бюджет, снижению результативности налоговых проверок и камерального контроля, что свидетельствует о еще недостаточном уровне эффективности налогового администрирования.

Пандемия COVID-19 опосредовала необходимость наращивания расходов, связанных с предотвращением ухудшения экономической ситуации, профилактикой и устранением последствий распространения коронавирусной инфекции. Непредсказуемый характер развития пандемии, отсутствие четких экономических и медицинских методов борьбы с ней потребовали принятия беспрецедентных решений. Это предопределило введение законодательных и бюджетных особенностей финансового обеспечения требуемых ответных мер, в условиях которых и осуществлялось исполнение республиканского бюджета 2020 года.

Сумма неэффективно использованных бюджетных средств, выделенных на решение социально - экономических задач в 2020 году, увеличилась по сравнению с 2019 годом на 33,2% до 569,4 млрд. тенге, достигнув своего исторического максимума. В результате упущена возможность дополнительного мультипликативного эффекта для смягчения последствий кризиса из-за пандемии COVID-19.

Отмечается социальная ориентированность республиканского бюджета – 44,5% или 6 638,7 млрд. тенге были направлены на социальный сектор (социальная помощь и социальное обеспечение, образование, здравоохранение, культура, спорт, туризм и информационное пространство).

Наращивание объемов расходов без стабильного поступательного роста «чистых доходов» приведет к неустойчивости налогово-бюджетной политики и усилит социальную напряженность. Для этого необходимо критически пересмотреть существующие расходы на предмет их качества и получаемого эффекта от реализации. Повысить прозрачность при планировании расходов, установив прямую взаимосвязь со стратегическими целями и задачами.

Список использованных источников:

1. Прогноз социально - экономического развития страны на 2020 - 2024 годы (одобрен на заседании Правительства Республики Казахстан протоколом №31 от 27 августа 2019 года), с учетом изменений (2 апреля 2020 года (протокол №9) и 13 октября 2020 года (протокол №36)) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32010847

2. Закон Республики Казахстан от 12 ноября 2015 года № 392-V «О государственном аудите и финансовом контроле» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 11.01.2022 г.). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37724730

3. Данные исследований Knight Frank за 2021 год, 2021. <https://www.knightfrank.ru/research>

4. Официальные данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан www.stat.gov.kz

5. Указ Президента Республики Казахстан от 8 апреля 2020 года № 299 «Об уточненном республиканском бюджете на 2020 год» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000299>

ӘОК 336.5

Усенбаева Ж.Қ.

"Қаржы" мамандығының студенті "Bolashaq Академиясы"

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: "Қаржы" мамандығының доценті Дарибекова Н.С.

ФИСКАЛДЫҚ САЯСАТ-ЭКОНОМИКАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада бір жағынан салық салу жүйесі арқылы қаражат жинауға байланысты мемлекеттің фискалдық саясатының ролі, екінші жағынан оларды жұмсау жүйесі қарастырылады.

Макроэкономикалық экономиканы тұрақтандырушы ретінде, ағымдағы дағдарысқа қарсы саясаттың құралы ретінде, ақша саясатын реттеуші ретінде, мемлекеттің сыртқы экономикалық қызметін реттеуші ретінде фискалдық саясаттың ерекшеліктері қарастырылды.

Кез-келген экономикалық жүйенің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етуде мемлекет маңызды рөл атқарады. Мемлекет өзінің бүкіл тарихында тәртіпті, заңдылықты сақтау, ұлттық қорғанысты ұйымдастыру және т.б. міндеттерімен қатар экономика саласында белгілі бір функцияларды атқарды.

Қазіргі жағдайда кез-келген дамыған нарықтық экономика, шын мәнінде, мемлекеттік сектордың еркін кәсіпкерлігімен және ұлттық экономикадағы мемлекеттік реттеумен қатар, аралас экономика болып табылады. Экономиканы мемлекеттік реттеу теориясының пайда болуы ХХ ғасырдың ортасында ескі және жаңа әлемді қамтыған бұрын-соңды болмаған экономикалық дағдарыстардан туындады.

Көрнекті ағылшын экономисі Д. Кейнстің тұжырымдамасы нарық сыйымдылығын кеңейтуді, жаппай тұтынуды көбейтуді, циклдік ауытқуларды жеңілдетуді және сайып келгенде, экономиканың тұрақты жоғары өсу қарқынын қамтамасыз етуді ұсынды [1, с.110].

Экономиканы реттеу фискалдык және ақша-кредит саясатының көмегімен сұранысты басқару арқылы жүзеге асырылды, мемлекеттік шығындар тиімді тетік ретінде қызмет етеді, өйткені олар сұраныс пен өндірістің өсуіне қатты әсер етеді. Біраз уақыттан кейін А. Лэффердің бюджеттік тұжырымдамасы пайда болды, ол мемлекетке еркін және тәуелсіз өндірушілердің экономикалық қызметін реттеуге мүмкіндік берді [2, с.71].

XX ғасырдың екінші жартысындағы нарықтық экономиканың дамуы мемлекет қызметінің ауқымын кеңейту және оның экономикалық саладағы рөлін күшейту тенденциясын анықтады. Сонымен қатар, экономикалық тиімділікке бәсекеге қабілетті нарықтық механизм жағдайында қол жеткізілетіндігі жалпыға бірдей танылған.

Мемлекеттің нарықтық экономикадағы мақсаты-нарықтық механизмді түзету емес, оның еркін жұмыс істеуіне жағдай жасау: бәсекелестік қажет жерде қамтамасыз етілуі керек. Жоғарыда аталған міндеттерді шешу үшін мемлекеттің иелігінде жеткілікті кең құралдар жиынтығы бар. Олардың ішіндегі ең маңыздыларына: фискалдык және ақша саясаты; әлеуметтік саясат және кірістерді реттеу саясаты; сыртқы экономикалық саясат жатады.

Фискалдык саясатқа мемлекеттің бюджет қаражатына билік ету жөніндегі қызметі жатады. Бұл қызметтің бір жағы салық салу жүйесі арқылы қаражат жинауға, екінші жағы оларды жұмсауға байланысты. Осы қаражат есебінен мемлекет ұлттық қауіпсіздік мәселелерін шешеді, халықтың қоғамдық тауарлар мен қызметтерге қажеттіліктерін қамтамасыз етеді, экологиялық, әлеуметтік және басқа да мәселелерді шешеді.

Фискалдык саясат-экономиканың макроэкономикалық тұрақтануына қол жеткізудің маңызды құралы. Манипулируя мемлекеттік шығыстар мен салықтар болады ынталандыру іскерлік белсенділік, әсер ету жұмыссыздықты және инфляция. Бұл құралды негізсіз қолдану - шамадан тыс жоғары салықтар, мемлекеттік бюджеттің шығыс бөлігінің гипертрофиялық мөлшері - фискалдык саясатты экономиканы тұрақсыздандыратын факторға айналдыратыны түсінікті.

Нарықтық экономиканың қалыптасуы мен даму тарихы экономикадағы мемлекеттің рөлін кеңейту кезеңдерінен оның салыстырмалы тарылу кезеңдеріне және керісінше тұрақты ауытқулармен сипатталады. Экономикаға және экономикалық ғылымға мемлекеттің араласуы мәселелері бойынша пікірлердің бірлігі әзірленбеген. Сонымен қатар, Батыс экономистерінің арасында нарықта қандай мәселелерді шешу керек және мемлекетке қандай міндеттер жүктелуі керек екендігі туралы қызу пікірталастар үнемі болып тұрады.

Мемлекеттің фискалдык саясатының негізгі тетігі Үкіметтің мақсаттарына сәйкес салық ставкаларын өзгерту болып табылады. Фискалдык саясатты жүргізу-бұл елдің заң шығарушы органдарының құзыреті, өйткені олар мемлекеттік бюджетті қарау және бекіту арқылы осы қаражаттың салық салуы мен жұмсалуды бақылайды.

Әлемдік тәжірибеде салықтар мен мемлекеттік шығыстардың көмегімен экономикалық дамуды ынталандырудың тиімді әдістері белгілі. Бұл, ең алдымен, салық ставкаларына кейінгі көзқарас, ол салықтардың қысқаруын болжайды, бұл жиынтық сұраныстың өсуіне әкеледі, сонымен бірге ЖІӨ-нің нақты көлемі мен баға деңгейі өседі, яғни инфляция қарқыны жеделдейді [1, с.103].

Сонымен қатар, бюджетке түсімдердің азаюы байқалады, нәтижесінде бюджет тапшылығы пайда болады немесе артады. Бюджет тапшылығы-бұл осы жылы бюджет шығыстары оның кірістерінен асып түсетін сома. Бюджет тапшылығы ұлттық экономикадағы белгілі бір өзгерістерді көрсетеді, осы өзгерістердің нәтижесін тіркейді [3].

Бюджет тапшылығының себептері көп болуы мүмкін:

- қоғамдық өндірістің құлдырауы;
- қоғамдық өндірістің шекті шығындарының өсуі;
- "бос" ақшаны жаппай шығару;
- негізсіз "ісінген" әлеуметтік бағдарламалар;
- УТК қаржыландыруға жұмсалған шығындардың өсуі;
- "көлеңкелі" капиталдың ауқымды айналымы;
- қоғамдық есепке алуға келмейтін орасан зор өнімсіз шығындар.

Айналыстағы ақшаның белгіленген мөлшері бар экономикалық жүйелерде Үкімет бюджет тапшылығын жабудың екі дәстүрлі тәсіліне ие-мемлекеттік қарыздар және салық салуды қатандату. Бірақ айналыстағы ақша массасының ұлғаюын көретін үшінші әдіс бар-бұл меншікті ақша өндірісі немесе "сеньораж" (ақшаны басып шығару).

Бюджет тапшылығы, сөзсіз, экономикалық жүйенің ажырамас элементтері болып

табылатын инфляция, дағдарыс, жұмыссыздық сияқты теріс экономикалық категорияларға жатады. Сонымен қатар, оларсыз экономикалық жүйе өзін-өзі жылжыту және үдемелі даму қабілетін жоғалтады. Бюджеттің тапшылығы экономиканың "денсаулығын" білдірмейді. Қаржы жүйесінің өзінде қандай процестер жүретінін, репродуктивті циклде қандай өзгерістер бюджет тапшылығын көрсететінін нақты түсіну керек [4].

Фискалдық саясаттың негізгі мақсаты-жұмыссыздықты немесе инфляцияны жою. Құлдырау кезеңінде күн тәртібінде ынталандырушы фискалдық саясат туралы мәселе туындайды.

Ол қамтиды:

- 1) мемлекеттік шығыстарды ұлғайту,
- 2) салықты төмендету,
- 3) 1) және 2) комбинациясы.

Басқаша айтқанда, егер бастапқы тармақта бұзылған бюджет болса, фискалдық саясат құлдырау немесе депрессия кезеңінде Үкіметтің бюджет тапшылығы бағытында қозғалуы керек. Керісінше, Егер экономикада шамадан тыс сұраныстан туындаған инфляция орын алса, бұл жағдайға тежейтін фискалдық саясат сәйкес келеді, оған мыналар кіреді:

- 1) үкіметтік шығыстарды азайту;
- 2) салықтардың өсуі;
- 3) 1) және 2) комбинациясы.

Фискалдық саясат арқылы экономиканы реттеуді жүзеге асыра отырып, мемлекет келесі мақсаттарды көздейді:

- тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу;
- негізгі тауарлар мен қызметтер бағасының тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- еңбекке қабілетті халықты толық жұмыспен қамтамасыз ету;
- халық табысының белгілі бір ең төменгі деңгейін қамтамасыз ету;
- азаматтарды әлеуметтік қорғау жүйесін құру, бірінші кезекте зейнеткерлер, мүгедектер, көп балалы отбасылар;
- сыртқы экономикалық қызметтегі тепе-теңдік.

Бұл мақсаттарға бір уақытта қол жеткізу мүмкін емес. Сонымен, егер бағалар өсе бастаса, оларды шектеу және реттеу бойынша шаралар қабылдау қажет. Бірақ бағаны шектеу экономикалық өсудің баяулауына және жұмыспен қамтудың төмендеуіне әкеледі, толық жұмыспен қамтуға қол жеткізу бағаның өсуіне әкеледі, өйткені көптеген адамдарға жалақы төлеу керек, сонымен қатар еңбек нарығындағы бәсекелестік төмендейді.

Теңгерімді арақатынасты табу-бұл мемлекеттің экономикалық саясатындағы ең бастысы. Кез - келген мемлекет, бір жағынан, қоғамның жан-жақты дамуына, халықтың әл-ауқатын арттыруға және елдің экономикалық жағдайын нығайтуға қажетті тұрақты салық салу жүйесінің нақты тетігін құру арқылы өзінің шынайы Тәуелсіздігіне ие болады. мемлекеттік қазынаға түсетін салық түсімдері, екінші жағынан, кәсіпкерлік субъектілерді кәсіпкерлік қызметке ынталандырмайды. Салық жүйесі-бұл Мемлекетте алынатын салықтардың жиынтығы, оларды есептеу және өндіріп алу әдістері, сондай-ақ салықтарды басқарудың әртүрлі деңгейлері арасында бөлу әдістері. Салық жүйесінің құрамдас бөліктерінің әрқайсысы мемлекеттік реттеудің нақты құралы болып табылады. Салықтардың құрылымы, сондай-ақ салық саясатын жүргізу кезінде мемлекет шешетін міндеттер экономиканың дамуына үлкен әсер етеді.

Салықтар мемлекетке реттеуші функцияны орындау үшін қажетті қаражат беру арқылы, сондай-ақ өндірісті қоғамға қажетті бағытта дамытуды қамтамасыз ететін арнайы салық механизмінің арқасында экономикалық процестердің барысын мемлекеттік реттеуді қамтамасыз етеді.

Салықтар экономикалық категория болып табылады және Ұлттық кірісті мемлекет пайдасына қайта бөлуге қатысты нақты өндірістік қатынастардың жиынтығы болып табылады және ең алдымен қаржылық функцияны орындайды. Ұлттық табыстың бір бөлігін жұмылдыру мемлекет пен өндіріс процесіне қатысушылардың үнемі байланысын тудырады, бұл оған ел экономикасына қажетті бағытта әсер етудің нақты мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді [5, с.11-12].

Салықтар мемлекет өмір сүрген сайын бар. Киелі кітапта егіннің оннан бір бөлігі қайта бөлу мақсатында және шіркеу приходтарын ұстау үшін сақталуы керек делінген.

Орта ғасырларда адамдар өз иелеріне тікелей қызмет көрсетті.

Бұл тиімді салық салу болды, бірақ салықтар ақша нысанын қабылдамады. Кейбіреулер қазіргі заманғы салықтардың ақшалай көрінісі бар деп санайды, яғни адамдар қызмет көрсетуге міндетті емес, бірақ ақша береді, бұл олардың негізіндегі қатынастардың мағынасын

қараңғыламауы керек. Алайда феодалдық міндет пен қазіргі салықтар арасында екі негізгі айырмашылық бар.

Бірінші жағдайда, адамдар иесінің рұқсатынсыз мүліктен кете алмады. Қазіргі жағдайда адамдар қай жерде тұратынын таңдай алады, сондықтан оларды салық төлеуге мәжбүр ететін заңнама түбегейлі айырмашылық болып табылады. Екіншіден, феодалдық жүйеде адамдар жұмысқа мәжбүр болды, қазіргі салық салу кезінде олар мемлекетпен жұмыс нәтижесінде алған нәрселерімен бөлісуге мәжбүр болды.

Салықтар үш функцияны атқаратыны белгілі: фискалдық, ынталандырушы және таратушы [5, с.30].

Олардың құрамы мен ел бойынша ставкалары әртүрлі, әсіресе ставкалар. Алайда, корпорациялардың (кәсіпорындардың) табыс салығы, қосылған құн салығы немесе сату салығы, жеке табыс салығы, акциздер, жалдау ақысы, жер салығы, кедендік баждар, жылжымайтын мүлік салығы (мүлік) және басқалар сияқты көптеген мемлекеттерде кездесетін салықтар бар.

Салықтардың әрқайсысының өз мақсаты бар. Осылайша, корпоративтік табыс салығы мен жеке табыс салығы таза фискалдық және бөлу функцияларын орындайды. Олар бюджетте артық құнның бір бөлігін жинақтауға және мемлекеттің міндетті шығындарын қаржыландыруға арналған. Олар арқылы кейбіреулердің кірістерінің бір бөлігі басқа салалардың немесе азаматтардың пайдасына қайта бөлінеді.

Таза фискалдық функциядан басқа, салықтар мен алымдар жүйесі әлеуметтік өндіріске, оның құрылымы мен динамикасына, орналасуына, ғылыми - техникалық прогресті жеделдетуге экономикалық әсер ету механизмі ретінде қызмет етеді.

Салықтармен іскерлік белсенділікті ынталандыруға немесе керісінше шектеуге, демек, кәсіпкерлік қызметтің белгілі бір салаларын дамытуға болады; әлемдік нарықта ұлттық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін өндіріс шығындары мен жеке кәсіпорындардың айналымын төмендетуге алғышарттар жасау. Салықтардың көмегімен протекционистік экономикалық саясат жүргізуге немесе тауар нарығына еркіндік беруге болады. Салықтар мемлекеттік және жергілікті бюджеттер кірістерінің негізгі бөлігін құрайды, бұл шығыс бөлігі арқылы экономикаға қаржылық әсер ету мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Мемлекеттің қаржы-бюджет тетігінің кеңейтілген ұдайы өндіріс процесіне әсер ету бағыттары мынадай [6]:

- шаруашылық субъектілерін дотациялар немесе қайтарымды несиелер түрінде тікелей субсидиялау;

- экономикаға Мемлекеттік инвестициялар;

- тауарлар мен қызметтердің едәуір бөлігін жүйе арқылы өткізу

мемлекет нарықта өнімнің ең ірі тұтынушысы ретінде әрекет ететіндіктен, Мемлекеттік сатып алу;

- жергілікті салықтар мен салық жеңілдіктерін қоса алғанда, салықтық реттеу.

Бірқатар елдерде белгілі бір аймақтарға инвестицияларды ынталандыру практикасы қолданылады, мысалы, қалалардың шетіндегі аумақтарға Инвестициялар. Экономикалық тұрғыдан артта қалған аудандарда өндірісті қайта құру мен жаңғыртуға күрделі салымдар ынталандырылады. Кейбір жағдайларда инвестицияларға салық салынбайтын үстеме төленеді. Бұл үстемеақы үстемеге қарамастан капитал салымдарының жалпы көлемінің 10% - на дейін жетуі мүмкін немесе оған қосымша бюджеттен күрделі салымдарға тікелей субсидия төленуі мүмкін. Бірақ субсидияға салық салынады. Бұл, мысалы, Германияда кеңінен қолданылады.

Экономиканың дамуына қаржылық әсер тек ынталандырушы ғана емес, сонымен бірге тежеуші де болуы мүмкін. Бұл қажеттілік, ең алдымен, өндіріс пен халық көп шоғырланған аудандардың дамуын реттеу үшін туындайды. Халықтың және шаруашылық белсенділіктің шамадан тыс шоғырлануы қоршаған орта, халық саны, қамтамасыз ету ресурстары және т. б. проблемалардың шиеленісуіне әкеледі [6].

Тежеу шараларының негізінде қосымша салық салу немесе кәсіпкерлік қызметті лицензиялау жатады. Мұндай қосымша салық салу Нидерландыда, Жапонияда, Ұлыбританияда, Италияда қолданылады. Бұл жағдайда лицензиялауды қосымша жергілікті салық-лицензиялық алым түрінде қарастырған жөн. Жапонияда мәселе негізінен жер салығы ставкаларын айла-шарғы жасау арқылы шешіледі.

Салықты қандай-да бір түрде көтеру тым "ыстық" жағдайды сақтау қажет болған кезде ең тиімді және сенімді құрал болып табылады. Тағы бір әдіс – салықтық жеңілдіктерді жою.

Кейде жаңа салықтарды енгізу таза реттеуші мақсаттарды көздейді. Классикалық мысал - Германияда ғасырдың басында енгізілген және әлі күнге дейін сақталған сірке қышқылына салынатын салық. Ол жасанды сірке қышқылын жасау қажеттілігін тудырды және осы

мақсаттарға шарап жұмсауды тоқтатты. Осы салықтан түскен ақша түсімдері оларды алу шығындарын әрең қамтыды. Бірақ техникалық міндет шешілді, экономикалық мақсатты реттеуге қол жеткізілді. Салық тарихи жәдігер ретінде сақталып, бүгінде Германия бюджетіне бірнеше миллион маркалар әкеледі.

Батыс елдерінің салықтары арқылы экология мәселелері де шешілуде. Бір кездері Германия өнеркәсібі автомобильдерді катализаторлармен жабдықтау туралы шешімге қарсы тұрды. Содан кейін олармен жабдықталған көліктерге салынатын салық күрт төмендеді. Катализаторлары бар автомашиналар пайдаланатын бензин түрлеріне акциздік алым төмендетілді. Сонымен қатар, құрамында қорғасын және басқа да қоспалар бар және ескі қозғалтқыштарда қолданылатын бензин сорттарына акциздер ұлғайтылды. Осылайша катализаторлардың қосымша шығындары "өтелді".

Қозғалтқыштың экологиялық тазалығын ескеретін автокөлікке сараланған салықтар 70-ші жылдардан бастап қолданылады.

Табысқа прогрессивті салық салу арқылы мемлекет монополиялардың қызметін шектейді. Көптеген елдерде антитрест заңдары бар. Мысалы, АҚШ заңдары бәсекелестік ережелерін белгілейді және еркін бәсекелестіктің дамуына қолайлы жағдай жасайды. Мәселен, кәсіпкерлер арасындағы баға туралы шарттарға заңнамалық түрде тыйым салынған. Әр түрлі кәсіпорындардың бірігуінің заңдылығын федералды картель бөлімі ғалым-экономистердің тәуелсіз комиссиясының қорытындысы негізінде анықтайды, өйткені нарықтық қатынастар еркін бәсекелестікке негізделуі керек. Осы шараларға шағын бизнесті қолдау да жатады.

Осылайша, салық саясаты фискалдық функциялардан басқа, экономикалық жағдайдың жай-күйіне әсер ете алатын, өндірістің дамуын ынталандыратын және ғылыми-техникалық прогреске қол жеткізе алатын экономиканың едәуір айқын реттегішіне айналуға.

Оның басқа да тұрақты мәні-салық тетігі арқылы бюджетке жалпы ұлттық өнімнің едәуір бөлігін жұмылдыру, мысалы, АҚШ пен Жапонияда 30% - ға, Швецияда, ГФР мен Францияда 40% - дан 50% - ға дейін жетеді.

Келтірілген әлемдік тәжірибе фискалдық саясат жүргізу арқылы мемлекеттің реттеуші рөлінің құралдарының жеткілікті алуан түрлілігі туралы куәландырады. Сонымен бірге экономикаға оңтайлы Мемлекеттік әсер етудің белгілі бір тәсілдерін қарызға алу елдегі экономикалық жағдайдың өзіндік ерекшелігіне байланысты және ұлттық ерекшеліктерді ескерместен олардың кез-келген көшірмесі ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политик налогов: Учеб. пособие.- М.: ИНФРА – М, 1996.- 192 с.*
2. *Нурумов А.А., Бекболсынова А.С. Налоги и налогообложение: учебник.- Астана: Изд. КазУЭФМТ, 2009.- 583 с.*
3. *Бюджетный дефицит. // <http://ru.wikipedia.org>*
4. *Бездефицитность бюджета. Рубрика Прогнозы. <http://actualcomment.ru>*
5. *Дарибекова А.С. Налоговая система Республики Казахстан: Учебное пособие – Караганда: Болашақ- Баспа, 2010.- 279 с.*
6. *Финансовое регулирование экономики.// <http://cu-4.narod.ru/index>*

ӨОК 336.71

Шәріп Ж.А.

«Bolashaq» академиясы

г.Қараганды, Қазақстан Республикасы

sharip@mail.ru

Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Кадырова Г.А.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақаланың өзектілігі қазіргі жағдайдағы Қазақстандағы, оның ішінде банк секторындағы банк менеджментін дамыту барысында туындайтын көптеген проблемалармен анықталады.

Әрбір мемлекеттің нарықтық экономикасының негізі банк жүйесі болып табылады. Оның қаржылық тұрақтылығы материалдық ресурстарды шоғырландыруда және басқаруда маңызды рөл атқаратын екінші деңгейлі банктердің мақсатты, сәтті қызметімен байланысты. Мемлекет экономикасының тұрақсыздығынан туындаған шығындар банк жүйесінің қаржы ресурстарын жұмылдыру бойынша негізгі функцияларын орындау қабілетінің бұзылуына әкеледі, бұл өз кезегінде төлем қабілеттілігінің жаппай төмендеуіне, банктердің ақшаны ұтымды бөлуді өз бетінше жүзеге асыру мүмкіндігінің жоғалуына әкеледі.

Жекелеген мемлекеттердің әлемдік және қаржы нарықтарының тұрақтылығының өзгеру мерзімдерін болжайтын теориялардың болуына қарамастан, әлемдік қоғамдастық елдері банк саласындағы осындай проблемаларды еңсеру жөніндегі уақтылы шаралар қабылдауға дайындықта тиісті белсенділік танытпайды [2].

Банк менеджменті саласындағы мамандар Дойл Дэвид П., Стаут Л., М.Н.Конягина, Ю.Е.Ледок, О.Г.Коваленколардың ғылыми еңбектерін талдау банк қызметінің тиімділігінің төмендеуіне әсер ететін негізгі факторлар ретінде келесілер танылатындығын анықтады: банк жүйесіне сенімсіздіктің артуы, сауда балансының жағдайларының нашарлауы, ұлттық валютаның құнсыздануы, банк жүйесінің активтері мен міндеттемелерінің АҚШ доллары бағамына едәуір тәуелділігі, өтімділіктің едәуір төмендеуі, кенейтілген несиелеу.

Қазақстан Республикасының банк жүйесінің қызметін және оған өтпелі кезеңдегі әлемдік қаржы нарықтарының жағдайының әсерін зерттеу нәтижелері бойынша мұндай жағымсыз процестердің бар екендігі анықталды:

- салымшылар тарапынан сенімнің жоғалуы;
- банк активтері сапасының төмендеуі;
- ұлттық валюта деңгейінің айтарлықтай төмендеуі;
- банктерді капиталдандыру көрсеткіштерінің нашарлауы;
- банктердің ресурстық базасын қысқаруы;
- өтімділіктің төмендеуі;
- пайыздық мөлшерлемелердің өсуі;
- қайтарылмаған кредиттердің ұлғаюы.

Нарықта проблемалы банктердің пайда болуы банк саласынан оның жекелеген құрылымдық буындарын жаңғыртуды және қайта құрылымдауды талап етеді, сондай-ақ олардағы бизнес-процестерді жетілдіруге бағытталған стратегиялық бағдарламаларды әзірлеу қажеттілігін туындатады.

Ғалымдар бұрыннан туындаған проблемаларды экономикалық жүйенің бұзылуымен байланыстыратын банк жүйесіндегі сыни жағдайлардың себептерін теориялық негіздеуге тырысты. Осылайша, XIX ғасырдың бірінші жартысында жетекші капиталистік елдердің (АҚШ, Ұлыбритания) зерттеушілер статистикалық материалдарын эмпирикалық талдау арқылы өндіріс экономикасында болып жатқан және банктердің қаржылық саласына теріс әсер ететін сыни құбылыстардың туындау ықтималдығы мен тұрақтылығын болжай алды. Ресейлік ғалым-экономист Н.Д. Кондратьев экономикадағы ауытқуларды конъюнктуралық цикл түрінде сипаттауды ұсынды (ұзын толқындар, К-толқындар), оның пайда болуы, оның пікірінше, негізгі капиталды жаңарту қажеттілігінен туындаған (техникалық салада инновациялық шешімдерді енгізу) [3, 356.].

Кейінірек, жетекші ресейлік ғалымдар С.Ю.Глазьев, Г.И.Микерин, П.Н. Тесля "ұзын толқындар" теориясы негізінде НТП іс-шараларын әзірлеу үшін интегралды әлеуметтік-экономикалық әсерді өлшеудің ғылыми-практикалық әдіснамасын құруда инновациялық идеялардың авторлары болды. Олардың пікірінше, циклдар шегінде енгізілуі қажет жана технологиялар белгілі бір кезеңнің экономикалық жағдайына қайшы келуі мүмкін, сондықтан нарықтардағы тепе-теңдік жағдайды қамтамасыз ете алмайды [4, 496.].

"Ұзын толқындар" теориясын талдай және дамыта отырып, басқа авторлар К-толқындар халықаралық құбылыс екенін және олардың көрінісі жеке мемлекеттер үшін емес, әлемдік экономиканың құрылымдық параметрлерінің өзгеруімен айқын көрінетінін атап өтеді. Әлемдік ауқымдағы мұндай рецессивті процестер жекелеген мемлекеттердің экономикасында күрт көрініс табады, бұл бірінші кезекте банк секторында алдын алу саясатын жүргізу қажеттілігін туғызады.

Басқа елдердің әлемдік тәжірибесіне сүйене отырып, отандық экономистер ҚР банк жүйесінің іскерлік беделін сақтауға бағытталған арнайы шараларды енгізуді ұсынады. Банк секторын дамыту бағдарламасында:

- жекелеген банктердің өтімділігін мемлекеттік қолдау жолымен бизнестің тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- банктердің нарық жағдайындағы төлем қабілеттілігі жай - күйін уақтылы диагностикалау;
- пайыздық және валюталық саясат құралдарының (алтын-валюта резервтері) көмегімен ұлттық ақша бірлігін тұрақтандыру көзделуге тиіс;
- қарыз алушылар үшін валюталық аукциондарды енгізу жолымен халық тарапынан шетел валютасына дүрлікпе сұранысты азайту;
- әкімшілік ықпал ету құралдарын пайдалана отырып, валюта нарығына алыпсатарлардың жасанды қысымын жою болып табылады.

Өз кезегінде, екінші деңгейлі банктер экономикадағы тұрақсыздықпен, тәуекелдерді, кірістілікті, өтімділікті және капиталды басқарудың барабар нысандарымен байланысты күрделі кезеңдерді жеңудің өздерінің нақты стратегияларын әзірлеп, қолдануы керек.

Осыған байланысты, бұл зерттеудің мақсаты екінші деңгейлі банктердің тиімділігін арттырудың ғылыми-теориялық тәсілдерін зерттеу, сонымен қатар технологиялық инновацияларды енгізу, банкаралық несиелендіру мүмкіндіктерін кеңейту, банк өнімдерін әмбебаптандыру, персоналды басқарудың оңтайлы әдістерін қолдану арқылы банк саласында қосымша пайда алу үшін бизнес-процестерді практикада оңтайландыру мүмкіндіктерін ҚР екінші деңгейлі банктердің мысалында қарастыру болып табылады.

Қосымша пайда алу арқылы шығындарды азайтуға бағытталған құралдарды таңдаудың негіздемесі - бұл өте күрделі, тұрақсыз, жоғары технологиялық орта болып табылатын қаржы нарықтары әртүрлі қаржылық тәуекелдермен тікелей байланысты. Тәуекелдің маңызды түрлері (несие, инвестициялық, валюталық) несие ұйымының қаржылық жағдайының айтарлықтай нашарлауына ғана емес, сонымен бірге капиталдың жоғалуына, банкроттыққа әкелуі мүмкін.

Табысты риск-тәуекелдерді кез - келген қаржы ұйымының бәсекеге қабілеттілігі мен сенімділігінің шешуші шарты ретінде танылады. Тәуекелдерді дұрыс бағалау және оларды басқару шығындарды едәуір азайтуға мүмкіндік береді. Өткен бірнеше жыл ішінде есептелетін тәуекелдің жыл сайынғы құнының көрсеткіші (COR, cost of risk) базалық болып табылады және өзгермелі жағдайлар үшін тәуекелді басқаруға арналған шығыстардың индикаторы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Сонымен бір мезгілде банк сенімді ақпарат алу мақсатында тәуекелдерді басқару және қызметті бақылауды арттыру, сондай-ақ банкішілік бөлімшелердің де, тәуелсіз ұйымдардың да аудиторлық тексерулерінің көмегімен кезеңдік мониторинг бойынша арнайы бағдарламаларды әзірлеу және қолдану сияқты қаржылық емес міндеттерді алдына қоя алады [1, 5].

Алайда, банк тәуекелдерін бақылау және басқару практикасы мен әдіснамасын банк мамандары сынға алады тәуекелдер деңгейінің банктің меншікті капиталының шамасына қойылатын талаптарға тәуелділігі себебінен (жеткіліктіліктің негізгі қағидаты — бұл меншікті капитал мөлшерінің олардың тәуекел дәрежесін ескере отырып, активтер мөлшеріне сәйкестігі). Сонымен қатар, екінші деңгейлі банктердің жұмысында шамадан тыс "капиталдандыру", меншікті қаражаттың оңтайлы қажеттілігімен салыстырғанда артық акциялар шығару әрқашан қажетті көрсеткіштерді қамтамасыз етпейтіндігі ескеріледі. Акциялар шығару арқылы ақша ресурстарын жұмылдыру — сырттан қаражат тартумен салыстырғанда банк үшін қымбат және жиі қажет емес қаржыландыру әдісі - қызмет нәтижелеріне теріс әсер етеді. Капиталдың мөлшері мен екінші деңгейлі банк қызметінің басқа параметрлері арасындағы оңтайлы арақатынасқа қол жеткізу банктерді қадағалау органдары мен басқа да мемлекеттік қаржы институттарын қолдауды қамтамасыз ететін екінші деңгейлі банктер үшін ғана мүмкін болады [2, 52б.].

Банкаралық нарық несие капиталы нарығының бір бөлігін білдіреді, онда несие мекемелерінің уақытша бос ақшалай ресурстарын банктер қысқа мерзімге банкаралық депозиттер түрінде тартады және орналастырады. Осыған байланысты қазіргі заманғы жағдайларда екінші деңгейлі банктер қызметінің тиімділігін арттыру тәсілдерінің бірі банктің ағымдағы өтімділігін (төлем қабілеттілігін) қамтамасыз ету болып табылады.

Бұл ретте банкаралық кредиттер мен депозиттер нарығы (БКД) ірі көлемдегі ресурстарды жылдам тартудың бірегей құралы, сондай-ақ уақытша қиындықтарға тап болып отырған банктердің өтімділігін қамтамасыз ету міндеттерін шешуге мүмкіндік беретін қаражатты қарызға алудың маңызды көзі ретінде әрекет етеді. Алайда, БКД нарығында ресурстарды басқарудың тиімділігі жеткіліксіз болған жағдайда, несие қаражаттарына қызмет көрсету шығындары артады, банктердің имиджі жоғалады, бұл уақтылы жауап беру шаралары болмаған кезде олардың төлем қабілетсіздігіне әкеледі [5].

Белгіленген экономикалық тұрақтылық жағдайындағы БҚД-нің маңызды рөлі ақша мен тауар массасын жеткілікті түрде қайта бөлумен, банктерге ірі жобаларды жүзеге асыру үшін қосымша ресурстарды ұсынумен анықталады. Жоғары дамыған елдерде банкаралық кредиттер нарығы қаржы нарығының жетекші секторларына жатады, өйткені ол өндірістік процестердің үздіксіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, сондай-ақ оларды жеделдетуге көлемді түрде ықпал етеді.

Несиелеу ақша белгілерін жасау, есепке алу және сақтау шығындарын азайту, ақша айналымын күшейту, бос капиталды қайта пайдалану мүмкіндігі, резервтік қорларды азайту және т.б. арқылы айналым шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.

Экономикалық құлдырау кезеңінде банк жүйесінің тұрақтылығын сақтауда және екінші деңгейлі банктердің баланстарының өтімділігін қолдау, корреспонденттік шоттарды толықтыру, сондай-ақ қаржы нарығының басқа да неғұрлым табысты сегменттерінде операциялар жүргізу үшін кредиттік ресурстарды неғұрлым жедел тартуды қамтамасыз етуде БҚД рөлі едәуір артады. БҚД нарығы екінші деңгейлі банктердің қажеттіліктеріне қызмет көрсетуде әмбебап, ол әр түрлі банкаралық қатынастар мен түрлі банк операцияларын байланыстырады. Функционалды түрде, БҚД қысқа мерзімді қаржыландыру кезеңімен сипатталады, бұл клиенттермен жасалған шарттардың талаптарын сақтауға және ірі қаржылық операцияларды орындау кезінде қосымша пайда алуға мүмкіндік береді [5].

Алайда нарықтық тұрақсыздық БҚД-ге теріс әсер етуі мүмкін. Сонымен, инфляция жағдайында ірі ұйымдарға несие беру үшін БҚД қызметтерін пайдаланған және қаржылық қуатпен қамтамасыз етілмеген банктер үшін несие айналымындағы жағымсыз салдар геометриялық прогрессия түрде өсті. Банктердің қаржылық жай-күйінің нашарлауы, кредиттік рейтингтердің төмендеуі және банктердің банкроттығы БҚД-ға деген сенім дағдарысына, кредиттік желілердің көп санының жабылуына, банктердің өзара кредиттеуінің тоқтатылуына, қаржы институттары арасындағы ақша қаражатының айналымының төмендеуіне алып келді.

Осыған байланысты банктердің тиімділігін арттыру үшін банкаралық кредиттеуді кеңейтуді, ҚР Салық заңнамасына өзгерістер енгізуді, Мемлекеттік (ҚР ҰБ) және мемлекеттік емес құрылымдарды мемлекеттің қаржы кеңістігіне қатысушылардың қажеттіліктеріне уақтылы ден қоюды пайдалана отырып, банкаралық нарықты одан әрі дамыту орынды болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 «Банктер және банк қызметі туралы Қазақстан Республикасындағы Заңы (01.03.2022 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен).

2. Банк менеджменті. Ахметов Б.А., 2007ж – 239 б.

3. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М.: Экономика, 2002. 767с.

4. Длинные волны: НТП и социально-экономическое развитие /С.Ю. Глазьев, Г.И. Микерин, П.Н. Тесля и др. Новосибирск: Наука, 2001. 224 с.

5. <https://www.nationalbank.kz/ru>.

УДК 339.137.2

Шегебаев Б.Т.

Магистрант Казахский университет
экономики, финансов и международной торговли,
Нур-Султан, Казахстан

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ КОНКУРЕНТНОГО ПРЕИМУЩЕСТВА

Аннотация. Оценка конкурентоспособности является объективной потребностью каждого хозяйствующего субъекта, стремящегося сохранить или улучшить собственную конкурентную позицию и принимать взвешенные управленческие решения. С целью выявления преимуществ и недостатков каждого из подходов было проанализировано содержание основных методов, использованных в исследовании. Делается вывод об отсутствии универсального инструмента оценки конкурентоспособности предприятия, что обусловлено, с одной стороны, ограниченной достоверностью и низкими оценками, получаемыми при использовании матричных

и продуктовых методов, а с другой стороны, сложностью и стоимостью оценок с использованием существующих многомерных моделей.

В условиях острой конкуренции между участниками рынка оценка конкурентоспособности – это объективная потребность каждого хозяйствующего субъекта, стремящегося сохранить или улучшить собственные конкурентные позиции и принимать взвешенные управленческие решения [1]. Оценка конкурентоспособности предприятия заключается в определении и последующем анализе набора ключевых показателей эффективности хозяйствующего субъекта для выявления основных конкурентных преимуществ организации, определения ее текущей конкурентной позиции на рынке и разработке совокупности эффективных решений, направленных на обеспечение дальнейшего развития предприятия [2, 3].

Понятия конкуренции и конкурентоспособности являются одними из центральных в современной теории и практике стратегического управления. Конкуренция - это процесс борьбы организаций друг с другом за потребителей своей продукции. Этот процесс зависит от того, какова структура рынка. Если мелких конкурентов много, барьеры входа на рынок низкие и все участники в равной степени владеют необходимой информацией, то это совершенная конкуренция. Если на рынке всего несколько конкурентов, то это олигополистическая конкуренция. Если в условиях совершенной конкуренции все определяется уровнем качества и эффективности выпускаемой продукции, то в условиях олигополистического сговора выстраивание входных барьеров, ограничение доступа к информации и т. д. становятся основными инструментами конкуренции.

Конкурентоспособность — это способность конкурировать, а конкурентные преимущества — это те преимущества, которые позволяют конкурировать.

Конкурентные преимущества – это факторы конкурентной конкурентоспособности, проявляемые конкурирующими субъектами. Конкурентоспособность определяет способность выдерживать конкуренцию по сравнению с аналогичными объектами на данном рынке [4 - 6].

Подходы к оценке факторов конкурентоспособности изменялись на протяжении времени. Отдельные исследователи выделяют три этапа в истории определения уровня конкурентоспособности:

1) в период доминирующего капитализма уровень конкурентоспособности экономических систем обуславливался факторами производства, то есть ресурсным потенциалом;

2) в период монополистического капитализма и государственно-монополистического капитализма уровень конкурентоспособности определялся возможностью привлечения инвестиционных ресурсов;

3) на современном этапе уровень конкурентоспособности определяется количеством и качеством конкурентных преимуществ.

К оценке конкурентоспособности фирм и компаний в промышленно развитых странах применяют разные подходы.

Один подход к оценке учитывает резервы в использовании факторов производства.

Другой – стоимость конкретных факторов производства в конкретной стране.

Третий – эффективность использования потенциала компании.

Четвертый – эффективность производственно-сбытовой деятельности.

Пятый – усилия в области повышения качества товаров и т. д. как будто перечисленные аспекты не нужно анализировать одновременно, системно, комплексно.

Существует множество методов оценки конкурентоспособности предприятия, каждый из которых направлен на определение преимуществ конкретных показателей.

В целом методы оценки конкурентоспособности предприятия можно классифицировать следующим образом: - матричные методы оценки достаточно просты и дают наглядную информацию. При этом они основаны на рассмотрении процесса конкуренции в развитии и в случае наличия достоверной информации позволяют провести достаточно качественный анализ конкурентных позиций;

- методы, основанные на оценке конкурентоспособности продукции, через понятие «эффективное потребление» связывают конкурентоспособность предприятия и конкурентоспособность продукции. Считается, что конкурентоспособность тем выше, чем выше качество товара и меньше его стоимость. Среди положительных особенностей этих методов можно назвать: простоту и наглядность оценки. Но в то же время они не дают полного представления о сильных и слабых сторонах в работе предприятия;

- методы, которые основаны на теории эффективной конкуренции, согласно ей, наиболее конкурентоспособными фирмами являются те, в которых лучше всего налажена работа всех отделов и служб. Оценка эффективности любой такой структуры подразумевает оценку эффективности использования ею ресурсов. Данная методика оценки наиболее часто используется при оценке промышленных предприятий и включает в себя все наиболее важные оценки хозяйственной деятельности, исключая дублирование отдельных показателей, позволяет создать общую картину конкурентного положения фирмы на отечественном и зарубежном рынках рынка быстро и точно.

Реализация комплексных методов оценки конкурентоспособности предприятия осуществляется с помощью метода комплексной оценки. Этот метод включает в себя две составляющие: во-первых, критерий, характеризующий степень удовлетворения потребностей потребителя, во-вторых, критерий эффективности производства. Положительной чертой этого метода является простота расчетов и возможность однозначной интерпретации результатов. В то же время важным недостатком является неполное описание деятельности компании.

Сегодня многие исследователи сходятся во мнении, что рыночная стоимость компании является основным показателем его развития, и предлагаем рассматривать стоимость бизнеса как наиболее сложную характеристику конкурентоспособности хозяйствующего субъекта.

Индикатор рыночной стоимости предприятия, являясь центральным объектом управления в большинстве крупных компаний, одновременно поглощает оценку эффективности хозяйственной деятельности, качества управление, финансовая стабильность и перспективы роста бизнеса. Несомненное преимущество оценка конкурентоспособности предприятия на основе методов стоимостного подхода анализ всей совокупности ключевых характеристик хозяйствующего субъекта. Однако процесс сбора необходимой информации о работе предприятия и его конкурентов требует слишком много времени, а потому использование методов оценки стоимости бизнеса с целью оценки конкурентоспособности компании достаточно сложно, а иногда почти невозможно.

Таким образом, следует отметить, что на сегодняшний день ни один из методов оценки, рассмотренных выше не нашли широкое практическое применение и не могут быть признаны универсальным аналитическим инструментом. В связи с этим в экономической среде актуальной задачей является разработка универсальной методики оценки конкурентоспособности предприятий, обеспечивающей всестороннюю и в то же время объективную оценка конкурентоспособности хозяйствующего субъекта и имеющей широкий спектр практических применений.

Список использованных источников:

1. L.G. Iogman, M.A. Gusakov, *The Region's Econ.* 4, 85-94 (2007)
2. V.V. Krivirotov, A.V. Kalina, E.A. Tikhanov, S.E. Erypalov, *Vestnik of the Ural Fed. Univ.* 2, 61-74 (2014)
3. V.V. Krivirotov, *Metodologiya formirovaniya mekhanizma upravleniya konkurentosposobnost'yu predpriyatiya (Ural State Technical University, Yekaterinburg, 2007)*
4. Minko EV, Krichevsky MA *Quality and competitiveness. St. Petersburg: Peter, 2009.-268p.*
5. Natsipaeva E.A. *On the question of the essence of the interrelation between the concepts of "competitiveness" and "business activity of enterprises" / E.A. Natsipaeva // Bulletin of the Saratov State Social and Economic University. - 2011. - в.,-2.*
6. *The organization of entrepreneurial activity: a manual / R.V. Savkin, E.G. Mal'cev .- M .: KNORUS, 2011.- 216*

**ҚАЗАҚ ТІЛІ
МЕН ӘДЕБИЕТІ**

**КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И
ЛИТЕРАТУРА**

Адамов Д.К.

«Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды қаласы, Қазқстан Республикасы
Adamovdauren1@gmail.com

Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ СТИЛЬДІК-СИНТАКСИСТІК СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада көркем мәтінді лингвистикалық талдау, поэзия синтаксисі жайлы теориялық мәселелерді шешуде және олардың ғылым дамуына орай ілгерілеп отыруына зерттеу жұмысының нақты нәтижелері мен тұжырымдары өз деңгейінде үлес қосады.

Әдетте көркем мәтіннің лингвистикалық сипаты оның тіліне жан-жақты талдау жасау барысында анықталады. Отандық тіл білімінде мұның әр саласына (жанрына) қатысты жасалған арнайы зерттеу жұмыстары баршылық. Мәселен, М.Әуезов шығармаларының тілі, оның ішінде «Абай жолы» роман-эпопеясының тілі өз алдына жеке зерттеу жұмыстарына арқау болды. Осының нәтижесінде аталған шығарма тілінің лингвистикалық сипатын анықтауға мүмкіндік туып отыр. Сол сияқты, драмалық шығармалардың тілі, ондағы троп пен фигураның түрі, қолданылу ерекшеліктері т.с.с. мәселелер де арнайы зерттеу нысанына алынып, нәтижесінде драмалық шығармалардың лексикалық-стистикалық, стилистикалық-грамматикалық ерекшеліктері белгілі болып отыр.

Жалпы тіл білімінде талдауға алынатын немесе тілдік айғақ ретінде ұсынылатын мысалдың дені көркем әдебиеттен алынатыны жасырын емес. Алайда бұған қарап көркем әдебиет жанрлары тілі біркелкі зерттелді деу қиын. Айталық, қазақ тіл білімінде отандық зерттеушілердің зерттеу нысанына көбіне-көп проза жанры алынып келеді. Онан кейінгісі – драма жанры. Ал поэзия тілі, оның лексикалық қабаттары, стилистикалық-грамматикалық немесе синтаксистік сипаты кей зерттеуде жол-жөнекей сөз болғаны болмаса, кең көлемде қарастырылды дей алмаймыз. Әрине, Р.Сыздықованың «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы», Х.Нұрмұқановтың «Сөз және шеберлік», «Сөз және сезім», сондай-ақ Б.Шалабаев пен М.Серғалиевтердің еңбектерін жоққа шығарудан аулақпыз. Десе де, поэзиялық шығарманың арнайы саласы болып табылатын батырлық жырлар синтаксисінің күні бүгінге дейін назардан тыс қалып келгені – шындық. Сондықтан қазақ батырлық жырларының синтаксисі жайлы сөз етпестен бұрын, отандық тіл біліміндегі поэзия синтаксисінің зерттелу мәселесіне шолу жасап, егжей-тегжейлі сөз етуді, зерттеуші-ғалымдардың еңбектері мен пікірлерін жинақтай отырып, ортақ түйін шығаруды дұрыс санаймыз.

Поэзия – өлеңді сөз. Ондағы сөздер – шебер шендескен ерекше өнердің айғағы. Сондықтан өлеңді сөздің тек өзіне ғана тән шеберлігі олардың қара сөзден өзгешеленуіне негіз болады. Поэзияны прозадан айырықшалайтын негізді белгілері – өлеңнің өлшемді жолдарға бөлінуі және сол жолдардың ұйқас пен ырғаққа құрылуы. Белгілі ғалым Қ.Жұмалиев поэзиядағы ырғақ жайында: «Өлеңнің қара сөзден бір айырмасы ырғағында, өлең сөйлемдерінде ырғақтың берік сақталатынында деуге болады...» [1, 156], – дейді.

Бұл ойды Т.Қордабаев былайша өрбітеді: «Сөйлеудің, пікір білдірудің бір формасы болғандықтан, поэзияда да прозада қолданылатын тілдік материалдар қолданылады, яғни өлең мен прозаның материалы бір. Бұл екеуінің арасындағы айырмашылық сол тілдік материалдарды қолдану амал, тәсілдерінде. ...Өлең жолдары, яғни тармақтары, өзара белгілі тармақта, ұйқаста және буын саны жағынан бір өлшемде келеді, ал прозада бұл қасиет болмайды. Ұйқас пен өлшем – поэзияның негізгі белгілері. Осы екі белгінің бірлігі арқасында ғана өлең – өлең бола алады» [2, 175-176].

Ғалымның пікірінше, тілдік элементтердің орналасу, қолданылу реттері – поэзия мен проза арасындағы өзгешелікті айқындайтын басты фактор. Осыдан барып поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы да прозалық шығармалардан өзгеше болып келеді, өзіне тән өлшемдері мен заңдылықтары болады.

Поэзиялық туындылардың стилі, мазмұны, идеясы ондағы сөйлемдердің синтаксистік ерекшеліктерін айқындап тұрады. Жалпы, хатқа түскен қай шығарманы алсақ та, олардың ең басты қызметі – адам тәрбиелеу. Адам баласына жақсы мен жаманды ажыратуда ұтымды құрал ретінде ауызша әдебиет үлгілерінің өзі талай ғасырлық тәжірибеден сүрінбей келген еді. Демек,

әдебиет – адам тәрбиелеу құралы. Онда ұлттық та, ділдік те, тілдік де нәр бар және ондай нәрді ұлттық мүддені көздейтін басқа ешқандай құрал бере алмаса керек. Мұнан шығатын түйін – көркем шығарманың кез келген түрі дидактикалық масатты көздейді. Ал жанрлық жағына келер болсақ, поэзиялық шығарманың белгілі бір өлшем мен ырғаққа (ұйқас, буын, бунақ т.с.с.) құрылатынын жоғарыда айттық. Мұның барлығы, әлбетте, бұл жанрдың синтаксистік құрылысына әсер етпей қоймайды. Авторынан үлкен білімдарлық пен шешендікті, ділмарлық пен көрегенділікті талап етеді. Сондықтан болуы керек, дидактикалық мазмұны жағынан қай халықтың тілінде де көбіне-көп поэзиялық туындылар құнды саналып келеді және солай бола бермек. Мәселен, қанатты сөздер мен нақылдардың ұйқас пен ырғаққа құрылуы, сұлулық пен тазалықты, махабатты суреттейтін шығарма жанрының поэзияға иек артатыны, қала берді, шешендік толғаулар мен батырлық жырлар, олардың насихатталуы, жырланып айтылу дәстүрі – барлығы поэзия жанрынан сүйенеді. Ендеше бұл дегеніміз поэзиялық шығарманың ішкі мазмұны мен сыртқы құрылысының өзі қандай да бір халықтық педагогикаға негізделген дидактикамен тығыз байланыста өрілетінін аңғартады. Бұл туралы зерттеуші Қ.Өмірәлиев: «Бірақ дидактикалық-шешендік өлеңдер көлем жағынан әлдеқайда күрделі болып келуіне байланысты өзінің синтаксистік жүйесінде де мақалдың синтаксистік жүйесіне қарағанда әлдеқайда күрделілік бар. Бірақ бұл форманың түр жағынан күрделілігінен гөрі бір форманың жұмсалу қатарының жиілігіне, қайталауына көбірек бейім» [3, 124-125], – дейді.

Өлеңді шығарма синтаксистік құрылысының проза синтаксисінен өзгеше тұсы көп. Оларды айқындайтын поэзиядағы басты негіз – ұйқас, өлшем және ырғақ заңдылықтары.

Осы орайда Т.Қордабаев: «Өз ойын, өз пікірін басқаларға білдірудің ерекше бір формасы болып табылатын өлең сөздің синтаксистік құрылысында прозаға ұқсамайтын, тек өзіне ғана тән толып жатқан өзгешеліктер бар. Синтаксистік құрылысы жағынан поэзияның прозадан өзгеше болуының себебі оның өзіндік ішкі заңы, өзіндік структурасы болатындығынан» [2, 175], – деген.

Ал Р.Сыздықова: «Өлеңдегі синтаксис ырғаққа (ритмикаға) байланысты құрылатындығымен ерекшеленеді... Демек, бұл жерде (өлеңде), кейбір ғалымдар (Б.Эйхенбаум, О.Брик) көрсеткендей, жалаң синтаксис емес, ритмика-синтаксис (дәлірек айтсақ, ритмикалық синтаксис) құбылысын зерттеуіміз керек» [4, 9], – дейді. Және Т.Қордабаевтың мына бір пікірі осыған орайлас жатыр: «Мұнда жалпы синтаксистік заңмен бірге поэзияның өзіндік заңдары ұйқас, өлшем заңдары – басшылыққа алынады және ұйқас, өлшем заңдары поэзияның синтаксистік құрылысында шешуші рөл атқарады. Сондықтан поэзиядағы тілдік элементтердің бір-бірімен байланысы, қарым-қатынастары таза синтаксистік қана болмайды, ритмика-синтаксистік болады. Поэзияның синтаксисі – ұйқас, өлшем заңдарымен қоса қабаттасқан күрделі синтаксис» [2, 179].

Осылардан байқалып тұрғандай, поэзиялық туындылар синтаксисінің өзгеше болуына ондағы (поэзиядағы) өлшемдік талаптар әсер етеді және поэзия синтаксисі таза құрылымдық емес, ритмикалық-синтаксистік болып келеді. Басқаша айтқанда, біріне-бірі ықпал етіп, бірінен-бірі туындап отырады.

Кез келген көркем шығарманың синтаксисі сол шығармадағы сөйлем, сөз тіркестері, күрделі синтаксистік тұтастық сияқты мәселелерді талдаудан көрінеді. Яғни бұл аталғандар сол шығарманың тілдік сипатын анықтайтын негізгі тұлғалар болып есептеледі. Бұған тіл білімінде поэзиялық шығармалардың синтаксистік сипаты жайлы ғылыми еңбектер дәлел бола алады.

Көркем шығарманың синтаксистік құрылысы түрлі сипатта қарастырылды. Профессор Р.Сыздықова поэзия синтаксистік құрылысын зерттеу барысында мынадай тұжырымға келген: «Өлең тілінің синтаксисін сөз ету үшін үлкен екі топ мәселенің бетін ашып алу қажет болады. Бірінші – поэзия тілінің синтаксистік құрылысы дегеннің өзі қандай мәселелерді қамтиды, екінші – өлең синтаксисіне қатысты қандай факторлар бар. Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты: мәселелердің алғашқы тобы келесі топтағылардан шығарылып айқындалады. Поэзия тілінің синтаксисін зерттеу өлең текстінің классикалық грамматиканың (оның ең шағын түрі мектеп грамматикасын) схемасына салып, сондағы категориялардың бар-жоғын, нормалы-нормасызын түгендеп шығу емес екені айдан анық. Өлеңді сөйлемнің синтаксистік құрылымын сөз еткенде, ең алдымен, оның қара сөздегі (әдеттегі) сөйлем құрылымынан түбірлі айырмасын ескеру қажет болады. Өлеңді сөйлем – ерекше сөйлем» [4, 8-9].

Көркем әдебиет тілін зерттеу арқылы бүгінгі күнде көптеген мәселенің маңызы ашылады. Кез келген көркем шығарманың негізі – оның тілі. Тіл көркемдігі терең мазмұнмен астасып, туындыдағы мазмұн мен форманың біртұтастығына арқау болады.

Бұл туралы орыс лингвисті В.В.Виноградов: «По моему глубокому убеждению, исследование «языка» (или, лучше, стилей) художественной литературы должно составить предмет особой филологической науки, близкой к языкознанию и литературоведению, но вместе с тем отличной от того и другого» [5, 4], – дейді.

Орыс поэзиясының синтаксистік құрылысын зерттеген Н.Поспелов оның (өлеңнің) синтаксисін күрделендіретін алты түрлі фактордың болатынын көрсеткен, олар: 1) өлең тармағындағы сөздердің мейлінше тығыз топталатындығы; 2) өлең тармақтарының бірінен екіншісіне көшкенде, синтаксистік байланыстың әлсірей түсетіндігі және, керісінше, вертикал байланыстың пайда болатындығы; 3) өлеңдегі сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыруда әр қилы тәсілдің қолданылатындығы, оның ішінде шылаудың байланыстырушылық рөлінің күшті болатыны; 4) инверсия мен түрлі ұйқастыру тәсілдерінің рөлі; 5) өлең тасымалының синтаксистік қызметі; 6) өлеңнің шумаққа бөліну-бөлінбеуіне қарай тармақтардың өзара бірігу ерекшеліктері [6, 9].

Алайда мұнда орыс өлең құрылысының сипаты жайлы баяндалғанын ескеру қажет, яғни мұндағы ерекшеліктер қазақ өлеңінің құрылысында түгелдей кездеседі екен деген жаңсақ ұғым қалыптаспауы тиіс. Бұл жайында Р.Сыздықованың мына бір пікірі өте орынды айтылған, онда былай делінеді: «Өлең табиғаты прозадан өзгеше келетіндігі барлық тілдерде де бар факт болғанымен, сөз жоқ, өлең заңдылықтары ұлттық болып табылатындығын айтқан пікірлерді біз де қолдаймыз» [4, 10]. Алайда жалпы поэзия тіліне тән халықтарда ортақтық сипат та болады. Мұны түбегейлі жоққа шығаруға да болмайды. Мәселен, генеалогиялық жағынан туыстас тілдердің поэзиясы және ондағы лингвистикалық ерекшеліктер белгілі бір деңгейде ұштасып жатады. Ал славян тілді халықтар мен түркі тілді халықтар поэзиясының синтаксисін өзара салыстыруға немесе дәлме-дәл қайталанатын нақты заңдылықтар табу көп жағдайда оң нәтижеге жеткізбейді. Бұл жайында аталған ғалым: «Сөйтіп, өлең тілінің синтаксисін танып-білуде жалпы өлең табиғатына сай барлық тілге ортақ факторлармен қатар өлеңнің әр тілдегі ұлттық ерекшелігін қоса тауып, талдауға мәжбүрміз. Ортақ белгілердің өзінде әр тілдің структуралық құрылысы мен әдеби дәстүріне байланысты ерекше назар аудартатын сәттері болады» [4, 13-14], – деп тұжырымдайды.

Өлең синтаксисіндегі келесі бір ерекшелік – тілдік үнем заңы. Сайып келгенде, мұның өзі поэзиялық шығарма тіліндегі өлшем мен ырғақ әсерінен туындайды. Өйткені поэзия тілінде прозадағыдай еркіндік жоқ. Дегенмен «еркіндік жоқ» дегеннің өзін шартты деп қабылдаған жөн. Себебі өлеңге құрылған мәтіннің синтаксистік құрылысында жиі орын алатын немесе кездесетін тілдік үнем заңының өзі онда (поэзия тілінде) қандай да бір деңгейде нормадан ауытқушылық, яғни еркіндіктің болатынын көрсетеді. Ендеше біз сөз етіп отырған еркіндік немесе, керісінше, еркіндіктің болмауы тікелей өлең өлшеміне келіп тіреледі. Жоғарыда айтып өткеніміздей, поэзиялық шығарма тілінде, шумаққа бөліну-бөлінбеуіне орай, тармақ және ондағы бунақ, буын саны шектеулі келеді. Осының нәтижесінде тілдік үнем заңы алға шығады. Сондықтан поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы, негізінен, формалық жағынан ықшамдылыққа сүйенеді. Бұл туралы Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысын арнайы зерттеген ғалым Р.Сыздықова: «Өлеңде өлшем мен ырғақ талабына сай кейбір грамматикалық тәсілдерді ықшамдап және тығыздап қолдануға тура келеді. Қазақ өлеңі бұл тұрғыдан алғанда, кейбір грамматикалық норманың прозадағыдан өзгешелеу болып қалыптасуына мәжбүр етеді. Бұл тек синтаксис саласында ғана емес, морфология саласында да бар. Айталық, кейбір морфологиялық тұлғалар мен шылаулардың ықшам және толық варианттары бар. Есімшенің осы күнгі проза тіліндегі нормалы көрсеткіші -тын жұрнағының -тұғын варианты, -дай жұрнағының -дайын түрі, -ғаннан+соң деген жұрнақты-шылаулы тіркестің –ғасын түрінде бірігіп, ықшамдалған түрі, мен, да шылауларының менен, дағы варианттары – поэзия тілінде бұрын да, қазір де қатар қолданылатын бір-біріне «кезекші» элементтер. Қазіргі проза тілінде бұлардың бір ғана (көбінесе ықшам) варианты норма (немесе актив) болса, өлең тілінде бұлардың екеуі де – әдеби норма. Өлең өлшеміне, ұйқасына қарай, буын саны артық болса, ықшамы, жетпей жатса, толығы дегендейін, бірінің орнына екіншісі еркін қолданыла береді. Ал кейбір ықшамдауларды тек поэзия тілі көтереді» [4, 18], – дейді.

Әйтсе де, жоғарыда атап өткеніміздей, поэзиялық шығарма түрлерін зерттеу ісі толыққанды қамтыла қоймады. Оған дәлел ретінде қазақ батырлық жырларының зерттелмеуін келтірсе де болады. Жалпы поэзия синтаксисінің зерттелгеніне қарап, оған енетін жыр, толғау, өлең, баллада, тақпақ, ода секілді түрлерін жылы жауып қоюға болмайтыны белгілі. Себебі проза жанрында әңгіме, новелла, очерк, повесть және романдардың, оның ішінде мемуарлық роман, дәуірнамалық

романдардың да өзіндік лингвистикалық тәртібі, сипаты болатынын ескерсек, мұны поэзия жанрының түрлеріне де қатысты қарауға болатыны өзінен-өзі түсінікті. Сондықтан батырлық жырлардың синтаксисін сөз етпес бұрын, ондағы синтаксистік тұтастық мәселесінің басын ашып алу қажеттілігі туындайды.

Қазақ тіл білімінде күрделі синтаксистік тұтастық жайлы тың пікір мен оның ғылыми маңызы жайлы көзқарасты ұстанған – Т.Қордабаев. Ғалым «Тарихи синтаксис мәселелері» атты еңбегінде: «Бұлар тәріздес синтаксистік күрделі единицалар туралы қазақ тіл білімінде күні бүгінге дейін айтылған бір ауыз да пікір жоқ. Қазақ лингвистикасы құрмалас сөйлемнен үлкен синтаксистік единицаны әзірше білмейді. Неге солай? Әлде қазақ тілінің синтаксистік құрылысында бірнеше дербес сөйлемдердің, соның ішінде бірнеше құрмалас сөйлемдердің де бірігуі арқылы берілетін пікір күрделілігі жоқ па? Жоқ, олай емес, қазақ тілінің грамматикалық құрылысында ондай синтаксистік күрделі шумақтар проза жанрында да, поэзия жанрында да жиі кездеседі, бірақ олар осы уақытқа дейін зерттелген жоқ» [2, 191], – дейді.

Бұл жерде строфикалық өлеңдердегі күрделі синтаксистік тұтастық шегін айқындаудың қиындық тудырмайтынына меңзелейді. Яғни өлеңнің шумақты, шумақсыз болып келуі ондағы күрделі синтаксистік тұтастықты айыруға сеп болып жатады.

Қазақ батырлық жырларының, негізінен, шумаққа негізделмейтіні белгілі. Оларда арнайы бір үлгі немесе өлшем болмайды. Дегенмен поэзияның талаптарына бағынады. Дей тұрғанмен шығарманың батырлық жыр екенін айқындап тұратын грамматикалық ерекшеліктер көп емес. Ой желісі түйдегімен ұсынылып, іліктестіріле баяндалып отырылады. Шумақ және ондағы тармақтар санына қатысты шарттарға келгенде еркіндеу келеді. Осы ретте Р.Сыздықованың астрофикалық өлеңдерге қатысты айтқан мына тұжырымын ойға оралады: «Шумақсыз өлеңдерде де синтаксистік тұтастық болады, бірақ олардың жасалу принципі, сөз жоқ, өзгеше. Егер шумақты өлеңде жолдарды күрделі синтаксистік тұтастық етіп ұйымдастыруға шумақ шарттары қатысатын болса, мұнда олар жоқ. Оның есесіне, жоғарыда айтқандай шумақсыз өлеңдерде ұйқас суреті айрықша көзге түседі. Сонымен қатар астрофикалық өлеңдерде де күрделі синтаксистік тұтастыққа қатысты ұйымдастыратын нәрселер мағыналас сөйлемдердің қатарласа берілуі, идея ортақтығы, субъект бірлігі сияқты амалдар. Айырмашылық шумақты өлеңдерде әрдайым дерлік синтаксистік тұтастық шегін шумақ танытады, шумақ аяқталған жерде синтаксистік тұтастық та аяқталған болады. Ал шумақсыз дүниелерде синтаксистік тұтастық шегін мағына, идея, субъект бірлігімен қатар кейде ұйқас белгілейді» [4, 97].

Поэзиялық шығарманың қай-қасысында да қатар тұрған сөйлемдерді байланыстыруда сол шығарманың табиғатына орай ерекше тәсілдер болады. Олар туындының түп негізінен шығатын амалдарға жатады. Ал ол амал сол шығарманың мазмұнына, стиліне, болмысына тікелей байланысты келеді. Шығарманың көркемдік сипаты автор шеберлігінен де айшықтала түседі.

Ендеше поэзиялық шығарма тіліне ғылыми тұрғыдан терең зерттеу жасау – қазақ филологиясының ерекше маңыз берілетін бағыттарының бірі. Бұл ретте туындының көркемдік мәні мен маңызы ашыла түсіп, өлеңге құрылған мәтіннің лингвистикалық сипаты айқындала түседі. Ал өлең мәтіні, жоғарыдағы пікірлер мен зерттеулерден көріп отырғанымыздай, ерекше кірпияз келеді және синтаксистік құрылысында арнайы зерттеуге тұрарлық мәселе жеткілікті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмалиев Қ. *Әдебиет теориясы*. – Алматы, 1969. – 221 б.
2. Қордабаев Т. *Тарихи синтаксис мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 1965. – 244 б.
3. Өмірәлиев Қ. *XX-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі*. – Алматы: Ғылым, 1976. – 207 б.
4. Сыздықова Р. *Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы*. – Алматы: Ғылым, 1970. – 173 б.
5. Виноградов В.В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика*. – Москва, 1963.

Айдарбекова М.Н.
«Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды қаласы,
Қазқстан Республикасы
Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада Бұқар жырау туындыларының маңызды бөлігі толғаулардың тілдік сипатын беру барысында қол жеткізілген тұжырымдар мен нәтижелер көркем әдебиет стилистикасы, синтаксис, мәтін теориясын толықтыруға өз үлесін қосады.

XV – XVIII ғасыр әдебиетінің жыраулар жасап кеткен жолы – жаңаның басы емес, көненің жалғасы. Осы кезең поэзиясында қазіргі кезге дейін өз аттары ұмытылмаған жыраулық өнердің өкілдері Қазтуған, Асан қайғы, Доспамбет, Үмбетей, Шалкиіз, Ақтамберді болып келсе, бұл алтын жүйені Бұқар жырау түйіндейді. Қазақ жыраулар поэзиясы өзге ешбір елдің әдеби шығармашылығына ұқсамайтын мазмұн тереңдігімен, поэтикалық сөз құрамымен ерекшеленеді. Нағыз жырау - әр сөзіне мән беріп, зор талғампаздықпен, жан-жақты ойланып, толғанып айтады. Сондықтан болар, қазақ жыраулары жүректен шыққан асыл сөздерін орынсыз шығындамай, сөз қадірін білетін түйсікті, салихалы ортада толғаған. Ежелден шешендік өнерге бейім қазақ халқы тауып айтылған бір ауыз сөздің қадірін асырып, жыраулық өнерді ерекше қадір тұтқан. Қазақ қоғамында жыраулар елге үгіт –насихат айтып, жыр шығаратын импровизациялық өнер иесі ғана емес, сонымен қатар ел басына күн туған қиын – қыстау кезеңде қол бастаған батыр, алқалы топта сөз бастаған шешен, елдің мұңын ханға, ханның қайғысын халыққа жеткізетін қайраткер, қажет жерінде, елдің ертеңін болжайтын сеуегей де болған.

Міне, біз шығармашылығын арқау алып отырған Бұқар жырау бабамыздың бойында осынау асыл қасиеттер тұтас көрініс тапқан.

Бұқар жырау шығармашылығы - өзі өмір сүрген қоғамның, заман сырының үні. Оның толғаулары – сол кездегі өмір-тіршіліктің айнасы. Жырау көзқарасын білдіру амалы іспеттес.

Негізінен, жыраулардың ішінен шығармалары қазіргі кезеңге молдау жеткені Бұқар жырау болып табылады. Бұл жағдай – оның төңірегінде сан алуан ғылыми еңбектердің тууына тікелей себепкер. Біз еңбегімізді осы тұрғыдағы ілкі сәт деп білеміз. Яғни, теңізге құйылған тамшы.

Сол кездегі халық тағдыры, елдің тынысы жырауларды терең толғандырған. Ел ісіне етене араласып, оның оң шешім табуына бар ақыл –ой, қайраттарын сарп етті.

Бұл тұрғыдағы Бұқар жыраудың тынысты тіршілігі Жоңғар шапқыншылығының кезеңінен, Абылай хандық құрған уақыттың сырымен тығыз байланысты. Абылай ханның ақылшысы, кеңесшісі. Ол кездегі саяси - әлеуметтік, қоғамдық өмір жыра шығармаларына өз әсерін тигізді.

Жыраудың елді татулық – бірлікке, адамгершілікке үндеген үгіт-насихат үлгісіндегі жырларының да астарында замана тынысы, уақыт таңбасы бар.

Бұл шығармашылығы ішкі мазмұнымен де, сыртқы пішінімен де нәзік үйлесім тауып, халық үнін, қазақ мұңын ашады. Сөз жоқ, жырау шығармаларындағы тарих таңбасы – елдің тұрмыс–тіршілігі, оның азабы мен қайғысы, бір сөзбен айтқанда, ел тағдыры. Ендеше жырау мұрасы арқылы елдің өткенін жаңаша көзқараспен қайта саралау жұмысымызға алынған тақырыптың өзектілік сипатын танытады.

Қай заманда болсын әр халық өзінің келешек ұрпағына өшпес мұра қалдыруды басты мақсат етіп қояды. Бұл – көбіне рухани болмысының үлесінде болатын дүниелер. Ғасырдан ғасырға келе жатқан әдеби мұрамыз халқымыздың асыл қазынасының бірі болып табылады. Бұлардың рухани өмірдегі үлес салмағы аса зор. Ал олардың мазмұны уақыт өткен сайын маңызын арттыра түспесе, солғындамақ емес.

Халқымыздың әдеби мұрасы–тарих қойнауынан бүгінгі күнге дейін келіп жеткен рухани жәдігер. Бұл ретте жыраулар дүниесінің үздік үлгісі толғау жанрының орны ерекше. Бұлар да әдеби тұнығымыздың бір кезеңі. Қай-қайсының болмасын өмірге келген белгілі бір уақыты, өз тұғырлары бар. Өткен тарихымыздың озық ойлы осындай жәдігерінің құны өлшеусіз. Жыраулар туындыларының мазмұны өткен өміріміздің, тарих беттерінің қойнауынан сыр шертеді. Әдеби дүниелердің қатарын молықтыра түсетін көркем туындылар топтамасы.

Ш. Уәлиханов шығармаларында басылып жүрген Бұқар жыраудың «Абылай өлгенде айтқаны» деген өлеңін профессор Ә.Марғұлан Шоқан шығармаларының бірінші томына енгізіп, сол томның түсіндірмесінде ғылыми пікір түйеді. Бұл өлең ерте жазылып алғандықтан өзінің ескі нұсқасын бергенге ұқсайды. Осыдан болса керек, жыраудың белгілі өлеңдерінен бұл өзгешелеу. Өлең тексінен мынадай үзінді келтіруге болады:

Күпшек санды күренді,
Табияға жаратқан.
Қырық сан қара қалмақты,
Жарлығына қаратқан
Айбалтасын аллтынменен бұлатқан,
Алафасын арттырып.
Арпалап атты қуантқан,
Лабашы деген бір ауылды
Антыменен улатқан.
Тараншы менен серенді.
Тозғындатып құлатқан,
Табандасқан дұшпанға.
Күнінде қылыш шауып өлтірген... [2, 169-170]

Осы үзіндідегі кейбір сөздердің түсінігі ескіргені байқалады. Бірақ жалпы мазмұны Абылайды оның хандық салтанатын дәріптейтіні айқын. Ал белгілі ғалым Қ. Өмірәлиев Бұқар жырау турасында былай деген: «Ең алдымен Бұқар жырау өзіне дейінгі қазақ поэзиясы тілін түгелімен пайдаланып, оны әрі қарай жалғастырушы болса екіншіден, ол – XVIII ғасырға дейінгі екі – үш жүзжылдықтар бойы жасап келген әдеби тілдік дәстүрді түйіндеуші. Жырау тілін бізден бұрынғы зерттеушілер өте дұрыс танығандай, «Бұқар – халықтың өнеге, оқу-дидактикалық поэзия мен азаматтық поэзияның жыршысы. Ол «Бірінші тілек тілеңіз», «Ай не болар күннен соң», «Айналасын жер тұтқан» сияқты өлеңдермен өзіне дейінгі халықтық дидактикалық поэзия дәстүрін ілгері дамытса, «Абылай ханның қасында», «Ай, Абылай, Абылай, сені мен көргенде», «Ханға жауап айтпасам», «Керей, қайда барасын», «Бірінші тілек тілеңіз» сияқты өлеңдерімен арғы жерде Асанқайғы, Шалкиіз, Жиёмбет жыраулардан басталан азаматтық поэзияны тақырып әрі түр жағынан жетілдіріп, кемелденген поэзия үлгісін жасады» [3, 14], - деп оның жалпы позициясына тоқталған.

Ал толғау дегенге Р.Сыздықова былайша сипаттама береді: «Толғау түріндегі дидактикалық поэзия жыраулар мектебінің дүниесі. Бұл жанрдың басты белгісі стильдік стандартты берік ұстау, яғни дәстүрлі амалмен көпшілікке тікелей үлгі-өнеге, өсиет – ақыл айту немесе айтпақ идеясын өмірден білген түйгендерін (дүниетанымы мен философиясын) баяндау арқылы жанамалап беру», – деп көрсетеді [4, 23]. Бұқар шығармалары толғау түрде келетіндіктен қысқаша сипаттамаға кезек бергенді жөн деп таптық.

Асылы, Абылайдай тынымсыздық жорық жасап, ел берекесін кетіріп жатқан ханға айтқан жырау ақылдарының ең тиімдісі қазақтың өзара бірлігін сақтауға, одан кейін көрші елдермен алыс-беріс жасап, жауласпай тату өмір сүруге үндеу болса керек:

«Өлетұғын тай үшін,
Қалатұғын сай үшін.
Қылмаңдар жанжал, ерегес», [5, 110] –

деп, ол малы немесе жер үшін жанжалдасуға қарсы шығады. Бұқар өмір сүрген дәуірінің ұлы бір оқиғасы – жоңғар қалмақтарының өктемдігі, олардың қазақ жеріне көптеп енуі екенін біз жоғарыда айттық. Қалмаққа қарсы ұрыс басталған шақтан аяғына дейін бар ауыртпалықты Бұқар елімен бірге кешкен ол, әсіресе, өзі туған өлкесін азат ету күресіне тікелей араласып, қолбасшыларымен бірге, ақылшы, үгітші боп белсенділік көрсеткен. Абылай Бұқармен осы тұста қатты санасқан. Қалмақ қолына қарсы тұрған қазақ қолын Абылай хан басқарып, оған Айдаболдан Аталық батыр мен Сүйіндік елінен шыққан Олжабай Абылайдың бұл саясатына қарсы болады. Бұқар жырау Олжабайды қолдайды. Осы тұстағы халық аңыздарының бірінде хан мен батырлар арасындағы қайшылықтарды бейнелейтін сөздер де кездеседі. Мысалы, содай аңыздың бірінде Жоңғар хонтайшысын Қарқаралы, Баянауыл жерлерінен ығыстырып көп олжалы болады. Жоңғар хонтайшысы Қалданның Лаба және Ләйлі деген екі қызын Шәуке батыр тұтқындайды. Ол Лабаны – Олжабайға, Ләйліні – Абылайға сыйға тартады. Абылай тәкаппарлық мінез көрсетеді. Ханның қызын қараға қосуға болмайды деп, Олжабайдан Лабаны қызғанады. Хан мен батыр арасы ашылып, ел екіге бөлінеді. Абылай өзіне Атығайларды ертіп, батырдан іргесін

аулақтатып, Қараөткел жаққа ауысады. Бұл даудың ұласып кетпеуін қалаған ел билері Олжабай мен Абылайды табыстыруға күш салады. Олар: Қаржас Бұқар жырау, Айдаболдан Тайкелтір,

Төле би, оның баласы Едіге билер және Сүйіндіктің бас билері. Ақыры өзара келіскеннен кейін қырғыздар мен қарақалпақтарға құда боп бітіседі де, Ташкентті Абылай өз билігіне көндіреді. Бұқардың Абылайға жүргізген жорықшыл саясатқа қарсы болғанын Ш. Уәлиханов та растайды.

Ол: Бір кезде Абылай үйсіннің Ерден батыр билеген елін шауып тонауға бұйрық береді. Сонда Бұқар хан жарлығына қарсы шығып, «Ерден өз құлың оны тонаумен, Алатаудан әрі асып жаудан олжа тап», - деп тоқтатқан екен дейді [5, 115]. Абылайға айтқан ақыл сөздерінің бірінде жырау:

Бұқар екең деген кәріңіз,

Соғыссаң кетер сәніңіз.

Бізден бұрын өтіпті,

Хазіреті әліңіз, - деп, Абылайды жөнсіз соғыстан сақтандырып, оның көрші елдерге қарсы жортуылдарын қолдамайды. Өзінің осы өсиеттерін тыңдамай күш жинап, көрші елдерге ауыз сала бастаған кезде, Бұқар Абылайға реніш те білдірді. Әсіресе, ол Россия шекара бекіністеріне қарсы шабуыл жасамақ боп, өзінің қантөгіс жорығын жабдықтаған кезде, «орыспен соғыспа!» деген әмірлі өктем сөзін айтады.

Халқымыздың асыл мұрасы, оның поэзиясы ғасырдан ғасырға жете бермек. Бұл мұрамыздың, яғни, жыраулар поэзиясының тарихи негіздерін сол кезең тыныс деп білеміз. Ал Бұқар жырау шығармаларында бұл жайттың кездесуін осылайша қарастырдық. Бұқар жырау – жыраулық поэзияның өкілі, дана, ақылгөй, мемлекет дәрежесіндегі ақылшы. Қазақ мемлекетінің, елінің, халқының тұтастығын, бірлігін сақтау жолында аянбай күреске түскен. Оның күресі, ерлігі Абылай ханның қасында бола жүріп, мемлекеттік маңызы бар шараларға кеңес беруіне, игілікті іске мұрындық, игі бастаманың тұсауын кесуші ретімен ерекшеленеді. Қоғамдық, мемлекет ісіне етене араласып жүргендіктен, оның толғауларында тарихи оқиғаның, өткен күн тарихының негіздері айшықталады.

Бұқар жырау поэзиясы талай заманнан келе жатқан көркем дүниелер жиынтығы болып табылады. Бұл шығармалардың көркем идеясы қай кезде болсын өзінің маңызын жоймақ емес. Жыраулар поэзиясының жанрлық болмысының толғаулардың тілдік қабатына, оның ішінде синтаксистік құрылыс түзілісіне әсері зор. Міне, осы тұрғыдан келгенде, ғылыми жұмысты екі тарауға бөліп қарау мақсаты туды.

Көркем туындының ажырамас бір сипаты мағыналық қабаттарының сол шығарма мазмұнында атқарар жүгі қомақты. Бұқар жырау поэзиясының өзіндік сипатына байланысты ондағы сөйлемдердің мағыналық реңктері де ерекше болып өрнектеледі. Толғау жанры өз кезегінде мағыналық параллелдің өрнекті келуіне айрықша ықпал жасайды. Бұл тұрғыда шарт, себеп, санамалық, салыстырма мағыналарының рөлі ерекше. Бұл олардың көркем туынды жолдарындағы синтаксистік байланыс жүйесін арттырудағы маңызын байқатады. Өздері қатыстырылған мәтіннің шағын бір бөлігінде ғана қамтылады. Жырау поэзиясының жанрлық қыры ондағы сөйлемдердің бұйрықты мәнмен келуіне көп ықпал етеді. Толғау мәтіндеріндегі бұйрықты сөйлемдер маңызды рөлге ие. Себебі бұндай сөйлемдер арқылы ондағы мазмұнның болмысы ашыла түседі. Жыраулар поэзиясындағы бұйрықты сөйлемдердің болымды түрімен қоса болымсыз мағыналы сипаттың мәні ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. – Алматы, 1931.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. том1. – Алма-Ата, 1961.
3. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976.
4. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993.
5. *Бес ғасыр жырлайды. Құраст: М.Байділданов, М.Мағауин. /Екі томдық. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1989.*

Байжуманова А.А.

«Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды қаласы, Қазқстан Республикасы

Asy_amanbaevna@mail.ru

Ғылыми жетекші: фил. ғыл. кандидаты, профессор Сембиев К.З.

ШЫЛАУ СӨЗ ТАБЫНА ҚАТЫСТЫ АЛҒАШҚЫ ТҰЖЫРЫМДАР

Аңдатпа. Мақалада жалғаулықтардың грамматикалық қызметі олардың қай сөз табына жататыны және қазірде лексикалық мағынасы болмайтыны жөнінде тіл білімінің морфология саласында ғана айтылып келеді. Кейінгі кездерде шылау сөз табының синтаксистегі байланыстырушылық қызметі жайлы азды-көпті айтылып жүргенімен, нақты жалғаулық шылаулардың синтаксистік әлеуеті жайлы жан-жақты қарастыратын, бұрын-соңды жарық көрген еңбектердегі тұжырымдардың басын қоса отырып, жаңаша көзқараста сипаттайтын зерттеу жұмысы әлі күнге жүргізілген жоқ.

Бұл сөз табы жайлы алғашқы анықтама қазақ тіл білімінің көшбасшысы саналатын А.Байтұрсынұлының ХХ ғасырдың 20 жылдарына тиесілі «Тіл тағылымы» еңбегінен белгілі. Ғалым өз еңбегінде шылау сөз табын екіге (демеу, жалғаулық) бөліп қарап, жалғаулық шылаудың талғау мәнін білдіретін семантикалық түрін (я, не, немесе) демеулікке жатқызған, сондай-ақ ғалым демеулік шылаудың анықтамасын беруде де сөйлем мен сөйлемді байланыстыратынына назар аудартады: «Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздерді» [1, 166; 195]. Сөйтіп, Я ол тұрар, я мен тұрамын. Бұл жұмыс я бітер, я бітпес. Не ол тұрар, не мен тұрармын деген сөйлемдердегі шылауды демеулік ретінде сипаттайды.

Сондай-ақ жалғаулықтарға: «Кей сөздер жалғау орнына жүреді һәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз», – деген анықтама бере отырып, менен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы деген шылауларды түгелдей жалғаулыққа жатқызады [1, 167]. Мұнан А.Байтұрсынұлының шылау сөздерге субъективті тұрғыдан келгенін аңғарамыз. Алайда шылау сөз табына берген анықтамаларындағы «екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер», «басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды» дегендері шылаудың лингвистикалық табиғатын толықтай ашып береді. Сондықтан А.Байтұрсынұлының еңбегі – құнды еңбек. Себебі мұнда шылаулардың ең негізгі грамматикалық табиғатын ашып бере алды және оларды өзге сөз таптарынан ерекшелеп, арнайы түрде топтастырып көрсетті. Сөйтіп, шылау сөз табына қатысты алғашқы пікір кейінгі зерттеу жұмыстарының жалғасуына себепші болды. Осыған байланысты қазақ тіл біліміндегі кейінгі іздену жұмыстарының, шылау жайлы сөз бола қалған жағдайда, әр кезде де оның лексикалық мағынасы болмайтыны баса айтылып отырғанын ескеруге тиіспіз.

Ғалымның пікірінен аңғарылатын және бір маңызды жайт – шылауларды жеке жұмсалмайтын, яғни басқа бір сөздердің шылауында ғана жұмсалатын, сөйтіп, демеулік қызмет атқаратын сөздер тобына жатқызатыны. Шылау сөз табының көмекшілік қызметіне назар аудартады. Ал қазіргі қазақ тіл біліміндегі көмекші сөздердің бірі – шылаулар. Шылаулар сөз таптарының бірі болғанымен, олардың сөйлемдегі қызметі арнайы қарастыруды қажет етеді. Жоғарыда аталған жұмыстар көбіне морфологиялық тұрғыдан баяндалды да, олардың синтаксисі нақтылы нысан бола қойған жоқ. Біздіңше, шылаулар қанша жерден көмекші сөздер деп танылғанымен, олардың өзін сөздердің синтаксистік қызметін түбегейлі өзгертуші деп бөлуге болады. Шылаулардың осы қасиетін ескере отырып, біз шылаулардың синтаксисі деген ұғымды қарастыра келе, оның өзін сөз тіркесіне, сөйлем мүшелеріне, сөйлем түрлеріне қарай бөле келіп, олардың синтаксистегі орнын қолда бар материалдар көлеміне қарай өзімізше сөз етпекпіз.

Қазақ тілінің грамматикасындағы ең күрделі мәселелердің бірі – көмекші сөздер. Көмекші сөздердің дербес мағынасы жағынан да үлкен айырмашылығы барлығы белгілі. А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, М.Балақаев, А.Ысқақов, Т.Қордабаев, Р.Әміров, А.Есенғалиева, Ф.Кенжебекова, Қ.Қадашева т.б. ғалымдарымыздың көмекші сөздердің негізгі мәні, шығу тарихы, түйдекті тіркес құрауы, кейде олардың синтаксисіне де аздап болса да назар аудара бастағанын көруге болады.

Жалпы, шылау сөз табының негізгі сипаттары бүгінгі күні былай көрсетіліп жүр:

1. Шылау сөздердің толық лексикалық мағынасы болмайды;

2. Контексте толық мағыналы сөздердің жетегінде қолданылып, оған әр түрлі қосымша грамматикалық мағына, рең үстейді;

3. Шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді сабақтастыра не салаластыра байланыстырады;

4. Сөйлем ішінде синтаксистік қызметіне қарай жеке сөйлем мүшесі бола алмайды;

5. Шылау сөздер түрленбейді, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды. Олар – лексикалық мағынасынан айырылу негізінде жасалған көмекші сөздер [2, 556].

Осыған ұқсас пікір белгілі тілші-ғалым А.Ысқақовтың еңбегінде де бар. Ғалым шылау сөздерде лексикалық мағынаның болмауын, олардағы алғашқы мағыналарының солғындап, өздеріне тән әуелгі дербестіктерінен айырылып, көмекші сөздер қатарына көшуімен, сайып келгенде, олардың практикалық тілде аса жиі қолданылуы арқасында туған грамматикалық абстракцияның тікелей әсер еткендігімен түсіндіре келіп, шылау сөздердің өздері тіркескен негізгі (атаушы) сөздердің мағыналарын я толықтырып, я анықтап, оларға әр қилы реңктер жамап, айқындай түсіп отыратындығын, ал шылау сөздердің тиісті тіркестерде айқындалатын осындай қосымша мағыналары олардың нақтылы лексикалық мағыналары болып есептелетіндігін айтады.

Сонымен, «шылаулар – сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің арасын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер үстеп, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер» [3, 362].

Сондықтан шылаулар өз алдына жеке-дара қолданылмай, тиісті сөз тіркестерінің белгілі бір компоненті ретінде атаушы сөздердің жетегінде жұмсалады.

Бұл көмекші сөздердің атаушы сөздермен тіркесу қабілеті бәрінде біркелкі емес. Сондай-ақ бәрінің атқаратын қызметі де бірдей емес. Мәселен, олардың бірқатары сөз бен сөздің арасындағы грамматикалық байланыстарды айқындау үшін қызмет етсе, бірсыпыра шылаулар сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланысты айқындауға дәнекер болады. Ал кейбіреулері жеке сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді анықтау, толықтау үшін я қосымша реңк беру т.б. мақсаттар үшін жұмсалады.

Шылау сөздер білдіретін осындай әр түрлі грамматикалық мағыналары мен сөйлемде атқаратын қызметіне қарай үш топқа бөлініп қарастырылуда. Олар:

Жалғаулықтар;

Септеуліктер;

Демеуліктер [2, 557].

Шылау сөздер сөйлемде объектілік-бағыттық, мезгіл-мекендік тиянақтылық, әсерлілік сияқты т.б. әр түрлі грамматикалық мағына үстеп, қосымша реңк беретін және тілдік тұлғаларды байланыстырып, қатысмық тұлғаға айналдыратын, басқаша айтқанда, грамматикалық әрі коммуникативтік мүмкіндігі орасан лексемалар тобына жатады. Олар мағыналық қызметіне қарай, жоғарыда келтіргеніміздей, демеуліктер, септеуліктер, жалғаулықтар болып үшке жіктелетіндігі белгілі. Бұлардың өзара атқаратын қызметтері әр қилы. Мәселен, жалғаулықтар грамматикалық тұрғыда сөз бен сөзді, сөз тіркестерін және сөйлем мен сөйлемді өзара байланыстырса, септеуліктер белгілі бір септік формаларындағы атауыш сөздермен тіркесіп, сөйлем мүшелерінің арасындағы бағыныңқылық, мезгілдік, мекендік, ортақтық қатынасты білдіреді, сөйтіп, септік жалғаулы сөздердің мағынасын нақтылай түседі. Ал демеуліктер болса, орын тәртібі арқылы атауыш сөздерге тіркесіп, сол сөздерге болжау, күшейту, қосыну, салыстыру, нақтылау сияқты мағыналарды үстеп, әр түрлі грамматикалық қосымша реңк береді. Ұлттық әдеби тіліміздегі шылаулардың бірқатары сөз бен сөздің арасындағы грамматикалық байланыстарды айқындау үшін, толықтыру үшін қызмет етсе, біразы сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланыстарды айқындау үшін дәнекер болады. Ал кейбіреулері жеке сөздер мен сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді нақтылау үшін, толықтыру үшін я қосымша реңк беру мақсаттарда қолданылады.

Ал біз сөз тіркестері мен сөйлемдердің арасындағы байланысты айқындау үшін дәнекер болатын жалғаулық шылаулардың синтаксистегі грамматикалық қызметін басшылыққа алып отырмыз. Олар – жалғаулық шылаулар.

Қазақ тіл білімінде жалғаулық шылауларға қатысты ғылыми еңбектер мен зерттеу жұмыстар біршама бар. Дегенмен олардың мағыналық құрамына және орын тәртібіне (позиция) қатысты даулы мәселелер де жетерлік. Мәселен, Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегінде шылауларды «қосалқылар және жалғауыштар» деп бөлгені, жалғауыштардың қазіргі жалғаулықтар екені белгілі [4, 162].

Жалғаулықтар – дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, алайда өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен грамматикалық қызметтері бар көмекші сөздер. Олардың мағыналары мен грамматикалық қызметтері өмірдегі сан алуан зат пен құбылыс аралығындағы алуан түрлі қатынастарға байланысты туып қалыптасып отырады. Осының негізінде тілімізде сөйлеу кезінде жарыққа шығып, грамматикалық қызметтері айқындалып отырылады.

Осыдан болуы керек, жалғаулықтар қазіргі қазақ тілінде өзіндік «лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді әр түрлі ыңғайда салаластыра байланыстыратын» арнаулы сөздер ретінде танылып жүр [2, 557].

Осы күнге дейінгі еңбектерде шылаулар туралы, біріншіден, таза морфологиялық зерттеу болса, екіншіден, осыған қоса барыс, жатыс, шығыс септіктерін мына шылаулар менгереді дей келе, оларды синтаксистік жағынан сөз етеді. Осыдан байқалғандай, әрине, оның грамматикалық ерекшелігінде сөз табы тұрғысынан қаралу барынша басымырақ екені айқын. Шылаулардың морфологиясымен бірге синтаксистік қасиетін де там-тұмдап сөз ете келе олар өзі қатысты сөздердің семантикасын да нақтылайды деген пікірге келіп тірейді. Осы жағын нақтылай келіп, шылаулардың синтаксисте, тіпті сөз тіркесіне қатысын, оның ішінде менгеру, байланысу формасын да сөз етеді. Осы ерекшеліктеріне сәйкес шылауларды морфологиядан гөрі синтаксисте қарау керек қой деген қорытындысын да құптау орынды болмақ. Шылауларға қатысты тағы бір мәселе – оларда лексикалық мағына бар, жоқтығы. Оларды аздап немесе жартылай лексикалық мағынасы бар, тіпті, мағынасы жоқ деп те бөлуге болатын секілді.

Бүгінгі күнгі зерттеулерде жалғаулықтардың синтаксистік қызметі барынша нақтыланып, грамматикалық әлеуеті ғылыми тұрғыда талданып жатыр. Мәселен, синхрониялық тіл біліміндегі бірді-екілі зерттеушіге тоқталатын болсақ, онда сөздерді тең дәрежеде байланыстыратын синтаксистік параллель жасауда [16, 26-30], ауызекі сөйлеу және жазба тіліміздегі бірыңғай мүшелі қайталамаларда [17, 202-205] жалғаулықтардың белсенді екені дәлелденеді.

Қалай дегенде де, жалғаулықтардың грамматикалық қызметі қазақ тілінің тарихи мен заманауи үлгісінде де орасан. Атап айтқанда, жалғаулық шылаулардың сөйлемді салаластыру қызметі, қолданылу жиілігі өз ішінен біркелкі емес, сондай-ақ сөздерді байланыстырудағы белсенділігі де түрліше. Бұл туралы азды-көпті зерттеу нәтижелері бар. Дегенмен жалғаулықтардың грамматикалық әлеуетін жеріне жеткізе зерттеу ғылыми тұрғыдан дәлелдеу әлі де келешектің еншісіне қалып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі \морфология\ . – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1970. – 140 б.
5. Төлеуов Ә. Сөз таптары. – Алматы: Мектеп, 1982. – 127 б.
6. Әбуханов Ф. Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1982. – 451 б.
7. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. –

ӨОК 82.0

Дарибай М.Т.

«Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды қаласы,

Қазақстан Республикасы

Moldird_92@mail.ru

Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУдың
қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, фил.ғыл. докторы Абдуов М.И.

ШӘКӘРІМ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ӘДЕБИ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрімнің ақын ретінде, сөз өнерінің шебері ретіндегі арналы саласы, оның өзіндік стилін айқындайтын қуаты оның эпикалық тынысынан айқын байқалады. Бұл мәселе туралы іргелі мақалаларға «Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу Орталығы» шығарған «Мәдени мұра қазіргі ғылым контекстінде» атты ұжымдық монографияда мол орын берілген.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басы адамзат қоғамына соны өзгерістер, санаға саяси-әлеуметтік, тарихи-танымдық сілкіністер әкелді. Нәтижесінің оң-солын, дұрыс-бұрысын тануға саясаткерлер, ғалымдар және суреткерлер ұмтылыс жасауда.

Тарихи және рухани сілкіністің салдары мен себебінің нәтижесінде қазақ халқы да өзінің тарихи негізді ұлттық құндылықтарын тануда, зерттеуде өзгеше құлшыныс танытты.

Соның бір парасы, кезінде тоталитарлық жүйе, саяси көзқарас салдарынан мерт болған боздақтардың есімінің қайта тіріліп, сөнгеніміздің жанып, жоғалғанымыздың табылғаны. Алыптардың қайта оралуы» [2,3-б] екені бүгінде белгілі.

Сол алып топтың ағасы, «Абайдың інісі» [3,5-б] Шәкәрім болатын. «Абайдың өз үніндей артына қалдырған ізіндей Шәкәрім туған халқымен қайта қауышты» [4,16-б]. Қазақ әдебиетінің тарихында Абайдың көркемдік дәстүрін меңгеріп, сол бағытта шығармалар жазған ақындар молынан табылады. Қазақ сөз өнерінде Хакім Абайдың өзі бас болып қалыптастырған «ақындық мектеп» тағы бар. Әдебиеттану ғылымында оның өзі әр қырынан зерттеліп «Абайтану» атты саласы да қалыптасты. Сол мектеп өкілдері ішінде дара тұрғаны да – Шәкәрім. Шәкәрім сөз өнерінде Абай дәстүрін жай ғана жалғастырушы болған жоқ, дамыта жалғастырушы болды. Абайдың ақындық мектебінің ірі өкілі ретіндегі өнері, поэзияның алуан түрі бойынша, сонымен бірге эпикалық бағытта да ерекше байқалды. Ақынның ардақты есімі мен шығармашылық мұрасын зерттеу, ақтау жөнінде құрылған комиссия шешімінде біздің пікірімізді негіздей түсетін жолдар бар: «Шәкәрім Құдайбердиев ұлы Абайдың реалистік дәстүрлерін жалғастырған, эпикалық жанрдың дамуына үлкен үлес қосқан ірі ақын және ойшыл болды» [5].

Жинақтап айтсақ, Шәкәрімнің эпикалық шығармаларының поэзиялық және прозалық тілмен жазылғандары, сондай-ақ аударма арқылы келгендері, белгілі бір сюжетке нәзірәгөйлік дәстүрмен жазғандары бар. Оның тарихи негізді поэмалары «Еңлік-Кебек», «Қалқаман-Мамыр» және «Нартайлақ-Айсұлу» болса, тарихи-әдеби дәстүр негізінде жазылған поэмасы – «Ләйлі-Мәжнүн». Ал, эпикалық сарында жазылған прозалық шығармасы – «Әділ-Мария». Эпикалық бағыттағы аудармаларының ішіндегі поэзиялық тілде жазылғандары – А. С. Пушкиннің «Дубровский» повесі және Қожа Хафиз өлеңдері. Зерттеушілердің болжамы бойынша ақынның бізге жетпеген «Дума», т.б. поэмалары болса керек... Аудармаларының прозалық бағыттағыларының жарық көрген елеулілері – Л. Н. Толстойдан аударған әңгімелері. Олар – «Асархидон-Лаэли», «Үш сауал» және «Криз патша» әңгімесін автор Л. Н. Толстойдан аудардым деп көрсеткенімен, әзірше орыс жазушысының жарық көрген жинақтарынан кезіктіре алмай отырмыз. Американың жазушысы Бичер-Стоу Гарриеттің «Том ағайдың балағаны» романын қазақ тіліне аударды деген де деректер бар. Сондай-ақ, «Күншығыстың жүз әңгімесінен» атты алты эпикалық дәстүрде жазылған шығармаларды аударуы, өзінің төл шығармалары «Мен жетпіс екі жасқа келгенше», «Шын бақыттың айнасы» және «Мәнді сөздер» атты еңбектері шын мәнінде Шәкәрімнің эпикалық қарымын байқатса керек.

Жалпы Шәкәрім есімі XX ғасырдың басында-ақ кеңінен танымал болатын. Ол жөнінде қазақтың көрнекті жазушысы, белгілі ғалым Мұхтар Мағауин: «Арнайы оқу орнын бітірмесе де, Абайдың басшылығымен және өз бетінше іздену нәтижесінде Шәкәрім сол замандағы қазақ арасындағы, қазақ қана емес, бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шығады. Түрік, араб, парсы тілдерімен қатар орыс тілін де жетік біледі, классикалық шығыс поэзиясын, орыс және Европа әдебиетінің озық үлгілерін терең түсіне оқумен шектелмей, философия мен дін тарихына қатысты еңбектерді де қадағалап отырады. Құнанбай әулетінің дәстүрі бойынша ел ішінде билік құрып көреді, бұл кезде өнер жолына біржола бет қойған, дұшпаны көбейіп, тынысы тарылған Абайға сүйеніш, демесін болады. Алайда көп ұзамай-ақ, болыстықтың бар «қызығын» басқа інілерге қалдырып, өзінің шын мұраты – сөз патшалығын жаулауға біржола бет қояды» [3,7-б]. Диссертациялық еңбек Шәкәрім шығармашылығының көркемдік және ғылыми қарымы кең аса өзекті бір арнасы эпикалық шығармаларының тарихи және әдеби негіздерін ашуға арналады.

Шәкәрім – Абайдай ұлы тұлғаның өмірдегі де, өнердегі де лайықты ізбасары, Абай идеяларын жалғастырушы. Өнер жолында ол өзге ұлт тіліндегі шығармаларды қазақша сөйлетуде де Абай дәстүрін одан әрі дамытты. Әдеби байланыс сипатын таза аударма түрінде ғана емес, нәзира дәстүрі бойынша да жалғастырды. Бұл орайда ол Физулидің «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын қайта жырлап, Пушкиннің «Дубровский» әңгімесі, «Боран» атты прозалық шығармаларын поэзияға көшірді. Яғни, өзге тілдегі шығармаларды өз мақсатына орайластырып туындыларына әдеби негіз етті. Бұл бағытты жүзеге асыруда оның берік ұстанған позициясы ұлттық болмыс пен шеберлік қырлары төңірегінде айқын көрінеді. Ақынның прозалық жанрдағы түпнұсқаны

поэзиялық жанрада қазақша сөйлетуі әлемдік әдебиеттегі ерекше құбылыс болуымен ерекшеленіп қоймай, ұлттық болмыстың асқан шеберлік, көркемдік ізденістер тарапынан көрініс табуын да айрықша атауға болады. Мұны Абай дәстүрінің Шәкәрім шығармашылығы арқылы аса кең арналы ағымға айналуы, дәстүрдің өз көкжиегін онан әрі кеңейтуі, көркемдік-эстетикалық ізденістер сипатын қанатын кеңге жаю деп білеміз. Яғни, жалпы нәзирагөйлік дәстүрді ғана емес, бір ғана Абай қалыптастырған дәстүрдің сабақтаса келіп, жаңаша тұрғыдан көрінуін де пайымдауға болады. Орыс және шығыс классиктерінің шығармаларын қазақша сөйлеткенде ондағы жекелеген жер-су атаулары мен кісі аттары болмаса, бұлардың қай-қайсысын да Шәкәрімнің төл туындыларынан ажырату қиын. Өйткені, ақындыққа қоса, ойшылдық, биік дүниетаным элементтерінің ақын қазақша жырға айналдырған туындыларда ерекше серпінмен, асқан шеберлікпен көрініс табуы Шәкәрімді ғана биіктетіп тұрған жоқ, сонымен бірге Абай дәстүрін де жаңғырған, жалғасқан сипатта көрсетіп тұр.

Жалпы алғанда әлемдегі түрлі ұлттар мен халықтарды өзара жақындастыратын, бір-біріне жақын ететін нәрсе – рухани мұра, әдебиет. Бұл мәселелердің сыры адам баласының болмысына, табиғатына байланысты көрінеді. Әлем әдебиетіндегі ең үздік мұраларға оның екінші тілдегі көріну үрдісінен көз салсақ, проза жанрындағы туындыны өзге тілде поэзиялық нұсқада сөйлету - өте сирек кездесетін құбылыс. Бұл жерде Шәкәрім қазақша жырға айналдырған туындылар жайлы негізгі айтпақ ойымыз: ұлттық болмысты жарқырата көрсетуде мақсатында ақынның поэзияға ден қоюы; туған халқына өлең жолдарының біртабан жақын екенін, болмыс, табиғатына прозадан гөрі поэзияның тән құбылыс екенін мықтап ескеруі; ұлы ақын шығармаларындағы сюжетті желілердің Шәкәрім талантына қанат бітіруі.

Осылайша дарынды суреткер әлемдік сөз өнеріндегі інжу-маржан шығармалардан нәр алып, оны ұлттық әдебиетте өрнектеп дамыта жалғастырады. Ол – қайталау емес, жаңғырту, басқаша айтсақ ренессанстық қуат беру. Шығармашылыққа негіз болар көркемдік тіректің түрлі жолдары бар. Мәселен, бір шығармалардың тарихи, этнографиялық және фольклорлық негізі болуы мүмкін. Сондай, көркем дүниенің пайда болуына ықпал етер негіз – **әдеби негіз** болып табылады. **Әдеби негіз мәселесі** әдебиеттану ғылымында өзекті мәселелердің бірі. Оның түрі, әдіс-жолдары да көп. Осы мәселені бір қырынан зерттеген ғалым Жанғара Дәдебаев «Қазіргі қазақ романының мағыналық құрылымын түзеп, оқиға желісін құрап отырған өмір құбылыстарының ерекше бір тобы бар. Ол әдеби көркем үлгілер. Қазақ әдебиетінің өткен өткен дәуірлерде жасалған ескерткіштері сол дәуірлер шындығы туралы шығармалардың ең басты материалына айналды. Тарихи өткен дәуірлерде өмір сүрген көркем және ғылыми творчество өкілдерінің қалдырған әдеби және ғылыми мұралары олардың өмірі мен дәуірі туралы жазылған бүгінгі көркем шығармалардың айрықша сипаттағы «документтік» негізі қызметін атқарып отыр.

Творчество адамдарының бейнесін жасауда жазушы үшін олардың өмірбаяндық мәліметтерінің мәні ерекше жоғары екендігіне сөз жоқ» [54, 157-6].

Ертеректе өмір сүріп, аты аңызға айналған тұлғалардың әдеби және ғылыми мұраларының шабытты шығармашылыққа негіз болатынын ғалым Хакім Абай мен данышпан Мұхтардың әдеби негіз арқылы жалғастық тапқанын осы еңбегінде терең талдап көрсетеді.

Ал, сол жалғастықтың ғасырдан-ғасырға жалғасқан көркемдік дәстүрлі түрлері болады. Соның бірі – нәзира. Басқаша айтсақ, әдебиеттегі нәзирагөйлік дәстүрі. Енді осы әдеби үрдіске берілген анықтамаға ден қояйық: «Нәзира – (араб. Назират – жауап, ұқсату мағынасында) – мұсылмандық Шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби үрдіс. Белгілі бір ақынның өзіне дейінгі классикалық шығармаға «жауап» қатуы түрінде, өнер сынасу, өлең жарыстыру мақсатында пайда болған. Жыр бәйгесіне тәуекел еткен шайыр бұрыннан мәлім шайырдан жаңаша жол іздеуге, өзі өнеге тұтып отырған дастанның тақырыбын, өлең өлшемін, көркемдеу өрімін пайдаланып, ілкі туындыдан асып кетпесе де, жетеғабыл түсетін, өзіндік бояу, реңі бар шығарма жазуға тиіс. Бұл – ежелгі өнер иесі үшін ақындық кәметелет белгісі – тін» [86, 242-6].

Бұл, әрине әдебиетте қалыптасқан, көпғасырдың дәстүрі бар әдеби тәсіл. Нәзирагөйлік Шығыс әдебиетіне кең тараған. Қазақтың өз тарихына негіздеп жазу, Шығыс дастандарының сюжетін өзінше жырлау әдеби негіздің арналары болса, қазақ даласында өзгеше сопылық поэзияның ықпалы да әдеби мектептің бір саласы дер едік. Бұл бағдарда да, Хакім Абай, және оның ізбасар інілері мен балалары да қалам тербегені қазақ әдебиеті тарихынан белгілі. Шәкәрімнің шығармашылығына әдеби негіз болған сопылық поэзия туралы Мекемтас Мырзахметұлы құнды пікір айтқан: «...Шәкәрім сопылық танымдағы дүниетанымды қабыл етпеген, бірақ сопылық танымдағы поэзияның көркемдік тәсілдерін өз өлеңдерінде шеберлікпен

пайдаланып, ол дәстүрді жаңғырта жалғастырған ойшыл ақын тұлғасын көреміз» [87, 199-б]. Шығыстанушы ғалымдар өз еңбектерінде мұсылмандық Шығыс әдебиетінің даналарын тану үшін сопылық ағымды білу керек екенін еңбектерінде айтып өтеді. Сопылық поэзия белгілі бір суреткердің шығармасына ықпалы болса, ол біздің пайымдауымызша әдеби негіздің бір көрінісі болып табылады. Сондай-ақ, әдеби негізге әдеби байланыстың да ықпалы зор. Белгілі шығыстанушы – ғалым Өтеген Күмісбаевтың осы мәселеге берген анықтамасына назар аударайық: «Әдеби байланыс-ұлттық әдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы, ықпалдастығы. Әдеби байланыс нышандары жазушының қалыптасқан әдеби дәстүрлерге табан тіреуінің нәтижесінен, сондай-ақ тамырлас әдебиеттердің арасындағы типологиялық ұқсастықтан туындайды. ...Қазақ әдебиеті тарихынан әдеби байланыстар ізін барласақ, алдымен Абай поэмалары: «Ескендір», «Масғұт», «Өзімнің әңгімесі» ойға оралады. Ораз молланың «Шахнамасы», Т. Ізтілеуовтың «Рүстем-Дастаны», Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүні», «Дубровский», «Бораны», Майлықожаның «Тотынамасы», Молда Мұсаның «Мысалдары», Мағжан Жұмабаевтың Шығыс сарындарын өзек еткен дастандары, Ахмет Байтұрсыновтың Крыловтан, Пушкиннен, Лермонтовтан, Надсоннан еркін тәржімәлаған өлеңдері – сан салалы құнарлы әдеби тоғысу куәгерлері [88, 62-63-б]

Әдеби байланыстың ерекшелігі, біріншіден тарих қойнауының тереңінен өткен ғасырлар мен дәуірлерде адамзат баласы жасаған асыл қазыналарды бүгінгі күн өнерімен жалғастыру болса, екінші жағынан ұлтаралық байланыс. Бір халықтың өнерінің інжу-маржаны аударма арқылы екінші халықтың рухани байлығына айналады. Кеңес дәуірін қанша терістесек те ұлтаралық байланыстың арқасында көптеген халықтардың шығармалары қазақ тіліне аударылды.

Көркем әдебиетте, мұсылмандық Шығыс әдебиетінде әдеби негіздің іргесін жоғарыда атаған нәзирагөйлік дәстүр қалады. Нәзирагөйліктің тарихы мен қазақ әдебиетіне келуін ғалым былай түсіндіреді: «Өзі де нәзира шарттарын сақтап, Фердауси сарындарымен мәснәуи жазған Низами дүние салғаннан кейінгі жерде (XIII) оның «Хамсасын» бағдарға алған нәзирашылдық дәстүрі қаулап өркендеп, кең өріс табады. Түркі, парсы тілдес әдебиеттерге әлденеше ғасыр өзек болады. Мысалы, Низамидің бір ғана «Ләйлі-Мәжнүн» дастанына жүзден астам нәзира жазылған. Низами дастандарының желісін қуып, нәзира туындатқан Дехлеуи, Науаи, Жәми, Физули сынды шайырлар озық тұрпаттағы өлмес мұра қалдырды. Нәзирашылық дәстүрі қазақ арасында да орныққаны белгілі. «Шахнаманың», «Ләйлі-Мәжнүннің», «Жүсіп-Зылиханың» т.б. сорабымен шығарылған кисса, дастандар – қазақ әдебиетінің үлкен бір саласы. Низами ізімен жазылған ең бір көрнекті шығарма – Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүні». Ал Абайдың ортағасырлық Шығыс дастандарынан тамыр алатын «Ескендірінде» нәзиралық үлгіден гөрі «дара сипат» басым. Төл әдебиетімізде нәзира ықпалымен дүниеге келген, алайда басқа сыңайда қалыптасқан бағыт Шәкәрімнің «Дубровскийінен», Ақылбайдың «Зұлысынан» көрініс тапқан» [86, 242-б].

Әдеби байланыс, жалпы сөз өнерінде, тіпті барлық өнер түріндегі көркемдік және эстетикалық байланыс өнердің дамып, жетілуінің негізгі факторларының бірі болып табылады. Әдеби байланыс көркемдік дәстүрдің тұтас бір жүйесі болғанымен оның да бірнеше сатысы бар. Шәкәрім соның ең биігіне, яғни даралық стилін сақтай отырып, ұлтаралық әдеби қарым-қатынастың биігінен көрінген суреткер. Мәселен, әдеби байланыстың ең қарапайым үлгісі – белгілі бір стильге еліктеу. Әрине, еліктеу көбінесе өзіндік даралық қолтаңбасы қалыптаспаған, өнерді бастаушы суреткерге тән құбылыс, Шәкәрімнің еліктеуден ерте өтіп кеткені, деген шығармашылығында Абай дәстүрін қолдану элементтері ұшырасады. Сондай-ақ, әдеби байланыстың тағы бір түрі - әсер болмақ. Әсер дегеніміз де дәстүрмен байланысты. Мәселен, фольклор немесе, ертеректе болған оқиға халық аузында кең таралып, суреткерді әсерлендіреді. Біз Шәкәрімнің эпикалық шығармалар жазуына халық арасында тараған оқиғалардың әсері күшті болған деп айта аламыз. Алайда, Шәкәрім естігеннің бәрін сол күйінде жырламаған, одан ой қорытып, жаңа түйін, жаңа шешім қабылдауды мақсат тұтқан. Халықтың көкейіндегі арман-мұңды дөп таныған. Міне, сондықтан да уақыт өтсе де Шәкәрім шығармалары көркемдік аренадан түспей, өз оқырманын тауып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мағауин М. *Ғасырлар бедері*. – Алматы: Жазушы, 1991. – 432 б.
2. Нұрғали Р. *Алып бәйтерек // Ахмет Байтұрсынов. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер*, публ. *Мақалалар және әдеби зерттеу*. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
3. Мағауин М. *Абайдың інісі // Құдайбердіұлы Шәкәрім. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар*. – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.

4. Алтысбаев Қ. Поэма және сюжет. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. –124 б.
5. Ақын Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысы. // «Социалистік Қазақстан», 1988, 14 апрель. – № 88.
6. Мәдени мұра қазіргі ғылым контексінде. Семей, «Семей полиграфия», баспасы, 2005. – 615 б.

ӘОК 808.5

Джанталиева А.
«Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды қаласы,
Қазақстан Республикасы
aikoniya_20.94@mail.ru
Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУдың
қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, фил.ғыл. докторы Абдуов М.И.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ШЕШЕНДІКТІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада шешендік өнер тектерінің академиялық түрі сөз етіледі. Оның білім алушыларға қажетті дәріс, тезистер түрлерінің қыр-сыры баяндалады.

Дәріс оқу – академиялық шешендіктің ең негізгі күре тамыр түріне жатады. Тіл – сөйлеудің материалы. Жоғары оқу орындарындағы қызметте ол басты орында. Алқалы топтың алдында дәріс оқу ұзақ дайындықты, сарғайып сарыла зерттеуді қажет ететіні даусыз. Оның үстіне шешендік шеберлік құралдарымен қаруланбай дәріс оқу еш мүмкін емес.

Дәріс оқу өнері туралы ғалым С.Негимов былайша толғанады: “Жоғары оқу орындарында оқылатын лекция толық курстың бір бөлімі және ол алдыңғы өткен лекцияның заңды жалғасы, ол алда болатын лекцияның рухын, арқау-желісін еске салады. Аудиторияда бірыңғай шәкірттер, бұрыннан таныс сыралғы ұстаз лекция оқиды. Студент-шәкірттердің алдында екі түрлі мақсат бар. Біріншісі, интеллектуалдық (білі алу). Екіншісі, моральдық (алдағы сынақ-емтихан сессиясында аталмыш пәнді ойдағыдай тапсыру)... Басты нысана – тыңдаушының дүниетанымын тереңдету, философиялық-эстетикалық көзқарасын қалыптастыру, қиял өрісін, ұғым-түсінігін кеңейту, пайым-парасатын, ақыл-ойын жетілдіру, ұстамдылық, мейірімділік, әділдік, батылдық қасиеттер дарыту, тіл ұстарту, білім беру. Сөйтіп тыңдаушылардың сезімін билейді әрі иландырады”. [1, 108-109].

Дәріскердің сыртқы түр мәдениеті жөніндегі С.Негимовтің келелі де келісті ақыл-кеңесін де жас оқытушылар үнемі негізге алса құба-құп. Оқытушының сұңғыла ойына, терең ақылына, телегей біліміне, көрегендік-білгірлігіне, судан тұнық сөзіне, сыбызғының даусындай сазды немесе сұңқардың даусындай үніне қоса, келісімді келбеті, сымға тартқандай тіп-тік сұлу тұлғасы, сыртқы түр мәдениеті келісті болса нұр үстіне нұр. Оқытушының сыртқы сымбат-пішіні жайында ғалым былайша топшылайды: “Жүру, тұру мәнері. Сөйлеуге қолайлы жерге жайғасқан ба? Қымтырылмай саспай тұр ма? Топ алдында қобалжымай нық сеніммен шыға ма? Нанымды, мейірімді лебізбен сөйлей ме? Өң-әлпеті келісті ме? Айбындылық, сымбаттылық сұңқарлық көріністері бар ма? Тұнжырамай ма? Сіресіп қалатын қылықтары бар ма? Сөзі баршасына ортақ па? Тыңдаушылар зейінін ескере ме? Тыңдаушыларға назар аудара ма? Қарым-қатынасы қалай? Болмысымен тұтас беріліп сөйлей ме? Екі ойлы, бір нәрсеге алаң емес пе? [1, 108-109].

Қалып күйі. Еңсесін ширақ ұстай ма? Тырысқандық сезіле ме? Ыңғайсыздана ма? Аяғы дұрыс тұр ма? Бүкірейе ме? Қолдарын сәнді ұстай ала ма? Басты түзу ұстай ма? Мойны дұрыс бұрыла ма? Қимыл-әрекеті жеткілікті ме? Қозғалысында сырбаздық сезіле ме? Мақсатсыз қозғалыстары бар ма? Өлімсіреп сүміреймей ме? Өзіндік қасиеттері, ерекшеліктері айқын көрініс бере ме?

Білім алушылардың қақ алдында тарануға, шекпеніңіздің түймелерін ағытуға, галстугіңізді түзетуге (алдын ала істеу керек) мүлде болмайды. Дұрыс, оңтайлы жерге жайғаспай сөз бастауға тағы болмайды. Аяғыңызға, қолыңызға сүзіліп қарамаңыз, бірден қағазыңызға төнбеңіз. Әуелі тыңдаушыларға ілтипат көрсетіп, сөз бастаңыз. Мәселен: “Құрметті студенттер”, “Ханымдар мен мырзалар”, “Жігіттер мен бегімдер”, т.с.с.”.

Айнаның алдында дауыстап сөйлеп, өзіңізді сынаңыз. Бет-жүзіңізді бақылап тексеріңіз. Маңдайың бен қасыңыз қалай құбылатынын, қандай өзгерістерге ие болатынын байқаңыз. Логикалық, психологиялық паузаларға жіктеп сөлей аласыз ба? Сөйлеген кезде салмақты, ойлы, бірде ойнақы, салтанатты, біресе сыпайы, биязы, жұмсақ, кейде буырқанған қалыпқа ауысып отырса, тыңдаушылардың да көңіл-күйі көтеріңкі болады.

„Шешендік“, „шеберлік“, „оқытушының болмысы“. Осы үш ұғым бір-бірімен біте қайнасқан. Адамның болмысы деген оның жалынды сезімі, жарқыраған жаздай көңілі, айдын көлдей ақылы.

Заманның ағымына қарай, жоғары мектеп оқытушысының еңбегі көп қырлана, күрделене, жауаптылығы жыл өткен сайын арта түсуде. Қазіргі күнгі ғылым мен техниканың барынша қарқынды дамыған уақытында, мамандарды даярлаудың талабы да толассыз өсу үстінде. Әсіресе, бұл жағдай, келешек мамандардың шығармашылық еп-дағдыларын қалыптастыруға тікелей қатысы бар десек, артық айтпаймыз.

Аудитория мінбесіне көтерілген әрбір оқытушыны білім алушыларды немен, қалайша қызықтыра алам деген мәселелер мазалауы тиіс. Тыңдаушы өзінің алған біліміне болашақта қажетіне жарарлық нық сенімді болуы керек. Осы мәселе түйіні оң шешілсе, сабаққа қатысу үлгірім кілтпаны да өзді-өзінен шешілері сөзсіз. «Оқыту мен тәрбие ісі – дейді бұл тұрғыда ғалым В.Здоровый – жұмыстың көп қырлары дәріспен шешілмесе де, бәрінің бастау алар көзі осында жатыр. Күнделікті көріп жүргеніміздей, тыңдаушы тарапынан оқытушының білімдарлығына күмән тумау керек. Білімдарлығы қаншалық, тыңдаушылар да білім нәрін сонша ала алады. Өз пәніне қызықпайынша тыңдаушыларды қызықтыра алмайсың» [2, 118].

Ендеше оқытушы әрі дәріскер, әрі маман-ғалым, әрі тәрбиеші-тәлімгер болғаны жөн. Бір сөзбен айтқанда, дәріскер болуы үшін қандай талап-тілектердің барын ашып алмайынша, педагогикалық шеберлікті меңгермейтінің анық. Ол үшін жас оқытушыға мынадай бір ыңғайдағы кеңестер мен ұсынымдарды басшылыққа алуы қажет деп білеміз.

1. Дәрістің кіріспе бөліміне басты назарды салғаның дұрыс, білім алушының пәнге «кірісе» алмай қалып жүрмесін.

2. Басқа пәндердің дәрежесін төмендетпей, өз пәніңді сыйлатуға тырыс.

3. Аудиторияға алғаш кіргеніңнен бастап, тым қатал не, тым кең пейіл болмауды ойла, дұрысы - өзіңнің табиғи шынайы қалпыңда қалғаның дұрыс.

4. Алғашқыдан тыңдаушыларың курс жүйелілігін ұғатын болсын, суырыпсалмалық импровизацияны тек мысалдар келтіргенде, қойылар сұрақтарға өтімді жауап, уәждер қайтарған кезде қолданатын бол.

5. Дауыс ырғағын бір қалыпты баяулатпай да, жеделдетпей де оқы не сөйле. Өйткені біріншісінде, тыңдаушың жалығады, екіншісінде, жетегіне өзің ілесе алмай қалуың мүмкін.

6. Өз дәрісіңді шамадан тыс асыра бағаламауға тырыс, келешекте дәріске немқұрайлы қарап, дайындығың осал түсуі кәдік.

7. Өзің кешікпей кел, кешігіп келген тыңдаушыларды аудиторияға кіргізбеген ләзім болады. Әйтпесе аудиторияда тәртіптің қиюы қашады.

8. Өз пәніңді сыйламасаң, тыңдаушы өзіңді құрмет тұтпауы әдбен мүмкін екенін еске тұт.

9. Алғашқы дәрістен бастап конспектілеудің пайдасын, ертеңгі сынақ пен емтиханды үздік тапсыруға кепіл болатының құлақтарына құйып отырған абзал.

10. Конспектіні бас көтермей оқыма, ақылгөйсiме, аудиториямен ақылдас, әңгімелесу стилін қолданғаның жөн.

11. Айтар негізгі ойың сөз тасқынының тасасында қалмасын.

12. Қызыға баянда, жалған, жадагөй пафостан ада бол.

13. Өз конспектіңе қарауың – тыңдаушылар конспектінің жүйелілігін сақтау үшін қажет екенін олар ұғынсын.

14. Тыңдаушыны емтиханмен қорқытпа, ол өзіңнің кәсіби шеберлік тұрғыдағы дәрменсіздігіңді айғақтайды.

15. Тыңдаушының көңіл-күйін аулама, олар өзіңнің көңіл-күйіңе қарасын.

16. Оқу процесіне тыңдаушылар да ортақ екенін байқат. Сауал қойып, пікірін сұра, жауаптарын талдауға ерінбе.

Тезистер. «Тезис» сөзінің мағынасы: қандай да бір идеяны, сол сияқты дәріс, баяндама, шығармалардың негізгі ойларын қысқа беретін ереже. Логика оқулықтарында тезис триаданың дәлелдемесінің компоненті ретінде баяндалады, яғни тезис – дәйектеме – тезис пен дәйектеме арасындағы логикалық дұрыс байланыс.

Алайда ғылыми мәтінде иерархия, бағыныңқы қатысты өзара байланыстағы ережелердің кейбір жиынтықтары айқындалады. Басқаша айтқанда, тезистермен қатар тезисшелер де бар. Мұндай негізгі ойлардың бірізділігі олардың негіздеуінсіз-ақ ғылыми шығарманың тезистік құрылымын құрайды.

Тезис болашақ шығарманың «қаңқасы» ретінде қызмет атқарады немесе жинақталушы мәтіннен «алынуы» мүмкін. Бұл мәселе бойынша әдебиеттерде айырмашылықтары шартты түрдегі тезистердің мынадай түрлерін анықтайды: *негізгі, қарапайым, күрделі*. Мұның барлығы да тезистеу кезінде өзіңіздің алға қойған міндеттеріңізге байланысты болады.

Бұл жанрдың академиялық жазуда қалай құрылатынын түсіну үшін, беделді автордың үлгілі шығармасын талдауға алуға болады. Мәселен, орта мектепті бітірген әрқайсымызға мейлінше таныс тақырыптағы академик Л.В.Щербаның шағын тезистерін алып көрелік.

«Жалпы білім беру мектептеріндегі тіл және әдебиет пәні бойынша оқулықтар мен оқу құралдарының жүйесі» баяндамасының тезисі:

1. Мектепте тілі және әдебиетін оқытуда келесі алғы шарттарды ажырата білу керек:

а) жазба әдеби тілді меңгеруді үйрету;

б) ауызша әдеби тілді меңгеруді үйрету;

в) сөйлеу тілін және оның ішінде ескертулерді тарихи тұрғыда реттейтін ережелерді меңгерту;

г) әр түрлі стильдегі мәтіндерді түсініп оқуға үйрету;

д) жалпы оқу дағдысы мен оқуға бейімділікке ұмтылдыру;

е) моральдық-саяси тәрбие;

ж) әдебиет тарихының элементтерін меңгерту.

2. Жазба әдеби тілді игеру грамматиканы, әдеби сөйлеу тілін, сәйкес жазбаша жаттығуларды меңгеру арқылы жүзеге асырылады.

3. Ауызша әдеби тілді игеру ауызша мазмұндауға жаттықтыру жолы арқылы жазба әдеби тілді меңгерген жағдайда орындалады. Ол мектептің барлық сабақтарында, соның ішінде, ең алдымен орыс тілі және тарих сабақтарында орындалуы тиіс (орындалмауы мүмкін емес).

4. Сөйлеу тілі ережелерін түсіну грамматиканы меңгеру арқылы жүзеге асады.

5. Түрлі стильдердегі күрделі мәтіндерді түсіну біліктілігі түрлі әдеби үлгілерді жан-жақты (тілдік және әдеби) талдау (мұғалім басшылығымен) және сөз теориясының элементтерін игеру негізінде меңгеріледі.

6. Оқу дағдысы мен оқуға бейімділік міндетті және еркін сыныптан тыс оқуды ұйымдастыру арқылы құрылады.

7. Моральдық-саяси тәрбие сыныптағы, сол сияқты сыныптан тыс оқу материалы негізінде орындалып, барлық оқытуға енгізілуі керек (П.П.Балталон «Тәрбиелік оқу»)

8. Әдебиет тарихы элементтерін меңгеру соңғы сыныпта міндетті сыныптан тыс оқу материалы бойынша әдебиет үлгілері мен әңгімелесулерін талдау кезінде жүргізіледі.

9. Жазба әдеби тілді белсенді меңгеруді жүзеге асыру үшін 1-ден 7-ге дейінгі сынып оқулықтарының өзара сабақтастығы қажет. Мұнда жан-жақты талдау мен жаттауға мүмкіндік тудыратын бейтарап стильдегі әдеби проза үлгілері болғаны абзал.

Осы және басқа да үлгілерде бірте-бірте әрі үздіксіз кеңейтілетін әрі тереңдетілетін 1-ден 7-сыныпқа дейінгі грамматикалық мәліметтер табылуы қажет. Қажет жағдайда бұл мәліметтер қосымша материалдың үлгі болатын әдеби фразаларында да ескеріледі (бейтарап стильде болуы міндетті).

10. Оқытудың алғашқы жылдарына арналған кітаптар мазмұны оқуға жаттықтыратын қызықты, үлгілі материалдарды және география, тарих, жаратылыстану бойынша әңгімелесуге әрі оқуға арналған материалды қамтуы қажет.

11. Неғұрлым күрделі мәтіндерді оқу дағдысын дамыту үшін 4-тен 10-сыныпқа дейін әртүрлі стиль мен кезеңдегі проза мен поэзияның үзінділері жүйелі таңдалынып, сыныпта түсініп оқу жағдайы қамтылуы керек. Онда сөз теориясы туралы қысқаша мәлімет, сол сияқты жазбаша жаттығулар үшін тапсырмалар берілуі керек.

12. Бұл оқу құралдарынан басқа, әрбір оқушы 4-5-сыныптардан бастап, біріншіден, қысқаша сөз теориясын ұсынған орыс тілінің жүйелі грамматикасымен (жаттығуларсыз, бірақ үлгіге мысалдар берілген), екіншіден, кішігірім түсіндірмелі сөздікпен қамтамасыз етілуі қажет.

13. Оқушының қолында 8-сыныптан бастап тек жүйелі түрде 10-сыныпта ғана оқылатын орыс әдебиетінің тарихы туралы шағын оқулық болғаны жөн.

14. Әр сыныптың кітапханасына әртүрлі жас ерекшелігіне орайластырылған тыныс белгілері мен орфографиялық жаттығулар жинағының бірнеше даналары енгізілуі керек. Олар тыныс белгілері мен орфографияға қатысты білімдеріне сенімі аз оқушылардың өзіндік жұмысына арналады. Бұл жинақтардағы жаттығу материалдары тілдік пән бойынша толыққан және даусыз болуы керек.

Әуелі бұл ғылыми шығарманың атауына назар аударайық. Біріншіден, бұл қашанда тілді мектеп қабырғасында оқытудағы өзекті мәселе. Екіншіден, бұл тақырып әрқашан тезистің атауында көрсетілгендей, тек жүйелі, кешенді түрде шешілуі керек. Баяндамашылардың тақырыбы дәл және нақты айтылады.

Композициялық тұрғыдан алғанда мәтін қатаң тәртіпте құрылады. 1 тармақшада тезистердің сәйкес тармақшаларында (а) – 2 т; б) – 3 т; в) – 4 т., т.с.с.) жалғаса іске асырылатын алдағы шығарманың жоспары белгіленеді. Бұл тармақ баяндама тақырыбына өзіндік кіріспе ретінде қолданылады.

Әрбір тезис еш дәлелдемесіз және суретсіз жалпы бекіту сияқты беріледі. Мәтін де ішкі тұтастығын тезистермен сақтай отырып ұсынылады.

Қорытындылай айтқанда, әрбір ой қысқа-нұсқа беріледі, қарапайым әрі айқын берілісінің арқасында түсінуге жеңіл болады. Негізінен бұл авторға мәтінді ғылымилығынан ажыратпайтындай күрделі дүниелер жайында айтуға да болады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Негимов С. *Шешендік өнер.* – Алматы, 1997.
2. Серімов Е. *Сот шешендігі. Қарағанды «Болашақ- Баспа».* – 2006. – 218 бет.

ӘОК 81'367

Дымбаева Г.К.
«Bolashaq» академиясы
магистранты, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
dymbaeva@list.ru

Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ қазақ тіл білімі кафедрасының доценті,
фил.ғыл. кандидаты Кенжеғалиев С.А.

ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДІҢ БАЙЛАНЫСУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ тілі синтаксисі функционалдық бағытта көп аспектілі ғылым ретінде даму үстінде. Ал бұл күндері грамматика саласында қарастырылып келе жатқан еңбектерде жалпы құрмалас сөйлемнің түрлері туралы мәселелер болмаса, оның белгілі бір форма арқылы ғана жасалатын арнайы түріне нақты тоқталатын, сондай-ақ сабақтас құрмалас сөйлемдердегі үнемдеу құбылысы сол қалпы қарастырылмай келеді.

Құрмалас сөйлем – синтаксистің үлкен, арналы саласы. Бұл сала ішінара салалас және сабақтас сөйлемдерден құралып, көптеген синтаксистік категорияларды қамтып жатыр. Осыған байланысты құрмалас сөйлемдер жүйесі, оның ішінде салалас пен сабақтас құрмалас сөйлемдердің айырым белгілері сараланбай, тіпті сабақтас сөйлем мен жай сөйлемнің аралығында көптеген даулы мәселелер туындап, ширатыла келе өз шешімін тапқандай болды. Бірнеше жылдар бойына бірқатар ғалымдардың тынбай зерттеу жұмыстарын жүргізуі нәтижесінде сол уақыттарда баспасөз беттерінде де бір-біріне қарама-қайшы пікірлерге толы мақалалардың жарияланып тұрғандығы бізге осы ғылым жайында жазылған еңбектерден белгілі.

Құрмалас сөйлемдерді талдауда кездесетін қиындықтар туралы сөз еткенде, ойға ең бірінші сабақтас құрмалас сөйлем табиғатының оралуын да заңды дей аламыз. Оның өзіндік мәні де бар. Өйткені үлкен дау туғызып, маңайына мәселелерді көптеп шоғырландырумен келе жатқан да – осы сабақтас құрмаластар. Жоғарыда келтіргеніміздей, мұндай сөйлемдер жай сөйлемдермен біте қайнасып кеткендей қатар танылғандықтан, оның бағыныңқы компонентінде жеке сөйлемдік қасиет бар ма, болса, негізгі белгісі қандай болуы керек деген тәрізді сұраулар көптеп етек алды да, синтаксистің түйіні шешілмеген саласы ретінде

ғылымнан жауап тілеп, жұмбақ қалпында жатуымен өзіне зерттеушілердің назарын аудартумен келді. Рас, алғашқы зерттеулерде кейбір жай сөйлемдер құрмалас деп танылып, осы саладағы еңбектерге енгізіліп те жүрілді. Сондай-ақ сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компонентінің өз алдына дербес сөйлемдік қасиетінен гөрі, басыңқы компоненті айқындауыш мүше – сөйлем мүшесіне сәйкес қасиеті үстемірек, сондықтан оны жеке сөйлем ретінде қарастыруға келіңкіремейтіндей деген сияқты күмәнді көзқарастар да кезегі келгенде үнемі бой көрсетіп отырғаны мәлім. Кейініректе мұндай тиянақсыздау ой-пікірлер бәсеңси келе өз арнасын тапқандай болды.

Өйткені сабақтас сөйлемдерді жай сөйлемдерден ажырату үшін әр компонентінде өзіндік дербес бастауышы болуы керектігі ең басты критерий ретінде алғашқы орынға қойылған болатын. Осы тұжырымға келу, беку жолында да есепсіз еңбек етілгені, оның көптеген қарсылықтарға кез болып, кей жағдайда қолдау таппай қалған сәттерінің болғаны ғылымдағы түрліше көзқарастардан аян. Кез келген табыстың ғылымда жаңалық болып бірден орнай салмайтыны сияқты, бұл – синтаксис саласы үшін де аса таңсық емес жайт.

Сабақтас құрмаластың сан қилы ерекшеліктеріне байланысты зерттелу тарихындағы қым-қиғаш іздеріне қарап отырып, бүгінгі күнде де түбегейлі айқындала қоймаған тұстарын байқауға болатындай. Көптеген белгілі лингвист-ғалымдар осы бағыттағы түрліше тұжырымдарды бір жүйеге келтіруге барын салғанымен, мәселе соңына түбегейлі нүкте қойылды деуге келмейтіндей. Дегенмен аталмыш тақырыптағы орасан еңбектері бойынша әрқайсысының алатын орны өзінше бір-бір төбе. Осынау ғалымдардың еңбектері шытырман қайшылықтарға толы болғанымен, негізгі бағыттары мен мақсат-мүдделері бір арнада тоғысып жатады. Бәріне де негіз болып, жол сілтеуші – қазақ тіл білімінің көшбасшысы, яғни құрмалас сөйлемдер табиғатын тұңғыш зерттеп, сарапқа салған ғалым А.Байтұрсынұвтың еңбегі. Кейінгі жас ізденушілер тарапынан біз де осыны негізге ала отырып, шартты рай тұлғалы сабақтас сөйлемдердің грамматикалық-стистикалық табиғатына үңілеміз.

Синтаксис ғылымының басқа да салалары сияқты құрмалас сөйлем синтаксисінің де зерттейтін өзіндік күрделі объектісі бар. Адам сөйлегенде бір-біріне байланыссыз жеке сөйлемдерді ғана айтпайды, оның сөйлеуі бір-біріне жалғасып, өзара ұштасып жататын сөйлемдер тізбегі түрінде болады. Тізбек құрамындағы сөйлемдердің бір-бірімен жалғасуында қалыптасқан мағыналық және структуралық заңдылықтар бар. Құрмалас сөйлем синтаксисінің міндеті – сол заңдылықты ашып-айқындау.

Басқаша айтқанда, құрмалас сөйлем синтаксисінің міндеті – жеке ойды білдіретін жай сөйлемдердің өзара ұласып, күрделі бір сөйлемге айналуы сол арқылы бір ойды екінші ойға жалғастырып, күрделі бір ойды білдірудің жолдарын, амал-тәсілдерін зерттеу. Бұл жағынан алғанда, құрмалас сөйлем синтаксисінің жай сөйлем синтаксисінен елеулі өзгешелігі бар: жай сөйлем синтаксисі, негізінде, жеке ұғымды білдіретін сөздердің өзара тіркесіп, сөйлем болу жолдарын тексерсе, құрмалас сөйлем синтаксисі жеке ойды білдіретін сөйлемдердің бір-бірімен ұласып, құрмалас сөйлем болу жолдарын, құрмалас сөйлемнің өзіндік сипаттары мен түрлерін тексереді. Сөйтіп, бірінің объектісі – ұғымдар тіркесі болса, екіншісінің объектісі – ойлар тіркесі, яғни сөйлемдер тіркесі. Сөйлемнің бұл екі түрінің әрқайсысы өз мүшелерінің бір-бірімен байланысу жолдарын, амал-тәсілдерін зерттейді [20, 28 б.].

Құрмалас сөйлем синтаксисі жай сөйлемдердің өзара бірігіп, күрделі ойды білдіретін бір сөйлем, яғни құрмалас сөйлем болуын зерттеумен ғана тынбайды, сонымен бірге бірнеше сөйлемдер тіркесінен құралатын синтаксистік күрделі бірлікті де қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, құрмалас сөйлем синтаксисінің объектісін құрмалас сөйлем, синтаксистік күрделі бірлік деп екі топқа бөлуге болады.

Қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлемнің кем дегенде екі жай сөйлемнен құралатынын, күрделі ойды білдіретінін ешбір ғалым бекер демейді. Құрмалас сөйлем дегеніміз не? деген сұрауға берген жауаптарында олардың барлығы да бұл екі белгіні негіз етіп алады. Бірақ құрмалас сөйлем компоненттеріне қандай тіркес жатады, оған қойылатын басты критерий не? деген сұрауға келгенде, қазақ лингвистері арасында соңғы уақытқа дейін бірауыздылық болмай келді.

«Тіл құралы» деген атпен 1925 жылы қазақ тілінде шыққан А.Байтұрсынұвтың оқулығында: «Қазақ тілі сөйлемдері арасында екі түрлі жақындық болады: оның бірі – ішкі мағына жақындығы да, екіншісі – сыртқы қисын жақындығы» дегенді айта келіп, жай сөйлемдер бір-бірімен бірігіп, бір құрмалас сөйлем болу үшін олардың арасында осы екі

жақындықтың, ішкі мағына жақындығы мен сыртқы қисын жақындығының болуын керек делінген. Басқаша атқанда, құрмалас сөйлем компоненттері бір-бірімен екіжақты әрі мағыналық, әрі тұлғалық байланыста болады делінген [19, 245 б.]. Бұл – құрмалас сөйлемнің синтаксисіне байланысты қазақ тілінде айтылған алғашқы пікір еді, бірақ соған қарамастан компоненттер арасындағы бірлікті, байланысты дұрыс көрсеткен. Құрмалас сөйлемнің құрамына енетін жай сөйлемдер арасында осы атылған екі түрлі байланыстың екеуі де болатынын құрмалас сөйлем синтаксисін кейініректе зерттеген ғалымдардың қай-қайсысы болсын жоққа шығармайды. Бірақ А.Байтұрсынұлы оқулығында компоненттері арасында болатын тұлғалық байланыстың қандай тәсілдер арқылы көрінетіні, компоненттер құрамында негізгі мүшелердің болу қажеттігі туралы ештеме айтылмаған.

Сол сияқты аталған оқулықта салалас пен сабақтас құрмалас сөйлемнің бір-бірінен өзгешелігін де сөз еткен. Онда компоненттері өзара тең түрде байланысса, салалас болады да, тең емес бірінен-бірі кем болып байланысса, сабақтас болады дегеннен басқа құрмалас сөйлемнің бұл екі түрін бір-бірінен ажырататын басқа белгілер айтылмаған. «Тең» байланыс, «кем» байланыс дегендерді қалай түсінуге болатындығы да толық ашылмаған. Мүмкін, оларды айтуды сол кездегі оқу бағдарламасы талап етпеген де шығар. Оның үстіне бұл анықтаманың қазақ тілінде айтылған алғашқы пікір екенін де ұмытпаған жөн.

Құрмалас сөйлем жөніндегі бұл пікірлер отызыншы жылдар ішіне дейін өзгеріссіз қайталанып келді.

Профессор Қ.Жұбанов құрмалас сөйлем болу үшін ең негізгі белгі, критерий - әр компонент құрамында бастауыш, баяндауыш боларлық сөздер қажет деп есептеді. Ол былай деп жазады: «Сөйлемнің бір мүшесі тек жайылма болып қоймай, өзі бір сөйлем болып айтылса, өзін сөгіп алып ішін ақтарғанда бір бастауыш, бір баяндауыш болып шықса, ондай сөйлемді күрделі сөйлем [20, 17 б.] дейміз.

Мысалы: Ақылы көп бала жақсы оқиды: «Бұл мысалды автор екі сөйлемнен құралған күрделі сөйлем оның бірінші сөйлемі – ақылы көп». Бұл екі сөз қосылып бір сөйлем болады да, сол сөйлем үтірімен барып, бала деген бастауышқа анықтауыш болады», - дейді.

Қ.Жұбанов құрмалас сөйлем компоненттері арасында интонацияның болу-болмауына мән бермейді. Өйткені бұл ғалым құрмалас сөйлем компонентін сөйлемнің жайылма мүшесінің бір түрі деп санайды. Сондықтан да кейініректе үйірлі мүше деген атқа ие болған тіркестердің барлығы да Қ.Жұбанов еңбегінде құрмаластың компоненті деп есептелген.

Құрмалас сөйлем компонентін айқындауда С.Жиенбаев та, негізінде, Қ.Жұбанов бағытын ұстаған. Бірақ ол үйірлі мүшелерді «баз-баяғы бағыныңқы сөйлем» дей отыра, өзіндік интонациясы болмағандықтан, үйірлі мүшелі сөйлемдерді үйірлі мүшелі сабақтас деп атайды. Бірақ құрамалас сөйлемге қойылатын критерийді бұл кісі да ашық-айқын тармақтап талдамайды.

Құрмалас сөйлем компоненттерінің дербес айтылатын жай сөйлемдерін елеулі, түбірлі өзгешеліктері де бар. Ең алдымен, құрмалас сөйлем компоненттерінде жай сөйлемге тән дербестік жоқ, олар құрмалас деп аталатын бір бүтін сөйлемнің жеке бөлшегі ғана. Бүтіннің бір бөлшегі болғандықтан құрмалас сөйлем компоненттерінде мағыналық та, интонациялық та, кейбіреулерінде формалық та тиянақтылық болмайды. Ондай тиянақтылық мәнге құрмалас құрамындағы барлық компоненттер біріккен жағдайда ғана ие болады. Өйткені құрмалас сөйлем дегеніміз кез келген жай сөйлемдері кездейсоқ тіркесе салған тобы емес, оның компоненттері бір-бірімен органикалық байланыста, берік бірлікте тұрады [25, 532 б.]. Және біріне-бірі бағынышты, өзара шарттас болып келетін мағыналық күрделі бір бүтін болып есептеледі. Егер компоненттердің бірлігі бұзылса, олар өздерінің бірлікте тұрғандағы мәндерін жояды. Мысалы: Балапандар қанаттанғанша, дәуіт те қанаттанады (С.Мұқанов) деген құрмалас сөйлем осы тұрған қалпында екі бөлшектен құралған бір бүтін. Оның бір жартысы балапандар қанаттанғанша болса, екіншісі дәуіттің де қанаттанатындығы. Бұл екі жартының бірігіп бір бүтін болғанда білдіретін мағынасы олардың жеке-жеке тұрғандарындағы мағыналарындай балапандарың немесе дәуіттің қанаттанатындығы жайында емес, солардың қанаттануларының бір мезгілдің ішінде болатындығы жайында. Ал бұл екі компоненттің бірлігі бұзылатын болса, осы негізгі мағына жойылады. Сонымен бірге, әр компоненттің формалық және интонациялық ерекшеліктері де өзгереді. Дәл осы жөнінде профессор В.А.Богородицкийдің «Орыс тілінің жалпы курсы» деген еңбегінде айтқан мына пікірі өте орынды. Ол кісі құрмалас сөйлем компоненттерінің өзара байланысы бір бүтін екендіктерін айта келі, сөздің морфологиялық бөлшектерінің сөзден тысқары өмір сүре алмайтыны, тек сөзбен бірге ғана қолданылатыны

сияқты, құрмалас сөйлемнің бөлшектерінде де дербестік болмайды, олар өзара бірлесіп барып бір бүтін болып тұрады дейді. Бұл пікірмен В.Виноградовтың да құрмалас сөйлемге берген анықтамасы үндес келеді. «Құрмалас деп, сыртқы формалды грамматикалық құрылысы жағынан дербес жай сөйлемдерге сәл ұқсастығы бар бөлшектерден құралып, интонациялық және мағыналық жақтан бір бүтін болып тұратын сөйлемдерді айтады» [6, 55 б.].

Құрмалас сөйлем компоненттерінің осы айтылған ерекшеліктеріне, қарап, орыс тілінің кейбір мамандары құрмалас сөйлем компоненттерін сөйлем компоненттерін сөйлем деп атамай, басқаша айту жағын қарастыру керектігін айтады. Бірақ әңгіменің түйіні оны қалай атауда емес, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем компоненттері арасындағы бірлік пен өзгешелікті ашуда.

Құрмалас сөйлемнің өзіндік сипатына байланысты айтылатын тағы бір жайт – құрмалас сөйлем мен жай сөйлемдердің функциялары туралы. Атқаратын қоғамдық қызметі жағынан жай сөйлем мен құрмалас сөйлем бір: екеуі де (рас, бірі жалаң бір ойды, екіншісі жеке ойдан құралған күрделі ойды білдіреді) ойды жарыққа шығару, оны басқаларға білдіру, сол арқылы қоғам мүшелерінің өзара түсінісу қызметін атқарады. Сөйлемнің бұл екі түрінің бір-бірінен өзгешеліктері олардың сыртқы құрылыстары мен ішкі мазмұндарында.

Құрамы жағынан алғанда жай сөйлем – жеке мүшелерден (сөздерден) құралады да, құрмалас – сөйлемдерден құралады, басқаша айтқанда, жай сөйлем жеке сөздерге ғана (мүшелерге) жіктеле алатын болса, құрмалас сөйлем жеке сөздерді (мүшелерді) өз ішіне алатын сөйлемдерге жіктеледі. Сөйтіп, бірінің мүшесі – сөз, екіншісінің мүшесі – сөйлем. Жай сөйлемде бір ғана предикаттық орталық болса, құрмалас сөйлемде кем дегенде екеу болады. Бұл – жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің бір-бірінен құрылысы, құрамы жағынан өзгешеліктері, ал бұл екі категорияның бір-бірінен мағыналық өзгешелігі – олардың бірінің (жай сөйлемнің) жеке бір ғана ойды білдіріп, екіншісінің (құрмаластың) күрделі ойды білдіруінде.

Осы айтылған структуралық және мағыналық сипаттары жағынан алғанда, құрмалас сөйлемге екі немесе одан да көп жай сөйлемдерден құралып, күрделі бір ғана ойды білдіретін, интонациялық жағынан бір бүтін болып тұратын сөйлемдер жатады.

Құрмалас сөйлем компоненттерінің осы айтылған ерекшеліктеріне, қарап, орыс тілінің кейбір мамандары құрмалас сөйлем компоненттерін сөйлем компоненттерін сөйлем деп атамай, басқаша айту жағын қарастыру керектігін айтады. Бірақ әңгіменің түйіні оны қалай атауда емес, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем компоненттері арасындағы бірлік пен өзгешелікті ашуда.

Құрмалас сөйлемнің өзіндік сипатына байланысты айтылатын тағы бір жайт – құрмалас сөйлем мен жай сөйлемдердің функциялары туралы. Атқаратын қоғамдық қызметі жағынан жай сөйлем мен құрмалас сөйлем бір: екеуі де (рас, бірі жалаң бір ойды, екіншісі жеке ойдан құралған күрделі ойды білдіреді) ойды жарыққа шығару, оны басқаларға білдіру, сол арқылы қоғам мүшелерінің өзара түсінісу қызметін атқарады. Сөйлемнің бұл екі түрінің бір-бірінен өзгешеліктері олардың сыртқы құрылыстары мен ішкі мазмұндарында.

Құрмалас сөйлем мен жай сөйлемнің жоғарыда айтылған ерекшеліктеріне қарай, құрмалас сөйлем әрдайым көлемді болады да, жай сөйлем оған қарағанда көлемсіз болады деген қорытынды шығармау керек. Сөйлемнің құрмалас болуы оның көлеміне байланысты емес, айтылмақшы ойдың ерекшелігіне қарай. Мысалы:

Қажымұқанның мейлінше күнге күйіп, желге жарылған қара қайыс жүзі, уысына зорға сыярлық дөкір, ірі саусақтары, тарамыс, әлді денесі, етсіз шықшыты жайылып, езу тартқанда ақсита қалған аққаладай тістері, көзінің айналасындағы мәз болып жиырылған жұқа қыртысты, қалтқысыз шырайы Андреевтің көз алдына қырдың еңбегі еш, тұзы сор көп еңбекшісінің бала мінезді, батыл кейпін алып келгендей болды (Х.Есенжанов). Біз ауылға қайтамыз дейміз, ауыл бізге келеміз дейді (Ғ.Мүсірепов).

Бұл екі сөйлемнің алдыңғысы соңғыдан жеті еседей көлемді, бірақ соған қарамастан ол жай сөйлем. Ал кейінгі алдыңғыдан әлдеқайда ықшамдылығына қарамастан құрмалас сөйлем. Өйткені алдыңғы қанша көлемді болғанмен сөйлемдік сипаты бар элементтерге, бөлшектерге жіктеле алмайды, ал соңғы ондай бөлшектерге жіктеле алады. Олай болатын болса, сөйлем құрмалас болу үшін өз ішінен сөйлемдік бөлшектерге бөлінуі шарт.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі (Оқу құралы). 2-басылуы. – Алматы, «Санат», 1995. – 176 б.

2. Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері: Оқу құралы / Құрас.: Ж.Р.Әмірова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 287 б.
3. Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері /оқулық/. – Алматы: Мектеп баспасы, - 1997. – 92 б.
4. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1974. – 198 бет.
5. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. - Өңд., толық., 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 бет.
6. Әуелбаев Ш. Пунктуацияның қиын мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 88 б.
7. Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2015. – 244 б.

ӨОК 81'366

Ержуманова Г.К.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының

2 курс магистранты, Қарағанды қаласы

Erzhumanova@mail.ru

Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ НӨЛДІК ФОРМА

Аңдатпа. Мақалада нөлдік форманың тілдің грамматикалық құрылысынан кең орын алатыны, үлкен қызмет атқаратыны анықталады. Соған қарамастан осы күнге дейін нөлдік форма грамматикалық оқулықтарда аталмайды, аталса да, көрсеткіші жоқ, жалғауы жоқ деген түрде ғана сөз болып келген. Ғылымның дамыған заманында әр тілдік бірліктің танылып, тілден алатын орын көрсетіліп, атқаратын қызметтері мен мағынасы айқындалуы қажет екені ешбір күмән туғызбайды. Ал бұл мәселелер зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Тіл-тілде сөздерді өзара байланысқа түсіріп, грамматикалық жағынан әмбебап сипатқа жеткізіп отыратын – септік жалғаулары. Осы тұрғыдан келгенде, А.Ысқақовтың қазақ тіліндегі жалғаудың төрт түрін төрт түрлі категорияға жатқызуы өте орынды. Ғалым былай дейді: «...төрт түрлі жалғаудың әрқайсысының өздеріне тән грамматикалық мағыналары және сол мағыналарына орай арнаулы грамматикалық формалары бар. Сол себептен олар өз алдымен категория деп танылып, әрқайсысы бас-басына септеу категориясы, көптеу, тәуелдеу, жіктеу категориясы делініп есептеледі» [48, 20].

Қазақ тіліндегі төрт жалғаудың ең күрделісі әрі саны жағынан басымы да – септік жалғаулары (етістік сөз табының кей категориясының тәуелдену және жіктелу үлгісін ескермегенде). Демек, сөздерді бір-бірімен байланыстырып сөйлеуде, коммуникативтік актіге түсуде аталған жалғаулардың қызметі орасан. Сонысына қарамастан бұл жалғау ықшамдалуға бейім. Бұл мәселе жалпы түркологияда да, отандық тіл білімінде де ара-тұра айтылып келеді. Бірақ біздер көп жағдайда септік тұлғаларының нөлдік форма иеленуінің әдеттегі аксиомаға қарама-қайшы екенін ескере бермейміз. Ендеше бұл (септік жалғауларының нөлдік тұлғасы) – арнайы түрде зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе. Әсіресе тарихи грамматика тұжырымдарымен байланыстыра зерттеу қажет.

Жалпы, қазіргі қазақ тіл білімінде болсын, түркологияда болсын септік жалғауларының нөлдік тұлғасы жөнінде айтылғанда, атау септігінің грамматикалық ерекшелігі назардан тыс қалады. Сайып келгенде, үнемі нөлдік тұлғада жұмсалатын септік – осы атау септігі. А.Қалыбаева мен Н.Оралбаеваның пікірінше, атау септігі – «сөздің басқа септікке түспей тұрғандағы қалпы емес». Ғалымдардың еңбегінен үзінді келтірейік: «Атау септіктің өзіне тән белгілі мағынасы бар, ол мағынаны септік парадигмасының ешбір мүшесі білдіре алмайды, атау септіктің белгілі тұрақты қызметі бар, оны қалған септіктегі сөздердің ешқайсысы атқара алмайды, өйткені атау септік – шартты түрде алынған, сөздің басқа септіктерге түрленбей тұрғандағы қалпы ғана емес. Ол – септік парадигмасының бір мүшесі, септік жүйесіндегі сөз формаларының бірі, ол сөйлемдегі сөздермен белгілі қатынасқа түседі, синтаксистік қызмет атқарады, тұрақты мағынасы бар. Атау септікте танылып жүрген түрлі мағыналардың біреуі ғана оған қатысты. Ол, атау септік, сөйлемде кім және не туралы айтылатынын білдіреді. Бұл – атау септіктің бірден-бір мағынасы»

[51, 116]. Осы орайда А.Омарова «атау септіктің нөлдік морфемасы тұрақты» екенін ескертеді [52, 165].

Бұларға атау септігінің тұлғасы қарама-қарсы. Атау септік тек нөлдік формада ғана қолданылады. Атау, ілік, табыс септіктері бір категорияның ішкі ерекшеліктері болғанына қарамастан, оларда осындай үлкен айырмашылық бары байқалады. Анығырақ айтқанда, ілік, табыс септіктерінің формалары бірде қосымшалы, бірде нөлдік формада ауысып қолданылса, атау септігінің бір ғана тұлғасы болғандықтан, ол тұрақты, үнемі бір тұлғада, яғни үнемі нөлдік формада қолданылады. Бұны нөлдік қосымша араласқан категориялардың сөз тұлғаларының бір ерекшелігі санауға болады. Демек, атау септік тұлғасының да нөлдік морфема екені ескерілуі тиіс.

Тарихи грамматика мәліметтеріне қарағанда, септік категориясы өте ертеде қалыптасқан. Бұл туралы Т.Қордабаев пен М.Томанов былай дейді: «Түркі тілдеріндегі септік жалғау – ертеде қалыптасқан көне категориялардың бірі. Ол сонау V-VI ғасырлардан сақталған ең көне жазбалардың өзінде-ақ, негізінен алғанда, қалыптасып болған категория ретінде кездеседі. Ал біз сөз етіп отырған еңбектің (Жамиғат-Тауарих – Н.Қ.) жазылған дәуірінде, яғни XV-XVI ғасырларда, ол едәуір екшеліп, толығып, мағыналары сұрыпталып жетілген...» [53, 16].

Алайда авторлар септік тұлғаларының нөлдік морфемасын «атау септігіне теңелу» деп көрсетеді. Ал мұндай құбылыс еш уақытта да атау септік тұлғасына теңеспейді. Оған жоғарыдағы ғалымдар тарапынан келтірілген дәлел де жеткілікті. Сондықтан түрколог мамандардың септік тұлғаларындағы нөлдік морфеманы атау септігіне теңестіруін, өздері атап көрсеткендей, «сыртқы тұлғасы жағынан» ғана, яғни салыстырмалы түрде ғана сипаттауы деп түсінуіміз қажет: «...көне жазбалар тілі жайлы әңгіме болғанда, мынадай бір ерекшеліктерді де еске алмай болмайды: V-VIII ғасыр жазбалары болсын, кейінгі орта ғасырлар ескерткіштері болсын, қайсысында да грамматикалық септіктердің де, көлемдік септіктердің де «жасырын» келуі, септіктің сыртқы формасы жағынан атау тұлғасына ұқсап тұруы – жиі кездесетін құбылыс. Солардың кейбірін көрсету артық емес: іліктің «жасырын» келуі: Іле суын кечтіміз (МК). Теңір сөзү (КҚ). Табыс септіктің жасырын келуі: Таш тоқытдым (КТ), Тіл білмен (КК). Дегенмен мұндай сыртқы ұқсастық (әрине, функциялық емес) – қазіргі түркі тілдерінде де кең жайылған заңдылық» [53, 94].

Енді тарихи жазбалардағы септік жалғауларының нөлдік морфемасына жекелей тоқталайық.

Атау септігі. Бұл септіктің нөлдік тұлғасы тұрақты екені жоғарыда айтылды. Ескеруге тұрарлық мәселе – көне түркі жазбаларындағы атау септігі де қазіргі қалпында (қосымшасыз) болған.

Ілік септігі. XIY ғасыр жазба ескерткіштерінің біріне жататын «Хұсрау-Шырын» поэмасының тілін арнайы қарастырған зерттеуші Н.Құлтанбаева ілік септігінің қандай жағдайда нөлдік тұлғада жұмсалғаны жөнінде:

«1. Бүтіннің бөлшегін білдіргенде ілік септіктегі сөз қосымшасыз қолданылады. Мысалы: Айа бірла күн өртүлғайму – Алақанның аясымен күн жабыла ма?

2. Тәуелді жалғаулы сөз меншіктілік мағына емес, қатыстық мағынаны білдіргенде, ілік септік жасырын формада келеді. Мысалы: Чын айтег йулдуз ара халық ічинда – Жұлдыздың арасындағы айдай.

3. Алдынан сілтеу есімдігінен болған анықтауыш келгенде, ілік септігі қосымшасыз қолданылады. Мысалы: Бу көңлүм ігінча тіма қылғыл – Бұл көңілімнің ауруына қамқорлық жаса», – дей келіп, «ілік септігінің жасырын формада тұруы» «қазіргі қазақ тілімен бірдей, айтарлықтай өзгешелігі байқалмайтынын» айтады [54, 357].

XVIII ғасыр жазба ескерткіштерінің біріне жататын «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілін зерттеуші белгілі ғалымдар ілік септігінің онда да жасырын келетінін жазады: «Шежіреде кездесетін ілік жалғаулы зат есімнің барлығы да тәуелдік жалғаулы сөзбен байланысады да, мағыналық жағынан оған иелікті, іліктес-қатыстылықты білдіреді. Қазіргі әдеби тіліміздегі сияқты, ілік жалғаудың кейде айтылмай жасырын тұратын фактілері де (атасы йұртында, хан ұғлы) (20) кездесіп отырады» [53, 17-18].

Жалпы, септік формаларының нөлдік морфемасы туралы зерттеулерде көбіне ілік және табыс септіктерін келтірумен шектеліп жатады. Қолда бар деректерге қарағанда, басқа септіктердің де нөлдік тұлғада жұмсалуды айтарлықтай белсенді.

Барыс септігі. XIY ғасырдағы «Хұсрау-Шырын» тілінде: Қол йар бойны ұзра салмақ – Қолды жар мойнына салмақ [54, 358].

ХҮІІ ғасырдағы (1602) «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілінде: «Барыс жалғауының айтылмай, сөзге қосылмай жасырын тұру фактісі де кездесіп отырады, бірақ мұнда да бірізділік жоқ. Мысалы, шежіренің 32-бетінде Аның ұрғуы Чыңғыс хан барор деп жазылса, 35-бетінде осы сөйлемдегі Чыңғыс хан деген сөздің барыс жалғауы ашық түрде (Чыңғыс ханға) берілген» [53, 19].

Табыс септігі. ХІҮ ғасырдағы «Хұсрау-Шырын» тілінде тәуелдік жалғауынан кейін немесе керісінше: Бу Шабдіз аның ұрғы тейу білдім – Бұл Шабдіз оның ұрығы деп білдім. Сабрум алды – Сабырымды алды [54, 358].

ХҮІІ ғасырдағы «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілінде: «Табыс септіктің қолданылуын әңгімелегенде, ең алдымен оның жасырын не ашық қолданылуының заңдылықтары қарастырылуға тиіс. Қазіргі тюркологияда табыс септіктің мұндай қолданыстарын заттың (объектінің) белгілі не белгісіздігімен байланыстыру жиі кездеседі. Ал қазіргі тілдердегі жай бұлай болғанда, тарихи тұрғыдан қалай екен дейтін сұрақтың тууы заңды. Көне жазбалар тілін зерттеушілердің көпшілігі-ақ көне түркі тілінде табыс жалғауының ашық не жасырын келуі белгілі бір жүйені аңғартпайтынын айтады. Әңгіме болып отырған объект белгісіз болса да, кейде ол табыс жалғауының ашық түрімен келеді де, сол объект белгілі болса да, ол кейде жалғаусыз жұмсалады. Сөйтіп, зерттеушілердің едәуір бөлігі қолдайтын қазіргі тілдердегі белгілілік-белгісіздік теориясы тарихи тұрғыдан дәлелді болмай шығады. Мысалы, Ақтермел кече оғрақлатдым (Ақтермелді кешіп өткесін тоқтаттырдым) (Т) деген сөйлемді алайық. Егер белгілілік-белгісіздікке байланысты болса, осы сөйлемдегі Ақтермел атауы міндетті түрде табыс жалғауында келуге тиіс еді» [53, 100-101]. Етістіктің тура алдында келіп, оған меңгеріле байланысатын зат есімдер көбінесе жалғаусыз болып келген: Қаршындар, камшылар йығып, сал бағлады (28). Ләшкер бөліп берді (154) [53, 19].

Жатыс септігі. ХІҮ ғасырдағы «Хұсрау-Шырын» тілінде көмекші есімдерге жалғанған жатыс септігі жасырын келеді: Көрүб йасмин банафша ара ол шаһ – Көріп жасминді фиалка арасында ол шаһ. Бу сахра ічра ав авлады – Бұл сахара ішінде аң аулады [54, 359].

ХІҮ және ХҮ-ХҮІ ғасырларға тиесілі жазба ескерткіштер тіліндегі септік жалғауларының нөлдік тұлғада жұмсалы ерекшелігі, жалпы, осындай. Байқап отырғанымыздай, авторлар жатыс (Т.Қордабаев пен М.Томанов), шығыс (Т.Қордабаев пен М.Томанов, Н.Құлтанбаева) және көмектес септік (Т.Қордабаев пен М.Томанов, Н.Құлтанбаева) жалғауларының нөлдік тұлғасы жайлы мәлімет келтірмейді. Алайда Т.Қордабаев пен М.Томановтың Ү-ҮІІ ғасыр жазбалары мен орта ғасырлар ескерткіштерінің бәрінде де септік жалғауларының жасырын келуін жиі кездесетін құбылысқа жатқыза отырып, мынадай айғақ ұсынады: «Жатыс септігінің жасырын келуі: Өтүкен иір олурып (КТ) – Өтүкен жерінде отырып. Құралдық септіктің (көмектес – Авт.) «жасырын» келуі: Сү йорылдым (Т) – әскермен шықтым, шабуылдадым. Барыс септіктің жасырын келуі: Хінддін Герім бардыңыз (БН) – Хиндидан Герімге бардыңыз. Кейде шығыс септік те «жасырын» қолданылады: Көгмен аша (КТ) – Көгменнен аса. Соңғы, көлемдік септіктердің «жасырын» келіп, сыртқы тұлғасы жағынан атау тұлғасына теңелуі, әрине, қазіргі әдеби тілдің нормасы емес. Дегенмен ауызекі сөйлеу тілінде, сондай-ақ ырғаққа құрылған өлеңді сөзде ондай ерекшеліктер байқалады да: Москва бардым, не көрдім (Жамбыл), ел асып кету. Орхон-Енисей жазбалары тілі ырғаққа құрылған дейтін пікір соңғы кезде жиі айтылып жүр. Әсіресе көлемдік септік жалғауының «жасырын» келуіне соның әсері болуы да мүмкін. Қазіргі тіліміздегі ұшырасатын ондай құбылыстар соның жалғасы тәрізді» [53, 94].

Сондай-ақ, ғалымдардың пікірінше, барыс, жатыс, шығыс септік (көлемдік не кеңістік септіктері) жалғауларының нөлдік тұлғасы қазіргі әдеби тіліміз үшін норма болып саналмайды. Асылы, әдеби тілдегі кез келген дағды кейіннен нормаға айналады. Ал септік жалғауларының нөлдік тұлғасы Ү-ҮІІ және ХҮ-ХҮІ ғасырлардағы көне жазба ескерткіштер тілінде де кездесетін болса әрі қазіргі әдеби тілімізде де бар болса, онда мұны норма ретінде әбден орнығып болған құбылысқа жатқызуға тиіспіз. Бұл туралы зерттеуші Ж.Баймұрыновтың мына пікірін келтіре кетуді жөн санаймыз: «Шындығында, нормаға жатпайтын сөйлем болмайды. Себебі – сол: сөйлем – жайдан-жай айтыла салған синтаксистік конструкция емес. Психолингвистердің пікіріне сүйенетін болсақ, оның (сөйлемнің) сөйлеуге дейінгі бірнеше кезеңдерден сүзіліп, екшеліп, қырналып шығатындығына көз жеткіземіз» [55, 51].

Ал Н.Құлтанбаева шығыс септігінің грамматикалық көрсеткіші жайлы: «Көне түркі жазбаларында бұл жалғау өте сирек қолданылады. Оның қызметін табыс септік жалғауы атқарады, шығыс септігінің формасы кейіннен пайда болды деген пікірлер бар», – деп А.Ибатовтың «Хұсрау-Шырын» поэмасының сөздігіне» сілтеме жасайды [54, 359]. Мұндай пікір

Т.Қордабаев пен М.Томановқа да тән: «Түркі тілінің көне жазбаларында жатыс септігінің кездесіп отыратындығы, соған қарап кейбір тюркологтардың жатыс септігі шығыс жалғауына қарағанда көне категория дейтін көзқарастың барлығы белгілі» [53, 21].

Көмектес септігіне келер болсақ, бұл септік жалғауының кейіннен ғана қалыптасқаны тарихи грамматика зерттеулерінен мәлім. Сондықтан аталған жазба ескерткіштер тілінде мұның грамматикалық жалғауының сөз етілмеуі түсінікті. Мәселен, ХІҮ ғасырға тиесілі «Хұсрау-Шырын» поэмасындағы көмектес септіктің грамматикалық көрсеткіші ретінде Н.Құлтанбаева «көмектес септігінің мағынасын беретін, қызметін атқаратын бірлә шылауы жұмсалғанын» [54, 359], сонымен қатар ХҮІІ ғасырға тиесілі «Жамиғат-Тауарих» шежіресі тілінде де көмектес септігінің грамматикалық көрсеткіші ретінде осындай сөздердің қолданылғанын білеміз: «Қазіргі әдеби тілімізде қолданылу орнына қарай бірде көмектес жалғауы, бірде жалғаулық делініп жүрген -мен, -пен, -бен форманттары талданып отырған жазбада қолданылмаған. Олар келетін орындарда және солардың мағыналары мен функцияларында бірлән, бірлә, илән морфемдері қолданылған. Бұлар жалғаулық функциясында түркі тілдерінің біразында күні бүгінге дейін қолданылып келеді» [53, 22-23].

Сонымен, септік жалғауларының тарихи жазба ескерткіштер тілінде де нөлдік тұлғада жұмсалатынын және мұның сол замандардың өзінде нормаға айналғанын, ал қазіргі әдеби тілімізде әлі де сақталатынын жүйелеп алдық. Ал септік жалғаулары нөлдік тұлғасының әдеби тіліміздегі жұмсалу жиілігі, грамматикалық ерекшелігі, стилистикалық қызметі жайлы зерттеу жүргізу алдағы күндердің еншісіне қалып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 446 б.
2. Оралбаева Н. Сөзді қосымшасыз қолданудың сыры // Сөз өнері. – Алматы: Ғылым, 1978. – 242 б.
3. Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 159 б.
4. Адилова З.Ш. Экономия речи и способы ее реализации: дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1989. – 149 с.
5. Қондыбаева К.Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулардың қолданыста ықшамдалуы: филол. ... канд. дисс. автореф. – Алматы, 1999. – 123 б.
6. Айғабылова Г. Қазақ тіліндегі ықшамдалған сөздер мен сөзформалар: филол. ғыл. канд. диссерт. – Алматы: 1995. – 128 б.

ӨОК 81'42; 801.7

Ермекова А.Е.

«Volashaq» академиясы, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы бойынша

2-курс магистранты, Қарағанды қаласы.

aijan.0479@mail.ru

Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУдың

қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, фил.ғыл. кандидаты Кенжеғалиев С.А.

РИТОРИКАЛЫҚ МӘТІННІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ толғаулары мәтіндерінің құрылысы сөз болған. Жыраулар поэзиясындағы сөйлемдердің мәтінін түзеудегі бұйрықты сөйлемдердің ролі ерекше аталып өтіледі. Болымсыз компоненттердің бірыңғай қатар жасаудағы маңызы да қарастырылған. Бұл ретте әр түрлі тілдік тұлғалардың өзіндік түрлері жіктеліп берілген.

Поэзиялық туындалардың стилі, мазмұны, идеясы өзінің бойындағы сөйлемдердің синтаксистік ерекшеліктерін айқындайды. Толғаулардың жанрлық сипатының да ондағы сөйлемдердің түзілісіне ықпалы зор. Ол ерекшелік ең алдымен толғаулардың мақал-мәтелдерге жақын келетінімен байланысты. Бұлай дейтін себебіміз мақал-мәтелдердің қалыпты конструкциясының әсері [1].

Белгілі ғалым Қ.Өмірәлиев бұл ретте: «Бірақ дидактикалық- шешендік өлеңдер көлем жағынан әлдеқайда күрделі болып келуіне байланысты өзінің синтаксистік жүйесінде де мақалдың синтаксистік жүйесіне қарағанда әлдеқайда күрделілік бар. Бірақ бұл форманың түр

жағынан күрделілігінен гөрі бір форманың жұмсалыу қатарының жиілігіне, қайталауына көбірек бейім [2. 124-125], – деп көрсетеді.

Осы негізде толғаулардағы бұйрықты сөйлем және олардағы болымсыз мағыналардың маңызы зор. Жыраулар поэзиясында бұйрықты сөйлемдердің қолданылуында айырықша сипат бар. Мұнда олар тікелей бұйырудан гөрі жөн сілтеу, ақыл - кеңес түріндегі сипатта жиі келеді. Толғауларда мұндай сөйлемдер көп.

Бір толғау бүтіндей бұйрықты сөйлемдерден тұратыны жиі кездеседі. Оның басты негізі жыраулар поэзиясының мазмұнынан келіп шығады. Ол мазмұн ақыл-кеңес, үгіт-насихат болып табылады. Осыдан келіп бұйрық мәнді сөйлемдердің бірыңғай қатары пайда болады.

Жалпы бұйрық райға грамматикада мынадай анықтама берілген: «Бұл рай іске қосу, амалды істеуге қозғау салу, түрткі болу, ұсыныс жасау, кеңес беру, тілек айту, өтініш ету, жалыну, әмір ету тәрізді қыруар көп модальдік мағыналарды білдіреді, демек, бұл рай сөйлеушінің белгілі бір істі жүргізу, жасау, тындыру туралы көңіл қошынан туған талабын, тілегін білдіреді» [3.14-б.].

Ал бұйрық райдың екінші жағының бойында нағыз бұйыру мәнімен бірге модальдік мағына да бар: «Екінші жақ формалары нағыз бұйрық мәнімен қатар, тілек, өтініш, кеңес, ұсыныс тәрізді модальдік мағыналарды да береді. Бірақ бұл мағыналардың да қилы-қилы реңктері контекстке, интонацияға қарай анықталып, эмоциямен, экспрессиямен ұштасып жатады» [3. 15].

Зерттеуші Т.Ермекова бұйрықты сөйлемдерге байланысты: «Бұйрықты сөйлемдер мазмұны жағынан да, оның берілу сипаты жағынан да біркелкі емес. Олар нақты бұйрық пен бірге сөйлеу ситуациясына қарай кейде кеңес білдіру (Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң, арқалан), ұсыныс жасау (Қолың бос па, бүгін киноға барайық), ескерту жасау (Білсін деп айтып отырмын, осыған ұқыпты бол, келін), тілек, өтініш, жалыну мәнді (Жастар да аман болсын, сіз де аман болыңыз) болып та жұмсала береді. Бұйрықты сөйлемнің осындай мағыналарын нақтылы тұлға – құрамына қарап ажырату мүмкін бола бермейді. Оларды белгілі бір сөйлеу жағдайында қолданушыға қарай, соған сәйкес, өзіндік құрылымы мен басқа да коммуниканттардың қатысына қарай анықтауға болады» [4. 90-91], – деген пікір айтады.

Толғаулар мәтіндеріндегі бұйрықты сөйлемдердің маңызы ерекше. Себебі бұндай сөйлемдер арқылы ондағы мазмұнның болмысы ашыла түседі. Толғаулар поэтикасындағы дидактикалық мазмұн осы тұрғыда шешуші маңызға ие. Ең алдымен, жыраулар поэзиясындағы бұйрықты сөйлемдердің болымды түрде келуі кездесіп отырады. Мұндай толғаулар екпінді түрде айтылған.

Бұқар жырау:

*Өзің қонған Көкшетау,
Кәпір қала салды, ойла!
Жарқайың деген жерлерге
Шашылып шеті барды, ойла!
Атбасар мен Қалқұтан
Балығы тәтті су еді,
Өзен бойын шандып ап,
Сүзекісін салды, ойла!
Қарқаралы деген тауларға
Қарқарасын шанышты, ойла!* [6 22-б.]

Мұндағы жолдар бойындағы бұйрық мәнді қатар ол сөйлемдерде бір етістіктің қайталануы арқылы болып тұр. Бұл арқылы белгілі бір қимыл-әрекетті еселеу, үздіксіз дамытуға сілтеме жасалады.

Дегенмен, жыраулар поэзиясындағы болымсыз мағыналы сөйлемдердің маңызы зор. Т.Ермекова болымсыз сөйлемдер жасалу амалдарын былайша көрсеткен: «Болымсыз сөйлем-болымды сөйлемнің негізінде жасалатын, соның қарама-қарсы мағынасын білдіретін сөйлем. Болымсыз сөйлемнің айырмашылығы – оның баяндауышының грамматикалық формасында. Болымсыздық мағынасын білдіру үшін сөйлем баяндауышы арнай грамматикалық формалар арқылы жасалады:

– баяндауыштары **-ма/ме** тұлғалы болымсыз етістіктерден жасалады;
– есім, есімдерден болған баяндауыштар құрамында **емес** деген көмекші етістік жұмсалады;
– **жоқ** сөзі баяндауыш қызметінде күрделі баяндауыш құрамында айтылу арқылы да болымсыз сөйлем жасалады» [4. 96].

Болымсыздық мағына жасаудың ең өнімді амалы, яғни баяндауыштары **-ма/ме** қосымшалы етістіктермен келген сөйлемдер толғаулар бойынан көп кездеседі. Бұндай толғаулар жыраулар

туындыларының белгілі бір сипаты іспеттес. Өздері қатыстырылған мәтін бойындағы көркемдік қабаттың да иіріміне ерекше әсер етеді. Өйткені олар сөйлемді аяқтап, ондағы мәтінге бірыңғай динамика үстеп тұрады.

Асан қайғы:

*Арғымаққа міндім деп,
Артқы топтан адаспа.
Күнінде өзім болдым деп,
Кең пейілге таласпа
Артық үшін айтысып
Достарыңмен санаспа.
Ғылымым жұрттан асты деп,
Кеңессіз сөз бастама.
Жеңемін деп біреуді,
Өтірік сөзбен қостама.* [5.63]

Бұл толғаулардағы жолдардан берілген бұйрықты сөйлемдердің түгелі дерлік сол өздері қатыстырылған толғаулардың ұйқасын да жасап тұрады. Демек, олар көркемдік талапты да орындайды.

Болымсыз компоненттердің құрмалас сөйлемдер құрамындағы орындары да ерекше. Мұндай құрмалас сөйлемдер толғаулардағы мәтіндерден жиі кездеседі. Бұл ретте шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің компоненттеріндегі болымсыз мағыналардың қатары бірыңғай келеді.

Үмбетей жырау:

*Бай болмаған бай болса,-
Жайламаған сай қоймас.
Би болмаған би болса,-
Айтылмаған сөз қоймас ...* [5.130]

Бұқар жырау:

*Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға шабар ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа түсер ұл тумас ...* [5.26]

Толғау мәтіндерінде болымсыз мағына тудырушы формалар құрмалас сөйлемдер құрамының компоненттерін жасауға белсенді қатысады. Жыраулар туындылары мәтінінен құрмалас компонентті сөйлемдер аз кездеспейді. Толғаулар мазмұнының болмысына сай болымсыз мағыналы қатарлар да өте жиі кездеседі. Демек олардың жай сөйлем құрамында ғана емес, құрмалас сөйлемнің де ішінде атқарар міндеті зор. Бұл жағынан оларды ең алдымен болымды компонент – болымсыз компонент қалыбындағы түрде көреміз.

Доспанбет жырау:

*Тоғай, тоғай, тоғай су,
Тоғай қондым, өкінбен.
Толғамалы ала балта қолға алып,
Топ бастадым, өкінбен.
Тобыршығы биік жай салып.
Дұспан аттым, өкінбен ...* [5.71.]

Бұқар жырау:

*Мал жинасаң, қойдан жи,
Майы кетпес шарадан.
Ит жинасаң, сырттан жи,
Қойды бермес қорадан* [6.21-22.]

Үмбетей жырау:

*Бай болмаған бай болса,-
Жайламаған сай қоймас.
Би болмаған би болса,-
Айтылмаған сөз қоймас ...* [5.130]

Ал мына толғаулар жолында бұл құрылым болымсыз компонент – болымды компонент ыңғайында келген. Болымсыз мағына бағыныңқы бөліктегі баяндауыш құрмында келіп, болымды компонент басыңқы бөлік баяндауышынан орын алады.

Асан қайғы:

*Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сөз зарып;
Замандасы болмаса,
Қариялар болар тез зарып;
Ел жағалай қонбаса,
Бетегелі бел зарып;
Қаз-үйрегі болмаса,
Айдын- шалқар көл зарып... [5.62.]*

Шалкиіз жырау:

*Жауынды күні көп жүрме,
Жар жағасы тайғақ-ты,
Жаманға жақыным деп еш айтпа,
Күндердің күні болғанда.
Со жаман өз басыңа айғақ-ты! [5.84].*

Бұқар жырау:

*Қорғанды шаһар қаласын
Қазақ білмес, сарт білер.
Төс айылдың батқанын
Иесі білмес, ат білер.
Ер жігіттің қадірін [6.30].*

*Дін мұсылман болмаса,
Тіл мұсылман не пайда.
Қызда қылық болмаса,
Құр шырайдан не пайда.
Мал араға түспесе ,
Құр айтқаннан не пайда ... [6.13].*

*Жар басына қонбаңыз,
Дауыл соқса, үй кетер.
Жатқа тізгін бермеңіз,
Жаламенен бас кетер
Жаманмен жолдас болмаңыз,
Көрінгенге күлкі етер.
Жақсымен жолдас болсаңыз,
Айырылмасқа серт етер ... [6.13]*

Баяндауыштары **-ма/ме** тұлғалы болымсыз етістіктер сұраулық шылаулармен қоса келіп, мына толғаулар жолдарындағы риторикалық сұрақты болымсыз сөйлемдердің қатарын жасап тұр. Соның нәтижесінде бұл толғаулар жолдарындағы ұйқас қатары мен ырғақ екпіні еселене түскен. Ал ол бөлік арқылы мәтін көлеміндегі стильдік маңыз да артып тұрады.

Бұқар жырау:

*Ақсұңқар құстың баласы,
Ұяда алтау тумас па.
Ұяда алтау туғанмен
Оның ішінде біреуі алғыр болмас па-
Адамзаттың баласы
Атадан алтау болмас па.
Атадан алтау туғанмен
Оның ішінде біреуі арыстан болмас па –[6.15]*

Асан қайғы:

*Ай, Жәнібек, ойласаң,
Қилы, қилы заман болмай ма,
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма... [5.62]*

Доспанбет жырау:

*Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
Қабырғадан дұспан жолдан жүргей ме,
Қатарланып, қорланып,
Қайран ер қарт күреңге мінгей ме ! [5.68]*

Бұл жолдарда осы риторикалық мән арқылы сол айтылмақшы жайттың болымсыз жағын емес болымды қырын танытып тұрады.

Сондай ақ, мәтін ішіндегі болымсыз мағына **-жоқ** сөзі баяндауыш қызметінде айтылу арқылы жасалған түрін де атап өтеміз. Олар бірнеше сөйлемдер қатарында үздіксіз келу арқылы өздері қатыстырылған шығарманың құрылымы мен мағыналық қалыбын ерекшелей түскен.

Ақтамберді жырау:

*Нашар қайтып күн көрер,
Егін салар құлқы жоқ.
Әділетті ұлығы жоқ,
Жосып жүр әлі тоқталмай,
Мекен еткен жұрты жоқ [5.119].*

Бұқар жырау:

*Бірі етек, бірі жең болған,
Ежелден саған ел болған,
Орта жүзден кісің жоқ.
Найзасының ұшы алтын,
Кіші жүзден кісің жоқ.
Енді бұған қарап тұрғаннан
Басқа қылар ісің жоқ [6. 27].*

Ақтамберді жыраудың толғауынан берілген жолдардан болымсыз мағына тудыру үшін есімдерден болған баяндауыштар құрамында **емес** деген көмекші етістік жұмсалған:

*Он жетіге жас толды,
Көңілім сонда орнықты.
Жауласарға жау емес,
Дауласарға дау емес,
Жақынға қылман қорлықты [5.107].*

Мұндай амалды болымсыз мағына көп кездесе бермейді. Олар болымсыз мағына тудыратын басқа амалдардан қарағанда белсенді емес.

Болымсыз мағыналы баяндауыштар көбіне тармақ не сөйлем соңында келіп шығарманың ұйқас, ырғақ жүйесін арттырып тұрады. Мұндай сөйлемдер қатары кей жағдайларда бұйрықты болып келеді. Болымсыз мағыналы баяндауыш мүшелер өздерінің ерекше маңызын байқатады. Осының салдарынан туындының мазмұны жасалып, автордың ой-түйіні толық ашылады. Бұл толғаулардың мәтінінде толық параллель тізбек орын алады.

Мұндай сөйлемдердің мол қолданылуы сол туындының жанрлық сипатымен тікелей байланысты деуге толық негіз бар. Бұл – жыраулар туындыларының арнау түрінде және дидактикалық сипатта келуі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Өмірәлиев Қ. XX- XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 207 б.
2. Кенжемұратова С.К. Мақал- мәтелдердің синтаксисі: Филология ғыл. канд. ...дисс. – Алматы, 2001. –127 б.
3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993, – 496 б.
4. Ермекова Т.Н. Компонеттер құрылысының құрмалас сөйлемнің грамматикалық-семантикалық сипатына қатысы: Филология ғыл. док. дисс. – Алматы: 2007, – 273 б.
5. Алдаспан. (XV-XVII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы). – Алматы: Жазушы, 1971.
6. Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармалары. -Алматы: Мұраттас, 1992.

Зыямиденова А.М.
 «Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
 2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
Adamovdauren1@gmail.com
 Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУдың
 қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, фил.ғыл. кандидаты Кенжеғалиев С.А.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Аңдатпа. Мақалада Бауыржан Момышұлының бойындағы шыншылдық пен әділдік, пікірдегі батылдық жас кезінде жазған тырнақалды өлеңдерісөз етіледі.

Сан қырлы саңлақ Бауыржан Момышұлының шығармашылық талабы ақындықтан басталған екен. Қазақта «Екінің бірі - ақын, екі өлең жазған - ірі ақын» деген сөз бар. Осының жаны бар. Ол қазақ ұлтының ақынжандылығын танытады. Бірақ Баукең ақынжанды жан ғана емес, ірі ақын. Осы күнге дейін батыр ағаның ақындық өнері әдебиет зерттеуінде кеңінен сөз бола қоймапты. Біз Бауыржан Момышұлы туралы зерттеуіміздің «биссмилясын» осыдан бастасақ деп отырмыз.

Белгілі ғалым, әдебиеттанушы Мекемтас Мырзахметов Бауыржан Момышұлының алғашқы ақындық талабы жайлы «Бауыржан батыр» деген кітабының алғы сөзінде: «Баукеңнің бойындағы ақындық қуаттың бүршігі ерте белгі бергендігін мектеп ұстазы Тәңірберген Отарбаев та байқаған, Шәкіртіне шығарма жаздырып, қабілеттерін байқау үстінде бала Бауыржанға сенен ақындықтың иісі шығады» [3, 5 б.], -деген дерек береді.

Бауыржан Момышұлының бойындағы шыншылдық пен әділдік, пікірдегі батылдық жас кезінде жазған тырнақалды өлеңдерінің өзінен айқын аңғарылып тұрады. 20-22 жастағы жас жігіттің «Біреулерге», «Омарбекке» деген өлеңдерінде 1930 жылғы асыра сілтеу мен ашаршылықтың себепкері болған ұр да жық надан белсенділердің сотқарлық қылығы айқын көрініс табады. Жас талаптың:

«Қалды ма айыр тұяқ елде малдан,
 Жалғыз сиыр қалмады «ет планнан».
 Ет етсіз, бала сүтсіз қалып кетті,
 Барып ең уәкіл боп сен ауданнан», [3, 7 б.]

- деген өлең жолдарында қазақ жұртын қайғылы қасіретке ұрындырған қара бұлттың қоюланып келе жатқан қалпы дөп көрініп, дәл суреттелген. Ақын мұнда зорлыққа деген өзінің іштей қарсылық рухын да лирикалық кейіпкер қатысы арқылы жеткізе алған. Белгілі ақын Сырбай Мауленов Баукеңнің ақындығы жайында: «Бауыржан өлең соңына түспегенмен әр кезде өзінің көңіл-күйін дәптер бетіне жазып отырған. Оның толық бір кітаптық өлең-жырлары бар. Әрине, оның бәрі алтын емес. Қызу майдан үстінде, қараңғы окоп ішінде асығыс ат үсті, ұйқас, ырғағы шала-шарпы жасалған жырлар да ұшырайды. Бірақ Бауыржанның қай өлеңін оқысаң да майдан ақиқаты, солдат өмірі кең көсіліп жатады. Сонау өткен сұрапыл соғыс өзінің қатал шындығымен қарсы алдыңнан өтеді.

Бауыржан өлеңдерінде Махамбет сарыны басым. Махамбеттің өткір шешендік мақамдарын, күшті пафосын Бауыржан көбінесе өзіне өнеге тұтатын сияқты. Бауыржанда тікелей Махамбеттің ізімен жазылған өлеңдер де бар.

Бауыржан «Оқтың тілі қысқа тіл» деп өзі айтқандай, өлеңді, оқтай қылып өте қысқа жазады. Кейде ол күшті сөздер, ауыр ойлар келіп қалса, өлеңнің ұйқас, ырғақтарын белінен басып жүре береді. Мұнысы заңды болып, өлеңге әлде қалай ойнақылық мінез бітіріп, сіңіп кетіп отырады. Әрбір ақынның өлеңінен өз мінезі жалт етіп көрініп жатады. Бауыржан өлеңдерінде де өзінің айбарлы үні асқақ шығып тұрады.

Бауыржанның соғыс кезінде жазылған саяси-публицистикалық жырларымен бірге көңіл-күйін шертетін, жан пернесін басатын бірсыпыра лирикалық өлеңдері бар» [1, 138 б.].

Біздің ойымызша, Бауыржан Момышұлының ақындығын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Алғашқы кезеңге - 1928 жылы Шымкенттегі жеті жылдық мектепті бітіріп, өмірге енді араласа бастағанда жазған өлеңдері мен соғысқа дейінгі шығармашылық ізденістерін жатқызуға болады.

Бұл кезеңге колхоздастыру кезеңінде жазған - «Біреулерге», ашаршылық алдында жазған - «Омарбекке», репрессия жылдарында жазған - «Қ-ға» өлеңдері жатады. Енді осы өлеңдердің мән-мазмұнына, жазылу себептеріне үңіліп көрейік. Алдымен 1930 жылы жазылған «Біреулерге» атты өлеңіне назар аударайық. Мұнда автор өзі өмір сүріп отырған ортаға немқұрайды қарайтын, халық есебінен күн көретін жағымпаздарға жан-тәнімен қарсы екендігін байқатады. Оны мына шумақтан көруге болады:

«Басқаның жамылған соң көлеңкесін,
Жалтақтап өлетіндей кетеді есің.
Жүрексіз қоян сынды сендейлер ғой,
Халықтың қашыратын берекесін.
Бейшара жаңа білдім, кем екенсің,
Құрайға іші қуыс тең екенсің.
Айтушы еді әкем марқұм қызық өлең,
Сондағы «нысанасы» сен екенсің» [4,4 б.].

Өлеңдегі өткір мысқыл, ащы әжуа көздеген жерге дәл келіп, автор сынға алып отырған кейіпкердің сыр-сипатын, адами болмыс-бітімін аяусыз әшкерелейді. Ең болмаса, айуандағы жақсы қасиеттер бойынан табылмаған ол байқұстың мал кұрлы сиқы болмаса, тірі жүргеннен өлгені артық емес пе?! Осы алғашқы өлеңнен ақын Бауыржанның өткірлігі, айтса кесіп түсетін, тіке кетіп, бетке басып айтатын батылдығы танылып-ақ тұр.

Бауыржан Момышұлының екінші бір өлеңі «Омарбекке» деп аталады. Ақын бұл арада, ә дегеннен-ақ басты кейіпкерін ащы сынға алады:

Біздің елге сен келген мейман едің.
Өр көкірек, икемсіз милау едің.
Мына өлең әзіл болсын саған айтқан,
Пайдалы қызмет жұртқа қылмап едің [5, 8-9 бб.].

Бұның өзіндік себебі де бар, өйткені кешегі ашаршылық жылдары Омарбек сияқты «Шаш ал десе бас алатындар» көп болған, халық ондайлардан көп зиян шеккен. Ақын өз ұлтының өз қандасынан көрген қорлығын езінің 1932 жылы жазған осы өлеңінде былай деп суреттейді:

Қой сойдық, қозы сойдық қонақ болсаң,
Қазақта қонақ күту ежелден заң.
Қолдағыны сыпырып алып кеттің,
Енді келсең таппассың бір үзім нан [5, 8-9 бб.].

Ал ақынның «Қ-ға» деген өлеңі 1937 жылы жазықсыз кеткен 60 мыңнан астам қазақ зиялыларының тағдырына, халқының мүддесін сатқан екі жүзді безбүйректерге арналған. Бауыржан Момышұлы кейінгі ұрпаққа 1937 жылдың зобалаңшы кейпін екі-ақ шумақ өлеңмен былай деп жеткізеді:

Анадан ақымақ туған сен қарабет,
Ғылымсыз, шала сауат сен бір нағлет.
Бекер сені полковник еткен екен,
Зербарақты жағаңнан садаға кет.
Ми емес басыңдағы сары мақта,
Ыржиып мәз боласың салтанатқа.
Идиотқа арналған болса орның
Сен қалай қол созасың махаббатқа? [5, 7 б.].

Ал, соғысқа дейін Бауыржан Момышұлы әртүрлі тақырыпқа арнап «Әскер аты», «Туған жер», «Сен туғанда қуанды, жұрт шалқыды» деген өлеңдерін жазған. Енді, осы шағын көлемді шығармалардың жазылу тарихы мен мән-мазмұнына тоқталып, олардың көркемдік қасиеттеріне көз салалық.

Ақынның алғашқы өлеңі - «Әскер аты» деп аталады. Мұны Бауыржан Момышұлының Абай атамыздың «Аттың сыны» өлеңіне еліктеп жазғаны байқалады.

Тік аяқ, бура сонды, құйма тұяқ,
Кең маңдай, етсіз жақты, қамыс құлақ.
Омыраулы, жібек жолды, сағақ мойын,
Бұлшық етті, сауырсын, артық толмақ [5,17 б.].

- деп басталатын бұл өлеңін Бауыржан Момышұлы Сібірде әскери қызмет атқарып жүргенде ат өнерінен озып шығып, сыйлық алып көңілі шалқып тұрған шағында жазыпты.

Өлеңнің өлеңдік қасиеті туралы академик З. Ахметов былай деп түйеді: «Поэзиядағы, өлең-жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлде қандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан тұрады» [1, 7 б.]. Жоғарыдағы өлеңнен Бауыржан ақынның осы талаптардан шығуға деген талпынысын аңғарғандаймыз.

«Туған жер» өлеңі жас жігіттің өзі туып өскен өлкеге деген ыстық махаббатын байқатады. Отан алдындағы азаматтық борышын абыроймен орындап, туған жердің шетіне аяғы тиген жас ақынның жүрегі былай деп алып ұшады:

Туған жерім Мыңбұлақ, арналы Ақсай,
Ішсем суы татиды шекер-балдай.
Қызғалдақ, қалың егіс, көк жоңышқа,
Сенен артық, жер, шіркін, өтер қандай?!
Көк орай шалғын, кең өлкем жерің дәнді,
Жазың салқын, жайлауың малға жайлы,
Сағынып алыс жерден келгенімде,
Көзім тойып көркіңе мейірім қанды [5, 18 б.].

Осы өлеңдегі сезімнің қуатын көрнекті әдебиетші, сыншы З.Серікқалиевтің мына ойымен түйіндеуге болады деп ойлаймын: «Өзін толқытып, тебіrentкен әрбір құбылыс пен сәтті туған әрбір ойға табынып, жүрегі жарылғанша қуана білу; өз талантының, өз еңбегінің құдіретімен тапқан осынау қымбат, бағалы қазынасын ақыл таразасына салып, жүрегімен қорыта білу - шынайы ақынның бірден-бір қасиеті» [2, 56-57 бб.].

Ақынның соғысқа дейін жазылған өлеңдерінің бірі - «Сен туғанда қуанды, жұрт шалқыды» деген патриотизмге толы жыр шумақтары. Онда ұл туғанда анасының қалжа жегені, үлкендердің ер болсын деп бата бергені, сондықтан оның ел аузында аңыз болып қалуға тиістілігі, өлгенде қалың елдің қабырғасы қайысып, қара жердің күңіренуі керектігі жырланады. Қызық! Осынау жыр шумақтарында Бауыржан болашағын болжап білгендей әсер қалдырады.

Бауыржан Момышұлының ақындығының екінші кезеңі - Ұлы Отан соғысы жылдарында, етікпен су кешіп жүріп жазған Отан мен ел алдындағы қарапайым жауынгердің парызы, туған жер мен жарға деген махаббаты туралы өлең, терме, толғау дастандары дер едік.

Енді Бауыржан Момышұлының майдан шебінде жүріп, көрген-білгендерін көңіліне түйіп, жүректен өткізген өлең-жырларына назар аударып көрелік. «Серігім», «Жазушыға», «Қалыбек аға», - бұл үш өлеңнің барлығы да ақынның ішкі толғанысынан туындаған. Алғашқысы қан майданда ерлікпен қаза тапқан Махметқұл Исламқұловқа арналған болса, соңғыларында М. Әуезов, Қ.Сәтбаев, Н. Оңдасынов сияқты жазушылар мен қоғам қайраткерлерінің қанды қырғын ішінде жүрген қазақ жауынгерлеріне рухани көмек болып отырғандығын жазады. Енді осылардың ішінен «Серігім» өлеңіне назар аударайық.

Келбетті, орта бойлы, өжет мінез,
Кең маңдайлы ақылды, жайнаған көз.
Әдепті хәм өнерлі, салтанатты,
Сендей жігіт тым сирек ұшырар кез [5, 1-2 бб.].

- деп ақын алғашқы шумағында көркем жігіттің келісті келбетін суреттей отырып, оның әдемі портретін жасайды. Әр өлең жолдарында қаһарманның образын молынан қамтып, оның батырлығы мен тапқырылығын, өжеттілігі мен ерлігін паш етіп, соңғы екі шумағында ер жігіттің қазасына деген қайғысын былай білдіреді:

Үлгі, өнеге көрсетер,
Ел серкесі болар деп,
Ішімнен баға беруші ем.
Серігім едің сенімді,
Жауды бірге шабысқан.
Жүрекке суық, жанға жат
Есіттім хабар алыстан.
Сыймай кеттің маңдайға,
Қыршын, шейіт арыстан.
Қазана қатты қайғырып,
Жігер бауырым құм болып,
Қабырғам менің қайысқан [5, 2 б.].

Бұл өлең - сұрапыл соғыс жылдары жолдастарынан айырылған кездегі жүректің қайғысынан жаралған жоқтау жыр еді. Өлең - қайғының емі, рухтың туы деген осы.

Өзінің ішкі сезімдері мен қуаныштарын, яғни рухани жан дүниесін Бауыржан Момышұлы осындай ақындық өнерімен де көрсете білген жан.

«Ел басына күн туса» атты кітабында Бауыржан Момышұлының басқаруымен жасалған бір жорық сәтті аяқталады. Бұл жорық жоғарыдан келген бұйрық болатын. Осы берілген тапсырманы орындар кездегі алдынан шыққан қиыншылықтары шығармасында қырғын соғыспен ғана бітіп қоймай, жеңілістің ащы уын жұтып, зор шығынға ұшырауы да мүмкін еді. «Комиссар екеуміз: «Осы жолы біздің полк не алты қыстақты алып, бұйрықты орындап мұратқа жетеді, не екеуміз бас болып, біріміз тірі құтылмай сүйегіміз осы жерде қалады, не болса да жігіттермен қатар көтердік», - деген келісімге келіп ажырастық» [1, 92 б.]. Міне, жауынгерлер алдында тұрған бұйрықтың оңайға соқпайтыны, өзінен бірнеше басым күшке жасалғалы жатқан шабуылдың ауырлығы осыдан-ақ сезіледі. Оны жәй сөзбен жеткізу де қиын. Осы сәтті академик-жазушы М. Әуезов былай береді: «Бұйырдың ба, ендеше күдікке де, қауіпке де кірдің... өрт құшағына кірдің. Шықсаң қайратың мен қимылың ғана алып шығады. Өлмек үшін баспайсың, өмір үшін жанталастың. Бауыржан үшін қазір осы жанталас бұған шейін бастан кешкен бар тайталастың ең ауыры еді» [1, 109 б.]. Трашкова бағытындағы бұйрық орындалды. Жаудың алты қыстағы да алынды. Б. Момышұлы бастаған қаһармандар азғана күшпен айла-тәсіл, ерекше жүректілік нәтижесінде жеңіске жетті. «Кешегі ой, түндегі қиял алда сағымдалған арман еді. Тап осы жолы ойдың, қиялдың, бұйрықтың сәті түсіп, бұлжытпай орындалуы таңданарлық нәрсе» [1, 96 б.] - деп, жазады Б.Момышұлы бұл туралы. Бұл бір жан тебінерлік сәт еді. Баукең тебіреніп тұр. Комиссар қасына келіп, бұйрығына күмәнданғанын айтып, осы сәтті шабуылдың жеңісі сіздің арқаңыз деп ақталып жатқан сәтінде Бауыржан Момышұлының:

«Мен істеді дегенше
Мың істеді десеңші.
Мың істеді дегенше
Ер істеді десеңші.
Ер істеді дегенше
Ел істеді десеңші.
Мен мыңдікі болмасам,
Ер елдікі болмаса,
Кім істеді дер едің»,

- деп, табан астында, суырып салып айтатыны осы тұс [3, 96 б.]. Бұл өлеңнің қадір-қасиетін ғалым З. Ахметовтың мына ойымен тұжырымдауға болады: «Поэзияда тек тіл, сөз ғана көркем емес, ой да көркем, бейнелі. Өлең тіліне көркемдік сипат дарытатын, қуат беретін сол ой сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлілігі. Поэзия өмір шындығын асқан ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді десек, тіл, сөз әлгі ақындық, көркем ой сезімді жеткізудің құралы ғана» [1, 7 б.]. Дыбыстар үндестігі, риторикалық сұрақ-жауап, екпінді ырғақ, кешегі Махаңдар сарыны бәрі астаса келіп, өлеңдегі ерлік рухының айбынын асқақтатып тұр.

Бауыржан Момышұлының соғыс жылдарында жазған шығармаларының үлкен бір тобы терме, толғау, дастандар болып келеді. Оның әзірге халыққа белгілі төрт-бес ірі дүниелері бар. Алғашқысы осы сипаттағы «Тырнақтап жина әр жерден» деп аталатын термесі:

Еріккеннен жазылған
Елге ермек бола алмас.
Зеріккеннен жазылған
Зерттеуге белгі бола алмас.
Ылғи алтын іздеме,
Қазына оған тола алмас.
Сұлу сөзге құл болма,
Зеректік онда көп болмас.
Қол-аяғы болмаса,
Орнынан адам тұра алмас.
Қанатын жазып ұшқанмен,
Құйрықсыз құс қона алмас.
Талабы таудай болса да,
Барлығын жалғыз бере алмас.

Тырнақтап жина әр жерден,
Асылын елеп теріп ал.
Көзге ілместен тастама,
Кірпішсіз үй құра алмас [5, 20 б.].

Бауыржан Момышұлының осы бір бас-аяғы 18-ақ жолдан тұратын, айналасы жұп-жұмыр, әп-әдемі өлең жолдары оның шын мәнінде жасынан халық ауыз әдебиетінің тұнығынан сусындап өскенін байқататын жайлар.

Ал, ақынның ұсақты-ірілі 12 бөлімнен, 17 шумақтан, 212 жолдан тұратын, 7 буынды жыр үлгісімен жазылған «Досыма» атты өлеңі батырдың мектептес, майдандас, өмірлік досы, белгілі ғалым-журналист, аудармашы Құрманбек Сағындықовқа арналғаны белгілі. Бірақ, өлеңнің ішінде Құрекеңнің аты аталмаған.

Ақын соғыста жүрген кездегі өзінің толғантқан жан сырын досына ақтара отырып, ер жігіттің шын сыналар кезі енді келгендігін, адамның бойындағы асыл қасиеттің барлығы да ел басына ауыр күн туғанда сыналатындығын айта келіп, елде жатып алып майдан өмірін көзбен көргендей жазатын ақын-жазушыларға, қысылтаяң кезде қасыңнан табылмайтын ағайынға, адал махаббатын лайлап көрінгенге көз салған қалыңдыққа ренішін білдіреді:

Ағайыннан не пайда
Адал еткен еңбекті
Бағалап мақтан етпесе,
Жат алдында көтеріп
«Жақының» мынау демесе,
Немесе
Қалыңдықтан не пайда
Қылымсып жылы күлгенмен,
Құшақтап құшып сүйгенмен,
Ыңырсып қылық еткенмен,
Қырандай көзі шалмаса [5, 31 б.].

Осынау шағын жанрдағы дүниелер: өлең-жыр, енегелі өсиетке құрылған толғау-термелер, қанатты сөзбен өрнектелген ой-толғамдар, толғамнан танымға жол салған күнделік «жазбалар» мен мақалалар болашақ көлемді көркем шығармалардың бастау бұлағы, баспалдақ-басқышы болатын. Ол жолдағы ізденістің жемісті боларына күдік көп болғанмен, сенім нық еді. Осыдан қанаттаған Б.Момышұлы іргелі жанрларға қалам тартып, қалам қарымын байқай бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *1 Қазақтар*. - Алматы: Қазақстан даму институты, 2018. - Т. 2. - 523 б.
2. *2 Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы*. - Алматы: Санат, 1994. -448 б.
3. *Қалдыбаев М. Аруағына сиынам (Ақын Т.Абдрахманов шерткен сыр) // Қазақ батырлары*. - 2000 ж. - Тамыз.
4. *Қаратаев М. Эпостан эпопеяға*. - Алматы: Жазушы, 1969. - 444 б.
5. *Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. Роман-диалог, Екінші басылым*. -Алматы: Жазушы, 1978. - 360 б.

ӘОК 81'37; 003; 81'22

Калиакпарова Р.М.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
kaliakparova29@mail.ru

Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ, СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада ұсынылған тұжырымдар, нәтижелер қазақ тіл біліміндегі лингвокогнитивтік, психолингвистикалық зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері мен ұстанымдарын нақтылай түсуге, айқындауға өз деңгейінде үлес қосады. С.Жүнісов шығармаларының концепт құрылымдарын анықтау арқылы лингвомәдениеттану, этнолингвистикалық білім негіздерін тереңдетуге ықпал етеді.

Қай халықтың болмасын тарихында қоғамдық, әлеуметтік, мәдени өзгерістер болып тұратыны белгілі. Кез келген тіл басқа тілдермен қарым-қатынасқа түседі. Қай тілдің болсын сөздік қорына қоғамдағы түрлі тарихи оқиғалар өз әсерін тигізетіні анық жағдай. Тіл – үнемі өзгеріп, дамып, толығып отыратын қоғамдық құбылыс. Кез келген тілдің сөздік құрамының толғып кемелденуі ішкі мүмкіндіктерімен қатар, өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден ауысып алуы арқылы да өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіруіне байланысты болады. Тарихтың белгілі бір кезеңінде халықтар арасында болған экономикалық, әлеуметтік, мәдени қарым-қатынастарды бір тілден екінші тілге ауысқан сөздердің кірме қабатынан байқауға болады. Қазақ тілінің сөздік құрамына түрлі жолдармен, заман ағымындағы өзгерістерге орай енген, дегенмен байырғы сөздік қорға жатпайтын сөздер тобы *кірме сөздер* деп аталады.

Жалпы *кірме сөздер* дегеніміз – әрбір тілдің өзіндік сөз тудыру тәсілмен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған сөздер. Яғни сөздің белгілі түр-тұрпаты мен мағынасы екеуі де өзге тілге қатысты сөздер кірме сөздер болып табылады. Б.Серебренниковтің пікірінше, кез келген тілде кірме сөздің пайда болуы қоғамдағы болған өзгерістер мен болып жатқан өзгерістерден хабар береді екен [3, 27-29]. Тілдің сөздік құрамын байыта түсетін лексикалық қабаттың қатарында кірме сөздердің алатын орны бөлек.

Қазақ халқы өзінің даму тарихында көптеген көрші елдермен үнемі тығыз қарым-қатынаста болған. Біздің еліміз тілдік қарым-қатынас жасауға өте ыңғайлы географиялық жерде орналасқан. Өз тарихы, тілі, дәстүрі, әдет-ғұрпы бар түрлі елдермен шектеседі. Тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-біріне әсер ететін ықпалы әр түрлі деңгейде болады.

Тілімізге араб, парсы кірме сөздерінің енуі VIII-IX ғасырдан бергі уақыт пен XX ғасырда енген интернационалдық терминдер мен руссизмдер. қоғамдағы түрлі қарым-қатынастардың әсерінен енген араб, парсы сөздері туралы мәселені арнайы зерттеген Л.З.Рүстемов: «Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында түбірлес (түркі) тілдерге ортақ сөздер де, араб, парсы, монғол тілдерінен қосылған сөздер де, орыс, грек, латын т.б. тілдерден ауысқан элементтер де аз емес» [4, 4], – дейді.

Академик Р.Сыздықова: «... көп сөздердің түп-негізі араб-парсынікі болғанымен, халық тіліне сіңіп, қазақ лексикасының байлығына әлдеқашан айналған» [5, 154], – деп санайды.

Қазақ тілінің сөздік қорына талай тарихи кезеңдерде өзге тілдерден көп сөз ауысқанын көреміз. Шығыс халықтары тілдерінен сөздердің ауысу үдерісін ғалымдарымыз ислам дінінің келуімен, IV ғасырдан бастап керуен саудасы болғанымен және қоғамдық-саяси құбылыстармен байланыстырады. Қазіргі қазақ тіліндегі араб, иран, парсы сөздері көбіне қоғамдық-саяси өмір, мәдени-ағарту, оқу, тәрбие, ғылым, діни ұғымдар туралы болып келеді. Барлық енген сөздер қолданылуы барысында фонетикалық, морфологиялық өзгерістерге ұшыраған, қазақ тіл білімінде зерттеліп, анықталғанындай жалпыхалықтық тілге сіңіп, жымдасып, жігі білінбей кеткен.

С.Жүнісовтің де шығармаларында кірме сөздердің мынадай түрлері кездеседі:

1) араб, иран, парсы тілдерінен енген сөздер;

2) әкімшілік іс басқару, тұрмысқа, ғылым мен мәдениетке қатысты орыс сөздері.

Кірме сөздердің барлығы бірдей қазақ тілінің сөздік қорына жаппай енгенімен, сөздік қордағы қазақтың төл сөзіндей ұзақ өмір сүріп, жаңа сөздер жасауға ұйытқы болған байырғы туынды сөздер көптеп табылады. Олар сөздік құрамға сіңісіп кеткендігі соншалық, тіпті кірме сөз екенін айырудың өзі біраз қиындық тудыратындары да бар. Бұл сөздер өзінің кірмелігіне қарамай, ұзақ өмір сүріп, сөздік қордағы сөздерге тән барлық қасиетке ие болған.

С.Жүнісов шығармаларында төл сөздермен қатар кірме сөздерді де тіл байлығының жетіспегендігінен емес, әр түрлі стильдік мақсатта немесе эмоционалды-экспрессивті сөздер ретінде қолданған. Мысалы:

Ә л и х а н. *Шарыш баһадүр жарлық шығарсын дейді* (Сабалақ Абылай – Хан Абылай, 22-б.);

М и л л е р. *Түсінбедім, алдияр тақсыр, ол қандай талап?* (Сабалақ Абылай – Хан Абылай, 51-б.);

Қ а л м а қ. *Ұлы қоңтайшыдан хабар келді елге дейін жаяу айдағанға жарайтындарын құлақжесті құл етіңдер, жарамайтындарын бастарын кесіп, құлақтарын жіпке тізіңдер депті* (Сабалақ Абылай – Хан Абылай, 14-б.);

Қоңтайшы – бас әмірші, хан. Жоңғар жұртының әкімшілік жүйесіне қатысты сөз [6, 182].

В о е н к о м. *Кеткеннен хабарсыз көрінеді. Өлі ме, тірі ме, ол арасы бималұм* (Жаралы гүлдер, 227-б.).

Жазушы С.Жүнісов қолданысында араб, иран, парсы тілдерінен енген сөздердің көбі дін мен оның түрлі ритуалдарына байланысты болып келеді. Халқымыздың ғасырлар бойғы тарихында ислам дінінің сіңісті болғанына көп уақыт өткені мәлім, соған орай, тіліміздегі ислам дініне қатысты сөздердің молырақ ұшырауын заңды деп түсінеміз. Бүгінге дейін тек қолданыс тілінде ғана емес, сонымен бір қатарда көркем әдебиет тілінде де араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер көптеп қолданылады.

XIX ғасыр ақындары Дулат, Шортанбай, Мұрат поэзиясындағы араб, иран тілінен кірген сөздерді зерттеген Н.Мансұров былай дейді: «Дулат ақын шығармаларынан *шаһар-шәһәр-шәр* варианттарын кездестіреміз. Иран тілінде *шәһәр* – қала, ел, мемлекет деген ұғымды білдіреді. Тілімізде ол көбіне қала мағынасында жұмсалады... Кірме сөздер түп нұсқасында *шәһәр* қолданылса, кейбірі қазақи қалыпта енген үлгісі екенін аңғартады *шәрі*. Ал *шаһар* нұсқасы кірме элементтердің жуан дауысты дыбыспен келген көрінісі» [7, 24].

Ал С.Жүнісов шығармаларында *шәһәр* сөзі қазақи қалыптағы үлгісі түрінде де және жуан дауысты дыбыспен де келеді. Кейіпкерлердің жас ерекшелігіне қарай экспрессивті мәнді сөз лайықты алынған:

Б ө п і ш. *Ақмола дегенің адам айтқысыз үлкен шәр екен зой. Тек қолың қимылдап кетсе алақаның сөлкебайға толып шыға келеді...* (Ажар мен Ажал, 77-б.).

К ө с е. *Бар қолдан келетіні – аман-есен шәрға жеткізіп салу* (Ажар мен Ажал, 102-б.).

Ә л и м а. *Шинсин қаласына баратынымызды, Аманайым әлі мектеп жүзін көрген жоқ, онға келгенде биыл оқуға беретінімді – ақ әжемді де тамаша шаһарға ала кететінімді – бәрін-бәрін айтып кеңесетінбіз. Шинсин деген «төбе басындағы кент екен», жердің жұмағы дейді* (Төгілген қандар, 339-б.).

Шаһар сөзінің экспрессивті бояуы, көркемділігі жоғарыдағы сөйлемдерде анық байқалады. Дауысты дыбыстардың жуан және жіңішке қолданылуы мағынаға нұқсан келтірмейді, бір мағында қолданылған бір сөздің түрлі варианттары болып саналады.

Жазушы шығармаларында араб, парсы тілдерінен енген сөздерді сол тілдердегі негізгі тұлғаларын сақтап қолданған тұстары да кездеседі. Мәселен, *уағда, гұмыр, гарып* т.б. сөздері: *Әй, Қарауылқожа, ал келдік уағда бойынша, не айтпақшы едің, тілің байланып қалған ба?! (Махамбеттің өкінішпен өте шыққан өмірі-ай! 18-б.); Қалғандарыңа гұмыр берсін! (Ажар мен Ажал, 64-б.); Қарағым-ай, сен де бір құдай тағала аямаған жан екенсің, тым құрмаса өзің аяушылықты білсең етті, біз өзіңдей жарымжан гарыппыз зой* (Ажар мен Ажал, 67-б.).

Кірме сөздерде бір мағында қолданылған бір сөздің бірнеше варианттары кездесе береді. Мәселен, С.Жүнісовтің қолданысындағы *фәни* сөзіне тоқталайық: *Біз келсек, Сәлімгерей марқұмның өліміне қан жұтып, қара жамылып, шаһит болған бейкүнә фәндәні фәни жалғаннан бақи дүниеге соңғы рет аттандырып салуға келдік* (Төгілген қандар, шашылған жандар, 356-б.).

Діни ұғымда қолданылған *фәнидің* мағынасы – алдамшы, тұрағы жоқ. Бұл дүние алдамшы, жалған, өткініші деген ұғымнан пайда болған. Тілімізде *фәни* сөзінің синонимі ретінде жалған сөзі де қатар қолданылады. Сондай-ақ *пәнидің жүзі* деген тіркес те қолданылады, «пәни» деген о баста *құбылмалы, өзгермелі, опасыз* деген мағынада айтылған. Ал қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде бұл тіркеске «өзгермелі, құбылмалы, опасыз» деген түсінік берілген. Тілімізде *фәни – пәни* сөздері бір ұғымда қолданылған фонетикалық вариант (нұсқа).

Сұбхан алла тұрақты тіркесі тілімізде өте сирек кездеседі. *Сұбхан* араб тілінде *сахаба* етістігі, араб тілінде *жүзу* мағынасын берсе, екінші баб үлгісі бойынша *саббаха* мақтау, мадақтау мағынасында, екінші бабтың масдары, яғни іс-қимыл атау ұғымында *субханун* – мақтау, мадақтау, *субхан аллаһу* – аллаға мақтау мағынасында қолданылады. Құран Кәрімде *Сұбхан Алла* тіркесі жеті рет қолданылады. Оның бесеуінде Аллаға мақтаулар мен мадақтау, Алланың ұлылығын сипаттау болса, біреуінде таңырқау, біреуінде тәубеге келу мағынасында айтылады [7, 21].

С.Жүнісов өз қолданысында *сұбхан алла* тіркесін араб тіліндегі таңырқау мағынасында қолданылғанын көреміз:

Т а м ы р ш ы. *Сұбхан алла! Не дейсің? О заманда бұ заман, әйелдің кісі өлтіргенін естіп отырғаным осы. О, кәфрстан!* (Ажар мен Ажал, 97-б.).

Сол сияқты *кафир* сөзінің де *кәпір, капыр* варианттарының қолданылатынын айтуға болады. Қолданыстағы «кафрстан» таң қалу мағынасында жұмсалған. Кейіпкер тіліндегі осы сөз арқылы сөйлемге эмоционалды әрі экспрессивті реңкті басым беріп тұр.

«Тілімізде араб тілінен енген *харам* және *арам* сөздері бар. *Харам* сөзі негізінде шарифат үкімдеріне қайшы келетін, яғни тыйым салынған, күнә амал жасалған ретте қолданылады. Ал арам сөзі пайдасыз, қажетсіз, көбіне сұм, қара ниетті ұғымында қолданылады. Мысалы, «Харам

ниет емес, арам ниет» [7, 15]. Харам мен арам сөздерінің қолданылу аясы әр түрлі болып келеді. С.Жүнісов қолданысында мынадай нұсқада берілген: *Басқан ізің харам сенің, харам! Батыр қараңды бұл ауылдан!* (Ажар мен Ажал, 100-б.). *Шырағым-ау, ол не қылмыс? Отыз жылғы еңбегім қарамға шықпақ па, не айтып тұрсың?!* (Қызым, саған айтам... 128-б.). Харам, қарам сөздері фонетикалық айырмашылықтарымен қолданылған.

Жазушы шығармаларында ислам дініне байланысты сөздер молынан ұшырайды: *зекет* (*зекетің кетейін*), *бісмиллә*, *стагтиралла*, *шаһит* (*шейіт*), *тоба* (*тәубе*, *тәубә*), *аллаһ акбар*, *аумин* т.б.

Кірме сөздердің кейбіреулері ғана белгілі бір стильдік мақсатта қолданылғаны болмаса, көбі қазақ тілінің тілдік құрамына еніп кеткен, тіпті кірме екені білінбейтін сөздер болып табылады. Жоғарыда келтірілген кірме сөздердің қазақ тіліне бейімделіп, өзгеріске ұшырап дыбысталуы жүздеген жылдың жемісі.

С.Жүнісов «төгілген қандар, шашылған жандар» драмасында қытай қазақтарының тілінде айтылатын кейбір кірме сөздерді қолданған: ... *Хаң деп аталатын жер астында дінхұла дейтін газ болады екен.. Кешке хаңның басшылары ағаулыттар келіп, енді дінхұла басылмайды деп шахтының аузын о-дәрімен жарып, аспанға атқан таудай топырақ үйіндісімен жаба салды* (Төгілген қандар, шашылған жандар, 372-б.).

Ағаулыт (ағаұлт) деп Шынжаң қазақтары қытайлықтарды атайды (С.Жүнісов).

Е, ол өзіміздің пайжүсір Бақты ғой. Пайжүсір – Қытайдағы учаскелік милиционер (С.Жүнісов). Осы секілді сөздер суреттеліп отырған сол кезеңдегі өмір шындығын танытуда үлкен рөл атқарады. Әрі автор осындай сөздерді кейіпкер аузына салу арқылы кейіпкер бейнесін аша түседі. Кейіпкерлер тіліндегі бұл сөздер стильдік жүк арқалап тұр.

Ал орыс тілінен енген сөздердің біразы қазақ тілінің өз заңдылығына сәйкес фонетикалық жағынан азды-көпті өзгеріске ұшырап, кейбірі орыс тіліндегі дыбысталу түрін сақтап, бастапқы қалпында қолданылады.

Жинаған материалдарға сүйенсек, С.Жүнісовтің де шығармаларында орыс тіліндегі сөздердің қолданысы әр түрлі болып келетіндігін байқадық. Оларды қолданылу аясы мен стильдік қызметіне қарай былайша топтастырдық:

- 1) қазақ сөздерімен араластырыла қолданылған орыс сөздері;
- 2) таза орыс тілінде алынған тілдік қолданыстар;
- 3) орыс тілі арқылы енген кірме сөздер.

Қаламгердің ұтымды қолданған көркем әдісінің бірі – ауызекі сөйлеуде қолданылатын орыс сөздері. Сол кезеңдегі ауыл қазақтарының орыс сөздерін айтудағы үлгісін көрсетеді. Орыс сөздері әр түрлі әлеуметтік топқа жататын кейіпкер тілінде ұшырасады және қазақ тілінің дыбыс заңдылықтарына икемделген үлгісінде қолданылып беріледі: *Сендерге не дәлел, не пәкті керек? Ал кәмесия мүшелері, тыңдаңдар, тағы да қайталайын* (Махамбеттің өкінішпен өте шыққан өмірі-ай! 11-б.); *Қуатит енді!* (Жаралы гүлдер, 198-б.); *Нишауа, пойдом!* (Қысылғаннан қыз болдық, 323-б.); *Көзінің ақауы бар еді, дәктірге қаратқан ғой* (Қос анар, 304-б.);

Орыс есімдерін «қазақшалап», қазақтар аузынан былай айтқызады: *Галашоқын ба? Галашоқынның мұсылман баласына бүйрегі де бұлқ етпейді* (Төгілген қандар, шашылған жандар, 346-б.); *Бақытты заманды, Стәлінді жырлағаным халқыма, ұрпаққа жетсе де, Стәліннің құлағына жетпей қойды* (Жамбылдың даңғыл, тарғыл жолдары, 146-б.). Яғни жазушы орыс тілінен енген сөздердің стильдік жүгін арттыру мақсатында осындай тәсілді қолданған.

Жазушы шығармаларындағы орыс сөздерінің берілу сипатын шартты түрде былайша бөлдік:

1. Кейіпкердің тұрмыс деңгейін, кәсібін аңғартатын сөздер: *шенеуніктер*, *аристократтар*, *участковый*, *«слушаюсь»*, *«начальнигің»*, *кандидат наук*, *бывший*, *элитный*, *«өнберстетте сабақ берген оқымысты адам»* т.б. өмір шындығын шынайы суреттеу үшін бұл сөздер қажетті тілдік қолданыстан туған.

2. Ана тілін білуге мән бермей, үйренуге құлық қоймайтындар арамызда жоқ емес. Кейіпкер аузына орыс сөздерін салу арқылы жастар арасындағы тіл шұбарлаудың жиі кездесетіндігін және варваризмнің сол уақыттағы адамдардың тіліне тән екендігін даралап көрсету мақсатында: *«это же целая церемония»*, *«дауыстарын естісе, стенаны ұрады»*, *«әйтпесе ноль дваға звонить етеді»*, *«от, дает, апайка, дұрыс айтасыз, кайфуем, апайка!»*, *«Атымтай дедушкаңды, Балзия бабушкаңды ешкім знаят не знает»* т.б.

Жасыратыны жоқ, біздің арамызда орыс сөздері мен қазақ сөздерін араластырып, қойыртпақтап сөйлейтіндер баршылық. Мұндай тіл шұбарлау – қоғамымыздың «сырқаты». Тілді

шұбарлап сөйлеудің түрлі себептері бар, сөйлеушінің өз сөзіне мән бермей, әдеті болып кетуі болса, енді бір жағдайларда оның сөздік қорының аздығы, тілінің жұтандығы себеп болып жатады.

Жазушы кейіпкерлердің тіліндегі варваризмдерді белгілі бір стильдік мақсатпен қолданған. «Дөрекі, қарапайым элементтер, бөгде тілдік сөздер, әсіресе макаронизмдер кейіпкердің мінез-құлқын, алған тәлім-тәрбиесін, білім, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріп, оның образын жасауға көмектеседі. Көркем шығарманың «көркемдік» шарттарының бірі де осында. Бұл шарт – тәсіл, стильдік тәсіл. Тәсілдің дұрыс қолданылуы – жазушының сөз құдіретін тану шеберлігіне алып барады [6, 38].

Кейіпкерлер тіліндегі орыс сөздерінің ретсіз болмаса дыбысталуын өзгертіп қолданылуы бүгінгі ауызекі сөйлеу тіліндегі сөз мәдениетінің жағымсыз бір қырын көрсетеді.

3. Қоғамдағы саяси, тарихи оқиғаларға байланысты жұмсалған орыс сөздері: «ұлы жүз депутациясы», «император», «Еміл Пугачовқа», «Нова-Ишим линиясындағы бекініс» т.б. Осы секілді орыс сөздерінің мол қолданысынан қазақ даласын патшалық басқару жүйесінің тереңдеп келе жатқан тамырын көрсетуге байланысты екенін байқаймыз.

4. Соғыс техникасының атаулары және әскери өмірді суреттеу үшін де қолданады: «траншея» «снаряд», «танк», «немістің тигрі», «пулемет», «браунинг», «штуцер» т.б.

5. Өркениеттік өзгерістерді көрсету үшін: «млица», «учитель», «зәрпілет алдым», «шығарындар балнистен», «бәлшейбектер бел алды», «пашес сұмырайлар» т.б. тек стильдік мақсатта емес, белгілі бір кезең шындығын суреттеу мақсатында қолданылған.

6. Кейіпкердің мінез-құлқын беру мақсатында жұмсалады: «Қуатит, алтысқа дейін істедім...», «Собес қағаздарымды түгел реттеген, соған тездетіп қол қой, исполкомның решениесі керек дейді», «Оның әгінт емесін қайдан білесің?» т.б.

7. Күнделікті тұрмыс, зат, құбылыс атаулары болып келеді: «Барлық жерде өшірет», «Бұл пальтоның әдірісі, апа» т.б.

8. Әр түрлі мәндегі жаргон сөздер: «кейбір адамдардың осындай хоббиі болады», «бич бола бастадық», «бомжса айналмай тұрғанда», «братан... ренжімеңіз», «мелтондардың ішіп жүргендеріне күлетін ек» т.б.

Сонымен, қаламгер қолданысында орыс тіліндегі сөздер екі тәсілмен берілген:

1. Сөздердің дыбысталу түрін сақтап, еш өзгеріссіз сол қалпында қолданылуы: «телохранитель ертіп берер деймісің», «бір упражненииені аудартты» т.б.

2. Кейіпкер аузымен өзгеріске ұшырап қолданылуы.

Жазушы шығармаларындағы кірме сөздер өркениетті өзгерістерді көрсету мақсатында алынған, қоғамдағы адам келбетін танытады. Шығыс тілдерінен енген сөздер көбіне діни нанымдағы әдет-ғұрыпқа байланысты болып келеді. Орыс сөздері ғылым мен техниканың дамуына, сондай-ақ қазақ арасына орыс тілі ықпалының ерекше екендігін таныту мақсатында қолданылған. Кейіпкерлерін өзінің алған тәрбиесі мен білім дәрежесіне, өскен ортасына қарай сөйлетіп отырған. Кезінде қазақ ауылдарында орыс мектептері ашылып, қазақ мектептері санының азайғаны бәрімізге белгілі. Қоғамдағы осы құбылыс біздің әдебиетімізге және әдеби тілімізге кері ықпалын тигізгені белгілі жайт. Жазушы С.Жүнісов шығармаларында суреттеліп отырған өз заманына лайық, сол кезеңдегі қазақ өмірінің тұрмыс қажетіне, әкімшілік басқару ісіне қатысты кірме сөздерді қолданды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері // Тілтаным, Алматы. – 2001. № 4. – 39-43-б.
2. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Философия / Жалпы ред. басқарған э.ғ.д., проф. Арын Е. – Павлодар: «ЭКО» ФОФ, 2006. – 400 б.
3. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М., 1989. – 85с.
4. Рүстемов Л. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
5. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993. – 320 б.
6. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 б.

Камитова З.Р.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
kamitovaz@mail.ru

Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕР АРҚЫЛЫ КҮРДЕЛЕНУІ

Аңдатпа. Мақалада жай сөйлемдердің бірыңғай мүшелер арқылы күрделенуі. Негізінен біздің бұрыннан оқып жүргеніміз сөйлемнің бірыңғай мүшелері. Ол туралы айта кету дұрыс шығар деп ойлаймыз.

Тіліміздегі кейбір сөздер бірін бірі айқындап, анықтап отыратыны сияқты кей уақыттарда бүтіндей сөйлем құрылыстары да мазмұны жағынан өзін дәлелдей, нақтылай түсуді қажет етіп отырады. Сөйлем дегеніміздің өзі айтушының түрлі көзқарасын білдірсе, мұндай жағдайларда бас мүшелер мен тұрлаусыз мүшелердің өз бойына сыя бермейді. Осындай жағдайда сол сөйлемде оңашаланған мүшелі сөздер немесе сөйлемдер қабаттастырыла айтылып, негізгі хабарланған ойдың мазмұнын әр түрлі жақтардан толықтырып отырады. Осыдан барып сөйлемнің құрылысы да күрделенеді, ой білдіру мазмұны да күрделене түседі. Бұл ретте сөйлемді күрделендіріп тұратындар – оңашаланған мүшелер мен түрліше оқшау сөйлемдер. Сонымен қатар бірыңғай мүшелі сөздер де күрделенген сөйлемдердің басты элементтерінің бірі болып табылады. Осы аталған конструкциялық топтар сөйлем ішінде біріге, қосақтала айтылып, ой желісінің мазмұнын одан сайын толығырақ ашып отырады.

Жай сөйлемдердің бірыңғай мүшелер арқылы күрделенуі. Негізінен біздің бұрыннан оқып жүргеніміз сөйлемнің бірыңғай мүшелері. Ол туралы айта кету дұрыс шығар деп ойлаймыз. Яғни, сөйлемдегі мүшелік қызметі, тұлғасы, сұрақтары бірдей және бәрі бір ғана ортақ мүшемен байланысатын сөздер бірыңғай мүше болады. Мысалы: *Сен ат шалдырмаған шат пен шатқал, қылта мен қуыс, жайдақ пен терең, құм мен шалғын кем де кем.* (А. С.). Бірыңғай мүшелер тұлғалас болып келіп, өзара салалас, бірде жалғаулықтар арқылы, бірде жалғаулықсыз дауыс ырғағымен байланысып, бір ғана мүшеге қатысты болады. Жалғаулықсыз байланысқанда араларына нүкте қойылады. [1,110]. Бірыңғай мүшенің арасын жалғастыратын жалғаулықтар негізінен үш түрлі болып келеді. Олар:

А) *Ыңғайластық жалғаулықтар*: да, де, та, те, әрі, және, мен, бен, пен.

Ә) *Кезектес жалғаулықтар*: бірде, біресе, кейде, бір.

Б) *талғаулықты жалғаулықтар*: не, немесе, я, әлде, не болмаса.

Сөйлемде бірыңғай мүшелермен қызметтес, тұлғалас болып, барлық бірыңғай мүшенің ортақ жинақтау аты есебінде айтылатын сөздер болады. Олар жалпылауыш сөздер деп аталады. Жалпылауыш сөз сілтеу, жалпылау есімдіктері мен жинақтау сан есімі, зат есімдерінен болады. [2,66]. Жалпылауыш сөз бірыңғай мүшелерден бұрын тұрса, одан кейін қос нүкте, бірыңғай мүшеден кейін келсе, алдынан сызықша қойылады. Мысалы: *Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, еттілік, қырмызылық, сыпайылық - бәрі соларда.* (А.). [3, 118 - 119]. Бірыңғай мүшелерді жинақтау мақсатында бәрі, барлығы да, осының бәрі деген сияқты сөздер жиі қолданылады. Мысалы: *Келесі шаруа, күнделік қам, ас, дүние, мал – мүлік дегеннің бәрі ескерусіз, елеусіз қалды.* (М. Ә.).

Бірыңғай мүшелі сөйлемдер дегенімізде бұрыннан айтылып жүрген белгілі жайттарды сөз қылмаймыз. Осыған орай да бір сөйлем ішіндегі жұптаса қолданылған бірыңғай мүшелер (мен кітап оқыдым, жаздым, дем алдым тәріздес) талданылмайды. Біздің әңгіме етейін деп отырғанымыз – ой білдіру жағынан болсын, құрылысы жағынан болсын кей уақытта құрмалас сөйлем моделімен астарласып жататын бірыңғай түрдегі синтаксистік конструкциялар. Осы реттен де біз талдағалы отырған объектімізді «сөйлемнің бірыңғай мүшелері» демей, «бірыңғай мүшелі сөйлемдер» деп атап отырмыз. Бұлайша екі түрлі атаудың өзіндік айырмашылығы бар. Алғашқысы сөйлем ішіндегі жеке сөздердің біркелкі тұлғада бірыңғай жұмсалуды аңғартса, соңғысы – сөйлемдегі сөйлем мүшелерінің бірыңғай күрделенуін байқатады. Сөйлем мүшелерінің бұлайша күрделеніп бірыңғай түрде қолданылуы сөйлемнің синтаксистік құрылысына белгілі дәрежеде болса да әсер етпей қоймайды. Ондай әсер сөйлемдегі жеке синтаксистік бөлшектердің құрылысы мен жалпы сөйлемнің грамматикалық жаратылысынан

айқын байқалып тұрады. [4,108]. Мәселен, мына бір тәріздес сөйлемдердің құрылысы осыны аңғартқандай. *Мысал: Ал шешем орысқа күйеуге шыққанымен, көп жыл қазақ арасында тұрғанымен, біраз жағдайда өзбек салтын қолданатын. (С. М.).*

Сөйлемде хабарланған бірыңғай қимылдардың осылайша бір грамматикалық бастауыштың төңірегінде жинақталуы, қазірде қазақ тіл білімінде танылып жүргендей, сабақтас құрмалас болып ұғынылмай, күрделенген сөйлемнің бірыңғай мүшелі түрін аңғартады. Осы тектес сөйлемдердің табиғатын тани білуде әрбір компоненттегі бастауыш – баяндауыштық негіз шешуші критерийге алынбай, көбінесе баяндауыш сөздерінің қолданысы есепке алынады. Осыдан келіп жоғарыдағы сөйлем қарсылықты бағыныңқыға жатқызылып жүр. Бірыңғай мүшелі сөйлемдер мен сабақтас құрмаластың ара жақындығының өзі де осыдан келіп шығады. Сондықтан да мұндай тұлғалас ұқсастықтарды бір – бірінен өзара саралай қарауымыз керек. Бірыңғай мүшелі сөйлемдердің күрделенген сөйлемдердің қатарында қаралуының өзіндік тарихы бар. Бұл тарих жалпы тіл білімінде осы конструкцияға байланысты орын алған жайлармен тығыз астарласып жатыр. Сөйлем ішіндегі бірыңғай мүшелердің бір – бірімен өзара байланысу, іргелесу (жалғаулықсыз), сонымен қатар жалғаулық арқылы да бола береді. Сондықтан да әрқайсысының әр түрлі қарап жатпай – ақ, бір синтаксистік категорияның екі түрлі амалы ретінде түсінген жөн. Мұндай амалдар бірыңғай мүшелердің үйлесе жұмсалыуында өз орындарына лайық қолданыла береді. Сөйлемнің қай мүшелері болса да бірыңғай түрде жұмсала береді. Алайда, осылардың ішінен құрмалас сөйлем категориясымен кейде жақындасып, астарласып кетуінде әсіресе бірыңғай баяндауышты икем келіп тұрады. Сондықтан бірыңғай мүшелі сөйлемдегі талдауымызда осы бірыңғай баяндауышты жолын негізгі объектімізге алатын боламыз. Өйткені осындай конструкцияда келген сөйлемдер бір бастауышқа ортақтасып, негізгі қимыл иесінің әр түрлі амалдық сипатын білдіре жұмсалады. Ал ортақ бастауышты осындай сөйлемдердің қайсыбіреулері қазақ тіл білімінде күні бүгінге дейін біреулерімен жай сөйлем, ал енді біреулерімен құрмаластың төңірегінде танылып жүргені белгілі. Сөйлемнің осы түрінде оның бірыңғай баяндауыштары тиянақты және тиянақсыз тұлғада келіп отырады. Алғашқысында салалас құрмаластың кейбір заңдылықтары байқалса, соңғысында сабақтас сөйлемнің модельдік ұқсастықтарының нышаны білінеді. Мына бір сөйлемнің құрылысына назар аударалық: *Мысалы: Инженер Рахмет үйіне келіп төсекке отырды. Ойланды, мойнын төмен түсірді, бір уақытта басын көтеріп алды. (С. Ерубәев.).*

Екінші сөйлемді салалас құрмалас деп танушылар да жоқ емес. Шындығында бұл сөйлем – бірыңғай баяндауышты жай сөйлем. Әрбір синтаксистік бөлшектердің баяндауыштары бір грамматикалық бастауыштың (Рахмет) мазмұнын әр түрлі қырынан көрсетіп тұр. Осындай сөйлемдердің өзаралық қатынасы баяндауыштардың бірыңғай тұлғада ыңғайласа айтылуы немесе жалғаулықтар арқылы байланыса жұмсалады. *Үйге келсе Мұратын ермек етеді, оның тілін қызық көреді, ертеке айтып береді, ойнатады. (Т. Ахтанов.).*

Бірыңғай мүшелер байланысу тәсіліне қарай екіге бөлінеді. Оның бірі - интонация арқылы байланысуы. Негізінен, бірыңғай мүшелердің салаласа байланысуы екі тәсіл – интонация және жалғаулық арқылы жүзеге асады. Интонация санамалы түрде, кезектесе кішкене пауза жасаумен атқарылады. [5,228]. Мәселен: *Мақсат – қазақ тілінде қатесіз сөйлеу, қатесіз жазу. (Газеттен). Бұларды кеш мұнары, күн тұманы алдап қана жұбатқандай болды.; мынаның бәрі қайта – қайта бұлақ, өзен, өлке боп, шалғынды, тоңашалы, балқаш боп кетті.; Әлі күнге тың, ширақ басып келе жатқан құла жирен атын Абай алдыңғы екеуінің артына тақау бастырып, ілестіріп, қатты бір мең – зеңде келеді екен.; Жер дүние қорасымен, аттарымен Абайдың көз алдында шыр айналып бара жатқандай. (М. Ә).*

Екіншісі бірыңғай мүшелердің жалғаулықтар арқылы байланысады. Мәселен: *Бұл дүниеде аспан деген, жер деген, тас – су деген, өлке – жота деген, айырма да бітім жаратылыс та жоқ сияқты; Оның күнгейі мен күншығыс жағында келе жатсақ, біз ақ отты адырмен, тасты төбелермен, я болмаса тегіс сары жотамен жүрсек керек еді; Көбінің жүзі ақшыл, не қызғылт сарғыш; Абайға бүгінгі күндердегі қуаныш пен жұбануыштың ең зоры осы. (М. Ә.).*

Бірыңғай мүшелі сөйлемдер синтаксистік оралымдармен берілгенде, олардың баяндауыштары көсемше, есімше, шартты рай тұлғалары арқылы жасалып отырады. Әдеби тілімізде ондай баяндауыштарды бірыңғай мүшелі сөйлемдерден көбінесе олардың – п, - ма + й және - са формантты түрлері жиі қолданылады.

-п тұлғалы бірыңғай мүшелі сөйлемдер: *мысал: Содан кейін Қырымұлы тез арада Нұра бойындағы болыстың орталығына түнделетіп келіп, сол келген бетінде Болатқомдегі орынбасар Әбділдә мен хатшысы Мияшты, Танабайды және бір – екі кісіні тұтқындап,*

конвоймен тиісті орнына жіберді.(С. С.); Арышы кісі қайтерін білмей бірсыпыра тұрып, бір кезде бөркін қолтығына қысып, столға жақындай түсіп, арызын ұсынды. (Б. М.). Осымен, жолаушылар тағы да Шәкеге бастатып, атқа мінбек болғанда, бағана тынған жел тағы да қайтадан лезде көтеріліп, зуылдап, шулап, ызың салды. (М. Ә).

Бірыңғай мүшелі сөйлемдегі көсемшенің осындай баяндауышты түрлері кейде жалғаулық не болмаса кезектестік мәніндегі сөздерімен де байланыса жұмсалады. Мысал: *Ой түйдектеліп, сағымдай көшіп, біресе қабағын түйгізіп тұнжыратып, біресе бұлттан шыққан күндей жадыратып минутында мың құлтыртты...*(Б. М.); *Біресе кең ашылған үлкен шұғылалы сұрғылт көздері, бір сәт қып – қызыл еріндері немесе сыңғырлап күлген сылдыраған үні мен бірлі – жарым тіл қатқан сөздері құлағына келгендей болады.* (М. Ә.). Екінші сөйлемде кезектестік мәндегі сөзбен келіп тұрған бастауышты түрлері. *Ыбыш әкесінің сөзінен кейін ойға қалып, біресе ашуланып, біресе сұрланып қайтадан тысқа шықты.* Ал бұл, үшінші сөйлемде кезектестік мәндегі сөздермен келіп тұрған пысықтауышты түрлері.

- ма + й тұлғалы бірыңғай мүшелі сөйлемдер: Мысалы, *Қолын қатты тигізбей, Кірлі көйлек кигізбей, Іісін жұпар аңқытты* (Ы. Алтынсарин); *Осындай ой шытырманьынан шыға алмай, өмір сырының мән – мағынасын алуан қат – қабаттарымен ұға алмай, мең – зең боп отырып қалған еді Мәдина.* (Д. Ә.).

Шартты рай тұлғалы бірыңғай мүшелі сөйлемдер: Мысалы: *Елге барса, абысын – ажындарымен сөйлессе, қаланың қызығын Раушан бір жылда айтып бітіре алмасты...*(Б. М.).

Сонымен, жоғарыда талдаған сөйлемдеріміз сыртқы құрылысы жағынан кейде құрмаластардың табиғатымен астарласып жатқандығымен, олар бас мүшелердің негізінде өзара ажыратылып отырады. Бірыңғай мүшелі сөйлемдер бір грамматикалық бастауыштың негізінде құралады. Алайда осы бір заңдылық кейде ескеріле бермегендіктен, осындай сөйлемдер кейбір еңбектерде құрмалас сөйлемдердің қатарынан танылып қалады. Бірыңғай мүшелі сөйлемдерге қатысты осындай түсінік әсіресе революцияға дейінгі еңбектерден орын алған болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әміров Р. С. *Жай сөйлем синтаксисі.* – Алматы: «Мектеп», 1983. – 166 б.
2. *Қазақ грамматикасы.* – Астана, 2006. – 784 б.
3. Рахымберлина. *Қазақ тілі.* – Қарағанды, «ҚарМУ», 2006. – 170 б.
4. Хасенов Ә. *Тіл білімі.* – Алматы: «Санат», 2003. – 415 б.
5. Аханов К. *Тіл білімінің негіздері.* – Алматы, 2002. – 664 б.

ӨОК 398:801.6;

Коптлеева А.Т.

«Volashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының

2 курс магистранты, Қарағанды қаласы

Aida.koptleeva@mail.ru

Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ

қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, фил.ғыл. докторы Абдуов М.И.

СӨЗ ӨНЕРİNДЕГІ МИФОЛОГИЗМ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада жазушының көркем прозасындағы мифологизм мәселесін ғылыми тұрғыда қарастыру, “Қар қызы”, “Атау кере”, “Жетім бота”, “Сайтан көпір” повестерінің ерекшелік сипатын, ондағы көркемдік тәсілдерді осы мифологизм бағытында талдап, сипаттау басты нысанаға алынды. Еңбектің өзектілігі осы О.Бөкей прозасын негізге ала отырып, қазақ әдебиетіндегі мифологизм мәселесін саралауымен сипатталады. Бұл орайда жалпы миф пен әдебиеттегі мифологизм туралы теориялық, зерттеу еңбектері басшылыққа алынды.

Миф, мифология туралы әлемдік деңгейде жан-жақты ізденістер жүргізіліп, пікірлер айтылып келді. Солардың кейбіреулеріне тоқталайық.

“Мектеп түсінігінде миф дегеніміз – адам және оның пайда болуы, ғаламның жаратылуы туралы антикалық, библиялық көне ертегілер” (1, 11).

“Мифология - барлық халықта өткен адамзат сана-сезімінің алғашқы тарихи формасы... Тұрпайы көзқарас ықпалынан өту кезеңінде ғылым адамзат дүниесіне мифология деп аталатын

ауқымды, әрі жан-жақты құбылысты алып келді. Бұл – әлем халықтарына түгел қатысты адамзат санасының өте ерекше қабаты. Бұл қабат қазақ халқының рухани мұрасында ерекше байқалады. Оның іздері фольклорда, ескі аңыз-әңгімелерде, тілде сақталған” (2, 9). Қазақ фольклорындағы миф жанры туралы ғалым С.Қасқабасов алғаш сөз қозғап мифке қазақ фольклоры тұрғысынан анықтама берді. Әлемдік фольклортануда мифті зерттеуші ғалымдар еңбегі көптеп жарыққа шықты. Мифологияны зерттеушілер қатарында Е.М.Мелетинский, М.И.Стеблин-Каменский, О.М.Фрейденберг, М.И.Шахнович, т.б есімдеріне ерекше тоқталуға болады. М.И.Стеблин-Каменский пікірінше миф өзі дүниеге келген дәуірде шындық деп қабылданған әңгіме, мифті зерттеушілер үшін тек қиял ғана. С.Қасқабасов қазақ мифтері туралы сөз қозғағанда, оның көне классикалық мифке жақын сипаттарын көрсетеді (3, 14).

Мифологизм, белгілі дәрежеде әдебиет үшін көркемдік әрі танымдық қызмет атқарып келді және бұл қызметін әлі де жалғастыруда. Әсіресе, фольклорда мифологизмнің әсері белсенді болды. Фольклордық туындылардың қай-қайсысында да мифологиялық ойлау айқын. Біз әдебиетті бейнелі ойлаудың жемісі десек, оның алғашқы сатысы – фольклорда бейнелі ойлау түрімен адамдар өзін қоршаған әлемді тануға ұмтылды. Фольклорлық мұраларға, философия мен әдебиеттің дамуына мифологизмнің қосқан үлесі ерекше. Фольклорлық шығармалар – халық ақыл-ойының, қабілетінің жиынтығы, қазынасы. Көне дәуірлерден адамдар жады арқылы сақталып жеткен ертегілер мен аңыздардан, эпостық туындылардан мифтік танымның көрініп отыруы заңдылық. “Мифтер тайпалардың қасиетті рухани қазынасын құрайды. Олар ұлттың дәстүрімен, ырым-жоралғылармен тікелей байланысты”(1, 14). Бұл – С.Токарев, Е.Мелетинский пікірлері. Миф зерттеушілерінің пікірі бойынша, миф таза түсінік күйінде кездесе бермейді. Қазақ фольклорындағы мифологизмнің көріністері дегенде, ең алдымен ертегілерді, аңыз, хикаяларды, сонан соң тұрмыс-салт жырларын, эпостарды, ырым-тұйымдарды еске алуға болады.

Көне ертегілер мен алғашқы қауымдық мифтердің ара жігін ажырату қиын. Ертегілердің мифтік нанымдар негізінде туғанына зерттеушілердің көпшілігі күмән келтірмейді. Өйткені, көне ертегілер мен алғашқы дәуірдегі мифтер арасындағы оқиғалар желісі бір-бірімен үндесіп отырады. Әлемдік әдебиетке назар салсақ, мифологиялық ойлау адам санасында сәулеленіп, сол арқылы фольклорлық туындыларға сіңісіп кеткенін көреміз. Мифологиялық ойлаудағы басты нысан – табиғат пен адам. “Мифтік санаға табиғат пен рухтың бірлігі тән. Осыдан барып оның негізі болып теңдік заңы саналады (Закон тождества). Өзінің даму жолында мифтік сана екі түрлі сатыдан өтеді деуге болады. Бірінші кезеңде рух пен табиғат толық тең. Екінші кезеңде адамның табиғат қойнауынан алшақтауына байланысты жаңағы айтқан теңдік бұзыла бастады” (3, 68) деген С.Қасқабасов пікіріне әр кезеңде туындаған фольклорлық туындылар нақты дәлел бола алады.

Аруаққа сыйыну, олардан медет тілеу – халықтық мифологияның бір қыры. Қазақтардың аруаққа сыйыну сенімі туралы Ш.Уәлиханов “Тәңірі” (Құдай), “Қазақтардағы шамандықтың қалдығы” мақалаларында сөз қозғайды. “Аруақ – ата-баба рухы, басқа қиын-қыстау іс түскенде, жан қиналғанда: “Аруақ, қолдай гөр, қолтығымнан демей гөр” деп айтады... Аруақтардың рухы бар деп, ескі жұртты баспайды” (4, 156). Бұдан әрі ғалым аруақтар (онгондар) күдіретті күш иелері ретінде тірілерге көмектеседі деген наным негізінде оларға арнап құрбандық шалынатынына тоқталады. Ұлықтар мен мықтылар о дүниеге аттанған соң күдіретті аруаққа айналады. Мысалы, Баба шашты түкті Әзиз – тірісінде қасиетті әулие ретінде өмір сүрген адам. Бұлардан басқа Қорқыт, Домалақ ене, Арыстан баб т.б. халық сыйынатын ұлы аруақтарға айналғанына дәлелдер көп. Аруақтарға сыйыну көне сақ дәуірінде қалыптасқан сенім. “Жерлеу материалдарына қарағанда, сақтарда ата-баба аруағына, отбасылық-рулық әулиелер мен желеп-жебеушілерге сыйыну ғұрыптары болған” (5, 231).

Тарихшылар сақ және савромат тайпаларының қайтыс болған адамға екі түрлі қарау сенімін атап көрсетеді: бірі – оны құрметтеу, оған сыйыну, екіншісі – руластарға немесе тайпаластарға оның рухы қайтып келіп кіреді деп қорқу. Анимизм, тотемизм, магия, фетишизм сияқты мифологиялық ұғымдар сақ заманынан көрініс береді. Өлген адамның қаруын, басқа да меншікті заттарын сындырып, өзімен бірге жерлеу заттардың да жаны болады, оларды “өлтіру” қажет, өйткені өлілер елінде де иесіне қажет деген сенім болған. Бұл сенімдер өте көне дәуірлерден көмескіленіп жеткен фольклорлық мұралардан да байқалады. Б.Сағындықов былай деп жазады: “Аруақтардың да бір-бірінен өзгешеліктері жайлы ұғымдар да бар. Әулиелердің, қасиетті кісілердің аруақтары – таза аруақтар, жындардың, дию-перілердің аруақтары – кара аруақтар. Кара аруақтар адамдарға ашуланса “атып кетеді” деп түсінген. “Аруақ атсын” деген қарғыс осыдан шықса керек” (“Ғаламның ғажайып сырлары” кітабынан). Батырлар жыры мен тарихи

жырлардың қай-қайсысында болсын батыр жауға шабарда аруақтарға сыйынады, аруақты адамның атымен ұрандайды. Ежелгі дәуірлерден біздің заманымызға дейін сақталып жеткен сенімдердің бірі – тағдыр, жазмыш. Адамның бүкіл ғұмыры ана құрсағында жатқанда-ақ маңдайына жазылады деген түсінік Тәңірлік дін көзінен бастау алған.

Адам тағдырының болжамы түсте аян беру арқылы білінеді деп ұғыну барлық фольклорлық мұралардан кездеседі. Мифологиялық ойлау кезеңінде туған бұл сенім халық санасында күні бүгінге дейін сақталып келеді. Психоаналитикалық бағыттың өкілі З.Фрейд түс көруді мифологиямен ұштастырады.

Фольклорда түс көрудің орны айрықша. “Алпамыс батыр” жырында Тайшық хан Алпамысты түсінде көріп, өзінің ажалы сол баладан болатынын біліп, алдын-ала әрекет жасайды. Бәрібір түсінде көргені өңінде келеді. Ендігі кезекте түс көру Алпамысқа ауысады. Ол түс көріп, ауылының ауыр халін сезеді. Түс Тайшық ханға болатын оқиғаны анық көрсетсе, Алпамысқа ишара түрінде көрінеді:

Алпамыс батыр түс көрді,
Түсінде жаман іс көрді
Төсегінің үстінде
Бір күшіген құс көрді.

...Алдағы болар Алпамыс әрекеті де түсте аян етіледі. Жанына жақын ет бауыр адамдардың жаманшылыққа ұшырауы түс арқылы баян етілетініне “Қыз Жібек” жырынан мысал келтіруге болады:

Мен бүгін түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім,
Төлеген мінген көк жорға ат
Ер тоқымсыз бос көрдім...
...Қолымдағы тұйғынның
Заулап келіп аспаннан
Желкесін қиды бидайық.

Бұл – Жібектің түсі.

Эпостық жырлардағы түс – болар оқиғаны бұлжытпай көрсететін маңызды процесс. Бұдан халық сенімінде түс үлкен орын алатынын аңғарамыз. Көрген түсті жорудың да маңызы зор. “Түс жорудың қазақтар арасында үлкен мәні бар, ел ішінде арнайы мамандар – түс жорушылар да ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша, түс жору Перғауынның түсін болжаған Жүсіп пайғамбардан басталады” (6, 25) деп жазады Х.Досмұхамедов. Діни аңыздарда Жүсіп пайғамбарға Алла-тағала түс жору ілімін қондырған делінеді. “Қобыланды батыр”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырларында да түс көру мен оны жору айрықша мәнге ие. Қобыланды батырға таң алдында түсінде аян беретін – жеті кәміл бабасы:

Көк есегі астында,
Ақ сәлдесі басында,
Сырлы асасы қолында,
Өзі хақтың жолында,
Жеті кәміл бабасы
Келді жетіп қасына.

Жеті кәміл бабасы Қобыландыға елінің қазіргі жайын баяндап, реніш білдіреді.

“Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырында Сарыбайдың ханымы:

Мен шошыдым түсімнен бүгінгі күн, –
деп, алдағы болар қасіретті сезеді. Сарыбай өлімін естіртуші тазша:

Мен түсімнен шошыдым бүгінгі күн,
Менің сәлдем басымнан жерге түсті, –

дегенде, оны Сарыбайдың ханымы жақсылыққа бұра жориды. Тазша түсінде көрген сияқты қылып:

Қолымнан жібек баулы сұңқар қашты
... Түсімде бір тұңғыық суға кеттім, -

деп, Сарыбай өлімін тіке айтпай, түсті тілге тиек етіп, жанамалай айтады.

Тотемдік мифтер адамдар мен жануарлар арасындағы байланысқа барынша сенген, олардың кейбіреулерін өздерінің ата-тегі деп, кейбіреулерін киелі деп санаған көне таным негізінде туындаған.

Көне замандардан жеткен әлемнің жаралуы, дүниені тану туралы мифтерде аспанды – әке, жерді – ана деп тану сенімі бар. Бұл сенімді көрсететін мифтік образдар – Тәңір, Ұмай-ана. Фольклордық мұраларда Көк пен Жерге табынған сенім нышаны қазақ мифі мен діни ұғымында сақталумен бірге, көркемдік-эстетикалық қызмет атқарған. Табиғаттағы зат пен құбылыс атаулы сезім мен ойға ие, олар да адам сияқты қайғырады, қуанады, күледі деп түсінген анимистік наным негізінде фольклордағы психологиялық егіздеу (параллелизм) әдісі туындаған. Сонымен қатар фольклордағы метафоралық қолданыстар да бағзы халықтар санасынан орын тепкен мифологиялық ойлау жүйесінен хабар береді.

Мифологизм мен әдебиеттің ара қатынасын ұлттық әдебиет тұрғысында қарастыру үшін жалпы әлемдік әдебиет көлеміндегі ой-тұжырымдарға сүйену заңды. Сондықтан да бұл еңбектің бастамасында өз өнеріндегі мифологизм жайлы айтып өтуді жөн көрдік.

Әлем халықтарының барлығына дерлік тән мифологиялық ойлау қазақ халқына да жат емес. Ұлттық дүниетаным негіздеріне үңілсек, ойлау жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктерді көріп, тануға болады. Сол ұлтымызға тән таным негіздерінен туындаған мифтер көркемдік ойлау жүйесіне өз ықпалын тигізгеніне фольклорлық мұралар, әр дәуірдегі әдебиет үлгілерінен мысалдар келтіріп, ойымызды дәлелдеуге тырыстық.

Қазақ әдебиетіндегі мифтік сюжеттер мен образдар туралы айтылар ой, қарастырылар мәселені О.Бөкей шығармашылығына бағыттау аталмыш қаламгердің жазушылық танымы мен шеберлігін әйгілей түсуге мүмкіндік береді.

О.Бөкей прозасындағы мифтік сюжеттер мен бейнелердің қолданылу тәсілдерін, мифтік құбылушылықтың мән-маңызын, мифологизмнің көркемдік-бейнелілік қызметін қарастыра келе мынадай тұжырымдар жасауға болады:

Мифтік сюжеттер мен бейнелер жазушы шығармаларында интерпретациялау және трансформациялау жолдарымен көрініс береді. О.Бөкей дәстүрлі мифтік желілерді авторлық мақсатына сәйкес ойды астарлап беру, ишаралап айту үшін пайдаланады.

Жазушының “Атау кере”, “Сайтан көпір”, “Жетім бота” повестерін повесть-миф, “Айпара ана” әңгімесін әңгіме-миф ретінде көрсету бірден-бір дұрыс тұжырым.

Мифтік сюжеттердің қазіргі көркем әдебиеттегі көрінісі туралы айтқанда, оның шартты түрде болатынын ескерсек, О.Бөкей прозасындағы мифтік сюжеттердің қолданылуын осы негізде қарастырған жөн.

Жазушы прозасындағы мифтік сюжеттер мен бейнелер, мифтік құбылушылық танымдық, көркемдік-идеялық мақсатта кәдеге асқанына талдау, салыстырулар дәлел бола алады.

Мифтік сюжеттерді сөз еткенде О.Бөкейдің әр жылдары жарық көрген әңгіме, повестеріне жасалған талдау, сипаттаулар мифологизмнің бүгінгі әдебиеттегі көрінісін танып-білуге мүмкіндік береді.

О.Бөкей шығармаларында мифтік сарын молынан ұшырасатынын ғалымдар, сыншылар қайталай айтса, бұл бағыттағы талдау, зерттеу жұмыстары осы еңбекте негізге алынады.

Көркем әдебиетте мифологиялық уақытқа тән мифологиялық ойлау мен мифтік сана көркемдік, танымдық тұрғыда көрініс берсе, бұл әдебиет әлемі үшін жаңалық емес. Әдебиеттің даму барысында мифологизм мақсатты түрде көркем туынды оқиғасына араласып отырады. Әлемдік және ұлттық әдебиет үлгілерінен аңғарылатын мифтік желілер миф пен әдебиеттің ара қатынасын сөз етуге негіз болады.

О.Бөкейдің көркем туындыларын өзге қаламгерлерден оқшаулап тұрар ерекшелік – мифтік желілердің бүгінгі күннің өзекті мәселелерін көтеруде маңызды қызмет атқаратындығы. Жазушы шығармаларындағы мифтік бейнелер бүгінгі не бұрынғы уақыт шеңберінде алынғанда аламзаттық рухани негіздер аясында шынайылықта ауытқымау шартын сақтайтынын анықтай айту қажет.

Біз мифтік бейнелер ретінде қарастырған Айпара ана, Ерік, Ақбота, Аспан, Қаржау, Қар қызы сияқты кейіпкерлер О.Бөкей сомдаған дара бітімді тұлғалар.

Мифтік сюжеттерді мақсатты түрде пайдалана отырып, жазушы өз тарапынан да мифтік негіздегі оқиғаларды туындатады. Айталық, Қар қызы жайлы миф, Еріктің көк бас сонаға айналуы, Сарқынды шалдың өзін тірідей көмуі, Ақботаның теңіз бетімен жаяу жүруі сияқты оқиға желілері осы айтқан ойымызға мысал ретінде зерттеу барысындағы талдауларымыз дәлел. Адам мен табиғат мәселесі, қоғамның заманның өзекті мәселелері, кейіпкерлердің психологиясы, таным-түсініктері жазушы шығармаларында мифологизм ауқымында қарастырылып, танытылады.

Бұл зерттеу жұмысында қарастырылатын мәселелерді былайша жүйеледік.

Ең алдымен, сөз өнеріндегі мифологизм мәселесін нысанаға ала отырып, оның өзін фольклордағы және жазба әдебиеттегі мифологизм деп жіктеп, сараладық. Әдебиеттегі мифологизмді осылайша ғылыми-теориялық тұжырымдарға сүйене отырып талдаған соң, О.Бөкей прозасындағы мифологизм негіздері қарастырылды. Бұл бағыт жазушы прозасындағы мифтік танымның көркемдік-идеялық тұрғыдағы қызметі негізінде сараланды. Жазушы шығармаларындағы мифтік сюжеттер мен бейнелерге сипаттама бере келе, жан-жақты талдау жасауға тырыстық. Сол арқылы Оралхан Бөкейдің қаламгерлік шеберлігін, өзіндік даралығын танытуға талпыныс жасадық.

О.Бөкей шығармаларына мифологизмді арқау ету арқылы бүгінгі күннің, қала берді бүкіл адамзаттық көкейкесті мәселелерді көтере білді. Қазақ әдебиетінің дамыту деңгейіне белгілі дәрежеде өз үлесін қосты. Оның шығармашылық мұрасы ұлттық рухани мұрамыздың құнды бөліктерінің бірі боп саналатыны анық.

Жазушы прозасындағы мифологизм мәселесін бүге-шүгесіне дейін зерттеп, таныта алдық деп айта алмаймыз. Бұл зерттеу О.Бөкей прозасындағы мифологизм мәселесіне қатысты зерделі де жан-жақты зерттеулердің бастамасы ғана. Сонымен қатар, жалпы қазақ әдебиетіндегі мифологизмді зерттеуге бағыт болар талпынысымыз. Алдағы уақытта жазушы шығармашылығындағы мифологизм көрінісін көркемдік-бейнелілік жүйеге қатысты жан-жақты талдау міндеті тұр. Сол арқылы О.Бөкейдің рухани мұрасының салмағы мен сапасын анықтап, әйгілей түсу әдебиеттану ғылымы үшін маңызды мәселелердің бірі болмақ демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Мифы народов мира. Энциклопедия. М., 1997.*
2. *Қасымжанов А. Рухани тамырлар // Қазақ. Алматы, 1994.*
3. *Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы, 1984.*
4. *Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы, 1985.*
5. *Қазақстан тарихы. Алматы, 1996. 1 т.*

ӘОК 82

Мейрамбекова М.

«Bolasaq» академиясының 2-курс магистранты, email: muni.meirambekova@mail.ru_87713152099,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ
қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, фил.ғыл. докторы Абдуов М.И.

Ә. КЕКІЛБАЕВ – КӨРКЕМ СӨЗДІҢ ШЫНАЙЫ ШЕБЕРІ

Аңдатпа. Автор мақалада Әбіш Кекілбаевтың шығармашылығына бойлай үңіліп, оны адам атты күрделі құбылысты жан әлемі мен әлемнің терең сырына бойлаушы, оның күрделі болмысын зерделеуші, тағдыры мен қуаныш-күйінішін, қасіреті мен сүйінішін суреттеуші ретіндегі жазушының шығайы шеберлігін әйглейді.

Қазіргі қазақ әдебиетіміздің қай жанрын алсаңыз да, өз дәстүрі қалыптасып, сапалық жағынан өсу үстінде екеніне көз жеткіземіз. Мұны ұлттық сана-сезім оянуының да көркемдік көрінісі деп қараған жөн.

Көркем әдебиет – әрбір жекелеген қаламгердің шығармашылық интеллектісінің көрінісі. Қоғам дамуына сай әдебиет те үнемі өрлеп, өрістеп отырады. Сондықтан да қазақ әдебиеті халқымыздың рухани мәдениетінің бір бөлігі ретінде үнемі жүйелі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Бүгінгі әдеби процестегі көкейкесті мәселелердің бірі – адам концепциясы, ұлттық сана, ұлттық характер. Өнер туындысының бәріне ортақ мазмұн – адамның ойы, арман-мұраты, адам рухының күші мен қасиеті. Сондықтан да жеке адам концепциясы – өзекті, басты және ешқашан сарқылмайтын проблема. Адамның, жан дүниесін танытудың бұрынғы таптаурын канондары еріксіз ескіруде. Қазіргі жазушыларымыз адамның жан дүниесін диалектикалық қайшылықтарымен жеткізудің соны тәсілдерін табуға ұмтылуының сыры осында жатыр.

1960-1980 жылдардағы қазақ әдебиетінің алдында әлемдік әдебиетті айтпағанның өзінде, көркем сөз алыптарының дәстүрлі мектебі болды. Солардың тәжірибесін, өнегесін игерген қазіргі қазақ әдебиетінің қол жеткізген сапалы жетістіктері аз емес. Әсіресе, осы кезеңдегі романды зерттеу, поэтика, стиль және типология мәселелерін қарастыру – аса маңызды проблема. Қазақ романдарында кесек характер, күшті образ, көркемдік ізденістер, философиялық сипаттың басым болуы өркендеген әдебиетіміздің өміршеңдігін дәлелдейтін ақиқатқа жатады.

Қазақ халқының рухани мәдениетінің бір қыры ретінде саналатын көркем әдебиет XX ғасырдың 1960-1990 жылдарында түрлі тарихи-қоғамдық өзгерістерді бастан өткергені белгілі. Кеңестік жүйенің ыдырап, Одақтың құлауы оның құрамындағы ұлттардың төл мәдениетін, тарихын, әдебиетін т.б. зерттеп, тануына зор мүмкіншілік туғызды. Бұл сонымен бірге әдебиеттану ғылымының алдына қатары қалың күрделі проблемаларды қойып отыр. Солардың бірі – әдебиеттің көркемдік даму тенденцияларын айқындау, көркем шығармаларды ұлттық мүдде тұрғысынан жаңаша таныммен ғылыми-теориялық пайымдау, талдап-саралау, қазақтың көркемсөз өнерінің эволюциясын зерделеу.

Осы тұрғыдан алғанда халқымыздың тұғырлы тұлғаларының бірі, классик жазушы Ә.Кекілбаевтың шығармашылығы қашаннан қормалы қазақ көркем әдебиетінде ерекше орынға ие. Біз көркемсөздің хас шеберінің қаламгерлік қасиеттері, оның ерекше мәнеріне тоқтала кетсек пе дейміз.

Әбіш Кекілбайұлының алғашқы өлеңдер жинағы «Алтын шуақ» 1962 жылы, «Бір шөкім бұлт» 1965 жылы жарық көрді. Ауыл өмірінен жазылған повесть, әңгімелер жинағы «Дала балладалары» Әбіш Кекілбайұлының кең тынысты эпик, суреткерлік болашағын танытады. 1974 жылы «Дәуірмен бетпе-бет» сын мақалалар жинағы, «Бір уыс топырақ», 1979 жылы «Тырау тырау тырналар», Маңғыстау түбегінің өткені, бүгіні, болашағы туралы «Ұйқыдағы арудың оянуы» тарихи танымдық баян, 1982 жылы «Шыңырау» повестер жинағы, 1992-93 жылдары Таңдамалы екі томдық, 1995 жылы «Заманмен сұхбат» 1998 жылы «Азаттықтың ақ таңы», публицистикалық мақалалары, толғамдары, 1999 жылы 12 томдық шығармалар жинағы жарыққа шықты.

Әбіш Кекілбайұлының «Үркер» (1981), «Елең-алаң» (1984) романдары қазақ әдебиетінің үлкен табысы ретінде бағаланып, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығын алды.

2001 жылы шыққан «Талайғы Тараз», 2002 жылы шыққан «Шандоз» тарихи тақырыпты ғылыми дәйекпен, дерекпен түсінікті ұғымды етіп жеткізудің жаңа бағыт-бағдарын белгілеп берді. 2009 жылы «Сыр десте» деп аталатын автордың көп жылдық ой-толғаулары, эссе, естелік, сөйлеген сөздерінің 5 томдық жинағы жарыққа шықты.

Ол тынымсыз, табанды еңбек етіп, талантын әр қырынан таныта білді. Өлеңдер жинағынан басқа повесть, әңгімелердің, сыни еңбектерінің бірнеше кітабын шығарды. «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң» аталатын романдар жазды. Г.Мопассанның «Өмір», «Пьер мен Жан» романдарын, Л.Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романының тарауларын, шетел авторларының әлденеше пьесаларын, әңгімелерін қазақ тіліне аударды. Мұның бәрі, әрине, аз еңбек емес.

Ең бастысы – оның қаламынан шыққан дүниелер оқушыны да, сыншыларды да немқұрайды қалдырған емес, оның шығармашылық ізденістері әрдайым ден қойдырып, кейде әр түрлі талас пікірлер де тудырып жүр. Ол шығармалардың орыс, неміс, венгер, болгар, чех, эстон тілдеріне аударылуы да кездейсоқ құбылыс емес.

Өзінің алғашқы өлеңдері, мақалалары, әңгімелері арқылы ол шығармашылық мүмкіндігінен хабар берсе, кейінгі жылдары жазған шағын көлемді повестері автордың жазушылық қарымын, өзіне тән қолтаңбасын, қалыптасқан стилін айқын танытты. «Бір шөкім бұлт», «Дала балладалары», «Бір уыс топырақ» кітаптарына енген прозалық шығармалар оның шығармашылық мұрат-мақсаттарының ауқымын анықтап, оның стиліндегі эпиктерге тән байсалды баяндау, философиялық, психологиялық тереңдіктерге бару, кең тынысты, бейнелі, иірімді тілдік құралдарды пайдалану секілді ерекшеліктерін байқатты.

Кекілбаевтың шығармашылық жолы қазақ әдебиетшілері өз халқының өткені мен тарихтың көмескі беттерін жапа-тармағай жаза бастаған тұсқа сәйкес келді. Романтикалық ерлік, өнегелерге толы сол бір құпия заманаларға үңіле отырып, өздеріне қажетті материалдар мен шабыт көзін тапқан баз бір авторлар қаламынан туған ондаған романдар мен повестерді қазір сыншыларымыз жанрлық жағынан іріктегенде бірде тарихи, бірде тарихи-этнографиялық, бірде хроникалық деп атап жүр. Прозашы Әбіш Кекілбаев тарихқа басқадай жолмен барды. «Күй», «Ханшадария хикаясы», «Шыңырау», «Бәсеке» атты повестерінде автор ежелгі аңыз-әңгімелерді шебер

пайдалана отырып, өткен күннің жарқын да қаһарлы бейнесін, моральдық бейнесін жасайды, бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін қозғайды. Москваның «Молодая гвардия» баспасынан шыққан Әбіш Кекілбаевтың «Дала балладалары» (1975) кітабына жазған алғы сөзінде Ә.Нұрпейісов былай дейді: «Ол өзінің шығармаларында атақты тарихи тұлғалар есімін саудаға салмайды. Ол өз халқының өткен тұрмысын әспеттеу, әйтпесе мансұқ ету секілді мінезден де аулақ. Адам өмірінің әлеуметтік сыр-сипаттарын, философиялық-психологиялық тұрғыдан терең көрсетуі бұл повестердің шыншылдық қасиетін ерекше көтере түскен» [1, 5].

Ә.Кекілбаевтың көркемдік палитрасының қуаты мен қасиеті де осында – ол ежелгі аңыз-әңгімелерді бүгінгі күннің елегінен өткізіп, тарихи-философиялық тұрғыдан екшеп отырады, сол аңыз-әңгімелерден күллі адам баласына ортақ адамшылық тамырларды тауып отырады. Өткен күндер шындығына бүгінгі күннің жарық сәулесін түсіреді. Кекілбаевтың суреткер ретіндегі ерекшелігінің бір парасын осы төңіректен іздеуіміз керек. Демек, сыншыларымыздың оның «тарих пен бүгінгі күннің маңызды мәселелерін» (Ш.Айтматов) ұтырлы қозғап, «әлеуметтік ірі идеяларды өзек ететінін» (Ә.Нұрпейісов) «адам баласының болмысы мен оның іс-әрекетінің себеп-салдарын іздеп, үнемі ой толғайтынын» атап көрсетуі шындыққа әбден сай келеді.

Повестеріндегі көркемдік-эстетикалық, әлеуметтік-философиялық қасиеттер «Аңыздың ақыры» атты күрделі романда әрі қарай жалғасып, дами түсті. Ә.Кекілбаевтың тарихи балладалар циклі, біздіңше, осы романда өзінің толық көркемдік шешімін тапқан. Бұл шығарма, сөз жоқ, суреткердің шығармашылық өсу жолындағы маңызды белес болып қалмақ.

Ә.Кекілбаев қазақ сөзінің үйірімін қатты біледі, кейде сол жақсы қасиетін орынсыз қызықтап, бояу қоюлатып алатын, бір ғана сипаттамадан ашылатын тұсқа әлденеше сипаттамалар қабаттастырып сөзуарлыққа, қызылсөздікке ұрынып қалып отыратын кездері де бар. Шынайы өмірдің асыра шашпалықтан да, тақ-тұқ жұтандықтан да тұрмай, дөп басқан дәлдіктен тұратыны әркімге де белгілі. Бірақ, ондай дәлдікке о баста тақ-тұқ кешетін боп жаратылған жұпынылық емес, әуелден ар жағы қоры барлардың ғана қолы жете алатындығы да дау туғызбас ақиқат болса керек. Ендеше сондай қазына, сондай серпін Ә.Кекілбаевтың әр сөйлемінен «мен мұңдалап» тұр. «Ол тіл шұрайы мен сөз шырайынан, өмірлік әсер мен адам көрген, табиғат көрген, тұрмыс көрген, мінез танытып, құлық аңғартқан, о баста жамбасына топырақ қалың жұққан, сондықтан әрі-беріліктен таза, жазған сөйлемі кібіртек, жасаған характері шеміршек шықпайтын, қысқасы әуелден-ақ уызына жарыған келісті дарын иесі» [2, 211] – деген ғалым Ж.Дәдебаев пікіріне біз де қосыламыз.

Өмірлік шындықтың тереңі мен қоюына бой ұра бастаған һас жазушының байыпты да парасатты талдау мен ұстамды жинақтауларға келетініне ешқандай күмән келтірмейміз. Ол Өмірстан атты ұлы елге жаңа кітабында жасаған саяхатынан да адамдық ақиқаттың талай соны сырларын танып, олжалы оралыпты.

Қысқасы, Ә.Кекілбаевтың шығармалар желісі әуел бастан әдебиет есігінен жақсы аттаған талантты қаламгердің жүрісінен жаңылмағандығына ғана емес, қазіргі қазақ прозасында өрелі ізденіс, жақсы қарқын барына айғақ бола алатындай санаулы шығармалардың санатына қосылуға әбден қақысы бар елеулі еңбектер. Қазіргі қазақ повестерін зерттеуші Ж.Дәдебаев: «...повесте («Құс қанаты» повесі) өмір шындығы жалқыдан жалпыға қарай суреттеледі. Солай болғандықтан шығармашылық тәжірибеде осы жанрға жататын шығармадағы өмір шындығы көбіне көп жеке адамның түйсік-түсінігі күйінде бейнеленіп, сол адамның дүниені тануы түрінде көрінеді. Дегенмен ол адамның жеке тұрмыс-тірлігі, іс-әрекеті туралы әңгімелері, оңаша ойлары, құпия сырлары оның өзі өмір сүріп отырған заманы жайлы толғаныс-тебіреністеріне негізделеді» [2, 165], – деп жазады. Олай болса, Оралхан шығармаларындағы оқиғалар да өзі өмір сүріп отырған ортадан алынған.

Белгілі сыншы, ғалым Серік Қирабаев Ә.Кекілбаев шығармалары туралы былай деп жазады: «Адамды ардақтау, оның асыл қасиеттерін паш ету жазушының басты мұраты болып табылады. Жазушының көп кейіпкерлерін «ойлампаздар» қатарына жатқызуға болады. Олар табиғатты қорғауға белсене араласып жүрген адамдар емес: Ақтан, Бархан сияқты кейіпкерлер табиғат-ананың тәй-тәй баспаған нәрестелері сияқты. Қоғамдық қарама-қайшылықтан тыс өмір сүруге ұмтылған олар үшін, ең бастысы табиғатпен бірге болу. Ата-анасынан алшақтап, балалар ортасына баруға қорыққан жас сәби тәрізді кейіпкерлер» [3, 219].

«Аңыздың ақыры» романында автор тағы да өзінің бұрынғы қалыптасқан байсалды, қазып айтатын баяндау тәсіліне ерік береді, мұнда жалпы сюжет, оқиғаның жотасы анық көрінгенмен, бірінші кезекке адам жанының алуан иірімдері, терең психологиясы, пейіл-мұрат, мінез-құлық,

ішкі драмалық коллизия, сырт көзге онша байқала бермейтін, бірақ іште қайнап жатқан ой-сезім, сөз бен әрекеттің арбасуы тәптіштеледі.

Ә.Кекілбаевтың повестері жөнінде осы айтылған пікірдің «Аңыздың ақыры» романына да түгелдей қатысы бар. Белгілі ғалым, сыншы Б.Майтанов Ә.Кекілбаевтың тарихи шығармаларының негізін құрайтын аңыз-әңгімелер мазмұнын бірер сөзбен айтып беруге болатынын орынды ескертеді [4, 234]. «Аңыздың ақыры» романының оқиғасы да Самарқан шаһарының жолбасшылары туристерге күнде айтып беріп жүрген, Темірланның сүйікті тоқалы Бибі ханым салдырған атақты ғимараты жөніндегі хикаяға негізделген секілді. Жазушы ескі аңызды қайта жаңғыртып, қайта баяндап қоймайды, оған терең философиялық мән-мағына қосады, аңыздың әлеуметтік сыр-сипаттарын ашады, ешбір заманда өзгеруді білмейтін адамгершілік мәселелерді қозғайды.

Ә.Кекілбаевтің «Үркер» (1981), «Елең-алаң» (1984) романдары Қазақстанның Ресей құрамына кіру тарихын зерделеген. «Қазақстан тарихында» [5, 149] бұл оқиғаны қазақтардың XVIII ғасырдағы сыртқы саяси жағдайының күрделілігінен туындаған деп түсіндіреді.

Тарихта болған дерек пен шығармашылық қиял, фольклорлық бастау мен реалистік баяндау осы шығармада ерекше жымдасып кетеді де, халықтың әр қилы аңыз-әңгімелерін өзінше қызғылықты түсіндіретін автордың көркемдік-философиялық концепциясы барынша толық, барынша айқын танылады. Ш.Айтматовтың осы арада фольклорды игеру жөніндегі ойлары маңызды көрінеді, ол әр түрлі мифологиялық желілерді бүгінгі күн талаптарына лайық пайдаланудың артықшылығын атай отырып, жазушының бір кітабына жазған алғысөзіндегі: «Талантты қазақ прозаигі Ә.Кекілбаев мифологиялық системалар мен структураларды игеру арқылы өткен мен бүгінгінің маңызды мәселелерін қозғай білген. Бұл кітап – ойшылдықтың жоғарғы сатысынан қарағанда да, аңыз-әңгімелер мен бүгінгі күннің, өткен мен бүгінгі күндер тәжірибесінің қорытпасы, осы компоненттердің барлығы (әрине, мұның ішінде прозаиктің таланты да бар) қосыла келе, біздің пікірімізше, бұл шығармалардың мазмұнын ғана байытып қоймай, оның көркемдік қасиетін де арттыра түскен», [6, 5] – деген пікірі аса қисынды көрінеді.

Жазушының басты кейіпкерлері той тойлаудан ой ойлауға пейілді Жөнейіт («Күй»), Қаракемпір («Құс қанаты»), Еңсеп («Шыңырау»), Алмас хан, кіші ханша («Аңыздың ақыры»), Әбілқайырлар («Үркер», «Елең-алаң») «Не істеу керек?» деген сұраққа жауап таба алмай арпалысқа түседі.

«Абылай хан» атты халықтық-қаһармандық драмасымен Ә.Кекілбаев тағы бір соны қырынан елең еткізді десек, еш артықтығы жоқ. Басты кейіпкері: Сабалақ – Әбілмансұр, Абылай. Үш есім бір адамға қатысты. Осы үш адамды драмада автор тарихи тұлға Абылай тағдырының үш кезеңіне негіз еткен. Алғашқы көріністе-ақ ақ түнек боранға қойып кетесің. Өз жерінде отырып, ұлы – құл, қызы – күн, ішкені – ірің, жегені – желім, басында – нөқта сорлы елінің күйін жырлай сахнаға шығатын Диуана мен Кейуана пьеса сюжетін өрістетудің табылған тамаша бір әдісі. Диуана сөзі тарихи-саяси оқиғалардың ортасына енгізіп, Сабалақтың қым-қуат, нақақ қанға жерік дұшпанның түбіне жетпей тынбауға бекінген майдан алаңына шығуы тарихи қажеттіліктен туғанын санаңызға сіңіруге себепші.

Драмадағы Абылай – күрескер, ұлттық батыр. Күрескерлік сана оны рухани тазартып, кемелденуге, тақ таласы, бақ таласы тәрзіді даңкеуде эгоистік мүдде атаулыға әукесін салмауға, гуманистік ерлікке бастаған. Абылай образын жасау барысында ол мол детальдардың бірінен кейін бірін тізе бермей, адам жан дүниесінің ең терең қабаттарындағы сапалық өзгерістерді сатылап көрсетіп, майдан қыл суырғандай нәзік жеткізуге тырысқан. Пафосы жағынан философиялық драмада Абылайдың характерін диалогі, монологі, әрекетімен, адам сезімі палитрасының шұғылалы бояуымен сырлап жеткізген. Тарихи қайраткердің кім екенін біліп, сосын ісіне көңіл қоюға мүмкіндік берген.

Драматург Абылайды басқа кейіпкерлерімен бірлікте алу арқылы образдың негізгі философиялық жүгін ауырлатып, пьесаның идеялық-көркемдік-концепциясын нысаналы тұсына жеткізген. Драмадағы ерекшелік – Абылайды жөн-жосықсыз шашбауын көтере аспандата дәріптейтін мінезден аулақтық. Өзіндей киіз туырлықты, тал бесікті, жұдырықтай жұмылған ел «суы ашыған батпақ көлге» айналып, айдаһардың аранына түсіп кеткенде, екі жағынан екі арыстан қамап, ши бөрілердің қоршауында қалған қазақ басын алдырмағанына мықты негіз болғанын Ә.Кекілбаев жеткізіп суреттей алған. Тағдыры Абылайға құдай болуды жазбағанымен, ұлы адам, ұлы хан болуды жазған. Ә.Кекілбаев драмасында соны таныта алыпты. Жалпы пьесада қазақ арасында жүрген, мойнына қамыт ілмеген кейіпкерді ұшыратпайсыз. Бірінің іс-әрекеті, мінезі мен құлқына, салтына тебіренсеңіз, бірінен жиренесіз.

Жазушы адам атты күрделі құбылысты жан әлемі мен әлемнің терең сырына бойлаушы, оның күрделі болмысын зерделеуші. Оның тағдыры мен қуаныш-күйінішін, қасіреті мен сүйінішін суреттеуші. Сол арқылы адам ұлылығын, рухани жасампаздығын дәріптеуші, рух мықтылығын насихаттаушы. Міне, сол жазушылардың қатарында Ә.Кекілбаев тұғыры қашанда биік.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Кекілбаев Ә. Дала балладалары. – Алматы: Жазушы, 1975. – 442 б.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Жазушы, 1991. – 256 б.
3. Қирабаев С. Ә.Кекілбаевтың повестері туралы. 2-томдық.2-том. – Алматы, 1992. 356 б.
4. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы:Санат, 1996. – 254 б.
5. Қазақстан тарихы. – Алматы: Ғылым, 2000. – 656 б.
6. Кекілбаев Ә. Шығармалары. 2-т. – Алматы, 1982. – 456 б.

ӘОК 81:372.881

Нурмуханова А.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
nurmuhanova@mail.ru

Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін оқытуда компьютерді қолдану оқушылардың тек көру сезіміне ғана сүйеніп қоймайды. Компьютердегі дыбыстық, қозғалыс жасау, түрлі анимациялық мүмкіндіктер оқушылардың сезімдік дамулары арқылы ақыл-ой қызметінің де белсендірілуіне жайлы жағдайлар жасайды. Мультимедияның өзіне тән мүмкіндіктерін бай әрі мол етіп қолдана отырып, мәтінді оқытуда оны түрлі әдіс-тәсілдер арқылы кеңейте аламыз.

Тілдерді оқыту әдістемесі – тілді оқытудың ұтымды жолдары мен түрлі тәсілдерін, әдістері мен амалдарын сабақта пайдалана отырып, ауызекі сөйлеуге, сауатты жазуға, өз ойын жеткізе білуге, қарым-қатынасқа түсе алатындай дағды мен біліктілігін қалыптастыратын ғылым.

Тілді мектептерде оқыту әдістемесі мектеп мұғалімдеріне қазіргі жаңа технологиялар арқылы оқытуды үйретіп қана қоймайды, сонымен қатар әдістеме ғылымы саласындағы оқулықтар мен оқу бағдарламаларымен де қамтамасыз етеді.

Қазақ тілін мектептерде оқыту әдістемесінің басты мақсаты – қазақ тілінің тіл ретіндегі ерекшеліктерін айқындау және оқушыларды ауызекі сөйлеуге үйретуде қолданылатын әдістер мен тәсілдердің ұтымды жолдарын көрсетеді.

Мұндай мақсатты жүзеге асыру үшін тілді үйрететін мұғалім әдістеме ғылымының ұстанымдары мен әдістерін теориялық жағынан да, практикалық жағынан да білуі аса қажет.

Осының барлығы тілді оқыту сапасын жақсарту, оны осы күн талабына сай оқыту проблемаларын қарастырған толымды еңбектер болып табылады.

Осы жұмысты жазу барысында тілдік грамматикалық категорияларды, оның ішінде қазақ тілінің септік категориясын алып, оның қазіргі қазақ және орыс тілдеріндегі сипаттамаларына тоқтала отырып, мектептерде септік жалғауларын оқыту проблемасына талдау жасау арқылы, қазіргі таңдағы пайдаланылып жүрген жаңа технологияларды, олардың элементтерін әр оқушының мүмкіндігі мен білім деңгейін есепке ала отырып оқыту жағын қарастыру мәселелерін мақсат етіп қойдық.

Осы мақсатты жүзеге асыру мақсатында мектептердегі қазақ тілі сабақтарында, оның ішінде қазақ тілінің септік категориясын оқытуда пайдалануға келетін әдіс-тәсілдерді, технологияларды қарастырып, оларды сынып оқушыларының білім деңгейі, жас ерекшелігіне байланысты бейімдеп қолдану жағын қарастырдық. Сонымен қатар, қазақ тілінің септік категориясын жоғары белсенділікті дамыта оқыту әдістемесі негізінде қалай оқытуға болатындығын теориялық және практикалық жағынан қарастыруды да міндет етіп қойдым. Бұл жұмыста өз тәжірибемде пайдаланылып жүрген әдістер мен баршаға белгілі жұмыс түрлерін өз мүмкіндігімізге бейімдеп пайдалануға болатындығын көрсетуге тырыстық.

Оқу мектептерде қазақ тілін оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар. Пәннің негізгі мақсаты – мектеп оқушыларын қазақ тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу, қазақ халқының әдет-ғұрпын, тарихын танып-білуге талпындырып, тілін құрметтеуге тәрбиелеу. Мұның өзі оқушыларға интернационалдық, патриоттық тәрбие беру жұмысымен тығыз байланысты. Оқушылардың сабақтағы белсенділігі – олардың орындайтын жұмысына, ынтасына байланысты. Ол үшін әр сабақты көркем жасалған көрнекілікпен және дидактикалық қызықты материалдармен қамтамасыз ету керек.

Қазақ тілін оқыту бір жылдары тек ереже мен анықтама ғана жаттату мен жаттығулар көшіртуден аспағаны рас. Қазіргі заман талабы бұдан өзгеше. Тіліміз мемлекеттік тіл мәртебесін алып, ресми қағаздар мемлекеттік тілде жүргізілетін болғандықтан, басқа ұлт өкілдерінің де тіл үйренуге деген ниеті өзгеруде. Осының барлығы тілді оқытудың жаңа технологияларын іздестіруге бастап әкелді. Оқушының ауызекі сөйлеу тілін дамыту үшін, яғни оның қазақ тілінде тілдік қарым-қатынасқа еркін түсе алуы үшін тілдің грамматикалық категорияларын жақсы білуі қажет, оны біліп қана қоймай іс жүзінде пайдалана алуы керек.

Қазіргі таңда мектептерде қазақ тілінен сабақ беріп жүрген ұстаздар қауымы үшін оқушыларға сапалы білім беру ғана емес, сонымен бірге, қазақстандық патриотизмді дамыту, азаматтық рухта тәрбиелеу міндеті де алға қойылған. Осы міндеттерді ұстаздар қауымы тілге деген құрмет арқылы тәрбиелеуде.

Біздің осы қарастырылып отырған тақырыбымыз да осы оқыту әдістемесі пәнінде іске асып жатса құба-құп. Дидактикада оқыту әдістерін топтауда бірізділік жоқ, яғни осы саланы зерттеп жүрген ғалымдарымыз оқыту әдістерін әр түрлі топтастырады. Атап айтар болсақ, И.А.Каиров, Н.К.Гончарев, Б.П.Есипова, Л.В.Занковтардың авторлығымен жарияланған «Педагогика» оқулығында оқыту әдісінің 9 түрі айтылған [2, 26-29]:

1. Мұғалімнің баяндауы мен лекциясы.
2. Мұғалімнің оқушылармен әңгімесі.
3. Мұғалімнің тәжірибелермен оқытылатын затты көрсетуі.
4. Картиналармен, сызықпен жасалынған көрнекті құралдарды көрсету.
5. Экскурсия.
6. Оқулықтан және басқа да кітаптардан оқушылардың өздігінен білім алуы.
7. Оқушылардың өздігінен бақылауы, тапсырманы орындауы, лабораторияда істейтін жұмысы.

8. Жаттығулар.
  9. Оқушылардың білімін тексеру методы: ауызша, жазбаша, практикада сынау.
- Профессор Е.Я.Галант оқыту әдісінің 8 түрін ұсынады:

1. Ауызша мазмұндау.
2. Әңгіме.
3. Кітапты пайдалану.
4. Көрсету.
5. Экскурсия.
6. Лабораториялық жұмыстар.
7. Жазу-сызу жұмыстары.
8. Практикалық жұмыс.

П.А.Зайченко он түрін көрсетеді:

1. Педагогикалық баяндау.
2. Түсіндіру.
3. Мектеп лекциясы.
4. Әңгіме.
5. Кітапты пайдалану.
6. Байқау.
7. Көрсету.
8. Лабораторияда сабақ өткізу.
9. Экскурсия.

10. Жаттығулар орындату әдісі [3, 42].

И.Я.Ларнер мен М.Н.Скаткин оқыту әдісінің бес түрін көрсетеді:

1. Түсіндіру – сипаттау әдісі, әңгіме, лекция, көрсету, оқулықпен жұмыс істеу, жазба жаттығулар.
2. Қайталау – жаттығу, әңгіме, өз сөзімен қайта айту.

3. Проблемалық баяндау әдісі – мұғалімның дәлелді түрде баяндауы, экскурсия.

4. Изденіс түрлері – эвристикалық әңгіме, байқау, жоспар жасау.

5. Зерттеушілік-тәжірибе, байқау, сыныппен жұмыс, құжаттармен жұмыс, сурет салу.

Қазақ тілін зерттеуші әдіскер-ғалымдар оқыту әдістерін төмендегідей жіктейді [4, 25].

Х. Арғынов синтаксистен оқушыларға білім беруде мынадай оқыту әдістерін пайдалануды тиімді деп санайды:

1) байқау әдісі; 2) түсіндіру әдісі; 3) әңгіме әдісі [5, 6].

Ал Ә. Исабаев болса, қазақ тілінен білім беру әдістерін былайша топтайды.

а) Қазақ тілін практикалық жақтан үйрету әдістері: 1) қазақ тілін әдебиет материалымен байланыстырып өту әдісі; 2) түсініксіз сөздерді үйрету әдісі; 3) диалогтік және монологтік сөйлеуді үйрету әдісі; 4) ауызша түсіндіру әдісі; 5) ауызша мазмұндау әдісі; 6) мәнерлеп оқу әдісі.

ә) Қазақ тілін теориялық жақтан үйрету әдістері: 1) әңгіме әдісі; 2) хабарлау әдісі; 3) түсіндіру әдісі; 4) тәжірибе әдісі; 5) кітапты пайдалану әдісі.

б) Қазақ тілін теориялық және практикалық жақтан үйрету әдістері: 1) дайын материалды талдау әдістері; 2) фонетикалық талдау әдістері; 3) морфологиялық талдау әдісі; 4) синтаксистік талдау әдісі; 5) тілдің материалдық түрін өзгерту әдісі; 6) тілдік тапсырмалары бар мазмұндау әдісі; 7) сөйлем құрату әдісі; 8) тілдік тапсырмалар негізінде шығарма жаздыру әдісі; 9) орфографиялық талдау әдісі; 10) көшіріп жазу әдісі; 11) диктант жазу әдісі [6, 12].

З. Бейсембаева мына әдістерді көрсетеді: 1) табиғи әдіс; 2) сұрақ-жауап; 3) сурет әдісі; 4) сөйлем мен сөзді толықтыру; 5) мәтінмен жұмыс әдісі [7, 36].

Профессор Н.Оралбаева, К.Жақсылықова қазақ тілін оқытудың мынадай әдістерін көрсетеді: баяндау, түсіндіру, ойландыру, жалқылау, жалпылау, әңгімелесу, еліктеу, жаттығу, ана тілімен салыстыру, көрнекілік, топпен жұмыс, экскурсия әдісі [8, 6].

Ж.Сүлейменова әдістерді жалпы дидактикалық және пәндік деп екі топқа бөліп қарастырады. Жалпы дидактикалық топқа ауызша хабарлау немесе сөз әдісі (баяндау, түсіндіру, әңгімелеу, пікірталас, дәріс); көрнекілік әдісі (иллюстрация, демократиялау); бейне әдісі (электронды оқулық); практикалық әдіс (жаттығу, тәжірибе жасау, экскурсия); кітаппен жұмыс жасау әдісін жатқызады [9, 12].

Жеке пәндік топқа ана тіліне сүйену немесе салыстыру (еліктеу, аударма, грамматикалық талдау, коммуникативті-ситуативтік, драматизациялау); лингвистикалық сөздіктермен жұмыс істеу (сан әдіс); аппроксимация, грамматикалық ойын әдісін жатқызған.

Әдіскер-ғалым К.Назарғалиева оқыту процесіндегі негізгі мақсат – таным-білімді меңгеру және меңгерту, мұғалім мен оқушының әрекеттерінен тұрады, оқыту әдістерін екі топқа бөліп топтастырады.

Оқыту әдістері: ауызша баяндау, ақпараттық хабарлау, түсіндіріп оқыту, әңгімелеу, демонстрациялау, экскурсия, тексеру, жүйелеу, бағалау.

Оқу әдістері: әңгімелеу, оқулықпен, кітаппен, қосымша материалмен жұмыс, жоспарлау, тапсырманы орындау, бақылау, зерттеу, қайталау, графикалық жұмыс, жаттығу, оқыған материалын баяндау.

Қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесінде тілді қатысымдық бағытта үйрету, яғни қазақ тілінің элеуметтік рөлін, аясын кеңейтуді жүзеге асыру қажеттігі маңызды болып есептеледі. Қатысым әдісінің ерекшеліктері мен тілді меңгертудегі мәні мен алатын орнын ажыратып, айқындау – қазіргі көкейкесті мәселе.

Тілді үйретуге қатысты әдісті сөз еткенде арнайы қарастырылуға тиісті мәселенің бірі осы – қатысым әдісі. Қарастырылып отырған «коммуникативный метод» «коммуникация» сөзімен байланысты шыққан.

Оқу мен сыныптан тыс жұмыс түрлерінің сабақтастығы да әрбір оқушыны, оның ішінде орыс тілді оқушыны танып білуге көп әсер етеді. Мектебіміздің жүйелі детальді жоспары негізінде жүргізілетін сыныптан тыс жұмыс түрлері, «Абай оқулары», «Қыз сыны», «Шаханов оқуы», тоқсан сайын әрбір сынып параллель арасында жүргізілетін «XXI ғасыр көшбасшысы» зияткерлік сайыстарға қатысқан оқушылардың пікірі соған дәлел.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» ҚР Президентінің 2006 жылғы 7 ақпандағы №550 Жарлығына толықтырулар енгізу туралы // Ана тілі. – 2006, маусым - 1-7. - №23(808). - 4 б.

2. Каиров И.А., Гончарев Н.К., Есипова Б.П., Занков Л.В. Педагогика. – СПб.: Златоуст, 1999. – 375 с.
3. Богданова Г.А. Опрос на уроках русского языка. – М.: Академия, 1996. – 185 с.
4. Баранов М.Т., Ипполитова Н.А., Ладыженская Т.А., Львов М.Р. Методика преподавания русского языка в школе. – М.: Академия, 2000. – 322 с.
5. Арғынов Х. Құрмалас сөйлем синтаксисінің методикасы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 169 б.

ӘОК 81'366

Оспанова К.Д.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы.

kymbatospanova71@gmail.com

Ғылыми жетекші: Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ

қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, фил.ғыл. кандидаты Кенжеғалиев С.А.

КҮРДЕЛІ ЗАТ АТАУЫНЫҢ ЖАСАЛУЫ

Аңдатпа. Мақалада аналитикалық тәсіл арқылы жасалған заттық атаулар сөз болады. Күрделі атаулар құрамы, мағынасы жағынан алуан түрлі екені белгілі. Осы құрамдағы қарай күрделі зат есім сөздерді біріккен, кіріккен сөздер, тіркескен күрделі сөздер, қысқарған сөздер деп атап, мағыналық жағынан олардың әрқайсысын іштей жеке топшаларға бөліп, мысалдар келтіре отырып қарастырған.

Аналитикалық тәсіл – тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған тәсіл. Бұл тәсіл синтетикалық тәсілден өзінің сөзжасамдық тәсілдері арқылы ерекшеленеді. Егер синтетикалық тәсілде лексикалық бірлік пен сөзжасамдық жұрнақ қатысатын болса, мұнда екі я одан да көп лексикалық бірлік қатысады және бұлардың әрқайсысы жеке тұрғандағы лексикалық мәнін сақтамай, бәрі тұтасып бір ғана лексикалық мағынаны білдіреді. Қазақ тілінде бұл тәсілдің іштей бірнеше түрі бар: 1) сөзқосым, 2) қосарлау, 3) тіркестіру. 4)қысқарту.

Аналитикалық тәсілдің сөзқосым түрі қазақ тілінде екі я онан да көп сөздің біртұтас дыбыстық құрамға кірігіп, бір лексикалық мағына беріп, бір ұғымды білдіріп, бір екпінмен айтылып, бір лексикалық бірлік (лексема) жасайды[1.42].

Сөзқосым тәсілін біріктіру және кіріктіру деп екіге бөлуге болады. Біріктіру тәсілі арқылы жасалған сөздердің ішкі сыңарларының әрқайсысы өздерінің жеке тұрғандағы дыбыстық құрамын толық сақтайды (таусағыз, қарақұрт, бойтұмар т.б.). Ал кіріктіру арқылы жасалған сөздердің құрамындағы сыңарлардың дыбыстық құрамында өзгерістер болып, олар айтылу ыңғайында қалыптасқан біртұтас жымдасқан дыбыстық құрамға көшеді (білезік,апар, түрегел, қайны т.б.).

Қосарлану тәсілі – екі сөздің бір-біріне қосақталып, біртұтас мағыналы сөз жасайтын тәсілі. Бұндай сөздер қазіргі тілімізде қос сөздер деп аталады. Қосарлау арқылы қос сөз жасау үшін оның сыңарларының екеуі де бір сөз табынан болуы міндетті шарт (ата-ана, аяқ-табақ, жақсы-жаман, айтып-айтпай т.б.). Мұндай сөздердің сыңарлары мағыналас сөздерден де бола береді (сауыт-сайман, үлгі-өнеге, өсек-аяң т.б.).

Аналитикалық тәсілдің тіркестіру тәсілі де өте өнімді. Бұлар тілде бөлек жазылып қалыптасқанмен, сыңарлары мағына дербестігін жоғалтып, біртұтас мағына беретін болып қалыптасқан (қызыл ала. Суық торғай, су жылан, елу бес т.б.).

Қысқарту тәсілі – біздің тілімізде бұрын тек адам аттарына ғана байланысты қолданылған, қазір де қолданылады (Сәке, Жүмеке, Сераға т.б.). Кеңес дәуірі тұсында күрделі атауларды қысқартып қолдану орыс тілінің әсерімен енді. Ал қазір бұл да қолданыста (ҚазҰУ, АҚШ, ҚМУ т.б.).

Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамы, тұлғасы ешбір өзгеріске түспейді, өзгеріс тек сөздің мағынасында ғана болады. Нақтырақ айтқанда, қолданыс барысында сөз бұрынғы мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады да, сол мағынада да қолданыла бастайды. Мұны

тілде көпмағыналылық (полисемия) деп атайды. Мұндай сөздердің бір тобы бара-бара бастапқы мағынасынан тіпті ажырап, омоним дәрежесіне жетеді.

Сондай-ақ, лексика-семантикалық тәсіл арқылы сөздің жаңа мағынаға ие болуы ол сөздің басқа сөз табына ауысуына да әкелуі мүмкін. Ондай құбылысты тілде конверсия деп атайды. Тілдегі субстантивтену (заттану), адъективтену (сын есімге ауысу), т.б. құбылыстар осыған жатады.

Сонымен, сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған туынды сөздердің бәрі сөзжасам процесіне жатады.

Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған заттық атаулар күрделі атаулар деп аталады [1.58]. Көне замандардан қазірге дейін қолданып келе жатқан аналитикалық тест тілдің сөздік қорының күрделі атаулары арқылы баюына орасан қызмет еткен. Сондықтан тілімізде күрделі атаулар құрамы, мағынасы жағынан алуан түрлі. Құрамына қарай күрделі зат есім сөздерді төртке бөлу қалыптасқан: біріккен, кіріккен сөздер, тіркескен күрделі сөздер, қысқарған сөздер. Мағынасы жағынан олардың әрқайсысы іштей бірнеше топ құрайды.

Біріккен атаулар. Бұл сөздердің көне түрі – кіріккен заттық атаулар. Кіріккен атаулар деп өзінің құрамындағы сыңарлардың дыбыстық өзгеріске түсіп, бір-бірімен жымдасып, ықшамдалып кірігуінен жасалған түрі аталады. Мысалы, білезік – білек жүзік, қарлығаш - кара ала құс, белбеу-бел бау, ағайын - аға іні, қолғанат-қол қанат, сәресі-сахар асы. Кейде кіріккен сөздердің құрамын ажырату қиынға түседі. Мысалы, Е.Жанпейісов атан, қоян, құлан, сазан, жылан сөздерінің ан-аң сөзіне бітуі кездейсоқ емес деп, олардың құрамында алғаш -аң сыңары болған деген жорамал айтады.

Ал бір сыңары ғана дыбыстық өзгеріске түскен кіріккен зат есім сөздердің сыңарларын ажырату онша қиын емес. Мысалы; көгал, қолғап, құлагер, жарғанат т.б.

А.Ысқақов кіріккен сөздерге мынадай анықтама берген: «Кіріккен сөз деп компоненттерінің я біреуі, я екеуі де бірдей әуелгі өз мағыналарынан айырылып (делексикаланып), тұтасымен тұрып басқа бір жалпы мағына білдіретін және сонымен бірге, сол компоненттеріне фонетикалық (дыбыстары, екпіндері) жағынан ер қилы өзгерістерге ұшырап, бір-бірімен белгілі дәрежеде ері үндесіп, әрі ықшамдалып құралған күрделі сөзді айтамыз» [2.102-103]. Осы кіріккен сөзге берілген жалпы анықтама кіріккен зат есім сөздерге тікелей қатысты.

Біріккен атаулар деп сыңарлары дыбыстық жағынан өзгеріссіз қалыпта тұрып, мағына тұтастығына көшкен сөздер атаймыз. Мысалы: балқаймақ, бозкөде, жемазық, жолбасшы, мүшелтой т.б.

Мағына жағынан біріккен атаулар әр түрлі:

- 1) Өсімдік атаулары: адамтамыр, адамшөп т.б.
- 2) Жан-жануар, жәндік атаулары: аққұлақ, ақмарал т.б.
- 3) Көне атаулар: арайна, алдаспан, бойтұмар, бұқаржай т.б.
- 4) Туыстық атаулар: ағайын, ақсақал, қайынсіңлі т.б.
- 5) Ауру атаулары: ақбас, аққаптал, ақшелек, ақшешек т.б.
- 6) Ойың атаулары: ақсүйек, алакүшік, алтыбақан т.б.

Біріккен сөздер тек осы алты мағаналық топтан ғана тұрмайды, олар әлдеқайда көп, оның бәрін келтіру мүмкін емес. Бұл келтірілген біріккен сөздердің мағаналық топтары олардың мағына түрлілігінің дәлелі ғана.

Тіркескен күрделі зат атаулары. Тіркескен күрделі зат атаулары деп екі не одан да көп сыңарлардан құралып, бір лексикалық мағына беретін, бір лексема қызметін атқаратын сөздер аталады. Біріккен сөздер бірге жазылса, тіркесті күрделі зат атауларының ішкі сыңарлары бөлек жазылады. Мысалы, азу тіс, ақ түйіршік, бас бармақ, желке тамыр, кәрі жілік т.б.

Тіркескен күрделі зат атаулары көне кезеңдерден бастап қолданылып, қазір де сөздік қорды толықтырып келе жатыр. Аға буын, ай мүйіз, ақ түйғын, бесік бау, ер бала, кіндік бала сияқты тіркесті күрделі зат атаулары тілде қашаннан қолданылып келе жатса, сәулет өнері, шағын несие, азат жол, ақ түйіршік (термин), баж салығы, ғарыш айлағы (космодром), жол қағаз (пугевка), оқу бөлімі, іс бөлме сияқты тіркес күрделі зат атаулары кейін қосылған сөздер. Тілімізде тіркескен күрделі зат атаулары да үлкен орын алады.

Қосарланған күрделі атаулар. Күрделі зат атауларының қомақты тобы - қос сөздер. Күрделі сөзжасамының бір түріне жататын қосақтау тәсілі арқылы жасалған күрделі зат атауларының бір түрі қос сөздер деп аталады. Олар тілден кең орын алады. Олар - тілден көне замандардан бастау алған өте белсенді сөздер. Қос сөздерге жататын күрделі атаулар тілдің сөздік қорын үнемі толықтырып келеді. Аға-жеңге, ағайын-туған, әке-шеше, жетім-жесір, аға-іні сияқты туыстық

атаулар; ас-дәм, өкпе-бауыр, қазы-қарта сияқты тамақ атаулары, ақыл-ес, ақыл-ой, ар-ұят, ашу-кек, ашу-зіл сияқты дерексіз зат атаулары тағы басқа толып жатқан өмірдегі түрлі заттық ұғымдарды қос сөздер білдіре береді. Қосақтау тәсілі арқылы соңғы кезде де бірсыпыра жаңа ұғымдарға атаулар жасалды: косметолог, дәрігер, мектеп-гимназия, мектеп-лицей, суретші-модельер, эксперт-кеңесші, эксперт-маман, экспресс-ақпарат т.б.

Қысқарған атаулар. Қысқарған аталымдардың тілде белгілі орны бар. Қысқарған аталымдар қазақ тілінде үлкен екі топқа бөледі:

- 1) кісі аттарының қысқартылуы;
- 2) мекеме, ұйым тағы басқа атауларының қысқартылуы.

Кісі аттарын қысқарту қазақ тілінде ертеден қолданылып келе жатыр. Ол сөйлеу тілінен бастау алып, жазба тілде де орнықты. Көркем шығармада ол жиі қолданылады. Мысалы, Алда-жалда өзге ауылдардан шаруасы түсіп келген біреу-міреу Қареке (Қарабала) дей қалса, тұра көк желкесі шылп-шылп терлеп, удай ашып қоя береді (Ә.К). Мұндай қысқартуды кез келген шығармадан көздестіруге болады.

Кісі аттары екі жағдайда қысқартылады:

- 1) сыйлау, құрметтеу мәнінде үлкен адамдар атының бірінші буыны алынып, оған -еке, -қа, -ке морфемалары қосылады. Мысалы: Жұман-Жұмеке, Ахмет-Ақа, Асан-Асеке, Сәрсен-Сәке т.б.;
- 2) баланы еркелету, жақсы көру мәнінде оның аты қысқартылады: Садуақас-Секен, Жолымбет-Жекен, Жұмағали-Жұмаш т.б.

Мекеме, ұйым, фирма атауларын қысқартып қолдану қазір де кең орын алып отыр. Мысалы, ЖАК-Жоғары аттестациялық комитет, ЖАК-Жабық акционерлік қоғам, ААҚ-Ашық акционерлік Қоғам, АлМУ -Алматы мемлекеттік университеті, БАҚ - Бұқаралық ақпарат құралдары, басбұх-бухгалтер, БҰҰ - Біріккен Ұлттар Ұйымы, ФТР - Ғылыми техникалық революция.

Қорыта келгенде сөзжасамның аналитикалық тәсіл арқылы жасалу формасы әлі де толық зерттеулерді қажет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Исаев С. *Тарихи сөзжасам мәселелері (әдістемелік нұсқау)*. –Алматы, 1981. -79 б.
2. Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі*. –Алматы: Ғылым, 1991. -384 б.
3. Қалиев Б. *Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі туралы*. // *ҚазССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы*. 1984, №2. -36-42 бб.
4. Мектепов А. *Қажетті көрсеткіш* // *Қазақ әдебиеті*. 1984. 6 январь.
5. Балақаев М. *Әдеби тіл және көркем әдебиет*. // *Жазушы және сөз мәдениеті*. –Алматы, 1983. -6-24 бб.
6. Айғабылов А. *Кейбір сөз сырлары*. // *Қазақстан мектебі*. 1981, №3. 71-74 бб.
7. Қайдаров Ә.Т. *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. –Алматы: Ана тілі, 1989. -303 б.

ӘОК 81'23

Сексенова З.А.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының

2 курс магистранты, Қарағанды қаласы

zarina_seksenova@mail.ru

Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТІЛТАНУДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада психологиялық тілтанудың қалыптасу, даму жолдарының теориялық мәселелері қарастырылғандықтан, диссертациялық жұмыста қол жеткізілген нәтижелер когнитивтік лингвистика, прагматика, прагматика, тілдік қатысым қағидаларын, теориялық негіздерін толықтырады.

Психологиялық тілтану мәселесі тілді антропоөзектік тұрғыдан қарауға негізделеді. Ал адамның белгілі бір ойы сөзбен оның жан дүниесіндегі психикалық әрекеттер арқылы жеткізіледі. Олай болса, психолингвистика проблемасына жеткізер саты ділдік лексикон жетістіктері болмақ. Психолингвистиканың қозғаған мәселелеріне ой жүгірту біз үшін зерттеу нысанымызды бағамдап алу үшін айырықша қажет.

Психолингвистика дербес пән ретінде әуелде нақты практикалық өмір қажеттілігінен, сол қажеттілікті қанағаттандыруға арналған тұжырымдама ретінде өткен ғасырдың 40-50 жылдары зерттеу мен оқыту бағдарламаларынан лайықты орын алды. Себебі ол жылдарда қоғамымызда пәнаралық әдіспен ғана шешуге болатын проблемалар пайда болды.

Сонымен қатар ақыл-ойында, сөйлеуі мен естуінде кемістік бар балаларды тілдік қарым-қатынасқа қалай үйрету керек? Бұл мәселені шешу үшін де лингвистерге психологиялық көмек қажет болды.

Психолингвистиканың пайда болуының тағы бір себебі - сөйлеу механизмі бұзылған жағдайда оны қайта қалпына келтіру қажеттігі (мысалы, контузиядан соң, әлде бір апаттан соң). Бұған дәрігерлердің ғана емес, сөйлеу әрекетінің механизмдері мен құрылысын білетін лингвист те қажет болды. Осыған байланысты психолингвистиканың бір саласы нейролингвистика шықты.

Байланыс арнасымен техникалық құралдар арқылы алыс қашықтыққа хабар жіберуде қателіктер кетеді (әріп түсіп қалады, басқа әріп беріліп кетеді). Бұл арнадағы бөгесіндерге байланысты болады. Мұндайда инженерлер мен лингвистер бөгет деңгейін анықтап, қателікті түзеуге міндетті. Солай болғандықтан олар хабарды тіл құрылымы және ақпаратты түсіну психологиясымен байланыстыра отырып кодтау және декодтау мәселесімен айналысты [2, 152 б.].

Психолингвистика ғылымы - психология мен тіл білімінің түйісуінен келіп шыққан жаңаша бір ғылым саласы. Мұның өзіндік өзгешеліктері бар зерттеу нысаны мен пәні болады.

Ғылым нысаны, әдетте, ол зерттейтін нысандардың жиынтығынан тұрады. Ал ғылым пәнін нысандардың абстракт жүйесі немесе абстрактілі нысандардың жүйесі десе болады.

Ғылымдардың көптеген түрінде ортақ нысан бола береді, ал пән дегеніміз – ортақ нысанға әр түрлі өзгеше көзқарас. Мәселен, тіл мен тілдік таңба тіл біліміне, әдебиеттануға, философияға, мәдениеттануға, эстетикаға, этнологияға, ақпараттануға, психологияға, сондай-ақ психолингвистикаға ортақ нысан бола береді. Тіл білімінің нысаны түрлі мақсатпен түрлі жағдайларда қолданылатын тіл мен сөйлеу болса, психолингвистика саласының, басқа да тілтанулық салалардың нысаны да осылар. Мәселе қай қырынан келуде.

Тіл білімінің пәні – коммуникацияда қолданылатын тілдік құралдардың жүйесі. Ал психолингвистиканың пәні басқаша. Ол тілдің таңбалық жүйесінің құрылысын емес, тілдік таңбаның сөйлеушілер санасында жасалуы мен қабылдануының үдерістерін зерттейді. Сондықтан психологиялық тілтану нысаны жағынан тіл білімімен сәйкессе, пәні мен әдіс – тәсілдері жағынан болмыстың психикада бейнеленуінің қалай пайда болатынын, қалай қызмет ететінін, қалай түзілетінін зерттейтін психологиямен сәйкеседі.

Жалпы тіл білімінде психологиялық бағыт натуралистік және логикалық

Әр түрлі халықтың тілі мен сөйлеуіндегі өзгешеліктер психолингвистика мен этнопсихологияның түйісінде қаралады. Мәселен, норвегтер, шведтер, финдер сияқты солтүстіктің халықтары оңтүстіктегі испандар мен италияндарға қарағанда дауысын ақырын шығарып және эмоцияны аз жұмсап сөйлейді екен. Ал осы испандар мен италияндарға қарағанда грузин, цыган, түрік, араб сияқты оңтүстіктегі халықтар мен қара нәсілділердің ішіндегі бойлары ұзын болып келетін этникалық топ өкілдері дауыстарын қатты шығарып сөйлейді екен. Шығыстағы жапондар, үнділер, вьетнам халқы, қытайлар т.б. ақырын сөйлеседі. «Орыс болып кеткен еврейлерді дауыс ырғағынан білесің» дейтін әзілде де шындық жоқ емес. Бұл жерде басқа факторлармен бірге географиялық мекен, климаттың да, өскен ортаның да ықпалы баршылық екені байқалады. Алайда, бір географиялық ендікте өмір сүретіндердің сөйлеуі мен қылығында әр түрлі өзгешеліктер бола береді.

Сөйлеуге жанама әрекеттер тіл білімінен гөрі этнографияда қарастырылады. Десек те, мұндай әрекеттер тілге сәулесін я көлеңкесін түсірмей тұрмайды, сондықтан да ол тілмен қосталады, сол себепті бұл – психолингвистиканың бір саласы этнопсихолингвистикада қарастырылады. Этнопсихолингвистикада белгілі бір мәдениеттің тілдегі көрінісін сипаттайды. Бұл жерде біз әр ұлттың я ұлыстың ым-ишара, қимыл, тұспалдарын еске алып отырмыз. Мұны лингвистикада «тілдің көмекші құралдары» деп атайды. Шындығында, адамзат тілінің шығуында ым мен қимылдың белсенді рөл атқарғандығы туралы болжамдар негізсіз емес. Мәселен, Австралиядағы аранда тайпасы 450 түрлі ым мен қимылды нақты зат я құбылысты білдіру үшін ғана емес, жалпы ұғымды түсіндіру үшін де қолданады екен. Үндістердің тайпааралық қарым-қатынас құралы ым-ишара екенін көпшілік біледі.

В. Вундт әуелде екі тіл – ым тілі және дыбыс тілі болған деп есептейді. Дыбыс – сезімді, ым-қимыл нақты затты білдірген. Ым-қимылдың үш түрі болған: нұсқау, бейнелеу, символика. Ымдау, негізінен, тарихи-әлеуметтік құбылыс. Зерттеулердің түсіндіруінше, сөзбен қосалқы

жүретін ым мен қимыл бірте-бірте әр халықта әр түрлі рөл атқара бастаған. Бізге мәлім мәліметтерге қарағанда, бір сағат сөйлескенде мексикалықтар 180 рет, француз 120 рет, италиялықтар 80 рет, ал финдер 1 рет қана ым-қимыл жасайды екен. Сондай-ақ, орыстарда қол сермеу әдепсіздікке жатқанмен, басқа халықтардың әдетінде ол кәдімгі күнделікті ишараның біріне жата беретін жайттар көп. Сол сияқты бір мағына әр халықта әр түрлі ым-қимылмен беріледі. Мысалы, болгарларда келісуді білдіретін «иә» - бас шайқаумен, ал теріске шығаруды білдіретін «жоқ» - бас изеумен беріледі, дәл осы мағыналар болгарлармен туыстас орыстарда керісінше: «иә» - бас изеу, «жоқ» - бас шайқау. Испандар мен португалдар «жоқ» дегенде қолын өзінен ары кері қарай қозғалтады, ал жапондар мұндайда саусағын шошайтады, ал үндістер білегін бүгіп бетінен иығына дейін қолын апарды, арабтар басын шалқайтып таңдайын қағады, түріктер иегін шошаң еткізіп көздерін сығырайтады да таңдайын қағады (түрікпен туысқан қазақта тіптен басқаша екенін білесіз), малайзиялықтар мұндайда көзін төмен түсіреді.

Міне, осы сияқты құбылыстарды этнографтар салт ретінде зерттесе, лингвистер қарым-қатынастың тілге көмекші құралдары ретінде ұлттық ерекшелікті ескере отырып зерттейді. Жеке инсанның қандай да бір ұлттың өкілі екенін ескеретін болсақ, бұл бағыттың ділдік лексиконға әсерін жоққа шығаруға болмайды.

Психолингвистиканың мәдениеттанушылық бағытында мәдениетаралық қарым-қатынасқа да назар аударылады. Мәдениетаралық қарым-қатынас дегеніміз - әр түрлі ұлт пен ұлыстың өкілдерінің өзара қатысуы. Мәселен, мұндай зерттеулерде бір мәдениет реципиентінің (өкілінің) басқа мәдениетке негізделіп түзілген мәтінді ұғуы туралы қаралады. Бұл құбылыс ділдік лексиконға да жат емес. Мұндай мәтіндер психолингвистикада өзге мәдениеттік мәтіндер дейтін арнайы нысандық санатқа ие.

Психолингвистика әлеуметтік лингвистикамен де шектеседі. Мәселен, белгілі бір әлеуметтік топтың сөйлеуі әлеуметтік лингвистика мен психолингвистикаға ортақ проблема бола алады. Айталық, гендерлік лингвистика - осы тұрғыдағы сала. Ал ділдік лексикон мәселелерінде әлеуметтік және психологиялық факторлар қапталдаса жүреді.

Психолингвистика коммуникация теориясымен, оның ішінде тілдік қарым-қатынас теориясымен тығыз байланыста болады. Тілдік қарым-қатынас теориясында өзекті мәселе - тілдің (сөйлеудің) қалай қатынас құралына айналғаны туралы мәселе, яғни, тілдің шығуы туралы мәселе. Тілдің шығуы жөніндегі болжамдарда психикалық факторларға сүйенетін дәлелдер баршылық. Тілдің шығуы жөніндегі «еліктеу» теориясы (Лейбниц, Гумбольдт) екі ұстанымға (қағидатқа) сүйенеді:

1. сөз табиғаттағы қоршаған ортадағы дыбысқа еліктеуден шыққан;
2. дыбыстау әуелден символикалы болды, сондықтан мағына заттың табиғатын бейнелейді.

Табиғатқа еліктеудің тілдік қарым-қатынаста орыны бар екені, табиғаттың адам психикасына әсері болатыны даусыз. Дегенмен еліктеуге сүйеніп шыққан тілде ұлттық қасиет болмас еді, оның үстіне әр халықта еліктеу әр түрлі болады. Тілдің шығуы туралы эмоционалдық болжам (Жан-Жак Руссо) бойынша, құштарлық алғашқы тілдік дыбыстарды шығарды. Сондықтан алғашқы тілдер үнді, сазды болып келеді, ал кейін қарабайырланып кеткен. Көріп отырғанымыздай, бұл - Жан-Жак Руссоның ағартушылық, гуманистік идеал іздеу ниетінен шығып отыр. Кейін бұл болжам «одағай» (рефлекс) теориясына (Штейнталь, Дарвин, Потенбня, Кудрявский) ұласты. Табиғатпен тайталаста адам өз еркінен тыс дәйім дыбыс шығарып отырды (аштыққа, қуанышқа т.с.с. байланысты). Осының дамуы нәтижесінде мұндай одағайлар қоғам мүшелерінің бәріне бірдей символдық мәнге ие болды. Тілдің шығуы жөнінде психикаға мән берілген бұл екі бағыттағы теориялардың айырмасы - бірінде адам сөйлеуіне қозғаушы күш сыртқы дүние болса, бірінде - адамның өзінің ішкі әлемі.

Байқап отырғанымыздай, бұл болжамдарда тілдің экспрессивтік қызметі жоғары қойылады да, коммуникативтік қызметі оның көлеңкесінде қалады, басты мәселе ретінде сөйлеу механизмдерінің пайда болуы психофизикалық тұрғыдан зерттеледі. Олай болса инсанның сөз саптауы мен сөз қабылдауы мәселесінде тарихи-генетикалық себептер де бар. Бұл – арнайы зерттеудің үлесінде болғаны жөн.

Психолингвистикада бұқаралық ақпараттық коммуникацияның мәселелерін зерттейтін де сала бар. Бұқаралық қарым-қатынас теориясы радиомәтіндерді қабылдау, теледидар тиімділігі, газет мәтіндерінің ықпалдылығы, саяси плакат, ұран, жарнамалардың адам санасына әсер етуі т.с.с. мәселелерді қамтиды. Демек, бұл тұста психика мен сөйлеу (тіл) көмекке келеді. Ғалымдар психолингвистиканың осы аспектісінде бұқаралық коммуникацияға арналған мәтінді қабылдау сәтінде әрекет ететін сатиация деп аталатын механизмнің егжей-тегжейлі зерттелгенін айтады.

Сатиация дегеніміз – қайта-қайта қайталау я жағдаятқа сәйкестірмей қолдану салдарынан сөз мәнінің жоғалуы. Бұл механизм жеке инсан басынан да өтетінін ділдік лексиконды зерттеуде назарда ұстаған жөн.

Психоллингвистика, әрине, лингвистикалық талдауға да сүйенеді, бірақ лингвистикалық талдауды көбінесе аралық, өткел, өткінші мәлімет ретінде қолданады. А.А. Леонтьевтің пікірінше, сөйлеу әрекетін зерттеуде тілтану мен жантанушының еңбегінің үлестік мөлшері мына сипатта: тілтанушы меңгерілетінді, меңгерілгенді зерттейді. Ал психолог лингвистикалық модельді игеру, қабылдау барысында адам санасында болып жататын психикалық байланыстар мен үдерістерді зерттейді, қарапайым айтқанда, сөйлеушілер шын болмыста, өмірде сөйлемді (сөйлеуді) қалай құратынын және түсінетінін тексереді. Ділдік лексиконды зерттеуде осыны тұғырлы әдіс ретінде қарау керек.

Лингвистикалық бағыттағы психоллингвистикалық зерттеулерде сөз семантикасы мәселелері айрықша орын алады. Тіпті, білімдердің индивидуалды (дара) жүйесінің пайда болуы, құрылуы мен қызмет етуін зерттейтін ерекше ғылыми сала психосемантика шықты. Психосемантиканың басты қағидасы тіл біздің әлемімізді екі еселейді дейтін пікірге сүйенеді. А.Р. Лурия: «Адамда екі әлем болады, оған тікелей бейнелейтін заттар әлемі де, сөзбен белгіленетін сапалар, қатынастар, нысандар мен бейнелер әлемі де кіреді. Сөйтіп, сөз болмысты бейнелеудің ерекше формасы болып саналады. Адам бұл бейнелерді олардың шын өмірде бар-жоғына қарамай-ақ еркін түрде атай алады, осы екінші әлемді еркінше басқара алады» - деп жазады [18, 44 б.]. Психосемантика ділдік лексиконмен табиғи байланыста болатыны – айқын жайт.

Тіл біліміндегі ат қою, ғылымыландырып атасақ, номинация теориясының да адамзат психикасымен, ойлауымен, таңбатануымен байланысы баршылық. Осы түйісте сөздің уәждемесі (мотивациясы) туралы мәселе келіп шығады.

Уәждеме құбылысына тіл білімі ғылымында тоқтамды, тұрақталып қалыптасқан анықтама берілмеді десе де болады. Бұған айқын дәлелдің бірегейі сол, бұл құбылыстың өзін әр түрлі терминдермен береді: мотивировка, мотивация, сөздің ішкі формасы, семантикалық форма, сөз образдылығы, сөздің мағыналық белгісі, сөздің этимологиялық құрылымы, негіздеме, уәждеме т.б.

Тіл – адам танымының айнасы болғандықтан, тілді таңбалық жүйе аясында қарасақ, уәждеме арқылы зат пен құбылыс атауының табиғатына бойлауға, қажеттілігін түсінуге, атаудың негізін түсінуге, зат пен құбылыс және олардың атауларының арасындағы әлдебір байланысты айқын сезінуге, байымдап байқауға болады. Қазақ тілінде уәждемеге берілген екі қысқаша анықтама қолымызда бар: «Мотивация, уәждену (фр.motif – сылтау, дәйектеме) ағыл. motivation – уәждеме, дәлелдеме - тіл арқылы аталған заттың немесе құбылыстың белгілерін бейнелеу әктісі [19, 232 б.]. Әдетте, мотивация мәні диахрониялық тұрғыдан ашылады. Мысалы, тіліміздегі *қабырғасымен кеңесу* деген фразеологиялық тіркестің «үйдегі әйелімен, отбасымен кеңесу, ақылдасу» мәнінде қолданылатыны бәрімізге белгілі. Ал осы тіркестің шығу төркінін христиан дінінің қасиетті кітабы «Таураттан» іздеуге болады. «Жаратылыстың басталуы» тарауында құдай көк пен жерді жаратқан соң топырақтан еркек адамды жасап, оған жан бітіріп, «адамның жалғыз болғаны жараспас» деп, оның бір қабырғасынан әйел жасап берді. Осындай мотивация негізінде фразеологизм пайда болған.

Екінші бір лингвистикалық түсіндірме сөздікте уәждемені «туынды және күрделі сөз мағыналарының, оларды құрайтын сөздердің мағыналарына тәуелді болуы» деп көрсетеді [20, 151 б.].

Көріп отырғанымыздай, назар күрделі сөздің, тіркестің мағыналық құрамына, таза экстралингвистикалық оқиғаларға аударылады екен. Ал жеке сөз мағынасының уәжіне бойлай қойған жоқпыз. Ал мұның адам психикасының даму үдерісімен қалай да бір байланыста екеніне күмәндануға болмайды.

Сөзжасам барысында сөз жасаушы бірліктер уәждемені тудыруға себепші болады да, ал оның нәтижесінде туған жаңа атау уәжделген таңба болып саналады. Демек, уәждеме номинациямен (затты сөзбен атаумен) байланысты қарастырылуы қажет.

Күнделікті тұрмыста уәжделмеген сөздер ішкі тұрпаты айқын сөздер сияқты белгілі бір заттың атауы қызметін атқарады. Дей тұрсақ та, мұндай уәжделмеген сөздермен салыстырғанда, уәжделген сөздер қолданылу аясы, таңбалық қасиеті тез қабылданып, санада, есте берік сақталады. Уәжделу байланысы - сөздік құрамдағы жүйелі қатынастардың маңызды түрі сөздік құрам болады.

Сондықтан кез келген сөз белгілі бір нысан арқылы уәжделеді. Тілдік таңбаның таңбаланушымен арасындағы байланыстың еркін болуы нәтижесінде келе-келе сөз бен оның түпкі уәжі арасындағы байланыс алшақ тартады, сөз өзінің «тегін жатсынады». Осының нәтижесінде лексикалық бірлік деэтимологияланып, уәжі күңгірттенеді. Тілдік таңбалау еркін құбылыс болып шыға келеді. Сонымен қатар адам психикасының табиғаты, қызметінің икемділігі сондай, түсініксіз деген сөздерді қайта өңдеп, оның тағы бір жаңа баламасын тауып, соған қайтадан уәждеме жасай алады.

«... мотивацияның көптеген біржақты анықтамалары зат атауының тек экстралингвистикалық немесе тілдің ішкі ерекшелігіне көңіл бөлумен шектеледі. Ойдың мазмұнын жеткізу жолы бір ғана тіл арқылы іске асқанымен, оның өзі түрлі физикалық жақтан қабылданып, түрлі физикалық жағынан беріледі» [21, 32 б.].

Себебі әрбір құбылыс адамның сезім ағзаларының бәріне бірдей әсер етпейді, біреуін ерекше қабылдайды. Мысалы, көзбен көру арқылы қабылданған сезімді адамның дыбыстық тілі тек сол көрініс ұғымында ғана, тыңдау арқылы қабылданған сезімді тек сол дыбыс күйінде жеткізе алады. Бастапқы атауға негіз болатын алғашқы импульсті беретін тіл емес, керісінше, адам сол құбылысты таныту үшін тілдік құралды талап ететін заттың өзі психикаға әсер ету арқылы нұсқау береді.

Сөздің уәжделуі уәждеменің ең өзекті, басты теориясының бірі ретінде саналады. Бұл ұғымға берілетін анықтамалардың түрлі варианттары қолданылып жүр. Мысалы, заттың атау алу заңдылығы принциптеріне сүйенетін тілдегі ономонология ғылымы уәжделуді былайша түсіндіреді: уәжделу үдерісі – тілді ономонологиялық жағынан ыңғайластыратын, атаудың негізінде себеп болатын, белгілі бір уәждің барысында шығатын атаудың формасы. Уәжделудің анықтамасын іздегенде басты рөлді тілдік қатынастар атқаратынын ұмытпаған жөн. Себебі, әрбір ой, әрбір лексикалық бірлік әр ұғымда әр түрлі болып қалыптасады.

Баяндағандағы тілі, қол сермесі, сөйлегендегі бет құбылысы» [27, 285б.].

Жеке адамның семантикалық жады ділдік лексиконның қалыптасуына ерекше ықпал етеді, тіпті, қазіргі психолінгвистикалық кейбір зерттеулерде бұл екеуін теңестіріп қарау да бар. Осы тұрғыдан келгенде, Ж.Аймауытұлының жадты ассоциациямен (оны «іліктестік» деп атайды), зейінмен (Ж. Аймауытұлы терминологиясында – «ілтпат») сабақтастыруы [27, 152-161бб.] лексиконды зерттеуге өзгеше бір жол сілтеп тұрғандай әсер етеді.

Сөйтіп, қазақ ғылымында психолінгвистиканың аты аталып, арнайы зерттелмегенмен, сөйлеу мен психиканың ықпалдастығы туралы, жеке инсаннның сөз саптауы туралы зерттеуге азық болар пайымдар бар екеніне көз жеткізуге болады. Әрине, зерттеуімізде бұларды тұғырламасақ та, тұрғы ретінде ескеріп отырамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жақыпов Ж.А. Қазақ тілінде сөйлеуді үйретудің психолінгвистика-лық кейбір қырлары // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. –2004. – №4. – Б. 22-25.
2. Жақыпов Ж.А. Қазақ тілінде сөйлеуді үйретудің кейбір психолінгвистикалық қырлары // Мемлекеттік тілді үйрету жолдары: теориясы мен тәжірибесі. Ғылыми әдістемелік семинар материалдары. – Астана, 2004. – Б. 152-157.
3. фон Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – 398 с.
4. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. – М., 1965. – 271 с.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I-II. – Москва: Просвещение, 1968. – 551 с.
6. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Смайылова С.С.

«Bolashaq» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының
2 курс магистранты, Қарағанды қаласы
sayagul_1976@mail.ru

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ

қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, фил.ғыл. кандидаты Кенжеғалиев С.А.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЛТ- ДӘСТҮР ЛЕКСИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ тілі синтаксисі функционалдық бағытта көп аспектілі ғылым ретінде даму үстінде. Ал бұл күндері грамматика саласында қарастырылып келе жатқан еңбектерде жалпы құрмалас сөйлемнің түрлері туралы мәселелер болмаса, оның белгілі бір форма арқылы ғана жасалатын арнайы түріне нақты тоқталатын, сондай-ақ сабақтас құрмалас сөйлемдердегі үнемдеу құбылысы сол қалпы қарастырылмай келеді.

Қазақ халқының ерте кездегі әдет-ғұрып, тұрмыс жайындағы этнографиялық ұғымдардың атаулары (сөздер мен сөз тіркестері) тарихи сөздіктер мен тарихи шығармаларда сақталып, олар жайында мағлұмат береді.

Этнограф халықтың замандар бойындағы тұрмыс-салты, әдет- ғұрпына байланысты жайлар мен халық жасаған материалды байлық рухани мәдениетке қатысты жайларды зерттегенде, тіл фактілеріне соқпай өте алмайды. Өйткені, тіл солардың бәрін ұзақ замандардың бойында ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген және сақтап қалған құралдардың бірі. Мысалы, қазақ халқының тұрмыс-салты мен әдет-ғұрпына, ер-тұрман, қару-жарақ әр түрлі белгілеріне байланысты сөздер мен сөз тіркестері халықтың этнографиялық жайларынан мол мәліметтер мен деректер береді.

Этнограф ғалымның бұл кітабында күндөлікті дағдыға, әдет-ғұрып, тұрмыстық салтта қолданылып, қазірде бірақ ұмыт болған, жол-жора жабдық атаулы, жалпы халықтық тілдегі салттық тұрмыстық сөздер көптеп кездеседі. Бүркітпен түлкі қуған, қазақтардың той жасау және ас беру ғұрпы, билер айтысын суреттейтін кезеңдер де баршылық.

«Мұнда ХІХ ғасырдағы халықтың мал шаруашылығы кәсібінің құрылым құрамы, ондағы тап күресінің; өзіндік сыр-сипатын жан-жақты айқын елестете алады, қыр жұртының шарифаттан бастап билер шешіміне дейінгі заңдылық салттық правоары жөніндегі де мәліметтер табылады».

Әдет-ғұрыпқа байланысты сөздер және сөз тіркестері қазақтың бұрынғы ерте кездегі той бастар, жар-жар, сыңсу, бет ашар, сәлем ету, қоштасу, көңіл айту, естірту, жоқтау сияқты салттарында кездеседі. Мұндағы лексика өткен дәуірдің өмір шындығын, тұрмыс-жағдайын, әдет-ғұрып, шаруашылығын т.б. жайларын көрсетіп, суреттеу үшін көркем әдебиетте, тарихи шығармаларда қолданылады.

Қай елде болсын адам өмірінің үш кезеңі, яғни туу, үйлену, өлу кезеңдері бар. Адам өмірінде осы айтылған әр бунағына сәйкес халықтың әр түрлі салты, ғұрып, әр елдің өзіне тән дәстүрі болады. Осыған байланысты шығармадан алдымен адам өмірінің үшінші - өлу кезеңіне жататын бірқатар сөздерді алып қарастыралық. Қара, кара тігу, қаралы ту деген сөз бен сөз тіркестері эпопеяда мына бір үзіндіде берілген:

1. Байлық сүйекті араластырып болысымен, сол өлік үстіне тіккен ақ үйдің оң жақ белдеуіне өз қолымен әкеп кара тікті. Бұл жұмыс өліктің орнын күтудің үлкен бір серті еді. Кара дегені - ұзын найзаның басына тігілген ту. Егер Бөжей жай кара қазақ емес, төреден шыққан болса сол төрелердің өздері тұқымының тұларын тігер еді. Ақ тұлы, көк тұлы, ала тұлы деген төрелердің тұқым-тұқымы, жік-жілі осындайда көрінетін. Ал қарадан кісі өлсе тудың түсі өліктің жасына қарай болады. Сүйіндік жас кісі өлсе, туу қызыл «болатынын, кәрі өлсе ақ болатынын айтып келді де, Бөжейдей орта жастағы кісінің қаралы туы бір жағы ақ, бір жағы қызыл болуы керек дегенді айтқан. Жаңағы Байдалы әкеп тіккен ту - кара дегені осы еді (І.,Т., 186 б.).

Этнографиялық осы кара дағдылы «қара» сын есімдігімен еш байланысы жоқ. Яғни, ол түсті емес, ертеде қазақ тілінде жалпы қайғы, аза мағынасын білдірген. Мұнда ұзын найзаның басына тігілген ту арқылы үйдің қаралы, бір адамынан айрылғандығы білінеді. Біз бұл үзіндіден қазақ халқының ертеде өлген адамының үйіне ту тігілетінін және ол адамның жас мөлшеріне қарай қандай тұлпар тігілетінін біле аламыз. Қандай туы ілінсе де, бұл қайғылы, азалы үйдің қаралы туы болып табылады.

Ертеде қазаға ұшыраған адамның туыс-туғандары өздерінің қаралы, қайғылы, азалы екендіктерін осылай, үстеріне кара киімдер кию арқылы білдірген. Сонымен бірге біз бұл

мысалдан биқасап, желек тәрізді тұрмысқа қажетті атауларды да кездестіреміз. «Биқасап - жібек аралас жіптен тоқылған жалаң мата, кездеме дегенді білдірсе, желек деп желбіреп тұратын шашақ, жас әйелдердің басына жамылатын жамылғыны айтады».

Енді осы роман тілінен кездестірген аза, аза салу сөздеріне тоқталайық. «Аза» сөзінің өзін араб тілінен аударғанда:

1. шығынға ұшырау;
2. әурелеу;
3. қайғы-қасірет шегу;
4. азапқа салу;
5. ауру, реніш;
6. зиян, шығын деген мағыналарды береді екен.

Ал қазақтың сөздік қоры «аза – кісісі өлген үйге жақынының, жекжатының малдай не заттай апаратын жәрдемі, немесе мұң, қайғы, қасірет, аза салу - кісі өлген үйге аза апарды дегенді білдіреді». Сонымен қатар «аза салу» - жоқтау, жоқтау айту, дауыс айту мағынасын береді. Осыған байланысты мына мысалдарды алып қарастырайық.

1. Бастығы Сүйіндік Байсалдар болып «азаға бергенім, қосқаным, әруағына арнағаным» деп шеттерінен қос ат, інген, жамбы, тай тұяқ, қой тұяқ сияқты бұйымдар атасты. (I т., 198 б.).

2. Құнанбайдың үлкен үйі үш саба, бір ту бие шай сойыс апарды. Және азаға салғаным деп Зере мен Ұлжан түйе апаратын болды. (I т., 201 б.).

3. Бірнеше күн жыласып, аза салып болды да ақыры Бөжейдің жаназасын шығарды. (I т., 118 б.).

Бұл мысалдардан біз өлген адамның үйінің қайғы-қасірет шегіп, дауыс айтып, аза салғанын көреміз. Сонымен бірге мұнда қайтыс болған адамның артында қалған бала-шағаларына, туғандарына жақын-туыстарының, дос-жарандарының малдай, ақшалай, не заттай беретін көмегі, яғни ертеде осындай бір әдет-ғұрыптың болғаны байқалады. Бұл қазіргі заманымызда да кездеседі.

Енді осы мысалдарда қолданылған жамбы, қой, тұяқ тай тұяқ, саба, сойыс атауларының мағыналарын ашсақ «жамбы - әртүрлі формада жасалатын, салмағы да әртүрлі, құйған күміс, ал қой тұяқ, тай-тұяқ – белгілі бір заттың өлшемі (алтын, күміс), саба - жылқы терісінен илемей тұздап, жүнін қырқып, ысқа салған, көбінесе қымыш ашытатын ыдысты айтады. Сойыс - әр түрлі жиындарға арналып сойылатын мал» дегенді білдіреді.

Жоқтау сөзінің бұрынырақ кездегі мағынасы қазірге, қарағанда кең болған. Ертеде ас беруді, дауыс айтуды, тие берсін, тілек батаны, бәрін бір-ақ сөзбен жоқтау деп қана айтқан. Көбінесе бұл сөз дауыс, дауыс айту атауларымен синонимдес, ыңғайда қолданылған. Дауыс айту жоқтады, үн шығарып мыңын, зарын айтты дегенді береді. Оны романның мына бір жерінен байқаймыз:

Екі қыз бөліне салысымен мына көлденеңнен қарап тұрған аттыларды көріп, шырқай созып, қаралы мұндай дауыс айта жөнелген. Көш бойында, ауыл үстінен өтсе, немесе бөгде жүргіншілер жанынан өтсе, қаралы көштің қара жамылған осындай қыздары дауыс айтатын әдеті. Қыздар соны бастаған екен. (I т., 196 б.).

Сөйтіп, адам өлгенде оның туыс-туғандары, жақын жекжаттары оны жоқтап, қайғылы, зарлы, мұңды үнмен дауыс айтқан. Көңіл айтуға келген адамдармен көрісіп, үн шығарған. Және көшпен өткенде бөтен адамдарды көрсе өздерінің қаралы, азалы, қайғылы туғанынан айрылғандығын білдіріп, жоқтау, дауыс айтқан.

Сонымен, шығармадағы осы келтірілген қара, қара тігу, қаралы ту, аза, аза салу, тұл, ат тұлдату, тұл қалды, бет жырту, шаш тарқату, шаш жаю, жоқтау, дауыс айту, ас беру сияқты сөздер мен сөз тіркестері ертедегі адам өмірінің үшінші кезеңі өлу, өлік күту көне әдет-ғұрпынан мәліметтер береді. Қара, қара тігу, қаралы ту атауларынан біз қазаны, қайтыс болған адам, сол өлік үстіне тіккен ақ үй және осы өлген адамның киім-кешегін ұзын найзаның басына іліп, ту қылып тігуін, ол қаралы тудың сүйектің жас мөлшеріне қарай түрлі болуын байқай аламыз. Сонымен бірге, өлімнің артын күтуге байланысты болатын бірқатар әдет-ғұрыптарды атауға болады. Яғни, жақын адамынан, туғанынан айрылған қаралы үй аза салады, қайғылы, зарлы, қасіретке толы үндер шығарып, дауыс айтады, жоқтау салады, көрісуге келгенде беттерін тіліп, көздерінен жас пен қан аралас ағады, шат тарқатып, мұңын шағады және осы қайтыс болған адамның жекжаттары, дос-жаран, жанашырлары малдай не заттай, ақшалай жәрдем көмек береді. Ат тұлдау, тұл қалды деген сөз тіркестерінен иесінен айрылған ат, оның иесінің жылына арналу әдет-ғұрпын көрсек адамға байланысты қолданылғанда жесір әйел, жетім қалу деген мағына беретінін білдік. Сөйтіп адам өмірінің қазақ болу үшінші кезеңіне байланысты бірқатар сөздер мен сөз тіркестерін мысалға алып, қарастырып өттік.

Енді екінші кезең - үйлену, үй болу, шаңырақ көтеру, оңаша отау құру мәселесіне байланысты алғашқы қалыңдық пен күйеу арасында болатын көне әдет-ғұрыпты бейнелейтін біршама этнографиялық атауларға тоқталып көрейік.

Бұдан біз жігіттің қалыңдығын көруге ең алғашқы жасырын келісін көреміз. Жігіт үйленбек бұрын алдымен қалыңдық аулына барып, оны жасырын көріп қайтады. Немесе мұны бала қайындату деп те атайды. Ал осы келуде жігіт орындайтын шарттардың бір түрін мына дәстүрден байқауға болады.

«Ұрын келуде күйеу қалыңдығына берілетін кәделердің кейбірін және басқа да сыйлықтар әкеледі. Күйеу ұрын келгенде мынадай әдеттер сақталған күйеу қалыңдық тұратын ауылға жақындағанда атынан түсіп, атын жолдастарымен бірге қалыңдық аулына жібереді. Күйеу жолдас күйеу келгенін хабарлап, атты қалыңдықтың туған сіңлісіне, не апасына береді, егер олары жоқ болса, ең жақын туысының қызына береді. Ол қыз күйеуден ат байлар деп аталатын сыйлық алады».

Өткен ғасырдағы дни әдет-ғұрыпқа байланысты қолданылған сөздер мен сөз тіркестері шығарма тіліне көп кездеседі. Қазіргі қазақ тілі лексиканың даму дәуірінде архаизм ретінде ғана қолданылады. Себебі, дінге байланысты әдет-ғұрыптардың бәрін халық ұмытып барады.

Осы мысалдарда кездескен хазірет, имам, фатиха дінге байланысты шыққан сөздер. «Хазірет - дін жолындағы адам, мырза дегенді білдірсе, имам мұсылманның дін жолын берік ұстайтын бастығы. Ал, фатуа, фатиха - құранның бірінші сүресі, кіріспе немесе бата, рұқсат, тілек деген мағыналарда. Сонымен бірге, мұнда деріс деген де атау бар. Дәріс - сабақ пен дегенді береді». Ертеректе қазақ халқының дінге қатты сенгенін дін жолын қатты ұсынған басшылардан бата, тілек рұқсат алып тұрғанын көреміз. Халық арасында қандай жағдай болса да, дін арқылы дін басшыларының айтқаны бойынша жаза қолданып, іске асырып отырған. Өз балаларын осы дін жолындағы оқуға берген.

Сол сияқты бұл шығармада албасты, ыбылас, жын, жан беру деген де діни ұғымды білдіретін атаулар баршылық.

Сонымен әдет-ғұрыпқа байланысты лексиканы анықтауда біз адамның әртүрлі кезеңдерін көрсететін сөздер мен сөз тіркестеріне тоқталдық. Өлген адамның күту ғұрпына байланысты қаралы ту, аза салу, бет жырту, ат тулдау сияқты атаулар осы күнгі сөздік қорымыздан шықты. Осы тәрізді үйлену мәселесінде болатын ұрын жіберу, бала қайындату, қалың мал, бастаңғы, тоқымқағар атаулары да жасы үлкендерге болмаса, қазіргі көпшілік жастарға түсініксіз лексика болып табылады. Бұлармен қоса діни ұғымдарды білдіретін біраз сөздер мен сөз тіркестерін атап өттік. Халқымыз ертеде дінге сенген, қудайға құлшылық еткен. Сондықтан да молдалардың айтқандарын бұлжытпай орындауға тырысқан. Осы діни ұғымға байланысты кейбір атаулар әлі де қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. Алматы, 1975, 169 бет.
2. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. Алматы, «Мектеп», 1975, 29 бет.
3. Аханов К. Қазақ тілі лексикасының мәселелері. Алматы, 1955, 91 бет.
4. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, «Ғылым», 1982, 24 бет.
5. Әбуқанов Ф. Қазақ тілі. Алматы, «Мектеп», 1967, 37 бет.

ӨОК 82

Төлеген К.

«Bolasaq» академиясының 2-курс магистранты, email:

koni021231@mail.ru,

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: фил.ғыл.кандидаты, профессор Сембиев К.З.

С. ТАЛЖАНОВТЫҢ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада автор С.Талжанов мұрағат қазынасын ғана ақтарушы кеңсе ғалымы не дайын шығарманы аударумен ғана айналысқан тәржімашы десек, қателескен болар едік. Әйгілі аудармашы-жазушы осылардың бәрін атқара жүріп, республика өмірімен араласа білген,

замана ағысын ойлы көзбен бағалай алатын, жай ғана сырттай байқау емес, көңілге түйгендерін көркем шығарма түрінде қағазға түсіре жүретін жазушы болғандығын етене сөз етеді.

Белгілі жазушы, зейінді аудармашы, зерделі ғалым Сәйділ Омарұлы Талжановтың өмірі мен шығармашылығына қатысты әңгіме еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жаңаша бағыт алды. Туғанына 100 жыл толуына орай, 2007 жылы шығармаларының толық жинағы 3 том болып жарық көрді. Сөз жоқ, өмірден көргені мен тоқығаны мол, болмысы бөлектеу білімдар жанның, өмірдің соқтықпалы-соқпақты сүрлеуін шарлап, ашы мен тұщыны жеткілікті татқан ғалымның өмір жолында әсіресе кейінгі ұрпаққа ой салар өнегелік үлгілері мол. Ол жөнінде аталмыш кітаптар шоғырына алғысөз жазған белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы М.Серғалиев былайша атап өтеді: «Сәйділ аға жүргенде әр адымын санап басатындай сабырлы, сөйлегенде әр сөзін ойланып айтатын салиқалы, біреудің әңгімесін тыңдағанда салмақты, күлгенде еріксіз елпілдемейтін, ашу сәтінде аузынан дөрекі сөздер шыға қоймайтын, талайға жұғысты қадірі мен қасиеті бар жан еді» [1, 3].

С. Талжанов 1906 жылы Қарағанды облысы, Нұра ауданына қарасты Тоқтамыс ауылында дүниеге келді. 1928 жылы ол Петропавл қаласында орысша орта мектепті бітірді де, сол жылдың күзінде Ташкентке келіп, Орта Азия университетінің шығыс факультетіне түседі. 1931 жылы Алматыға келіп, қызметке орналасады. Алғашқыда халық ағарту комиссариатында бөлім меңгерушісі қызметін ақтарады. Сонымен бірге оқуын жалғастырып, 1934 жылы ҚазПИ-ді сырттай оқып бітіреді. 1933-34 жылдар аралағында ол ауыл шаруашылық институтында орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының ассистенті, ал 1934 жылдан бастап кафедра меңгерушісі, доцент болып қызмет істейді.

1953 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы тіл білімі институтына кіші ғылыми қызметкер болып орналасады. Міне, осы күннен бастап оның ғылыми мәселелермен түбегейлі шұғылдануына толық мүмкіндік туады.

Мерзімді баспасөз беттеріндегі лингвистиканың, көркем аударманың теориялық проблемаларын ғылыми деңгейде сөз ететін мақалаларыммен бірге «Об узловых проблемах художественного перевода», «Вопросы перевода», «Орыс ойшылдары», «Қазақ әдебиеті және көркем аударма мәселелері», тағы басқа монографиялық зерттеу еңбектері ғылым үшін орны бөлек, соны дүниелер. Аударма мәселелерінен дүниежүзілік симпозиумдарда да теориялық баяндамалар жасады.

С. Талжанов өмірінің соңғы кезінде жас зерттеушілердің тісі бата бермейтін қиын да қажетті мәселемен шұғылданған еді. Ол қазақ халқының шығыс елдерімен мәдени, әдеби, тілдік қарым-қатынасын сөз ететін күрделі еңбек жазып қалдырды. Осы еңбек бойынша «Қазақ әдебиеті мен тілінің дамуындағы тарихи кезеңдер және процестегі аударманың тілі» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. Ойлап отырсақ, аз еңбек емес. Мәселе, әрине аз-көбінде де емес. Жалғыз шығармамен танылған данышпандықты да тарих біледі ғой. Алайда еншісіне тиген тым аз уақыт ішінде, өзіне еш аяушылық көрсетпей, қара басын небір қиынға салып еңбекті ғана серік еткен саналылықты, бойындағы қабілетін қайтсем халық кәдесіне жаратсам деген азаматтықты, қоғам үшін алтыннан бағалы жан-жақты энциклопедиялық эрудиция мен боямасыз білімділікті Сәкеннің шығармашылық өмірбаянынан жазбай тануға болады.

Сан қырлы дарын иесінің прозалық шығармаларының көркемдік сипаты айрықша назар аударуға тұрарлық. Көркем сөз шебері С.Талжановтың қай туындысын алсаңыз да, жақсылықты үлгі ету, жамандық атаулыдан жиіркендіру тәрізді сезімге баулитынын байқау қиын емес. Әрине, барша жазушы аты бар қаламгерлердің қай-қайсысының да мұраты осы екені шүбәсіз. С.Талжанов болса, өзіндік оқиға, өзіндік шешімімен тартып отырады. Оның шығармаларының басым көпшілігі елеулі, салиқалы ой тастарлық өмір құбылыстарына құрылған. Бұл жөнінде белгілі әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Кәрібаева: «С.Талжановтың прозалық шығармалары ерекше атап өтуге тұрарлық дүниелер. Оларды бөлек алып қарастырып, зерттеу нысанына айналдыруға әбден болады» деп жоғары баға береді [2, 11].

«Сейфулланың Сәкенінде» қазақ совет әдебиетінің негізін қалаған, революционер, мемлекет қайраткері дәрежесіне жеткен абзал адамның ұлағатты өмір жолының жанға жағымды әсер берер белгісінен хабардар қылады. Шығарманың «бірінші кітаптың соңы» деген сөздермен аяқталуына қарағанда, автордың алдына үлкен жоспар қойғаны аңғарылады.

Шығарма Сәкен Сейфуллиннің ұзақ үзілістен кейін сүйікті халқы мен оқырмандарына қайта оралған кезімен шамалас жарық көрді. Сондықтан әуелі автордың өзінің сүйкімді

жазушысын ғана емес, елінің адал ұлының асыл бейнесін жасауға асығыс құмартқанын тек қана құптауға тиістіміз. Осы асығыстықтың ізі болу керек, композициялық жағынан, кей тұстарда шашыраңқы, шұбалаңқы соғып жататын, кейде басы артық кейіпкерлер араласып жүретін жайттар кездеседі. Ең бастысы сол – повесте туған халқының сәулетті болашағы үшін жаулармен бітпес күреске дайын азаматтың толыққанды бейнесі сомдалған.

Хикаятта Сәкен алғаш білім алатын Нілді мектебі, одан кейінгі Нұра бойындағы сапар сорабы, Анненковтің азап вагонындағы күндер, Ақмоладағы ағарту істері баян етіледі. Шығарма кейіпкерлері де бұрнағы шығармалардан, жазушының өзінің мемуарлық романынан таныс. Ата-анасы – аяулы Жамал шешей, ардақты Сейфулла ата, ұстазы Роман Николаевич Склянин, ауыл азаматтары – Ұйытқыбек, Кәкен, Шәймерден, Рахымжан, күрескер жолдастары А.Асылбеков, Б.Серікбаев, Лазарев, Катченко, т.б. бәрі-бәрі таныс-бейтаныс бейнелер.

Ел тарихын асыл азаматтарымен парактайтын өркениет өнегесі ежелгі қазақ дәстүріне де етене нәрсе. Сәйділ Омарұлы Талжанов – қазақ рухы мен руханиятын биіктеткен асыл ұлдарымыздың бірі. Ағайынды Сәйділ, Әшім Омарұлдары қазақ қоғамы, қоғамдық іліміне ғылыми-интеллектуалдық сапа, терең із қалдырған саусақпен санарлық саңлақтар еді. Кеше көзін көріп, еңбектерін оқыған С.О. Талжанов – Әуезов, Марғұландар секілді қазақ мәдениетінің халықаралық талғам-таным таразысына түсіп, бағаланатын кесек тұлға болатын.

Ол төңкеріске дейінгі-кейінгі қазақ тарихы мен тұрмысының білгірі, білімпаз жазушысы еді. Сондықтан оның көптеген ғылыми болжам, ой-толғамдары бүгінгі ой-өріс биігімен ұштасып жатады. Арқа төсінен жаңа ғасыр көгіне түлеп ұшқан Жанайдар Сәдуақасов, Әшім Омаров, Кәрім Мыңбаев, Сәйділ Талжанов сияқты айтулы – қоғам, мәдениет қайраткерлерінің тікелей Сәкен ықпалымен алғаш білімге қанат қаққаны айтып өту де – парыз.

«Сейфулланың Сәкенінен» жаңа заманды орнату жолындағы болашақ күрескерді көрсек, басқа шығармаларында Сәйділ Омарұлы С.Сейфуллиннің бейнесін басқа қырларынан суреттеп, оның жан-жақты сом бейнесін мүсіндеуді мақсат еткен тәрізді. Мәселен, «Ұлдай кегі» повесінің идеясы басқа бола тұра, онда да Сәкен кірістірілген. Мұндағы Сәкен – күрескер. Демек, мұнда біршама әзірліктен өтіп, абыройы мен азабы көп іске қатынасып та қалған. Бірақ, ол – әңгіме тыңдаушы ретінде, бөгде адам түрінде көрініп отырады; өзінің Сәкен екенін жасырады; оны қолдаушы күш әзір азшылық, солай болғандықтан жаулардың қолына түспей, аз уақыт тасада жүр, сырт бейнесі де жұпыны. Ал «Есен толғауларында» бүкіл өмірі мен талантын кеңестік дәуірді жырлауға арнаған, жаңа заман әкелген табыстарды шабыттана жырға қосқан ақынды естелік түрінде бейнелейді. Мұнда да Сәкен тұлғасы көз алдыңызға елестейді. Бір сөзбен, жазушы С.Талжанов сәкентануға өз әл-қадірінше бірталай үлес қосты деп айта аламыз.

Ғылыми еңбектерінде сын-сықақ шығармаларды көбірек зерттеу объектісі етіп отыратын С.Талжанов өзінің шығармашылығында да кейбір кемшіліктерді әжуамен өткір шенейді. «Қайып толғаулары» деген атпен топталған әңгімелері – осының нақты мысалы. Белгілі халық ақыны Қайып Айнабековтің шешендік, тапқырлық талантынан туып, ел арасына кең тараған, келте қайырылып, қысқа түйінделіп отыратын әдеби дүниелерін әдеби өңдеуден өткізіп, қалың оқырманның назарына ұсынғаны білініп тұр.

Сол шағын әңгімелерде езу тарттырарлық юмор мен ашу-ызаны келтірерлік сатира аз кездеспейді. Осы топтамадағы «Түсте» діни әдетті сынайды. Бұл – біреуге ақыл беру ыңғайында емес, көлденең күлкілі әңгіме ретінде баяндалады, сонысымен тартымды. «Бас балгерде» тапқырлығымен қарсыласын сөзден жыққан қарапайым шаруаның кейпі бейнеленеді; мұнда да күлмеске шараңыз қалмайды. Осылайша С.Талжановтың сатиралық қабілетін танытатын шығармалары тізіле береді. Бірақ, прозаик С.Талжановтың бүкіл шығармасына тән ортақ жай – жеңіл мысқылдан гөрі, оқырманын ойға қалдыратын, толғандыратын салмақты сатира, салиқалы ой тастау деп білеміз.

Бұл ретте «Ұлдай кегі» аталмай тұрмайды. «Ұлдай кегі» – жазушы өмірінің соңғы жылдарында жарық көрген көлемді туындысы. Тақырыбы біршама тарих қойнауына бойлап, революцияға дейінгі қазақ әйелдерінің теңсіздігі мәселесін көтеру болып табылады. Автор әдебиетімізде бұрыннан белгілі соқпақты қайталамайды, яғни жас қыз бен жігіттің бір-біріне ынтықтығын, армандарын жүзеге асыра алмай, ішқұса болған күйлерін бейнелеуді басты мақсатына алмайды. Әрине, Ұлдай да өзінің сүйгеніне, өз теңіне тұрмысқа шыққысы келеді, бірақ жазушының оқырманға айтайын деп отырғаны ол емес. Жазушының айтпағы – сондай бас бостандығы жоқ заманның өзінде, тіпті жүрек қалауынсыз, өзі ұнатпаған кәріге тигеннің өзінде, өзінің намысын, өзінің өр қасиетін сақтай білетін қазақ қызының романтикалық, асқақ бейнесін алға тарту арқылы оқырманға ой тастау. Біздіңше автордың алға қойған ниеті орындалған.

Повестің бас жағындағы Балатай қарияның әңгімесіне құлақ түрсек, Ұлдай – талай жігіттің көзін сүріндірген сұлу да ақылды қыз болып өсіпті. Кейін байдың тоқалы атанса да, еті тірі, ойындағысын бүкпесіз жеткізетін, ашық, өткір әйел болғанын көреміз. Осы екі аралықтағы талай қайғылы да, күлкілі де жайларға қанық боламыз. Шығарманың соңында Ұлдайдың бір ауыз сөзіне бола, оның келінінің күтпеген жерден сойылға жығылып, қан тамған қылыштан қаза болғанына ішіңіз удай ашиды. Осы бір детальды автор дәуірдің опасыздығын, әділетсіздігін жанға батыра сездіру үшін әдейі алған болуы керек.

Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпаны» мен С. Талжановтың «Ұлдайының» үндес келіп жатқанын айта кеткен артық болмас. Әрине, Ұлпан мен Ұлдай бір-бірінен өзгеше адамдар ретінде қабылданады: екіншісінің суреттелуі жағынан да, бейнесінің сомдалу ауқымы жағынан да біріншімен (Ұлпанмен) тең тұра алмайтыны хақ, сөйте тұра жалпы идея жағынан жақындас екені рас. «Ұлдай кегі» – С.Талжанов шығармасындағы көлемді, ысылып қалған шебердің талантынан туған көркем дүние. Ол да сыншы-әдебиетшілер тарапынан лайықты бағасын алған. Мәселен, кезінде А.Нұрқатов: «Қазақ көркем сөзіндегі аналар тақырыбында жазушы С.Талжановтың еңбектерін назардан тыс қалдыруға болмайды» деп жазған екен [3, 123].

С.Талжановтың қаламынан туған бірталай шағын әңгіме баршылық. «Гәп адамда...» атты әңгімесін оқығанда, арамызда әлі де болса қарапайым жандардың өтініш, тілегін жүре тыңдайтындардың бар екеніне сенесіз. Тұрмыстағы, үй ішілік тіршіліктегі өзара тіл табыса алмаушылықтың кесірінен отбасының берекесі қашатын көңілсіз көріністерді де («Қайырлы кеш») күлдіре отырып, түйрей жазады. Өз ісіне мығым, дәрежесін аспандатып тұрған атақтары болмаса да, тапсырылған міндеттерін абыроймен орындап жүретін адамдардың кейбір атақ-дәрежесі бар адамдардан да зор беделге лайық бола алатындарын «Әрине, үндемеген артық» деген әңгімесінде келісті суреттейді. Мұнда да, автор салыстыру әдісін ұтымды пайдаланады: соның нәтижесінде ілтипатындағы қаһармандардың бейнелері тұлғалана түседі.

Эссеист С.Талжановтың бір ерекшелігі – қайсыбір қаламгерлердей, басты арқау етіп алған жазушы немесе өнер қайраткерін жеке-дара қарастырмай, оның өмір материалдары мен шығармаларын ғана тізбей, сол қайраткердің өскен ортасын, ізденіс жолын, өсу барысындағы даралық белгілерін табиғи байланыста баяндайды. Туған әдебиетімізді талай көркем шығармаларымен байытып, мәдениет саласында көптің ілтипатына бөленген жазушылар мен өнер тарландары І.Жансүгіров, М.Әуезов, Ғ.Мұстафин, Ғ.Мүсірепов, С.Бегалин, А.Жұбанов т.с.с. туралы естеліктері мен эсселері осыған дәлел болып табылады [4, 132].

Күнделікті газеттер мен журналдардың беттеріндегі сан алуан мәселелерді көтерген мақалаларынан, очерктері мен қолжазбаларынан Сәйділ Омарұлының публицистік талантын да аңғару қиын емес. Айталық, жазушылар бригадасының Қарағандыға сапары немесе Теміртау металлургиялық өндірісінің еңбектегі ерліктері мен тұрмысы, жаңарған Жаңаарқа еңбеккерлері жайлы жазғандары осы тұрғыдан бағалануға тиіс. Ал ана атты қасиетті жандарды дәріптейтін, оларға деген асқақ сезімді насихаттайтын туындысы осы саладағы еңбектерінің ішінде үлкен шабыттан туған шығарма ретінде әсер береді [5, 36].

Мерзімді баспасөзде шыққан шағын дүниелерінің бәрінде де автор кеңестік дәуір әперген табысты, адамдардың шат-шадыман тіршілігін зор дауыспен, кеудесін мақтаныш кере белсене насихаттаушылардың бірі болды. Ендеше, С.Талжанов мұрағат қазынасын ғана ақтарып, тыныш өмір аңсаған кеңсе ғалымы емес, таса жерден орын тауып, тек дайын шығарманы аударумен ғана айналысқан тәржімашы емес, осылардың бәрін атқара жүріп, республика өмірімен араласа білген, замана ағысын ойлы көзбен бағалай алатын, жай ғана сырттай байқау емес, көңілге түйгендерін көркем шығарма түрінде қағазға түсіре жүретін жазушы да болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Серғалиев М.С. Талжанов тәлімі. // Сәйділ Талжанов. Шығармалар жинағы. – Алматы: Ер-Дәулет, 2007. – 400 б.
2. Кәрібаева Б. Дана-бала. Естелік-эссе. // «Орталық Қазақстан» газеті. 14. 11. 1993 ж. №145-46.
3. Нұрқатов А. Жылдар жемісі: Сын мақалалар, эсселер. Алматы: Ғылым, 1968. – 198 б.
4. Талжанов С. Шығармалар жинағы. 3-том. – Астана: Ер-Дәулет, 2008. – 368 б.
5. Қаратаев М. Ізденіс іздері. Әдеби-сын мақалалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1973. – 278 б.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ**

**ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ**

Адилбекова Л.
 «Bolashaq» Академиясының, магистранты
 Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы
 Ғылыми жетекші: п.ғ.к. доцент Абилкасімова Г.К.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада болашақ мұғалімдердің инновациялық технологиялық даярлығын дамытудың қандай маңызды екені және мұғалімді инновациялық іс-әрекетке дайындаудың жүйелілігі толықтай сипатталды.

Қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру процесі адам қызметінің барлық салаларын, соның ішінде білім беру сияқты үлкен саланы қамтиды.

Білім беру мәселелерін шешу педагогтарды кәсіби даярлаудан басталатыны анық. Осыған байланысты болашақ мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушыларын оқыту өте өзекті болып табылады, ол таңдалған саладағы (математика, химия, биология, әдебиет және т.б.) іргелі білімге ғана емес, педагогика мен психологияға да, сонымен қатар ақпаратты қамтитын жалпы мәдениетке де негізделген.

Жаңа буын мұғалімдері нақты пәнді оқытудың мазмұны мен мақсаттарына толық сәйкес келетін, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, үйлесімді дамуына ықпал ететін технологияларды білікті түрде таңдап, қолдана білуі керек. Қазіргі заманғы мұғалім тек «өз» пәнін үйретіп қана қоймай, сонымен қатар ақпараттық технологияларды жетік меңгеріп, оларды белгілі бір білім беру саласында шығармашылықпен қолдануы керек.

Бұл жағдайда тек ақпараттық технологияларды меңгерген мұғалімді ғана емес, зерттеуші, жаңашыл және экспериментаторды, шығармашылық ізденістерге, тарихи педагогикалық мұраны сыни бағалауға қабілетті, қазіргі қоғамда бейімделуге және технологиялардың үнемі өзгеруіне қабілетті тұлғаны даярлау міндеті тұр. Мұғалімді ақпараттық технологиялар саласындағы тереңдетілген даярлықтан, ақпараттық технологияларды пайдалану саласындағы инновациялық қызметке әзірліктен және қазіргі қоғамның талаптарына сәйкес оқушыны оқытуға әзірліктен тұратын мектептегі инновациялық қызметке даярлау қажет.

Мұғалімді инновациялық іс-әрекетке дайындау процесі, егер ол бірқатар арнайы ұйымдастырылған шарттарды қанағаттандырса, белгілі дәрежеде басқарылатын болады: көп деңгейлі педагогикалық білім берудің барлық кезеңдерінің сабақтастығы; университеттік білім беруді инновациялық іс-әрекетке мұғалімдерді даярлаудың жалпыланған моделіне бағдарлау; болашақ мұғалімнің қызметтің осы түріне дайындығын психологиялық диагностикалау; студенттердің шығармашылық белсенділігін және педагогикалық инновацияларға мотивациялық-тұтас көзқарасын қалыптастыру; мұғалімнің әдістемелік, арнайы, жалпы педагогикалық, психологиялық және әдістемелік дайындығының өзара байланысы; цикларалық және пәнаралық өзара әрекеттесуді жүзеге асыру, инновацияның жалпы мәселелеріне сәйкес білімдерді біріктіру; студенттердің инновациялық мәдениетін, жаңаға бейімділігін қалыптастыру; педагогикалық практиканың жүйе құраушы функцияларын оның ғылыми-зерттеу даярлығымен бірлігінде қамтамасыз ету; мұғалімнің инновациялық іс-әрекетін меңгеру динамикасын зерттеу және критериялды бағалау [1].

Зерттеушілердің (В.А.Сластенина және Л.С.Подымова) пікірі бойынша мұғалімді инновациялық іс-әрекетке дайындаудың жүйелілігі төмендегідей:

Бірінші кезең – мұғалімнің шығармашылық даралығын дамыту, оқушылардың шығармашылық педагогикалық мәселелерді анықтау, тұжырымдау, талдау және шешу қабілетін қалыптастыру, сонымен қатар шығармашылық ізденістің жалпы технологиясын дамыту: бұрын алған білімдерін өз бетінше беру. жаңа жағдайға білім мен дағды, таныс жағдайдағы мәселені, жаңа функция объектісін көру, объектінің құрылымын анықтау, альтернативті шешім немесе оның әдісін көру, іс-әрекеттің бұрын үйренген әдістерін біріктіру. туындаған мәселеге қатысты жаңа, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту.

Екінші кезең – ғылыми білімнің әдістемесінің негіздерін меңгеру, педагогикалық зерттеу, инновациялық-технологиялық педагогикаға кіріспе. Студенттер инновациялық-технологиялық педагогиканың пайда болуының элеуметтік және ғылыми алғышарттарымен, оның негізгі

ұғымдарымен танысады, мектепті ұйымдастырудың альтернативті тәсілдерін шығармашылықпен түсіндіреді, альтернативті мектеп дамуының негізгі көздерін зерттейді, инновациялық білім беру мекемелерінің әртүрлі түрлерімен танысады; т.б.

Үшінші кезең – инновациялық қызмет технологиясын жасау. Авторлық бағдарламаны құрастыру әдістемесімен, мектептегі тәжірибелік-эксперименттік жұмыс кезеңдерімен танысады, авторлық бағдарламаны құруға қатысады, жаңашылдықтың одан әрі дамуын, енгізу қиындықтарын талдап, болжайды.

Төртінші кезең – педагогикалық процеске инновацияларды енгізу, түзетулер жүргізу, эксперимент нәтижелерін бақылау, кәсіби іс-әрекеттерді интроспекциялау бойынша эксперимент алаңында тәжірибелік жұмыс. Бұл кезеңде мұғалімнің жаңашылдық ұстанымы, оның жаңалыққа деген көзқарастары мен көзқарастарының жүйесі ретінде қалыптасады.

Бұл кезеңдердің спецификациясы - әдістердің, операциялардың технологиясы, олардың реттілігі міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді [2, 93].

Мұғалімнің инновациялық-технологиялық даярлығының негізгі факторы оның жеке іс-әрекет стилін дамыту болып табылады, өйткені инновацияларды игеру жеке-тұлғалық деңгейде жүреді.

Инновациялық-рефлексиялық технологиялардың барлық процедураларын келесі кезеңдерге бөлуге болады:

- 1 – жаңа идеяларды іздеу кезеңі;
- 2 – инновацияның қалыптасу кезеңі;
- 3 - инновацияны енгізу кезеңі;
- 4 – инновацияны бекіту кезеңі.

Жаңа идеяларды іздестіру кезеңіне «Инновациялық-технологиялардың педагогика негіздері» курсы бойынша ақпараттық инновациялық базаны қалыптастыру, мектеп проблемалары мен қажеттіліктерін жаңарту, мақсаттарды тұжырымдау, жаңашылдық идеяларын қалыптастыру, болашақ мектептің бейнесін жасау бойынша алдын ала жұмыстар жатады.

Инновацияның қалыптасу кезеңі – белсенді формаларда инновациялық жұмыс барысын жобалаудан, таңдалған жаңалықтарды сынаудан, мектепке жаңасын енгізу туралы шешім қабылдаудан тұрады.

Инновацияны енгізу кезеңі мектепте эксперименттік жұмыстарды жүргізуге жағдай жасауды, эксперимент барысын ой елегінен өткізуді, мазмұнын түзетуді және жаңалықтарды енгізуді қамтиды.

Инновацияны бекіту кезеңі – мұғалімнің санасында жаңартылған мектеп бейнесін бекіту, мұғалімнің инновациялық іс-әрекетін жетілдіру бойынша психокоррекциялық және әдістемелік жұмыстар.

Барлық төрт фазаның лейтмотиві – жаңаға бейімділіктің дамуы және игерілген инновацияға қатынастың субъективтілігі [3, 167].

Инновациялық іс-әрекет құрылымындағы қажетті компонент рефлексия болып табылады, өйткені мұғалімнің өз санасы мен іс-әрекетінің құбылыстарын білуі және талдауы (өзінің ойы мен іс-әрекетіне сырттан қарау). Әдебиеттерде «рефлексия» термині өткен ғасырдың 30-40 жылдары қолданыла бастады.

Мәселеге көзқарастардың айырмашылығын талдай отырып, рефлексиялық процестерді түсіндіруде екі дәстүр бар екенін атап өткен жөн:

- объектілердің мағынасын және олардың құрылысын түсіндіруге әкелетін сананы рефлексиялық талдау;

- рефлексия тұлғааралық қарым-қатынастың мәнін түсіну ретінде.

Осыған байланысты келесі рефлексиялық процестер бөлінеді: өзін-өзі тану және басқаны түсіну, өзін-өзі бағалау және басқаны бағалау, өзін-өзі түсіндіру және басқаны түсіндіру. Рефлексияны ең белсенді және көп қырлы зерттеу шығармашылық мәселелерді шешудің тетіктерін анықтауға арналған жұмыстарда бар.

Рефлексия – бұл тек өзі туралы білім немесе түсінік қана емес, сонымен бірге басқалардың «рефлекторды», оның жеке қасиеттерін, эмоционалдық реакцияларын және когнитивті (танымға қатысты) бейнелерін қалай білетінін және түсінетінін анықтау. Бұл бейнелеулердің мазмұны бірлескен қызметтің объектісі болған кезде рефлексияның ерекше формасы – объектілік-рефлексиялық қатынастар дамиды.

Мұғалімнің инновациялық технологиялық іс-әрекетіндегі мақсат қоюға рефлексия мынадай сипаттамаларға ие:

- тікелей талдау - педагогикалық жүйенің қазіргі жағдайынан соңғы жоспарланған мақсатқа дейінгі мақсат қою;

- кері талдау – соңғы күйден нақтыға дейінгі мақсат қою;

- тура және кері мақсаттардың көмегімен аралық мақсаттардан мақсат қою.

Инновациялық қызмет «мотивтер күресінен», мағынаны іздеуден басталады деп айтуға болады. Кейде мұғалімнің мақсаттарды құруы тұжырымдама моделін құру әдісі туралы, инновацияларды енгізуде тәуекелге әкелуі мүмкін қызмет жағдайлары туралы анық жеткіліксіз ақпараттан басталады.

Мұғалімнің мақсат қоюды еркін жүзеге асыруы және оның мақсаттылығын жүзеге асыруы келесі шарттарға байланысты:

- мұғалімнің мақсат қою процестерін іске асыру және басқару, оларды құрамдас бөліктерге бөлу, осы процестерді қадағалай алу дәрежесі - бұл оған педагогикалық тұжырымдаманы құру жолында өзін көруге мүмкіндік береді, демек, нақтырақ көрсетеді;

- мотивтің маңыздылығын талдау кезінде – инновацияның балалар үшін және өзі үшін маңыздылығын тани білу, мақсатқа жету үшін алгоритмдерді өз бетінше құра білу;

- мақсатқа жетудің нәтижелері мен салдарын талдау мен бағалаудағы мұғалімнің іс-әрекетінің сенімділігі, икемділігі, сәйкестігі туралы;

- инновациялық мақсатты таңдау алгоритмдерін меңгеруден [4].

Рефлексияға қатысты қорытынды жасайтын болсақ, рефлексия процесі жеке сипатта болатынын атап өткен жөн. Мұғалімнің инновациялық іс-әрекетіндегі рефлексиялық позицияның белсенділенуі мұғалімнің жеке басымен, оның өзін-өзі дамытуға бағыттылығымен байланысты екені сөзсіз. Бұл процестің қайнар көзі мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетте қабылдайтын қарама-қайшылықтар жүйесі болып табылады, сондықтан оқу және кәсіптік қызметте рефлексиялық позицияны өзекті ететін, жағымды өзін-өзі қабылдауды қалыптастыратын және процестерді ынталандыратын жағдайларды жасау қажет.

Рефлексиялық сана мектептегі белгілі бір жаңалықтарды құру және сынау процесін бақылайды, қызметтің барлық кезеңдерін сыни тұрғыдан қабылдайды. Сондай-ақ, инновациялық белсенділік әрқашан, ең болмағанда, бағдарламалар мен мақсаттарды құру кезеңінде анық түсінілмейді деп болжауға негіз бар. Ол көбіне педагогикалық іс-әрекеттің саналы және бейсаналық, стихиялық және саналы түрде жүзеге асырылатын әдістері мен формалары ретінде жүзеге асады.

Рефлексиялық әрекеттің келесі кезеңінде мұғалім өзін-өзі белсенділікті жеңетін және түзететін субъект ретінде талдайды. Ол күрделі, шешілетін мәселеге барабар бағалау шкаласын жаңартып, қалыптастыра алады, өзін педагогикалық мәселелерді дұрыс немесе қате шешуші ретінде түсінеді, өз іс-әрекетінің шекарасына сындарлы қарай алады. Іс-әрекеттерді табысты орындау туралы рефлексия нәтижесінде «Мен – тұжырымдамасы» дамыған мұғалім қанағаттану, сенімділік, еркіндік пен бақыт сезімін сезінеді. Мұндай мұғалім өзін тұлға ретінде көрсетеді, өйткені ол мектепке инновацияларды енгізу мақсатына жету жолында тұлғалық және рухани өсудің кедергілерін жеңе алатынын (шынымен де жеңетінін) біледі. Педагогикалық қоғамға сіңісіп, «табыстарын» басқаларға жеткізеді, өзінің жаңашыл іс-әрекеті үшін балаларға, жетекшілерге, өзіне де жауап береді [5, 112].

Мектеп пен университеттік білім беру мәселелерін талдауға үндеу мұғалімнің инновациялық технологиялық іс-әрекетін қалыптастырудың теориялық негіздерін бағалау және дамыту міндетін еріксіз алға қояды. Бұл міндеттің терең әлеуметтік-педагогикалық мәні бар, өйткені білім беру жүйесіндегі реформалардың табыстылығы мен мектептің даму болашағы оның шешіміне байланысты.

Қазіргі таңда елімізде педагогикалық инновациялар ғылымының қалыптасуы жүріп жатыр. Бұл ғылымның дербес салаға бөлінуі қоғамдық-педагогикалық қозғалыстан, мектептің қарқынды дамуының қазіргі қажеттілігі мен мұғалімдердің оны жүзеге асыруға қабілетсіздігі арасындағы қайшылықтың туындауынан басталды. Жаңаны қолданудың бұқаралық сипаты артты.

Қазіргі таңда әлі де шешімін таппаған мәселелер көп, оның бірі – педагогикалық инновация, оның құрамы, құрылымы мен қызметтері туралы тұтас теориялық түсінік беру.

Қоғамға креативті ойлайтын адамдар, мамандар қажет, бұл заманауи білімді шығармашылықпен дамытуды білдіреді. Әрине, проблемалық оқытудың көмегімен көп нәрсені жасауға болады, бірақ ол білімді дайын түрде беретін түсіндірме және иллюстрациялық әдістерге қарағанда көбірек уақытты қажет етеді. Оқытудың тиімділігін қамтамасыз ететін жаңа әдіс-

тәсілдерді іздестіру қажет, мұғалімнің инновациялық белсенділігінсіз мүмкін емес. Сондықтан қазір ұстаздарға осыны үйретіп, мұғалімдерді даярлау жүйесін өзгерту өте маңызды.

Өкінішке орай, біздің педагогикалық ұжымның жаңашылдық талпыныстарын тежеп, шығармашылыққа қажетті заманауи рухани мәдениетті қажетті деңгейде меңгеруге кедергі келтіретін материалдық-техникалық, қаржылық және әлеуметтік қиындықтар аз емес. Жаңаны игеріп, бағалауда педагогикалық қауымның мүмкіндіктері мен нақты жағдайы арасында айқын карама-қайшылық бар.

Қорытындылай келе, болашақ мұғалімнің инновациялық технологиялық даярлығын қалыптастырудағы мұғалімнің өзін-өзі дамытуы инновациялық іс-әрекеттің мақсаты мен мазмұнын белсенді ұғынуымен басталады. Мұғалім инновациялық іс-әрекетке ненің кіретіндіктерін дұрыс ажырата алуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Аужанова Н.Б. *Мектептегі мұғалімдердің біліктілігін арттыру үдерісіндегі ғылыми тақырыптағы жұмыс.* – Томск, 2011, б. 45.
2. Лапин Н.И., Пригожин А.И. *Ұйымдардағы инновациялар.* – М., 2001. – 246 б.
3. Маркова А.К. *Мұғалім жұмысының психологиясы.* – М.: Агарту, 2005. – 337 б.
4. Морозов Е.П., Пидкасистый П.И. *Мұғалімдерді инновациялық іс-әрекетке дайындау.* – Педагогика, 1991 ж., №10, б. 93.
5. Слостенкин В.А., Подымова Л.С. *Педагогика: инновациялық қызмет.* – М., 1999. – 378 б.

УДК 377.1

Асанова Н.И.

Магистрант, Академия «Volashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
isaeva_nazym@mail.ru

Научный руководитель к.п.н., доцент Асакаева Д.С.

О ПРОБЛЕМЕ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА

Аннотация. В статье рассматривается познавательная мотивация студентов колледжа, обеспечивающая решение отдельных направлений проблемы активизации учебно-познавательной деятельности студентов. Формирование потребности, интереса и мотива деятельности обеспечит повышение активности студентов в учебно-познавательной деятельности и повысит эффективность его деятельности в процессе обучения.

Студенческий возраст приходится на период ранней юности. Это возраст, когда завершается созревание личности, складывается мировоззрение, формируются ценностные ориентации, установки, происходит профессиональное становление студентов, которое осуществляется в рамках учебно-профессиональной деятельности.

Становление высококвалифицированного специалиста, по мнению В.А. Якунина и Н.В. Нестеровой, возможно лишь при сформированном мотивационно-ценностном отношении. Психологические особенности развития учебно-познавательной мотивации студентов за весь период обучения Н.В. Нестерова разделяет на три этапа:

I этап (I курс). Характеризуется высокими уровневыми показателями профессиональных и учебных мотивов, управляющие учебной деятельностью. Вместе с тем они идеализированы, так как обусловлены пониманием их общественного смысла, а не личностного.

II этап (II, III курс). Отличается общим снижением интенсивности всех мотивационных компонентов. Учебно-познавательные и профессиональные мотивы перестают управлять учебной деятельностью.

III этап (IV-V курс). Характеризуется тем, что растет степень осознания и интеграции различных форм мотивов обучения [1].

Авторы, занимающиеся изучением студенчества, попытались выделить критерии типизации студентов. Так, В.Т. Лисовский и А.В. Дмитриев, помимо отношения к учебе, ввели такие основания, как научная и общественно-политическая активность, общая культура и коллективизм. В результате ими было выделено шесть типов студентов [2]. Несмотря на полноту

описания и легкости нахождения аналогов к выделенным типам среди студенчества, данная типизация оказывается ограниченной ситуацией обучения в колледже и лишь условно может быть распространена на будущую профессиональную деятельность. Однако стремление авторов найти универсальное основание типологии, позволяющей как бы предугадать пути развития профессионала, особенно ярко проявляется в попытках определить уровни профессиональной направленности студентов. Так, Э.Ф. Зеер выделяет следующие типы студентов по профессиональной направленности:

I тип — студенты с положительной профессиональной направленностью, которая представляет ситуацию соответствия личности выбранной профессии, что предполагает связь между доминирующими, ведущих мотивов с содержанием профессиональной деятельности.

II тип - студенты окончательно не определившиеся в своем выборе профессии. Для них приемлем компромисс между неопределением, иногда негативным отношением к профессии и продолжением обучения в колледже, перспективой в дальнейшем работать по этой профессией.

III тип — студенты с негативным отношением к профессии. Мотивация их выбора обусловлена общественными ценностями образования. Они имеют слабое представление о профессии. Здесь ведущий мотив выражает потребность не столько в самой деятельности, сколько в различных связанных с ней обстоятельствах [3].

Мотивационная сфера студентов колледжа имеет свои особенности. Качество достижения и настойчивость в обучении зависят от индивидуальных особенностей студентов, проявления интереса, от выбора мотива, так как мотивационная сила в обучении во многом уже зависит от самого индивида. Компонентами мотивационной сферы студентов служат: мотивы, цели, эмоции, а также состояние их умения учиться, весьма сильно влияющих на мотивацию. Мотивация обучения носит двоякий характер: двояким для студента будет и смысл обучения. То есть субъект осуществляет два отдельных вида деятельности. Обучение выступает одновременно как самостоятельная деятельность, имеющая внутреннюю, то есть учебно-познавательную мотивацию, и как действие, включенное в социальную деятельность. В системе учебных мотивов переплетаются внешние и внутренние мотивы. В мотивационной сфере студентов колледжа М.В. Матюхина выделяет две основные группы мотивов:

I. Мотивы, заложенные в самом обучении:

1. Мотивы, связанные с содержанием учения: студента побуждает стремление узнать новые факты, овладеть новыми знаниями, способом действий, проникнуть в суть явлений;

2. Мотивы, связанные с самим процессом учения: студента, побуждает учиться стремление проявлять интеллектуальную активность, рассуждать.

II. Мотивы, связанные с тем, что лежит вне процесса обучения:

1. Широкие социальные мотивы:

а) Мотивы долга и ответственности перед родителями, преподавателями;

б) Мотивы самоопределения (понимание значений знаний для будущего, желание подготовиться к будущей профессии), самосовершенствование (получить развитие в результате обучения) [4].

Несмотря на разное отношение к учебе, у студентов следует воспитывать положительную мотивацию к учебе. А этому должна соответствовать общая атмосфера в колледже, группе; студент должен быть включен в коллективистические формы организации разных видов деятельности; должны быть установлены отношения сотрудничества преподавателей и учащихся; преподаватели должны привлекать студентов к оценочной и творческой деятельности.

В колледже, в отличие от школы, проводится большое количество развлекательных и учебно-познавательных мероприятий, которые привлекают студентов. То есть очень бурная студенческая жизнь заинтересовывает студенческую молодежь. Так как в период студенчества можно показать себя со всех сторон, раскрыть свои способности, реализовать свои цели и многое другое.

Ещё одной важной особенностью мотивационной сферы студентов в колледже является то, что наиболее сильные студенты могут продолжать обучение и получать высокие категории [5].

Таким образом, главной особенностью мотивационной сферы студентов колледжа является ориентация на получение образования и достижение профессиональных успехов. Следовательно, существуют и второстепенные мотивационные сферы, такие как общение с преподавателями, которые быстро находят положительный взаимный контакт со студентами. То есть студенты просто желают пообщаться, поговорить, поспорить, получить новую информацию. Их привлекает именно такая форма обучения.

На базе общей мотивации учебной деятельности (профессиональной, познавательной, прагматической, социально-общественной и лично- престижной) у студентов (впрочем, как и у школьников старших классов) появляется определенное отношение к разным учебным предметам. Оно обуславливается:

- а) важностью предмета для профессиональной подготовки;
- б) интересом к определенной отрасли знаний и к данному предмету как ее части;
- в) качеством преподавания (удовлетворенностью занятиями по данному предмету);
- г) мерой трудности овладения этим предметом исходя из собственных способностей;
- д) взаимоотношениями с преподавателем данного предмета.

Все эти мотиваторы могут находиться в различных отношениях друг с другом (взаимодействие или конкуренция) и иметь различное влияние на учебу, поэтому полное представление о мотивах учебной деятельности можно получить, только выявив значимость для каждого учащегося всех этих компонентов сложной мотивационной структуры. Это позволит установить и мотивационную напряженность у данного субъекта, т. е. сумму компонентов мотива учебной деятельности: чем больше компонентов обуславливает эту деятельность, тем больше у него мотивационное напряжение [6].

Таким образом, на развитие мотивации учения и личности в целом опосредованно влияют степень обучаемости студента, уровень организации и содержание процесса учения, в зависимости от которых меняется вся совокупность мотивов учебной деятельности и отношение к процессу профессиональной подготовки, а, следовательно, и к будущей профессии. Источники развития мотивов учебной деятельности содержатся в самой функционально-предметной и социальной природе учения. Поэтому, исследуя особенности и закономерности развития учебно-профессиональной мотивации студентов, необходимо учитывать факторы взаимообусловленности и взаимовлияния всех содержательных компонентов процесса обучения.

Учебная мотивация студента характеризуется: устойчивостью, связью с уровнем интеллектуального развития и характером учебной деятельности. Во многих исследованиях выделяются различные факторы, обуславливающие развитие тех или иных характеристик мотивации учения. На развитие мотивации учения и личности в целом опосредованно влияют степень обучаемости студента, уровень организации и содержание процесса учения. Источники развития мотивов учебной деятельности содержатся в самой функционально-предметной и социальной природе учения. Успешному формированию мотивов учения в колледже способствует, в частности, учет факторов, влияющих на эффективность овладения студентами (младших и старших курсов) этой деятельностью [7].

Таким образом, можно сделать вывод, что учебно-познавательные мотивы начинают формироваться ещё в период обучения в школе и претерпевают определённые изменения за время обучения в колледже.

Список использованных источников:

1. Нестерова Н.В., Неволин И.Ф., Позина М.Б. Процесс оценивания как важнейший компонент современной системы качества образования // Педагогическая диагностика. - 2006. - № 2. - С. 73-85.
2. Лисовский В.Т. Современный студент / В.Т. Лисовский // Социальная психология личности. - Л. 2014. - С. 125-139.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. - М.: Академия, 2000. - 240 с.
4. Матюхина М.В. Мотивация учения. - Волгоград, 2015. - 189 с.
5. Вербицкий А.А., Бакмаева Н.А. Проблема трансформации мотивов и контекстном обучении / А.А.Вербицкий, Н.А.Бакмаева // Вопросы психологии. - 2007. - №4.
6. Чирков В.И. Мотивация учебной деятельности: Учеб. пособие. - Ярославль: ЯрГУ, 2011. - 51 с.
7. Рахматуллина Ф.М. Мотивационная основа учебной деятельности и познавательной активности личности: психологическая служба в вузе / Ф. М. Рахматуллина. Казань, 2011. - 325 с.

Әбдірахманова Д.М.
Академия «Bolashaq», бакалавры
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
dilnazabdrahmanova0w@gmail.com
Ғылыми-жетекші: аға-оқытушы Арунова Ж.А

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ӘДЕБИЕТТІК ОҚЫТУ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ DAҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Педагогиканың бір саласы дидактиканың негізгі міндеті- оқыту үрдісі бағынатын білім беру мазмұнын, оқыту заңдылықтарын, принциптерін, әдістерін және ұйымдастыру формаларын қоғам талабына сай қолданудың жолдарын қарастыру. Бастауыш сынып оқушыларын дамытудың маңызды факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесін ғана емес, сонымен бірге баланың ақыл-ой әрекеті тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін бүкіл оқу барысын жолға қою болып табылады.

Жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу сапасын жақсарту мұғалімдерге жүктелген. Мұның өзі оқытудың тиімді әдістерін іздестіруді, сабақ сапасын жаңа деңгейге көтеруді талап етеді. Қазіргі кезде жалпы білім беретін орта мектептердің алдында үлкен міндеттер тұр. Ол заман талабына сай, рухани дүниеге бай жас жеткіншектерді тәрбиелеп шығару. Бала өмірінде бастауыш сынып мұғалімінің алатын орны зор. Мектеп табалдырығын жаңа аттаған жас ұланға білім беретін, оның ой – қиялын дамытатын, рухани дүниесін нұрландыратын бастауыш сынып мұғалімі. Кішкентай шәкірттер өзінің «Ана мектебінен» яғни отбасы мектебінен алғанын енді мектепте өзінің ұстазы арқылы әрі қарай дамытады. Сөйтіп, олар мұғалімнің көмегімен оқудың, жазудың ойланудың дағдыларын қалыптастырады. Осы жұмыстардың жүзеге асуын қамтамасыз ететін пән «Сауат ашу» пәні болып табылады.

«Сауат ашу» пәні - бастауыш білім беру процесінде оқушыларға ана тілінің байлығын меңгерудің алғашқы сатысы. Пәннің негізгі мақсаты - оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру, байланыстырып сөйлеуге үйрету, алғашқы грамматикалық мағлұматтарды меңгерту болып табылады. Сауат ашудың әрбір кезеңінің өзіндік ерекшелігіне байланысты міндеттері белгіленген. Оқушылардың оқу және жазу дағдыларын қалыптастыру, байланыстырып сөйлеу тілін дамыту жұмыстары әліппе кезеңінің негізгі міндеттеріне жатады. Оқуға үйретуде: сөзге дыбыстық – әріптік талдау жасау, дыбыстар мен әріптерді оқу және жазу, әртүрлі буынды сөздерді оқу, қысқа сөйлемдерді, шағын мәтіндерді оқу, әртүрлі дауыс ырғағындағы сөйлемдерді, байланысты мәтіндерді дұрыс, саналы түсіп, мәнерлеп, шапшаң оқу секілді жұмыстар жүргізіледі[1].

Оқу - өте күрделі психологиялық процесс. Бастауыш сынып оқу сабағында оқушының дағдысын қалыптастыру негізінде оқығанды қабылдау түсіну мүмкіндігін арттыру мақсатында көзделеді. Оқу - жазудың бірінші кезеңінде балаларды жай оқыту керек. Бірақ балалар өте жай оқыса, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді өзара байланыстыра алмай ақырында мәтінің мазмұнына түсінбей қалуы мүмкін. Сондықтан балалардың оқу шапқандығын арттыра түсуіміз керек. Есте сақтайтын бір нәрсе оқу шапшаңдығымен сөздерді таза қатесіз, әрі түсініп оқу қатар дамуы керек. Баланың түсінуі арта түссе, ол өзінен өзі шапшаң оқи бастайды. Оқушы берілген тапсырманы асықпай, орындап ұқыпты үйренуге жөн. Оқу процесінде де солай. Асығыс оқыған бала үнемі қате жібереді. Сауатты оқу - дағдысын қалыптастыру үшін оқушыны оқуға ынталандыру керек. Бастауыш сынып оқушыларының оқуға ынталандыратын шығарманың бір түрі - ертегі. Ертегінің мәтіндері өте қолайлы, әрі қайыра оқытуға ынғайлы. Өйткені ертегішілерде бір – біріне ұқсас қайталанып отыратын тұстары кездеседі. Оқушыны түсініп оқуға төселдіріп оқуға олармен шығарманы оқымас бұрын дайындық әңгіме жүргізу[2]. Балар үшін белгісіз, таныс өмірден жазылға әңгімені оқығанда балалар нақты ешнәрсені көзге елестете алмайды. Сондықтан мұндай жағдайда алдын ала әңгіме жүргізудің орны ерекше деп есептейміз.

Сонымен оқушы дұрыс түсініп, әрі мәнерлеп оқыған сайын оқытудың мәні арта түспек. Мәнерлеп оқу бұл оқытудың әсіресе бастауыш сыныптар үшін мәні зор. Мәнерлеп оқыған оқушы оқуды жете меңгергендігін көрсетеді. Оқытудың шыны оқушылардың мәнерлеп түсініп, сауатты оқуға үйрету деп білемін.

Бүгінгі таңда оқушыларға сапалы білім беру үшін көптеген жаңа амал-тәсілдер, жаңа әдістер қолданылуда. Сондай жаңа инновациялық әдістердің бірі – интерактивті әдістер арқылы

оқыту. Интерактивті әдістер, әсіресе бастауыш сынып оқушыларына сабақ үстінде еркіндік беруімен құнды. Оқыту барысында оқушылар бір-бірімен тығыз танымдық, қатысымдық байланысқа түседі және осы арқылы бір-бірін оқытады, үйретеді. Интерактивті сөзінің өзі (латынша interaction – интеракция, яғни өзара әсер ету) өзара әсер етуді білдіреді. Бастауыш сынып оқушыларының ауызша сөйлеу дағдыларын интерактивті әдістер арқылы қалыптастыру барысында оқушылар сабақта белсенді іс-әрекеттер жасап, өтілген материалдарды және алдарында тұрған тапсырмаларды ұжым болып шешеді, бірін-бірі оқытады, бір-біріне үйретеді. Интерактивті әдістер арқылы өтілген сабақтарда оқушылардың үш жақты белсенділігі артады. Ең алдымен, оқушылардың қимыл белсенділігі артады.

Біз, бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылардың ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда пікірталасқа негізделген және оқыту процесінде қолданылатын интерактивті әдістерді ғана пайдаландық. Бірінші сынып оқушыларының ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастырудағы пікірталас сабақтарында берілетін тапсырмалар оқушыларды қызықтыруға, олардың диалогтік және монологтік сөйлеу дағдыларын жетілдіруге, ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағытталды. Оқушыларға тәрбиелік мағынасы жоғары ұлттық педагогика элементтері бар шешендік сөздер, мақал-мәтелдер үйретілді. Мысалы, еңбек жайлы мынадай мақал-мәтелдерді еске түсірейікші: «Еңбек бәрін де жеңбек», «Не ексең, соны орасың», «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Еңбектің наны тәтті», т.б. Оқушылар осындай мақалдарды айтып дағдыланғаннан кейін, өздерінің осы мақалдар жайлы ойларын айтуға үнемі үйрету керек. Мұның бала тілін дамытудағы маңызы зор.

Сонымен бірге оқушыларға затты суреттеп беру тапсырмасы буюралады. Мұндай тапсырмалар оқушылардың өзіндік пікір айту дағдыларын қалыптастырады. Тапсырманың маңызы: біріншіден, оқушылар бір-біріне сұрақтарды дұрыс қоюға дағдыланады, екіншіден, осы сұрақтарға дұрыс жауап беруге үйренеді, үшіншіден, оқушылардың затты суреттеу арқылы қиялы дамиды. Оқушылар осы тапсырмада өздері жасырып тұрған заттың атын атамай, тек оның қасиеттерін атайды. Мысалы, допты жасырып тұрған оқушы алдымен доптың түрін, түсін, қасиеттерін суреттейді[3]. Қалған оқушылар жасырған балаға сұрақтар беру арқылы оның не зат екенін табуға тырысады. Бұл жерде әр бала өзіндік пікір айтып, жасырылған заттың жауабы не екенін өзінше тауып, оны дәлелдейді. Бірінші сынып оқушыларының осындай тапсырмалар арқылы ауызша сөйлеу дағдылары ғана қалыптасып қоймай, сонымен қатар олардың логикалық ойлау қабілеттері, сабаққа қызығушылықтары артты. Тапсырманың бұл түрі әсіресе кіші жастағы оқушылардың өз пікірін дәлелдеуге, басқа бір оқушының не мұғалімнің көзқарасын құрметтеуге, сол көзқарасқа өзінің дұрыс болса, қарсы шығу дағдыларын қалыптастырады.

Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу дағдыларын қалыптастыру тапсырмалары арқылы оқушыларда мынадай дағдылар мен біліктер қалыптасты:

- а) Шәкірттердің ізденушілік қабілеттері дамып, шығармашылықпен жұмыс істеуге үйренді.
- ә) Балалар өз ойларын дәлелдеп беруге, логикалық жүйелілікпен айтуға дағдыланды.
- б) Жаңа тақырыпты игерді.
- в) Оқушылардың ауызша сөйлеу дағдылары қалыптасты.

Дұрыс оқу – бұл мәтіннің дыбыс жағының қатесіз және бір қалыпты айтылуы.

Түсініп оқу оқырманның мәтін мазмұнын анық, терең түсінуінен көрінеді.

Жүгіртіп оқу деп оқу кезінде қабылдаудың саналылығын қамтамасыз ететін және қарқынына сәйкес келетін оқу қарқынын атайды.

Мәнерлеп оқу – бұл оқырман өзінің даусымен автордың ойы мен оқылған мәтінге өз көзқарасын білдіре білуде көрінетін дауыстап оқу сапасы.

Оңтайлы оқу – бұл ауызша сөйлеу жылдамдығымен оқу, яғни қарқынмен минутына 120-дан 150 сөзге дейін оқу[4].

Көптеген ғасырлар бойы адамның артикуляциялық аппараты дәл осындай жылдамдыққа үйреніп қалды, мәтінді дәл осындай жылдамдықта жақсы түсінуге болады.

Үш аспекті бөліп көрсетуге болады: оқыту, дамыту және тәрбиелеу аспектілері.

Оқу мектеп жасындағы балалардың негізгі таным әрекеті. Баланың жалпы психикалық дамуы мектептегі оқу мен оның өздігінен оқуына тығыз байланысты. Мектептегі баланың оқу әрекеті күрделі, жан-жақты үрдіс, Ол баланың барлық әрекетін, рухани күштерін, өздігінен білім алуын қажет етеді. Мектеп жасындағы баланың ақыл-ой еңбегі белсенді әрекет болуға тиісті. Ол оқушының жалпы психикалық даму ерекшеліктеріне байланысты болады. Балданың ақыл-ой әрекеті оның қажеттері мен қызығулары, сезімі мен еркі сияқты үрдістермен, іске асады. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың ақыл-ой еңбегін белгілі жүйемен жасауға, оның жалпы

мәдениетін өздігінен әрекетін қалыптастырып отыру керек. Ең алдымен мектепке келген баланың алдына қойған мақсат міндеттерін түсінуге баули отырып оқыту, тәрбиелеу қажет. Тәрбие өмір бойы үздіксіз жүретінүрдіс болса, қазақ халқы жетілген, өз бетінше жұмыс атқара алатын тұлғаның сипатын “Сегіз қырлы бір сырлы” деген бір ауыз сөзбен түйіндеген.

Шығарманы мәнерлеп оқу деңгейіне жеткен оқушы шығарманың сұлу, тұтас бітіміне енеді, сол арқылы кейіпкер бойындағы ізгілік, адамгершілік сияқты асыл қасиеттерді тани алады. Мұның өзі баланы биік адамгершілікке бастайды. Демек, бастауыш сыныптарда оқу сапасын қалыптастыру және дамыту – оқушының жеке тұлғалық бітімінің айқын көрсеткіші. Баланы дұрыс, түсініп, шапшаң, мәнерлеп оқуға баули алсақ пәндік құзыреттілікке қол жеткізгеніміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы бастауыш білім беру бағдарламалары. – Алматы, «Б.Алтынсарин атындағы ҚБА», 2016 ж.

2. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (ҚР Үкіметінің 2015 жылғы 25 сәуірдегі №327 қаулысымен бекітілген).

3. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптар үшін «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде), 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 қаулысымен бекітілген.

4. «Назарбаев зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы. Әдебиеттік оқу, оқу жоспары, 2017-2018 оқу жылы, 2-сынып.

ӨОК 371

Өтен Г.

ЖММ «Volashaq» академиясының, студенті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі аға оқытушы Жанысбаева Р. М.

ОРТАҢҒЫ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ЖАПСЫРУ САБАҚТАР АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМДАРЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада келесі мәселелер қарастырылған мектепке дейінгі балаларда өнер арқылы әсемдікке сүйіспеншілік және ынта тәрбиелейді, эстетикалық сезім дамиды. Олардың алдында айналадағы дүниенің, формаларың, қыймыл-қозғалыстардың байлығы мен сан алуан реңі ашылу туралы жазылған.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің мақсаты жүйеленіп, дайын күйінде берілген білім, қабілет пен дағдыларды қайталаумен шектеліп қана қоймай, шығармашылықпен еңбектене білетін, тың жаналықтар ашуға қабілетті, өзіндік ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлғаны қалыптастыру міндеті тұр.

Баланың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғандығын «шығармашылық теориясын» жасауға деген көптеген ізденістердің болғандығынан байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды. Тұлғаның шығармашылығының маңыздылығын көрнекі қазақ ойшыл ағартушылары Әль-Фараби, Ж.Баласағұни, А.Кұнанбаев, Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Көпейұлы, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев және т.б. еңбектерінде ашып көрсетілген.

Шығармашылық дегеніміз не? Шығармашылық - адамның іс – әрекетінің түрі. Шығармашылық қабілеттердің дамуы, бүгінгі таңда негізгі нысана болып, ал балада шығармашылық белгілерінің болмауы - үлкен мәселеге айналып, қазіргі таңда ойландыратын дүние, өйткені, өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шеше білу тек шығармашыл адамдардың қолынан келеді. Баланы мектепке дейінгі кезеңнен бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, тәжірибелік әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек.

Арнайы әдебиеттерде «шығармашылық» ұғымына әртүрлі анықтамалар беріледі. Мысалы, С.И.Ожеговтың сөздігінде «Шығармашылық - жаңа материалдық және мәдени құндылықтардың

өмірге келуі» деген анықтама беріледі [1]. Ал, энциклопедиялық сөздікте «Шығармашылық – адамның іс-әрекетіндегі өз бетінше жұмыс жасау мен белсенділіктің ең жоғарғы формасы. Бұл қандай да бір нәрсені өзгерту, жетілдіру, жаңасын ойлап табу, түпнұсқасын шығаруға деген қажеттілік» делінген. Философиялық сөздікте «шығармашылық қайталанбайтын тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет», - деп түсіндіріледі. С.Л.Рубинштейн «...шығармашылық деп нәтежесінде жаңа түпнұсқалық және әлеуметтік құнды өнім дайындалатын іс әрекет деп аталады», - дейді.

Б.Д.Эльконин шығармашылыққа мынадай анықтама береді: «Шығармашылық – бұл ерекше тұрғыдағы жасампаздық, жаңадан жасалған нәрсе, бұрынғы нәрселердің механикалық қайталануы емес, ол өзінің сонысыменен, біртұмалығымен ерекшеленетін болса, өзін-өзі куәлендіретін, дәлелдейтін болса, онда бұл нәрсені туғызатын шығармашылық акт туралы сөз қозғауға болады»

Психологтар бала қабілетінің екі түрлі деңгейі болатынын дәлелдейді. Қабілеттілік репродуктивті, шығармашылық деп екі салаға бөлінеді:

-бірінші дәрежедегі қабілеті дамыған адам – білімді әрі жаңа жағдайды, іс-әрекетті тез қабылдайды.

-екінші дәрежедегі қабілеті дамыған адам – өзінің жеке іс – әрекетімен жаңалық ойлап табады, жаңаны қалыптастырады.

Баланың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғандығын «шығармашылық теориясын» жасауға деген көптеген ізденістердің болғандығынан байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды. Сондықтан шығармашылық педагогикасының негізгі мақсаты – бүгінгі күн талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру және дамыту жолдары мен шешімдерін іздестіру болып табылады [2].

Шығармашылық – өте күрделі психологиялық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан тек адамға ғана тән. Ұзақ жылдар бойы шығармашылық барлық адамның қолынан келе бермейді деп қарастырылып келсе, қазіргі ғылым жетістіктері қабілеттің мұндай дәрежесіне белгілі бір шарттар орындалған жағдайда кезкелген баланы көтеруге болатындығы жайлы көп айтуда.

Дж.Гильфорд, шығармашылық – әр түрлі бағытта жүретін ой түрі, - деп қарастырады. Ол шығармашылықтың төмендегідей параметрлерін белгілеген:

- мәселені көре білу қабілеті;
- идеяны талдай білу қабілеті;
- идеядан негізгі өнімді ала білу қабілеті;
- оригиналдылық;
- идеяны жетілдіре білу қабілеті;
- талдау және жинақтай білу қабілеті

Е.П.Торранс шығармашылық деп қабылдаудағы кемшіліктерді көру қабілеті,- деп түсіндіре отырып, құрамын төмендегідей сипаттайды:

- мәселені шешуге жауапкершіліктің пайда болу процесі;
- мәселені шешу жолдарын қарастырып, болжам жасау;
- тексеру, болжамның дұрыстығын тексеру;
- орындалған тапсырманың дұрыстығын тексеру.

Бала шығармашылығын қалыптастыру туралы сөз қозғағанда оны қашан, баланың неше жасынан дамыту дұрыс екендігі жайындағы мәселеге тоқталу қажет. Психологтар бір жарым жастан бес жасқа дейінгі аралықтағы түрлі мерзімдерді атайды. Сондай-ақ, шығармашылықты тым ерте жастан дамыту қажет екендігі туралы жорамал бар. Бұл жорамал физиологияда құпталады [3].

Бұның себебі – бала миының аса жылдам өсуі мен «жетілуі» өмірдің алғашқы жылдарында жүзеге асады. Бұл жетілу, яғни ми жасушалары санының және олардың арасындағы анатомиялық байланыстардың өсуі әлдеқашан қалыптасқан құрылымдардың көптігі мен олардың жұмысының қарқындылығымен қатар, қоршаған ортаның жаңа құрылымдардың түзілуін қаншалықты ынталандыратындығына тәуелді. «Жетілудің» осы аралығы сыртқы жағдайларға деген ең жоғарғы сезімталдық пен бейімделгіштіктің уақыты, дамудың ең жоғарғы және кең мүмкіндіктерінің уақыты болып табылады. Бұл – адам қабілеттіліктерінің барлық түрлерінің дами бастауының ең қолайлы уақыты. Алайда, баланың бойында тек дамуы үшін осы жетілудің

«мезетінде» ынтасы мен шарттары бар қабілеттіліктер ғана дами бастайды. Жағдайлар неғұрлым қолайлы болса, олар соғұрлым оңтайлырақ болса, дамудың басталуы да соғұрлым сәтті болмақ.

Педагогика теориясы мен тәжірибесінен белгілі болғандай, бала шығармашылығының құраушылары: белсенділік, дербестік, ықылас, қиял. Баланың бейнелеу әрекетіндегі белсенділігі шығармашылық сиптақа ие және бірінші кезекте өзінің түпкі ойын толық әрі соңына дейін жүзеге асыруға ұмтылуда білінеді. Бейнелеу әрекетіндегі дербестіктің көрсеткіші ретінде білім мен дағдыларды бір жағдайлардан екіншілерге ауыстыруды, айқын кейіпті жасаудың тәсілдері мен амалдарын іздеуді санауға болады. Ықылас бала өзінің жеке тәжірибесіне сүйене отырып, түпкі мақсатты, қиялды, бейнелеуді әсершіл-бағалаушылық қабылдауды және оған қатынасын басшалыққа ала отырып, сурет мазмұнының шекарасын қаншалықты кеңейтетіндікте білінеді [4].

Көркем-бейнелеу шығармашылығының толық үрдісі баланың өз түпкі ойын жүзеге асыруының негізі болып табылатын елестетудің белсенді жұмысымен қоса жүреді. Мектеп жасына дейінгі кезең алғашында жаңадан жасаушы, кейін шығармашыл елес міндеттерінің белсендіруімен сипатталады.

Елес пен қиял дамуының саналы мерзімі – 5-тен 15 жасқа дейінгі аралық екендігі белгілі. Демек, біз балалардың шығармашылығының даму бастамасында тұрмыз. Апликация қызметінің барлық түрі дұрыс ұйымдастыру жағдайында баланың физикалық дамуына жағымды әсер етеді. Олар жалпы өмірлік тонусты көтеруге, сергек, жайдары көңіл-күйді жасауға ықпал етеді. Бейнелеу мен апликациялау үшін көру үлкен маңызға ие. Заттың суретін салып, жапсыру үшін оны тек қана көріп, тану жеткіліксіз. Затты бейнелеу оның түсі, пішіні, құрылымы туралы анық көріністі талап етеді, оны суретші алдын-ала мақсаттық бақылаулар нәтижесінде алуы мүмкін. Бұл жұмыс кезінде көру аппаратының рөлі ерекше маңызды [5].

Қазіргі таңда балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін баланы неге үйрету керек? Әлде оны өзі үйрене ала ма? Деген сұрақтар туындайды. Ол үшін оған алдымен тәрбиеші дайын болуы керек.

Мектеп жасына дейінгі балалар шығармашылыққа үйрену үшін:

-шығармашылықпен жеке-дара бала емес, топтың балалары айналысуы үшін, жағдай туғызу қажет;

-шығармашылық процеске баланы үзбей сатылы түрде қатыстырған жөн;

-шығармашылық жаттығу, ойын-тапсырмалардың мазмұнын балалардың жас ерекшелігіне, қызығушылығына сай тандаған дұрыс;

-бала жетістігін мақтап, көтермелеу керек.

Осы ерекшеліктерді баланың шығармашылық қабілетінің дамуына дұрыс бағыттап, арнайы жаттықтыра отырып мақсатты түрде дамыту талантты, шығармашыл адамдар санын көбейтіп, ұлттың ұлыларын еселеуге үлес қосады. Жаңа құндылыққа негізделген педагогика бала бойына жаңашылдық дәнін ерте егуін, оның жаратушылық қабілеттерін тұрақты қолдап, дамытып отыруды көздейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 27.07. 2007 ж., № 319-III ҚРЗ Заңы. Астана. Ақорда

2. РҚ МЖЖБС 1.001-2009. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпы міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі ережелер.

3. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м.а. 2016 жылғы 12 тамыздағы № 499 бұйрығы.

4. М.С.Мұқашев, Н.А.Хамзин, А.Г.Сейтимов «Бейнелеу өнерінің оқыту әдістемесі», Астана: Фолиант, 2010.

5. В.Б. Косминская, Е.И. Васильева, Н.Б. Халезова и др. Теория и методика изобразительной деятельности в детском саду: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов.

Бадретдинова Ф.Р.
Магистрант, Академии «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
fatima_angel01@mail.ru
Научный руководитель к.пс.н., доцент Никифорова О.В.

Я-КОНЦЕПЦИЯ КАК ЗНАЧИМЫЙ ЭТАП САМОСОЗНАНИЯ В ЮВЕНАЛЬНЫЙ ПЕРИОД

***Аннотация.** В данной статье дан теоретический анализ осмысления личностью в ювенальный период «Я – концепции», которая позволяет выстроить целостную картину представления о самом себе на значимом этапе онтогенеза.*

В контексте нашего размышления для нас важно определить «Я концепцию» как развивающуюся систему представлений о самой себе личности в ювенальный период.

Именно поэтому основная задача ювенальности - интегрировать основные представления своего «Я» в целостную картину самосознания.

Исходя из этого, для нас важно определить то теоретическое поле исследований, которое очерчивает понятие «Я концепция».

Как дефиниция «Я-концепция» вошла в обиход терминологии психологической науки сравнительно недавно, вероятно, в силу того, что долгое время не было единой, научной трактовки данного понятия; ближе всего по смыслу к нему находится определение понятия «самосознание», однако «Я-концепция» - понятие менее нейтральное, включающее в себя так же оценочный аспект самосознания.

Рассмотрим варианты определения данного понятия, представленные в научной психологической литературе.

Так, в психологическом словаре, редакторами которого выступили А.В. Петровский и М.Г. Ярошевский, представлено следующее определение: «Я-концепция» - относительно устойчивая, в большей или меньшей мере осознанная, переживаемая как неповторимая система представлений индивида о самом себе, на основе которой он строит свое взаимодействие с другими людьми и относится к себе» [1].

В словаре под редакцией В.П. Зинченко и Б.Г. Мещерякова «Я-концепция» определяется как «динамическая система представлений человека о самом себе, включающая: осознание своих физических, интеллектуальных и прочих свойств; самооценку; субъективное восприятие влияющих на собственную личность внешних факторов» [2].

При анализе литературы, посвященной проблеме «Я-концепции», можно найти еще два ее развернутых определения. Первое определение принадлежит К. Роджерсу, который утверждает, что «Я-концепция» складывается из представлений личности о собственных характеристиках и способностях, представлений о возможностях ее взаимодействия с другими

людьми и с окружающим миром, ценностных представлений, связанных с объектами и действиями, и представлений о целях или идеях, которые могут иметь позитивную или негативную направленность [3].

В целом, по мнению К. Роджерса, «Я-концепцию» можно представить как сложную структурированную картину, существующую в сознании индивида и включающую как собственно «Я», так и отношения, в которые оно может вступать, а также позитивные и негативные ценности, связанные с воспринимаемыми качествами и отношениями «Я» - в прошлом, настоящем и будущем.

Следовательно, если обобщить эти, на первый взгляд, различные подходы к пониманию сущности «Я-концепции», можно сделать вывод, что «Я-концепция» - это устойчивая, но в то же время, изменяющаяся система, включающая в себя представления человека о самом себе и самооценку, с помощью которых он строит свое поведение.

Составляющую «Я-концепции», связанную с описанием себя и представлениями о себе, часто называют «образом Я» или картиной «Я», составляющую, связанную с отношением к себе или к отдельным своим качествам, - самооценкой или принятием себя, это особенно важно в ювенальный период как фундаментальная составляющая развивающейся личности. Исходя из

этого, «Я- концепция» определяет не только то, что собой представляет индивид, но и то, что он о себе думает, как смотрит на свое деятельное начало и возможности развития в будущем.

«Я-концепция» возникает в ювенальности в процессе общественного взаимодействия как неизбежный и всегда уникальный результат психического развития, как относительно устойчивое, и, в то же время, подверженное внутренним изменениям и колебаниям психическое приобретение. Оно накладывает неизгладимый отпечаток на все жизненные проявления личности -особенно в период ювенальности.

Следует отметить что, Р.Бернс , рассматривает «Я-концепцию» как систему установок человека, направленных на себя самого, в структуре которых он выделяет три главных элемента аттитюда:

1. Когнитивная составляющая установки – образ «Я» - представление индивида о самом себе. Как элемент обобщенного образа индивида он отражает, с одной стороны, устойчивые склонности в его поведении, а с другой - избирательность восприятия личности.

2. Эмоционально – оценочная составляющая – самооценка – аффективная оценка представления подростка о самом себе, которая может иметь различную интенсивность в связи с тем, что специфические особенности образа «Я» могут вызывать более или менее сильные эмоции, связанные с их принятием или осуждением.

3. Потенциальная поведенческая реакция, то есть те конкретные действия, которые могут быть вызваны «образом Я» и самооценкой [4].

Считается, что когнитивная компонент установки – образ «Я» является тем элементом в структуре «Я - концепции», который определяет поведение личности. Это мнение разделяют многие исследователи, в частности И.С. Кон отмечает: «От детства к юности, и от юности к зрелости человек яснее сознает свою индивидуальность, свои отличия от окружающих и придает им больше значения, так что образ «Я» становится одной из центральных, главных установок личности, с которой она соотносит все свое поведение». С этой точки зрения, «Я» является активно-творческим, интегративным началом, которое дает подростку не только возможность осознавать себя, свои качества, но и осознанно направлять и регулировать свою деятельность [5].

Рассматривая структуру «Я-концепции», Р.Бернс отмечает, что образ «Я» и самооценка поддаются лишь условному концептуальному различению, поскольку в психологическом плане они неразрывно связаны. Образ и оценка своего «Я» предрасполагают личность подростка к определенному поведению; следовательно глобальную «Я-концепцию» можно рассматривать как совокупность установок, направленных на самого себя. Для нас интересно отметить, что Р.Бернс выделяет и следующие основные ракурсы (или модальности) самоустановок:

1. Реальное «Я» - те установки, связанные с тем, как индивид воспринимает свои актуальные способности, роли, свой актуальный статус, то есть, связанные с его представлениями о том, каков он на самом деле.

2. Зеркальное (социальное) «Я» - установки, связанные с представлениями индивида о том, как его видят другие.

3. Идеальное «Я» - установки, связанные с представлениями индивида о том, каким он хотел бы стать.

Вместе с тем И.С. Кон рассматривает возможность адекватного восприятия и оценки у подростков себя самого, в связи с проблемой соотношения главных функций самосознания - регуляторно-организующей и Эго - защитной. Для того чтобы успешно направлять свою деятельность и регулировать свое поведение, субъект должен обладать достаточной информацией об окружающей среде и обстоятельствах, а также о состояниях и особенностях своей личности.

В то же время, автор подчеркивает, что в некоторых ситуациях в целях поддержания самооценки и сохранения устойчивости образа «Я» Эго-защитная функция может приводить к искажению полученной информации. В результате такого искажения, наряду с адекватными, у подростков могут возникать и ложные самооценки.

Мы полагаем, что подростковый возраст – является одним из самых сложных периодов в онтогенезе человека. В этом онтогенетическом периоде происходит коренная перестройка сложившихся психологических структур, появляются новые образования, закладываются основы сознательного поведения, вырисовывается общая направленность в формировании нравственных представлений и социальных установок.

Подростковый возраст характеризуется началом активной работы над собой, формированием нравственного сознания, идеалов, развитием самосознания личности.

Следует отметить что наиболее важным отличительным признаком подросткового периода являются фундаментальные изменения в сфере его самосознания, которые имеют кардинальное значение для всего последующего развития и становления подростка как личности.

Значимой для нас является мысль Л. С. Выготского, который считает, что важнейшими новообразованиями подросткового возраста являются развитие рефлексии и на ее основе развитие самосознания. У подростков отчетливо вырабатывается собственная независимая система эталонов самооценивания и самоотношения, все сильнее развивается способность к рефлексии [6].

Именно в подростковом возрасте, согласно мнению одного из крупнейших психологов Б.Г.Ананьева, сознание, пройдя через многие объекты отношений, само становится объектом самосознания и, завершая структуру характера, обеспечивает его целостность, способствует образованию и стабилизации личности именно в ювенальный период.

Мы разделяем мысль Б.Г. Ананьева о том, что подростки все сильнее начинают осознавать свою особенность и неповторимость, в их сознании происходит постепенная переориентация с внешних оценок на внутренние. В отличие от предыдущих стадий возрастного развития, где родители более или менее могли воздействовать на течение и исход кризисов развития ребенка, теперь же влияние их оказывается гораздо более косвенным[7].

Если благодаря родителям подросток уже выработал доверие, самостоятельность, предприимчивость и умелость, его шансы на идентификацию, то есть на опознание собственной индивидуальности, значительно увеличиваются. Кроме этого, у подростка формируются относительно устойчивые убеждения, которые проявляются в стремлении действовать, исходя из этих убеждений, ощущать возможность самостоятельного выбора, проявлять свою независимость, прежде всего как независимость от чужого мнения, мнения окружающих.

По нашему мнению, на развитие самосознания и, как следствие, становление «Я-концепции» влияет центральное и специфическое новообразование отрочества – «чувство взрослости» - возникающее представление о себе как уже не ребёнке.

Подросток начинает чувствовать себя взрослым, стремится им быть и считаться. «Чувство взрослости» выражает новую жизненную позицию подростка по отношению к себе, людям, миру и определяет содержание его социальной активности, особенности внутренней жизни, то есть, по сути, является некой составной частью «Я-концепции», которая «задаёт тон» развитию самооценки, отношения к другим и сказывается на поведенческих проявлениях.

Формирующаяся позиция взрослого еще не соответствует объективному положению подростка в жизни, но ее появление означает, что он субъективно уже вступил в новые отношения с окружающим миром взрослых, с миром их ценностей. Подросток активно присваивает эти ценности, и они составляют новое содержание его сознания, существуют как цели и мотивы поведения и деятельности, как требования к себе и другим, как критерии оценок и самооценок.

Отметим, что так же центральную роль в становлении личности подростка играет так называемый «образ тела». Скорость, с которой происходят соматические перемены, ломает детский образ и требует построения нового телесного «Я». Эти изменения ускоряют смену психологических позиций, которую должен совершить подросток; наступление физической зрелости, очевидное и для самого подростка и для его окружения, делает невозможным сохранение детского статуса.

Самооценка как элемент в структуре «Я-концепции» отдельными исследователями признается как новообразование именно подросткового возраста, адекватность которой увеличивается ближе к старшему подростковому возрасту. Р. Бернс объясняет это тем, что подростки оценивают себя ниже по тем показателям, которые представляются им самим важными, и это снижение указывает на их больший реализм, в то время как детям свойственно завышать оценку собственных качеств.

Наиболее очевидными изменениями являются изменения в содержательной стороне самооценки подростков, что объясняется тем, что именно в этот период, достаточно краткий по своей продолжительности, наблюдается резкий переход от фрагментарного и недостаточно четкого видения себя к относительно полной, всеобъемлющей «Я-концепции».

Так, количество качеств, которые осознает в себе старший подросток, в два раза больше, чем у младших школьников. Старшеклассники при оценке себя уже способны охватить почти все стороны собственной личности – их самооценка становится все более обобщенной. Кроме того, совершенствуются и их суждения относительно своих недостатков. Нужно отметить, что

оценочные суждения подростков, определяемые ожидаемой оценкой со стороны сверстников, направлены, в первую очередь, на нахождение ответа на вопрос, каков он среди других, насколько он похож на них.

В конце подросткового возраста, на границе с ранней юностью, представления о себе стабилизируются и образуют целостную систему – «Я-концепция». Становление «Я-концепции» опосредовано в подростковом возрасте появлением «чувства взрослости», особенностями взаимоотношений подростка со сверстниками, с которыми он себя сопоставляет и сравнивает, а также особенностями «образа тела», поскольку физическое развитие на данном возрастном этапе имеет определяющую роль.

В процессе развития самосознания центр внимания подростков все более переносится от внешней стороны личности к ее внутренней стороне, от более или менее случайных черт – к характеру в целом. Данный период отличается выходом подростков на качественно новую социальную позицию, в которой формируется сознательное отношение к себе как к члену общества.

Таким образом, «Я-концепция» считается итоговым продуктом процесса самопознания в ювенальный период, которая способствует дальнейшему, осознанному или неосознанному построению поведения молодого человека, в значительной степени определяет социальную адаптацию личности подростка, является регулятором его поведения, деятельности и определяет ценностный горизонт развития его собственного «Я».

Список использованных источников:

1. Психология. Словарь/ Под ред. А.В. Петровского, М. Я. Ярошевского. – М.: Просвещение, 2010. – 678 с.
2. Большой психологический словарь / Под ред. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. – М.: Олма-пресс, 2004. – 672 с.
3. Роджерс, К. Становление личности/ К. Роджерс. – М.: Эксмо- Пресс, 2002. – 358 с.
4. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание/ Р. Бернс; общ.ред. В.Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
5. Кон, И.С. Детство как социальный феномен / И.С. Кон // Журнал исследований социальной политики. - 2004. - Т. 2. - No 2. - С. 151–174.
6. Выготский, Л.С. Психология развития человека/ Л.С. Выготский. -М.: Эксмо, 2006 –1136 с.
7. Ананьев, Б.Г. . Избранные труды по психологии / Б.Г. Ананьев. – СПб: Издательство: Санкт-Петербургского университета, 2007. - 412 с.

УДК 371.268

Бондарь Т.С.

Магистрант, Академии «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
taras_cooper@mail.ru

Научный руководитель д.п.н., профессор Никифорова О.В.

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦИИ-ДЕЗАДАПТАЦИИ ВОСПИТАННИКОВ ВОЕННОЙ ШКОЛЫ С ПОЗИЦИЙ ПСИХОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Актуальность работы определяется множеством проблем, возникающих у родителей и учителей в процессе обучения в школе. Начало обучения в школе – это один из наиболее сложных и ответственных моментов в жизни детей, как в социально – педагогическом, психологическом, так и физическом плане.

Поступив в школу, ребенок становится школьником далеко не сразу. Адаптация к школе – перестройка познавательной, мотивационной и эмоционально-волевой сфер ребенка при переходе к систематическому организованному школьному обучению.

Термин «адаптация» используется не только в психологии, педагогике, но и в социологии, физиологии и других науках, которые связаны с деятельностью человека. Это привело к наличию большого числа определений данного понятия, исходя из сферы где оно применяется.

Термин стал широко известным благодаря Джону Боулби, который считал, что дети,

лишенные материнской заботы и любви, испытывают задержку в развитии следующих сфер: когнитивной, двигательной, речевой, а также в сферах эмоционального и личностного развития [1].

Термин "депривация" можно рассмотреть в двух значениях: в широком и в узком. Проведение анализа термина «депривация» дает возможность трактовать его широко через термины: потеря, отчуждение, отстранение, побуждения, наказания, лишения, изоляция, ограничение, недостаток. Ключевыми для понимания сущности явления депривации в широком смысле является лишение и ограничение в чем-либо.

В узком смысле «депривация» рассматривается в отношении к отдельно взятому индивиду, и подразумевает особое психическое состояние, возникающее при невозможности удовлетворения базовых потребностей личности.

Й. Лангмейер и З. Матейчек характеризуют депривацию как " особое психическое состояние, возникшее в результате таких жизненных ситуаций, где субъекту не предоставляется возможность для удовлетворения некоторых его основных (жизненных) психических потребностей в достаточной мере и в течение длительного времени" [2, с. 22].

Среди отечественных теоретиков исследуемой проблемы нами рассмотрена работа Г.Х. Валеева, в которой он указывает: "адаптация человека должна рассматриваться как приспособление личности к нормам и условиям, определяемым параметрами социальной и культурной среды и трудовой деятельности; адаптация в зависимости от уровня развития человека и его способности действовать в определенных условиях, в изменяющихся условиях окружающей среды" [5, с. 69].

В процессе адаптации личности к изменяющимся условиям окружающей среды выделим три основных этапа: социальный, физиологический и психологический.

Процесс адаптации с точки зрения физиологического аспекта раскрывает себя как тесная последовательность и взаимосвязь трех фаз:

- 1 изменение гомеостаза,
- 2 разрушение старой программы,
- 3 формирование новой программы.

С точки зрения социального аспекта под адаптацией понимают процесс приспособления человека к проблемной социальной ситуации. Этот этап призывает к более сложным реакциям организма и проявлению навыков взаимодействия на социальном уровне. Адаптация как взаимодействие среды и личности выражается связью между желаниями личности и социальной средой его окружающей, а также удовлетворяющими и разрушающими направлениями. Отмечая важнейшую роль коммуникации в адаптационный период г. Матулен отмечает, что общение выражает себя как основное средство разрешения межличностных конфликтов.

Физиологический этап адаптации основывается на функционировании всей совокупности жизненно важных органов и систем организма. Физиологическая адаптация представляет собой объединение физиологических реакций, лежащих в основе адаптации организма к изменяющимся условиям окружающей среды, и имеют направленность на сохранение внутренней среды. Физиологическая адаптация является обязательным вторым этапом процесса адаптации.

Социально-психологическая адаптация характеризует взаимодействие личности и социальной среды, которое приводит к оптимальному сочетанию (установлению оптимального соотношения) целей и ценностей личности и группы. Этот этап связан с принятием окружающей среды и стремлением к социализации в ней.

Оценка психолого-педагогических источников позволила определить ведущие тенденции в осмыслении процессов адаптации личности. Проанализировав научную литературу, касающуюся проблем адаптации, в данном диссертационном исследовании опираемся на определение термина «адаптация», которое предложено А. Н. Суховой: «Адаптация - это процесс погружения индивида в социальную, академическую, культурную среду, который сопровождается активным применением всей его ресурсной базы в целях увеличения, использования, распределения социального, интеллектуального, культурного капитала».

Так, в рамках общих проблем профессиональной социализации проведены исследования отечественных педагогов: Дороховой Т. Ю., Сластенина В. А., Выготского Л. С., Брауна Т. П., Борониной Л. Н., Васильевой С. В., Дыхченко Л. Ф., Дыченко В. А., раскрывающих взаимосвязь адаптации курсантов со стороны активной личности в воспитании и обучении, выделяя основные направления и возможности ее более результативного прохождения. Также исследование значимости и роли окружающей среды в процессе социальной адаптации является актуальным

объектом исследования, и рассмотрено в трудах В. В. Воронова, Г. М. Кожаспировой и др. Проблемы адаптации как профессиональной социализации личности рассмотрены и зарубежными учеными. Так, французский ученый Э. Дюркгейм в своих исследованиях рассмотрел адаптацию и проанализировал уровень воздействия существующих социальных норм на индивидуальные поведенческие особенности его проявления [1, с. 26].

А.Ю.Лахтина указывает, что адаптация к условиям обучения в военной школе, обладает своими последовательными этапами. Так, на основании взглядов данного автора и выделенных ранее этапов социальной адаптации нами определены два крупных этапа:

1) адаптация к образовательной и воспитательной среде военной школы (основные этапы социальной адаптации);

2) адаптация к профессиональной подготовке (как особенность осуществления профессиональной деятельности в будущем).

Так адаптация к профессиональной подготовке более связана с принятием себя как будущим специалистом, соотносением ожиданий от приобретения профессии действительности, а также возможность курсанта и его желание в дальнейшем работать по приобретенной специальности.

Первый этап прохождения адаптации к образовательному процессу в военной школе, основан на приспособлении к новому окружению, формировании функционально-ролевых, эмоционально-оценочных и личностно-смысловых отношений в академической группе, в которой обучается курсант.

Содержание процесса адаптации первокурсников к обучению в военной школе на первом этапе можно определить в соответствии с рисунком 9.

Адаптация курсантов к образовательной и воспитательной среде военной школы (прохождение первого этапа) обладает большим значением для всей профессиональной подготовки курсантов военной школы ввиду того, что она содействует прохождению второго этапа сосредоточенного на:

- обеспечении готовности к построению социальных отношений с профессиональным окружением;

- понимании смысла получаемого образования;

- определении перспектив личностного саморазвития для повышения качества профессиональной деятельности;

- осуществлении жизненных и профессиональных планов на основе принимаемых социально-приемлемых и личностно значимых решений. Ввиду этого второй этап адаптации к профессиональной подготовке в военной школе содержит ряд специфических черт (рисунок 1).

Рисунок 1. - Содержание процесса адаптации первокурсников военной школы к профессиональной подготовке

Реализация различных стратегий адаптации первокурсников в системе высшего образования обладает двумя противоположными отличиями, указанных на рисунке 1.

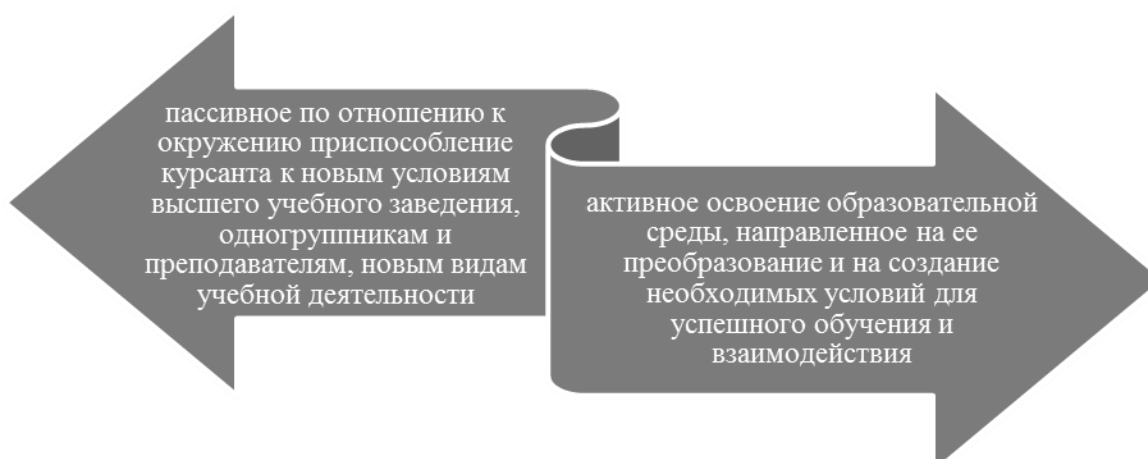

Рисунок 2 - Противоположные отличия адаптации первокурсников к обучению в военной школе

Пассивное отношение к адаптации подразумевает необходимость использования педагогического сопровождения данного процесса в целях снижения негативных факторов среды, воздействующих на курсанта. Активное освоение также подразумевает использование педагогического сопровождения, только в направлении развития деятельности курсантов-первокурсников.

Эффективная адаптация первокурсников к обучению в военной школе строится на основе трех уровней воздействия, оказываемых со стороны военного учебного заведения (рисунок 2).

Рисунок 3 - Уровни адаптации первокурсников к обучению в военной школе

Сущность адаптации рассмотрена во взглядах большого количества психологов, педагогов, социологов и философов. При рассмотрении адаптации первокурсников к обучению в военной школе она определяется как интенсивный и динамичный, разносторонний процесс развития, в ходе которого личность на основе соответствующих адаптационных реакций формирует устойчивые навыки для удовлетворения предъявляемых к нему требований обучения и

воспитания в условиях военной школы. При этом вначале (на первом и втором курсах) происходит адаптация к образовательной среде, а у старших – к выбранной профессии и специальности.

Сущность адаптации рассмотрена во взглядах большого количества психологов, педагогов, социологов и философов. Адаптация - это процесс погружения индивида в социальную, академическую, культурную среду, который сопровождается активным применением всей его ресурсной базы в целях увеличения, использования, распределения социального, интеллектуального, культурного капитала.

При рассмотрении адаптации первокурсников к обучению в военные школы она определяется как интенсивный и динамичный, разносторонний процесс развития, в ходе которого личность на основе соответствующих адаптационных реакций формирует устойчивые навыки для удовлетворения предъявляемых к нему требований обучения и воспитания в условиях военного учебного заведения. При этом вначале (на первом и втором курсах) происходит адаптация к образовательной среде, а у старших – к выбранной профессии и специальности.

Педагогическое сопровождение адаптации первокурсников к обучению в военной школе является необходимым условием снижения депривации личности в дальнейшем и определяется как система педагогического взаимодействия педагогов, кураторов со группой, направленная на оказание педагогической и иной помощи курсантам в преодолении возникающих трудностей, а также в ситуациях самостоятельного индивидуального выбора образовательной направленности.

Список использованных источников:

1. Теория привязанности Джона Боулби или как вырастить ребенка здоровым. Электронный ресурс: <https://www.b17.ru/article/339316/>
2. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Электронный ресурс: https://www.studmed.ru/langmeyer-y-mateycek-z-psihicheskaya-deprivaciya-v-detskom-vozraste_fe83914252f.html
3. Маслоу А. Потребности. Электронный ресурс: <https://business-plan.iiba.ru/potrebnosti-cennosti-klassifikaciya-potrebnostej-piramida-maslou/>
4. Brown M., Madge N. *Despite the Welfare State.* – London: Heinemann Educational Books. 1982. - 520 p.
5. Townsend P. *The concept of poverty.* L., 1970; Townsend P. *Poverty in the United Kingdom.* Berkeley: Univ. of California, 1979. - 389 p.
6. Вяткин Л.Г. Психолого-педагогические основы творческого потенциала обучаемых // *Развивающее обучение: Проблемы и решения.* Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. - 210 с.;
7. Гарунов М.Г., Пустовит В.В., Тюков А.В. *Проблемное обучение как средство развития у студентов опыта самостоятельной деятельности.* // *Современная высшая школа.* 1984. - №3 /47/ - 139 с.
8. Есипов Б.П. *Самостоятельная работа учащихся на уроках.* М., 1961.-124с.;
9. Казакова А.Г. *Самостоятельная работа учащихся при изучении нового материала:* Дисс. канд. пед. наук.- М., 1972. -164с.;
10. Лернер И.Я. *Дидактические основы методов обучения.* М., 1981. -185с.;
11. Дистервег А. *Избранные педагогические сочинения.* — М.: Учпедгиз, 1956. - 310 с.;
12. Абышов И.А. *Применение ИКТ повысит качество образования // Дистанционное и виртуальное обучение .* – 2011. - No 3. – 164 с.;

ӘОК 378

Жангожина Г.М.

«Bolashaq» Академиясының магистранты
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы
Ғылыми жетекші: п.ғ.к. доцент Абилкасімова Г.К.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Андатпа. Мақалада білім берудің біртұтас ақпараттық жүйесін құру арқылы, педагогтердің білім деңгейін арттыруда қашықтықтан оқыту технологиясы және соңғы жылдары, әсіресе жоғары білім беру саласында қарқынды дамуы қарастырылған.

Қашықтықтан оқыту- білім берудің жаңа және арнайы формасы. Аталмыш білім түрі білім алушы мен оқытушының бір-бірімен қарым-қатынасының басқа түрі болып табылады. Сондай-ақ, оның құрамы кез-келген оқыту түрінде, кейбір білім беру жүйесінде бар компоненттерден; білім берудің жалпылама түрінде, әлеуметтік қажеттілікті өтейтін мақсаттардан; оқу орнының түріне сай қолданыстағы мағлұматтарды қамтитын мазмұннан; әдістемелерден, ұйымдастыру формасынан, оқу құралдарынан тұрады.

Қашықтықтан оқыту түрінің соңғы үш компоненті қолданыстағы технологиялық әдіс-тәсілдерге, мысалы, тек компьютерлік телекоммуникацияға, баспа құралымен, компакт-дискімен, кейс- технологиямен жабдықталған компьютерлік телекоммуникацияға сай құрылған. Сырттай оқу мен қашықтан оқуды ажырата білген дұрыс. Олардың басты айырмашылығы сонда, қашықтан оқытуда жүйелі, әрі әсерлі интерактивтік оқыту түрлері ұсынылады. Қашықтықтан оқытуды оқудың жаңа бір түрі деп, тиісінше қашықтан оқытуды (білім берудің қорытындысы сияқты, жүйені де, процестің өзін де) білім берудің жаңа формасы деп қарастырған жөн. Әрине, оны басқа оқу процестерінің дамыған түрі деп қарастыруға келмес. Қашықтан оқыту да күндізгі білім берудегідей мазмұн мен міндеттер негізінде құрылады. Бірақ, материалды беру түрі: оқытушы-білім алушының өзара қатынастары өзгеше болады. Қашықтықтан оқытудың дидактикалық принциптері де күндізгі оқу түрінен айырмашылығы жоқ. Интернеттің ақпараттық ортасының және оның қызметінің мүмкіншіліктеріне қатысты, қашықтан оқытуды іске асырудың ерекшелігі болады. Білім алушының білім алу әрекетінің тиянақты және нақты жоспарлануын, дұрыс ұйымдастырылуын, оқыту мақсаты мен міндетінің айқын жоспарлануын, білім алушы мен білім беруші тұлғалардың арасындағы интерактивтілікті қамтамасыз ететін керекті оқу материалдарының жеткізілуін, білім алушы мен оқу материалы арасында кері байланыс болуын талап етеді, топтық оқытуға мүмкіндік пайда болады. Осының нәтижесінде, педагогикалық жобалау мерзімінің мақсаттары келесілер: электрондық курстар, электрондық кітаптар, оқу құралдарының кешендірін құрастыру, желіде оқыту процесін ұйымдастырудың педагогикалық технологиясын құру.

Қашықтан оқытудың білім саласындағы мақсаты:

-білім берудің бірдей ақпараттың жүйесін құру арқылы оқушылар мен студенттердің білім деңгейін арттыру;

Қашықтықтан оқытудың тиімділігі-студенттің университетке бармай, өзіне ыңғайлы жерде отырып, берілген тапсырманы орындауы, яғни уақыттың тиімді пайдаланылуы, екіншіден, алыстағы шетелдегі жоғары оқу орнынан өз елінде жүріп-ақ білім алып, диплом алу мүмкіндігі бар. Сонымен қатар, қашықтықтан оқыту ыңғайлы уақытта үйде немесе офисте курс материалдарын игеруге, уақытты ұтымды пайдалану үшін керек: жас ерекшеліктеріне жеке шектеулер жоқ, тұрғылықты жеріңізге байланысты емес, қабілеттілігіңізге және жеке ерекшелігіңізге сәйкес оқу қарқынын анықтау да тиімді болып саналады. Кейінгі жылдары қашықтықтан оқытудың шетелдік және отандық тәжірибесіне сүйенетін болсақ, қазіргі таңда аккредитацияланған қашықтықтан білім беру сапасы жағынан дәстүрлі оқытудан кем түспейтіні анық. Қашықтықтан оқытуда білім беру іс-әрекетінің тиімділігі педагогикалық, экономикалық, әлеуметтік аспектілеріне барлығына ие екендігіне өмірдің өзі дәлел болып отыр. Ал ақпараттық коммуникациялық технологияның ішінде мағлұматпен ашық жұмыс жасауға, қашықтықтан оқыту процесіне ыңғайлы қол жеткізу үшін желілік болып табылатын интернет-технология кеңінен қолданылып келеді.

Ақпараттық коммуникациялық технология құралдардың бірінде қашықтықтан оқыту бойынша тиімді кері байланысты интерактивті ұйымдастыру болып саналады. Қашықтықтан оқыту-оқытушының студентпен (жалпы білім алушы тұлға) оқыту құралдары арқылы интерактивті қарым-қатынас әрекет үрдісін ұйымдастыруға мүмкіндік туғызатын жаңа ақпараттық технология (ереже бойынша компьютерлік техника) [1].

Қашықтықтан оқытудың артықшылықтары төмендегідей болып табылады:

-кез келген жерде және кез келген уақытта оқуға мүмкіндік бар;
-кәсіби қызметпен бірге білім алуға болады;
-оқу жүйесінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың жаңа жетістіктерін пайдалана отырып, студенттер мен оқытушылар арасындағы белсенді диалог құруға;

-оқу ақпаратына мүмкіндік беру;

-білім алушының мекен жайына, денсаулық жағдайына, элитарлық және материалдық жағдайына қарамастан бірдей деңгейде білім алуға мүмкіндігі бар. Қашықтықтан оқыту

технологиясын қолдану, білім беру үрдісінің негізіне арнайы жасалған оқу-әдістемелік материалдармен білім алуына және бақыланатын өзіндік жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқытудың компоненттері мен әдістемелік әдістері оқытуды мүмкіндігінше ыңғайлы және тиімді болуына мақсатты түрде қарастырылған. Жалпы қашықтықтан оқыту үрдісін көпшіліктің түсінігі бойынша виртуалдық оқу аудиториясына қатысып, мультимедиалық құралдарды нақты пайдалану арқылы білім алу болып табылады. Алайда, ақылы интернеттік қызмет осындай мүмкіндікті бізге бере бермейтіні анық. Сондай-ақ, қашықтықтан оқыту үрдісін жүргізуге жинақталған түрде арнайы бір тәртіпте құрылған әдістемелік кешенді оқу бағдарламасын құруы қажет. Әлем бойынша қашықтықтан оқыту жүйесін орта мектептер оқушылары, студенттер, түрлі деңгейдегі басқарушы азаматтар, аймақтық басқару органдарының жетекшілері, жұмыспен қамту қызметінде тіркелген тұлғалар, екінші білім алуға немесе біліктілігін жетілдіргісі келетін адамдар, қандай да бір білім саласындағы біліктілігін арттырғысы келетін мемлекеттік қызметкерлер, сонымен қатар, қозғалыс еркіндігі шектеулі адамдар, мүгедектер және т.б. пайдаланады. Осыған орай жүргізуші тұлғалардың білімін арттыру, оқытушылардың біліктілігін көтеру, қашықтықтан оқытудың ақпараттық кеңістігін құру, оқу үрдісіне қашықтықтан оқыту технологияларын интеграциялау, қашықтықтан оқыту курстарын ұйымдастырып өткізу, қажетті оқыту стандарттарын жасау мәселелері шешілуі керек [2].

Қазіргі таңда Қазақстанда тек экономикалық және саяси жүйеде ғана емес, білім процесінде де жаңа ақпараттық технологиялар ауқымды қолданылуда. Ақпараттық технологияларды және компьютерлік желі арқылы жаңа білім әдістерін пайдалану кеңейтіліп келеді. Жаңа ақпараттық технологияларды білім жүйесінде қолданудың факторы негізгі қозғаушы күші-адам, сол себепті білімнің басты принциптері іске асырылуы керек. Осыған сай адамның шығармашылық потенциалын дамыту үшін қажетті жағдай жасалуы тиіс. «Білім саласындағы жаңа коммуникациялық технологиялар» түсінігі компьютерлік техника және электрондық анықтамалық жүйелері мен адамның үнемі жаңа оқыту әдістерін ізденуінен пайда болады. Оны оқыту әдіс-тәсілі уақыт талабына сай өзгеруде. Қазіргі кезеңде дидактикада инновациялық оқыту кеңінен қолданылуда. Қашықтан оқыту жүйесіне тек біздің еліміз ғана емес, әлем елдері де осы жүйе бойынша білім беруде. Аталған оқыту жүйесінің әлемде өзіндік тарихы бар. Адамзат дамуының артықшылығы-ақпараттық өркениетке көшу, адамдардың интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыратын есептеуіш техника мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы болып саналады. Қоғамды ақпараттандыру Қазақстан дамуының маңызды жолдарының бірі болып табылады.

Қашықтықтан оқытуды күрделі жүйе деп қарастырмау керек, қазіргі білім беру ресурстарының болуы материалды зерттеуді ұйымдастыруда және оның дамуын бақылауда оқытушының міндеттерін жеңілдетуге бағытталған. Тек дұрыс материалды таңдап, білім алушылармен байланыста болу маңызды, үнемі сізбен бірге екендігіңізді және білім беру сіздің ортақ міндетіңіз екенін анықтап отырады [3].

Қорыта келе айтарым, қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі қазіргі таңда білім саласы үшін өте жоғары, себебі бұл жүйе бойынша оқытушылар мен білім алушыларымыз әлемдік ақпараттармен байланысуға, білімдерін онлайн жалғастыруға, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын дамытуға, әлемдік ақпарат аумағында өздерінің білімдерін шыңдауға зор мүмкіндік алады. Қашықтықтан оқыту ақпараттық мәдениет деңгейі дидактикалық бағдарламалар білім саласында оқытуды басқару мен бақылауды автоматтандыру, студентке өз бетінше қайталанбайтын көпнұсқалы, көпдеңгейлі дидактикалық міндеттер негізінде тапсырмалар беру, білім мен дағдыны объективті бағалау, ерекше ақпараттық материалдарды мультимедиалық түрде беру, виртуалды өмірге енгізу т.с.с. жаңа мүмкіншіліктер ұсынылады. Сонымен бірге, осы бағдарламалар қашықтықтан оқытудың материалды өз еркімен меңгеру жетілдірілген психологиялық педагогикалық тәсілдерді пайдалану, қашықтықтан оқытуды студенттің жеке психофизиологиялық ерекшеліктеріне сай таңдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Журнал «Информатика негіздері» № 1 – 2005 ж (11-14 б)
2. Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі / Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. // Алматы: АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2013.
3. Журнал «Информатика және білім», № 7 -2006ж. (41-45 б)

Жолжақсы Б.
«Bolashaq» Академиясы, студенті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Buldirgen.9898@mail.ru
Ғылыми жетекші Арунова Ж.А

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Қай халықтың болмасын өзінің ата-бабаларынан келе жатқан асыл мұрасы бар. Сондай асыл мұраларымыздың бірі қазақтың ұлттық ойындары. Ұлт ойындары бала бойына қуаныш ғана сыйлап қоймай балаға білімді сіңіре білудің бірден- бір жолы. Ұлт ойындары баланы шыңдап білім берумен қатар ұлттық дәстүрімізді, санамызды, тарихымызды бала бойына сіңіретін құрал десекте болады. Кез-келген заманда ұлттық ойындарының әлеуметтік-педагогикалық маңызы назардан тыс қалған емес. Сондықтан ұлттық ойындарымыздың әлеуметтік-педагогикалық маңызын жаңғырту, пайда болу тарихын білу біздің басты мақсатымыз.

Ойын туралы, оның ішінде ұлт ойындары – жастықтың символы. Олай болса, ол дүниеге келген әрбір адамның сәби шағынан бастап қарттыққа дейінгі ұзақ өмір жолындағы жан серігі. Адамды адалдық дәрежеге жеткенге дейін шынықтыратын жаттықтырушы, ой-арманын ұштап қанағаттандырушы - өмір серігі. «Жақсы мен жаманды», оң мен солды, әділдік пен әділетсіздікті айыра білуге үйрететін жетекші. Адамның әр кезде жанында, жадында жүретін ақылшы – серігі. Сондықтан ол өзінің табиғатынан әр кезде де әлеуметтік, оқытушы –педагог рөлін атқаратыны сөзсіз. Ол дүниеге келген сәбидің жанынан екі елі қалмайтын көлеңкесі іспетте. Бала оған саналы, санасыз түрде әр кез мұқтаж болып келеді. Біз ішінара бұл мәселелер туралы пікірімізді айтып отырғанмен, негізгі мәселе- ұлт ойындарының әлеуметтік-педагогикалық, қоғамдық жалпы әлемдік құбылыс екеніне баса көңіл бөліп, пікір өрбітпекпіз.

Қазақ халқының рухани мұралары туралы деректер кезінде қағазға түспей, ауыздан ауызға тарап көпшіліктің иелігіне айналған. Ай ойын туралы пікірі де ауызша айтылып келе-келе ұмыт болған. Бүгінгі жұртқа ол пікірлер емес, ойынның өзі қажет болды. Сондықтан сонау орта ғасырдан бастап, қазақтар туралы батыс пен шығыстың жазбаларында айтыла қалса, ол халықтың этнографиялық мәліметтерінде ұлттық ойын сауықтары туралы секірмелей қалмайды. Бұл ұлт ойындарының әлеуметтік негіздері мен мәні туралы мәліметтер бергенімен, педагогикалық тұрғыда толық мәлімет бермейді. Қазақ халқының рухани мұралары туралы деректер кезінде қағазға түспей, ауыздан ауызға тарап көпшіліктің иелігіне айналған. Ай ойын туралы пікірі де ауызша айтылып келе-келе ұмыт болған. Бүгінгі жұртқа ол пікірлер емес, ойынның өзі қажет болды. Сондықтан сонау орта ғасырдан бастап, қазақтар туралы батыс пен шығыстың жазбаларында айтыла қалса, ол халықтың этнографиялық мәліметтерінде ұлттық ойын сауықтары туралы секірмелей қалмайды. Бұл ұлт ойындарының әлеуметтік негіздері мен мәні туралы мәліметтер бергенімен, педагогикалық тұрғыда толық мәлімет бермейді. Соларды оқи отырып, біз ескі жазбалардың қарапайым да ашық-жарқын пікірлерінен көшпенділер өмірінде және тұрмысында ойын- сауықтарының үлкен тәрбиелік рөл атқаратындығының куәгері боламыз. Олай болса ұлттық ойындардың әлеуметтік-педагогикалық маңызы туралы ілімнің дамуына қатысты ой-пікірді кең мағынада алып қараған жөн сияқты[1].

Бұлай дейтініміз бүгінгі мәдениеттің негіздерін анықтауға ниет білдірген (қайта өрлеу кезеңінен бергі) адам баласының зиялы қауымы мәдениеттің көне нұсқаларының бастауларын грек мәдениетінен тарататыны белгілі. Сондықтан ұлт ойындарының әлеуметтік-педагогикалық маңызы туралы көне грек ойшылдарының пікірлерінен асып пікір айтқан ойшылдар некен-саяқ кездеседі. Олай болса, бүгінгі жұртшылыққа ұлт ойындарының, тіпті ойын атауларының адам өмірінен, әлеуметтік ортадан қандай орын алатынын және оның маңызын айтып жеткізудің өзі оңай шаруа болмас еді.

Біздің пікірімізше, ойын – барлық өнердің бастауы. Адам баласының мәдени өнері бүгінгідей жіктеліп, сараланып, бір-бірінен әлі де ажыратылмай тұрған кезде, оның жалпы аты біздің халқтың тілімен айтқанда, «Ойын-сауық» деп аталған. Ал ертедегі геркетер Олимпиадалық ойынды барлығының алды санап, оның құрметіне жыл санауды бастаған. «Пифогоршілер математикалық ғылыммен айналысу нәтижесінде олимпиадалық жыл санауды бірінші болып

бастады және сол тұрғыда тәрбиелені, оны барлық заттардың бастамасы болады деп білді», деп жазды Аристотель[2].

Ұлт ойындары –барлық өнер атаулының бастамасы, оның жіктеліп әлі жетіліп, жеке салаларға бөлінбей тұрған кезіндегі жиынтық көрінісі, жастарды тәрбиелеудің бірден-бір тиімді орыны болды.

Ұлт ойындарының тууы да, дамуы да әлеуметтік іс. Өйткені оны туғызушы да, іске қосып, керегіне жаратушы да әлеумет. Ойын осындай ортада ғана өзін өмірге әкелушілерінің қажетін өтей алады. Осы қажеттілікті адам баласының өзі көздеген мақсатына жеткізу үшін онымен айналысушылар оны өндеп, қырлап, шыңдай түседі. Ол үшін көптеген ақыл, қайрат жұмсайды, жаттығады, тер төгеді, үлкен еңбек мектебінен өтеді[3].

Педагогика ілімінің дамуына негіз боларлықтай, оның кейінгі дамуына үлкен ықпал жасаған, біздің заманымыздың біріншіғасырында өмір сүрген Италия педагогі Квинтилиан болды. Ол ойынды оқу процесінде пайдалану туралы тұңғыш рет ғылыми негізі бар пікір қозғады. Ойын балалардың сергектігін туғызып көңілсіз, тұйық балалардың ерекшелігіне қарай оқуға деген сүйіспеншілігін арттырып, ғылымды құмарта үйренуіне мүмкіндік жасауға болатындығын айтты. Квинтилиан ойынды риторика сабағында пайдаланып, оның жағымды жақтары туралы осы күнге дейін құнын жоймаған пікірлерін қалдырды. Ойынды асыра бағалап қиянат та жасауға болмайтынын ескертті [4].

Орта ғасырда, өмір сүрген итальян гуманист-педагогі В.Ф.Фельбрэ (1378-1446) ойынның әлеуметтік-педагогикалық маңызын қайта жаңартып, білімдік-тәрбиелік мәніне қайта оралды. Ол ойын арқылы балаларды сауаттылыққа үйретуді, арифметика мен әдебиетті оқыту әдісін жақсартуға пайдалануды ұсынды. Осы мақсатпен қала сыртынан «Қуаныш үйі» деген атпен мектеп ашып, онда жүргізілетін сабақтарды ойын пайдалану арқылы оқыту әдістеріне көп көңіл бөлді [5].

Ұлт ойындарын мектептегі педагогикалық іс-әрекеттің керегіне жарату туралы пікірді тыңғылықты қоя білген Г.А.Покровскийдің еңбегі аз емес. Балаларды жан-жақты тәрбиелеу әдісін іздестіру барысында Покровский бірден-бір тиімді құрал деп ұлт ойындарына көңіл аударып, оны балаларды табиғи тәрбиелеу ісінде әрі тартымды, таңдаулы тәрбие құралы деп білді. Ұлт ойындары дене тәрбиесінің таптырмайтын құралы екенін, біздің халықтың мінез-құлқын қалыптастырып, оны айқындай түсетінін көрсетті. Ол өз еңбектерінде басқа да халықтардың ойындарын жинап зерттеу, оларды өзінің жинақтарына енгізіп, ол туралы өз пікірін білдіре отыруды да естен шығармады. Ол ойынды интернационалдық тәрбиенің құралы деп білді, ұлт ойындарын уағыздаушы болды. Покровский өзінің жинағына қазақтың ұлттық ойындарын да енгізіп, оның әлеуметтік-тәрбиелік, білімдік жағының өзіне тән ерекшелігін ескере білді[6].

Ойынды ғылыми жолмен зерттеу мәселесі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында басталды. Бұл істі алғаш қолға алған неміс ғалымы психолог және философия, бала ойындарының ірі зерттеушісі Карл Гросс болды. Гросстың еңбегі жарық көргенге дейін ойын әрекеті адамның аса күрделі әс-әрекетінің бірі екенін және ол арқылы баланың психикасын білу және оның адамның дамуы үшін қажетті компоненттердің қатарына жататынын түсінудің реті ешкімнің де ойына келмеген болатын [7].

Қорыта айтқанда, осының бәрінің бастау алатын жері, түп төркіні сол бір қарапайым халық ойындарының негізінде тауып өрбуі, құлаш жайып, үлкен маңызға ие болуы, барлық мәдени, әдеби туынды мен өнер атауларының, тіпті жаңалықтың жаршысы, солардың халық санасына жол табатын және соған мұрындық болар үлгісін беруі - ойынның тәрбие жұмысындағы ықпалды әрі әсерлі бастаушысы екенін дәлелдеп жатудың қажеті бола қоймас.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Крупская Н.К. Таңдамалы педагогикалық шығармалары. А.: Мектеп, 1973, 147а.
2. Аристотель. Методика. М.: 1935Кн., V. С.15
3. Қазақтың ұлттық ойындары (e-history.kz)
4. Жураковский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики. М.: 1940. С.425.
5. Сағындықұлы Е. Педагогика(дәрістер курсы) А.: Ы.Алтынсарин атындағы Қадақтың білім академ.РБК.1999.9б
6. Покровский Е.А. Детские игры преимущественно русские. М.: 1887, с.364-368
7. Гросс С. Материалы для изучения Юридических обычаев Киргизов. Спб. 1886

Изтулеуова С.Д.
магистранты, «Volashaq» Академиясы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
saule36@mail.ru
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Абилкасімова Г.К.

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ТӘСІЛДЕРІ - БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ КЕПІЛІ

Аңдатпа. Мақалада білім беру сапасын арттыру кепілі ретінде заманауи білім берудің тәсілдері қарастырылған. Авторлар оқушыларға қажетті білім беру сапасын арттыру негізінде, білім берудің әдіс-тәсілдеріне талдау жасаған. Кілт сөздер: Білім беру мазмұны сапасы, білім беру үдерісі, жа5дайлары білім беру технологиясы.

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға дейінгі білім берудің дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сай қазақстандық білім беру жүйесінің маңызды міндеті - білім беру мазмұны мен құрылымын жаңарту, яғни жаңа мазмұнда білім беру моделін құрастыру.

Білім беру сапасын арттыру - заманауи мектептің негізгі міндеттерінің бір, демек, білім өзгеріп отырады және мақсаттар мен міндеттерді жаңа контексте үнемі қайта қарастыру қажет етеді.

Білім беру сапасын арттыру бұл білім беруді жаңғырту тұжырымдамасында жарияланған негізгі міндеттердің бірі.

Білім беру сапасы - бұл білім беру үдерісіне әр түрлі қатысушылардың үміттерін қанағаттандыру дәрежесі: нәтижеге қол жеткізу үшін оқушылар мен олардың отбасыларының, педагогикалық ұжымның, білім беру мекемесі ынтымақтасатын ұйымдардың үміттерін қанағаттандыру дәрежесі.

Білім сапасы дегеніміз - мектепте білім алып отырған шәкірттің немесе мектеп бітірушінің білім алу арқылы әзірлігінің сапасы мен білім беру іс-әрекетінің сапасын қамтитын түсінік. Сапалы білім тәрбие беруде орын алған кемшіліктерді жойып дүние жүзілік өркениеттілікке жету ХХІ ғасырдың үлесіне тиісті. Сапалы білім беру дегеніміз - ғылымға негізделген жүйелі бағдарлама бойынша теориялық, практикалық іске, еңбекке баулу дүниетанымын кеңейту. Баланың бойындағы бар қабілетін кемеліне келтіріп жетілдіру болып табылады.

Сапалы білім беру – оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үдерісі. Қазіргі кезде білім берудегі мақсат жан-жақты білімді, өмір сүруге бейім өзіндік ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру.

Осылайша, мектептегі білім беру сапасының жүйесі үш негізгі элементтермен ұсынылуы мүмкін: оқушылардың оқу сапасы, білім беру үдерісінің сапасы, білім беру жағдайларының сапасы. Жалпы білім беру сапасы белгілі бір құрылымды білдіретін көп өлшемді ұғым болып табылады, оның компоненттері:

- білім беру үдерісін іске асыру жағдайларының сапасы;
- білім беру мазмұнының сапасы;
- білім беру технологиясының сапасы;
- оқыту сапасы;
- нәтижелілік сапасы - оқушы тұлғасының білімділігі.

Білім беру үдерісін іске асыру жағдайларының сапасы. Мектептегі білім беру үдеріс сапасының маңызды құрылымдық элементтерінің бірі бұл оқу шарттарының сапасы немесе оқыту ортасы. Ыңғайлы оқу ортасы баланың жеке басының сәтті дамуының, оның оқу іс-әрекетінің толық қалыптасуының міндетті шарты болып табылады. Психологияда эмоционалды-қажеттілік саласының үйлесімді жағдайы ретінде сипатталған жайлылық, қауіпсіздік пен қорғау, әлемді оң қабылдау және қызығушылық жағдайы - бұл мектепте тиімді білім беру іс-әрекетін жүзеге асыру мүмкін емес. Осыған орай, білім беру үдерісінің сапасы өз кезегінде мектептің даму тұжырымдамасының сапасына, білім бағдарламаларын жүзеге асыру сапасына, оқу-әдістемелік кешендердің сапасына, педагогикалық кадрлардың әлеует сапасына, мектепшілік біліктілікті арттыру сапасына, мектепке дейінгі балалар әлеуетінің сапасына, оқушылардың сапасына, мектептегі инновациялық үдеріс сапасына, білім беру үдерісінің зерттеу үдерістерімен кіріктірілу сапасына, мектептегі үдерісті ұйымдастыру сапасына тікелей байланысты.

Білім беру мазмұнының сапасы. Білім беру үдерісінің мазмұны сапасының жалпы білім беретін мектеп түлегін даярлау нәтижесінің сапасына әсері күмән тудырмайды, бірақ мектептегі білім беру үдерісінің сапасын басқарудағы ең күрделі мәселелердің бірі - білім беру мазмұнын таңдау және құрылымдау принциптерін ғылыми негіздеу екенін атап өткен жөн. Мазмұнды таңдау кезінде дидактикада қалыптасқан мектептер де, білім беруді дамытудың қазіргі тенденцияларына сәйкес келетін жаңа принциптер де ескеріледі:

- *даму принципі*, білім мазмұнын баланың эмоционалды, рухани, адамгершілік және интеллектуалдық дамуы мен өзін-өзі дамытуын ынталандыруға және қолдауға, білім жинақтауға және пәндік мәселелерді шешу дағдыларын қалыптастыруға ғана емес, әр түрлі іс-әрекеттегі баланың тәуелсіздігін, бастамашылығын, шығармашылық қабілеттерін көрсетуге жағдай жасауға бағыттауды қамтиды;

- *гуманитаризация принциптері*, білім беру мазмұнын ізгілендіру принципі жаратылыстану-ғылыми және математикалық цикл пәндерінің гуманитарлық бағытын, яғни барлық оқу пәндерінің, баланың эмоционалды және әлеуметтік-тұлғалық дамуына әсерін күшейту; гуманитарлық және көркем-эстетикалық цикл пәндеріне ерекше мән беру, балалардың әртүрлі шығармашылық іс-әрекетінің үлесін арттыру ретінде қарастырылады;

- *әлем бейнесінің тұтастық принципі*, балаға әлем бейнесінің тұтастығын сақтауға және қалпына келтіруге көмектесетін, оның объектілері мен құбылыстары арасындағы әртүрлі байланыстар туралы хабардар болуын қамтамасыз ететін, сонымен бірге бір тақырыпты әр түрлі жағынан көре білу қабілетін қалыптастыратын білім мазмұнын таңдауды қажет етеді. Бұл принципті жүзеге асырудың бір жолы - интеграцияланған курстар құру;

- *мәдени сәйкестік принципі*, тәрбие мәдениеттің жалпыадамзаттық құндылықтарына және жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық мәдениеттердің нормаларына негізделуі тиіс;

- *вариативтілік принципі*, білім беру мазмұны қазіргі ғылымның дамуын, қоғамның қажеттіліктерін және аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, білім беру мақсаттарын жүзеге асыратын оқытудың мазмұны мен технологиясын таңдауда әртүрлі тәсілдердің мүмкіндігін болжайды. Сонымен қатар, вариативтілік білім беруді саралауды, яғни әр баланың жеке даму мүмкіндіктерін қамтамасыз етеді.

Білім беру технологиясының сапасы. Мектептегі білім беру технологиялары белгілі бір дәрежеде жалпы білім беру жүйесінің сапасына әсер ететін білім беру үдерісінің маңызды элементі болып табылады. Кез-келген педагогикалық технология белгілі бір философиялық негізге қаралады. Қазіргі білім беру тәжірибесінде дәстүрлі және инновациялық технологиялар қатар жүреді. Бүгінгі таңда технологияның даму көздері - педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік ғылыми жетістіктері, алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибеде, халықтық педагогика, отандық және шетелдік педагогиканың өткеннің барлық жинақталғаны болып табылады. Қазіргі таңда бұрын қолданылған технологияларды жетілдірудің белсенді үдерістері айқындалып отыр бұл дәстүрлі ойын, ұжымдық және топтық оқыту технологиялары, дамытушылық және проблемалық оқыту технологиялары және т.б. Қазіргі мектепте интеграцияланған және интегративті курстар мен сабақтар көбірек орын алуда: мұғалім мен оқушы арасындағы авторитарлық қарым-қатынас стилін біртіндеп жеңуге, мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесу формаларының ауқымын кеңейтуге, мұғалім бүкіл сыныпта фронтальды жұмыс істейтін тәжірибені азайтуға мүмкіндік беретін *жоба әдісі* туралы белсенді түрде қолдануын мәлімдейді.

Бүгінгі таңда мектепте жаңа білім беру технологияларын қолдану - қайтарылмайтын үдеріс. Мұғалімдер енді ескі тәсілмен жұмыс істей алмайды, өйткені электронды ақпараттық құралдар, кітап өркениетін алмастырады: теледидар, видео, компьютерлер, телекоммуникациялар, мультимедиа. Компьютерлік технологиялар - жобалық қызметтің ажырамас бөлігі. Бүгінде олар оқуды дараландырудың және білім алушының уәждемесін арттырудың ең тиімді тәсілі ретінде көбірек әрекет етуде.

Оқыту сапасы. Оқыту сапасын бағалаудың бұл жүйесі сапа ұғымының қазіргі тәсілдемелерін біріктіріп, «оқыту сапасы» ұғымын анықтау үшін ең маңызды сипаттамаларын көрсетеді:

- барлық білім жүйесінің қызмет сапасымен байланысы;
- анықтаудың көп факторлығы;
- әртүрлі пікірлерге, қарастыру аспектілеріне тәуелділігі;
- даму мен жетілдіруге бағытталуы.

Осыдан, оқыту сапасы дегеніміз оқушылар дайындығының жоғары нәтижелерімен сипатталатын, білім беру үдерісіне қатысушылардың сұраныстарын қанағаттандыратын оқытушының үнемі жақсарып отыратын білім беру қызметінің деңгейі. Демек, мұғалімнің жаңа ақпараттық технологияларды қолдану іс-әрекетінің көрінісі. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, Он-лайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші - мұғалімдерміз.

Нәтижелілік сапасы - оқушы тұлғасының білімділігі. Оқушыларды даярлаудың сапасы туралы мәселе жалпы білім беру сапасын бағалауда орталық бола отырып, өте күрделі және көп өлшемді. Сапа тиісті мақсаттар мен нақты алынған нәтижелердің арақатынасымен, сондай-ақ осы үдерістің барлық компоненттерінің жиынтығымен анықталады: білім беру, тұлғаны дамыту, әлеуметтік бейімделу және оқыту. Білім беру саласындағы мамандар білім беру үдерісінің басты нәтижелерінің бірі бұл білім алушылардың білімділігі болып табылады деген пікірде.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей жас ұрпаққа білім беру жолында интерактивті технологияны оқу үдерісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор. Болашақта өркениетті елдердің жоғары технологиясын меңгерту, дүниежүзілік білім кеңістігіне шығу бұл бүгінгі күннің мақсаты. Қоғамның дамуы жас ұрпақтың меңгерген білімі мен машықтық қалыпқа түскен іскерлік дәрежесіне байланысты. Ұлтты ұлт етіп дүниезүзілік деңгейге көтеретін оның саналы да дарынды, талантты ұрпағы. Ал білімді ұрпақ, болашақ ел тірегін тәрбиелейтін, оқытатын - ұстаздар екені аян.

Сондықтан, балаға білімді қалай игертсем, олардың сабаққа деген қызығуын қалай арттыра түссем деген мәселе қазіргі күні өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Дегенмен, жаңа педагогикалық технологиялар арқылы оқытуды ізгілендіру мен демократияландыруға, оқушылардың өздігінен бағыт-бағдарын анықтап, дамуына, ең бастысы, өзін-өзі тәрбиелей алатын тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасауға болатыны күмәнсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға дейінгі білім берудің дамытудың мемлекеттік бағдарламасы 10 қаңтар 2010 жыл*
- 2. Емельянова Т. В Информационные образовательные технологии в школе. — URL: <http://>*
- 3. Педагогика. Қоянбаев Ж., Қоянбаев Р.*
- 4. Құдайбергенова К. С. Инновациялық тәжірибе орталығы — педагогикалық технология көзі. Алматы, 2001. —75 б.*

УДК 316.37

Инкербаева А.С.

Магистрант, Академии «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
ink.ais@mail.ru

Научный руководитель к.п.н., доцент Асакаева Д.С.

АДАПТАЦИОННАЯ ГОТОВНОСТЬ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ БУДУЩЕМ

Аннотация. В статье рассматривается зависимость интереса к учебе, удовлетворённости студентов-психологов профессиональными перспективами от качества формирования представлений о профессиональном будущем.

Современные условия динамично изменяющегося общества и его социальных институтов актуализируют необходимость совершенствования подготовки обучающихся высших учебных заведений к профессиональной деятельности. Повышение профессионализма специалистов-психологов, формирование у них компетенций, соответствующих запросам современной жизни - необходимое условие развития системы современного образования.

В современной психолого-педагогической и методической литературе имеется множество концепций и моделей становления профессионального образа будущих специалистов, среди которых проблема адаптационной готовности студентов к профессиональной деятельности занимает отнюдь не последнее место.

В психолого-педагогической науке проблемы профессиональной подготовки тесно связаны с понятием «адаптация», но и также с понятием «профессиональная готовность», поэтому проблема совершенствования профессиональной подготовки студентов-психологов требует обращения к понятиям «адаптационная готовность к профессиональной деятельности» и «профессиональная готовность».

В начале 90-х годов возникла необходимость отказаться от обучения, ориентированного на запоминание психолого-педагогических знаний в пользу обучения, ориентированного на развитие личности. Появился ряд научно-исследовательских работ по совершенствованию профессиональной подготовки студентов, в которых было определено, что адаптационная готовность к профессиональной деятельности оказывает влияние на качество и сроки освоения профессиональными навыками. В психолого-педагогической науке понятие «профессиональная готовность» рассматривается в различных аспектах: физиологическом, психологическом, профессиональном Е.В.Бондаревская, и др., аксиологическом В.А. Слостенин, временном Н.Д. Левитов[1, 2, 3].

В казахстанской педагогике проблема профессиональной готовности основательно изучена исследователями научной школы профессора Н.Д. Хмель[4].

Тем не менее, как показал анализ литературы, единой теории определения сущности адаптационной готовности к профессиональной деятельности на основе представлений о профессиональном будущем в прямой постановке нет, что объясняет неоднозначность этой категории.

Адаптации к профессиональной деятельности особенно пристальное внимание уделяется в работах Э.Ф. Зеера, Е.А. Ковалева, Е.В. Ткаченко, Е.А. Климова, Н.В. Кузьминой [5].

В аспекте профессиональной педагогики и развития адаптивной образовательной системы представляют интерес работы СИ. Архангельского, Ю.М. Забродина, Н.П. Капустина, В.С. Леднева, Г.А. Мелекесова, В.А. Русалова, В.В. Серикова, Н.Н. Бояринцева, С.Н. Митина, П.И. Третьякова [6].

В психологических концепциях адаптация личности, с одной стороны, выступает как процесс активного приспособления, привыкания группы или отдельной личности к определенным, константным, внешним условиям, с другой стороны, сущность адаптации понимается как активное взаимодействие человека и среды, когда личность не только приспосабливается к требованиям окружения, но и воздействует на него, вызывая тем самым изменения самой среды [7].

Если считать, что вопрос «приспособления» и «привыкания» является обязательным в процессе адаптации и первое место работы требует определенных усилий со стороны адаптирующегося, то необходимо выявить: что или какие мотивы могут побудить студента продолжать обучение, что может повлиять на изменение отношения к будущей профессии.

Проведенное нами исследование среди студентов, обучающихся на педагога-психолога выявило именно о профессиональных мотивах, благодаря им человек может планировать, организовывать свою деятельность. Мы можем предположить, что данные мотивы направлены на перспективу, т.е. способствуют самообразованию, саморазвитию, самосовершенствованию.

Студенты, планирующие связать свою жизнь в дальнейшем с педагогикой, предпочитают профессию педагог-психолог. Им актуальны такие мотивы обучения в вузе, как приобретение знаний и овладение профессией. Соответственно, работа с людьми требует многих знаний, без овладения азами любой профессии к работе очень трудно приступить и совершенствоваться в ней.

Предпочтения 63% студентов, планирующих работать по профессии педагог-психолог, в настоящее время соответствуют реальности и той картине мира, которая у них была при поступлении, она не изменилась, и респонденты еще более ориентированы на работу по специальности. Изменение мотивации предстоящей деятельности у 21% обучающихся связано со слабой удовлетворенностью выбранной профессией, с неуверенностью в успешной реализации себя в профессии и сменой профессионального интереса. Поэтому студенты, которые не хотят в будущем работать педагогом-психологом, предпочитают работать в технической сфере, их

мотивом в таком случае является приобретение знаний в данной области. Представления данной группы испытуемых о профессии педагога-психолога изменились, так как они разочаровались в своем профессиональном выборе и планируют работать в иных сферах.

Таким образом, задачей вуза является формирование такого уровня общетеоретической подготовки, который способствовал бы правильному представлению о будущей профессии педагога-психолога, то есть способствовал пониманию особенностей объекта будущей деятельности. Ибо искаженное представление о профессии педагога-психолога делает адаптацию молодых специалистов затрудненной или невозможной, не позволяя усвоить закономерности психических процессов и применять на практике полученные теоретические знания.

Список использованных источников:

1. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. - Ростов-на-Дону: РГПУ, 2000. - 352 с.
2. Слостенин В.А. Педагогика: Инновационная деятельность. - М.: Магистр, 1997. - 223 с.
3. Левитов Н.Д. Психология старшего школьника. - М.: 1955. - 126
4. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. - Алматы: Гылым, 1998. - 320 с.
5. Кузьмина Н.В. Очерки психологии и труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирования его личности. - Л., 1997.-183 с.
6. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. - Минск, 1986. - 176 с.

УДК 376.1

Нуртазина М.Б.

Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
nurtazina.mayra@mail.ru

Научный руководитель к.п.н., доцент Асакаева Д.С.

К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМАХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

***Аннотация.** В настоящее время в Казахстане сформированы определенные модели инклюзивной политики и накоплен опыт построения системы инклюзивного образования. Несмотря на достаточную разработанность нормативно-правовой базы инклюзивной политики, осуществление инклюзивного образования само по себе оказалось нелегкой задачей, в частности, в процессе усовершенствования профессионального мастерства учителей. Педагогам не хватает определенных знаний по инклюзии, неподготовленные родители и конечно же сам ребенок с особыми образовательными потребностями. В данной статье проанализированы проблемы психолого-педагогического сопровождения, а также существующие противоречия в сфере казахстанского инклюзивного образования.*

В связи с происходящими переменами и попытками реализации государственной общеобразовательной политики, предусматривающей выход республики в мировое образовательное пространство, в настоящее время широко рассматриваются вопросы инклюзивного образования.

В Государственной программе развития образования на 2011-2020 гг. впервые внимание было уделено инклюзивному образованию в Республике Казахстан и определена концепция его развития. Несмотря на то, что термин «инклюзивное образование» знаком нам с конца XX века, для нашей страны — это понятие во многом является новым, и концепция инклюзивного образования вызывает сомнения и опасения.

Научно-теоретически обоснованная необходимость и возможность скорейшего внедрения инклюзивного образования в реальную жизнь на практике еще имеет много проблем и трудностей.

Для школ, выбравших путь инклюзивной практики обучения, важно установить, что может быть конкретной причиной возникновения проблем в обучении того или иного ученика с особыми образовательными потребностями.

Так же существует проблема профессиональных установок учителей общего образования, негибкая система оценивания достижений учащихся, недостаточность существующей нормативно-правовой базы и т.д. [1].

Школы способны преодолеть многие проблемы самостоятельно, если будет достигнуто понимание того, что недостаток материальных ресурсов не является основным и единственным барьером на пути развития образовательной инклюзии.

Чтобы устранить проблемы на пути развития инклюзивного образования, необходимо:

- не только изменить физическую среду школы, города/села и транспорта для достижения «архитектурной» и «транспортной» доступности;
- не только увеличить финансирование для обеспечения специальной поддержки ученику с особыми образовательными потребностями;
- но и, в первую очередь, устранять социальные барьеры: постепенно и целенаправленно менять культуру, политику и практику работы общеобразовательных и специальных школ.

Для того, чтобы школа была готова принять эту систему, необходимо начать подготовку кадров педагогов по специальной педагогике и психологии. Педагоги должны быть вооружены знаниями о всех медико-психологических аспектах детей с особыми потребностями [2].

Учителя массовых школ, также зачастую, в замешательстве от того, что им нужно будет учить ребенка даже с незначительными нарушениями развития и поведения и признаются, что не знают, как организовать его обучение, и, вообще, «что с ним делать»; при этом пока нет методических разработок, учебных пособий и т.д.

В настоящее время важно признать, что сомнения и опасения вполне оправданы. Совместное обучение – не решение всех проблем. Это подтверждают и западные специалисты, имеющие большой опыт инклюзии.

Однако, признавая инклюзивное образование одним из магистральных направлений системы специального образования на современном этапе, следует рассматривать этот подход лишь как один из возможных, который будет сосуществовать с другими подходами к образованию детей с ООП в развитии в частности, с практикой их обучения и воспитания в условиях специальной (коррекционной) организации образования. Несомненным является факт, что в настоящее время более качественную коррекционно-педагогическую помощь дети с ООП получают в специальных организациях образования. Необходимо их сохранить и на их базе организовать центры сопровождения, оказывающие помощь детям, интегрированным в массовую школу и педагогам, осуществляющим их педагогическую поддержку [3].

Проблема качества системы образования детей с ООП в условиях инклюзии решается в зависимости от того, какой подход лежит в основе интеграции.

На современном этапе главной задачей в сфере образования в Республике Казахстан является предоставление качественных образовательных услуг и подготовка высококвалифицированных кадров [4].

Эта задача особенно актуальна при обучении детей с особыми образовательными потребностями, так как, от качественного оказания конкретных услуг детям зависит их дальнейшая социализация в обществе.

Включение детей с особыми образовательными потребностями в учебный процесс общеобразовательных школ происходит стихийно, вынужденно. Анализ данной ситуации, а именно инклюзия детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательный процесс показывает следующее:

- дети с особыми образовательными потребностями, обучаясь по общей программе, как правило, не получают соответствующую коррекционно-педагогическую, психологическую и социальную помощь;
- учителя начальных классов общеобразовательных школ не готовы и не умеют работать с такими детьми;
- включение детей в общеобразовательный процесс без создания необходимых образовательных условий и отсутствия учебно-методического обеспечения приводит к формальной интеграции;
- не все массовые школы принимают таких детей, хотя они по месту жительства относятся к их участку;
- негативное отношение части педагогов к интеграции;
- необеспеченность школ дополнительными кадрами логопедов, психологов, специальных педагогов, социальных работников;

– недостаточное осуществление переподготовки учителей и руководящих работников школ [5].

Ранее идея инклюзивного образования не получила в Казахстане широкого развития по трем основным причинам:

- проблема неготовности среды принять детей (доступность объектов образования);
- проблема неготовности педагогов;
- проблема отношения администрации школ, учителей, а также родителей, и самих школьников к подобной идее.

Для решения данных проблем создается группа психолого-педагогического сопровождения. Деятельность группы сопровождения направлена, в первую очередь на изучение особенностей развития каждого конкретного учащегося, его особых образовательных потребностей, составление индивидуальной образовательной программы, разработку индивидуальной программы сопровождения, которая фиксируется в индивидуальной карте психолого-педагогического сопровождения развития учащегося [6].

Необходимо, чтобы инклюзивное образование работало, прежде всего, в интересах самого ребенка не в общем и целом, а в каждом индивидуальном случае именно для этого ребенка, с учетом его психических особенностей и социальных возможностей. То есть это образование должно быть эксклюзивным по форме и по методу: здесь и сейчас для каждого ребенка индивидуально.

В течение всего периода обучения группа сопровождения осуществляет работу по выбору адекватных методов и приемов обучения, адаптации учебных программ общеобразовательных учреждений для учащихся с ООП на основе оценки состояния каждого ребенка и оценки динамики его развития, группа сопровождения может выступать инициатором пересмотра учебной программы.

Таким образом, говоря о проблемах психолого-педагогического сопровождения инклюзивного образования, следует отметить, что это не только создание технических условий для беспрепятственного доступа детей с ООП в общеобразовательные учреждения, но и специфика учебно-воспитательного процесса, который должен строиться с учетом психофизических возможностей ребенка с особыми нуждами.

Список использованных источников:

1. Джакупов С.М. *Психологическая структура процесса обучения.* - Алматы: Казак университет, 2014. - 215 с.
2. Мовкебаева З.А. *Вопросы подготовки педагогических кадров в Республике Казахстан к работе в условиях инклюзивного образования.* // Педагогика и психология. - 2015. - №3. - С.9
3. Сабельникова С.И. *Развитие инклюзивного образования* //Справочник руководителя образовательного учреждения. - 2009. - №1. - С.42-54.
4. Искакова А.Т., Мовкебаева З.А., Айтбаева А.Б., Байтурсынова А.А. *Основы инклюзивного образования (учебное пособие).* - Алматы: L-Pride, 2013. - 280 с.
5. Сулейменова Р.А. *Методологические подходы к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан.* //Открытая школа. 2012. - №7. - С.3-7.
6. Мовкебаева З.А., Оралканова И.А. *Включение детей с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс. Учебное пособие.* - Алматы, 2014. - 241 с.

Сатемирова Д.А.
«Bolashaq» Академиясы, магистранты
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Satemirovadinara@gmail.com
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Г.К. Абилкасімова

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ РЕФЛЕКСИЯСЫН ДАМУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары теориялық талдаулар арқылы ашып көрсетіледі. Қазіргі заманғы педагогика және психология ғылымында рефлексия мәселесі субъектінің ішкі психикалық актісі мен күйін тану жүйесі ретінде тереңірек түсінуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда мақалада болашақ педагог-психологтарды кәсіби даярлауда тиімді нәтиже беретін жолдардың бірі-рефлексиясын дамытуда педагогикалық шарттар міндеттері көкейкесті мәселе болып табылатындығы жайлы мазмұндалады.

Кез келген педагогикалық құбылысты нақты білім беру процесінде жүзеге асыру сол феноменнің (рефлексия) болуы және оның ары қарай дамуына белгілі бір шарттардың жиынтығын талап етеді. «Рефлексия» түсінігінің анықтамасының көптігі, бәрінен бұрын, оның механизмінің әмбебаптылығымен байланысты, рефлексивті механизмнің көп қызметтілігі педагогика мен психология саласының зерттеушілерінің рефлексивтік мәселеге деген қызығушылықтары артуының шарты болып табылады. Жалпылай алағанда, рефлексия адамның өзін қоршаған әлеммен пәндік-әлеуметтік қатынасының мәнін түсіну және оған қайта мән беру, өзіне-өзі талдау жасай білу қабілеті ретінде қарастырылады. Сондықтан зерттелініп отырған мәселе болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуға қажетті педагогикалық шарттарды анықтау үшін «педагогикалық шарттар» ұғымын нақтылауға, оларды бөліп көрсетуге назар аударылады.

Осы орайда алдымен «шарт» ұғымына берілген анықтамаларға талдау жасалады. «Шарт» ұғымы айнала қоршаған құбылыстарға қатысты заттарды сипаттайтын философиялық категория. Мұнда зат немесе пән шартталған, ал шарт объективті әлемнің көптүрлілігінің сыртқы заттарына қатысты алынады. Шарттардың құбылыстан немесе процестен тікелей туындаған себептерден айырмашылығы ол құбылыстың пайда болуы және дамуы өтетін ортаны құрайды [1].

Философиялық, психологиялық және педагогикалық ғылымдарда «шарт» ұғымының анықтамасын мазмұны жағынан толықтыратын ұқсас көзқарастар қалыптасқан. Н.В. Ипполитова шарттың педагогикалық аспектідегі мәнін үш мағынада анықтайды: біріншіден, шарт қандай да бір объектінің салдары мен жағдайларының жиынтығы; екіншіден, белгіленген жиынтық адамның дамуына, тәрбиесіне және оқуына әсер етеді; үшіншіден, шарттардың ықпалы дамыту, тәрбиелеу және оқыту процесін жылдамдату немесе бәсеңдету болып табылады, сонымен қатар шарттар олардың динамикасына және соңғы нәтижесіне әсер етуі мүмкін [2].

Н.М. Яковлеваның пікірінше, педагогикалық шарттар білім алушылар тұлғасын дамытуға мүмкіндік беретін жүйенің тиімділігін қамтамасыз ететін білім беру процесіндегі іс- шаралар кешені [3]. Жалпы алғанда, шарт кез келген заттың қоршаған әлеммен қарым-қатынасын білдіретін категория ретінде белгілі бір іс-әрекеттің жүзеге асырылуына мүмкіндік туғызатын орта деп түсіндіріледі. Зерттеу жұмысымыздың негізі болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамыту болғандықтан, бұл құбылыстың дамуына белгілі шарттар қажет. Өйткені, болашақ педагог- психологтарды кәсіби даярлау педагогикалық ортада, нақтырақ айтқанда, педагогикалық жүйеде өтетін педагогикалық процесс және оған қажетті педагогикалық шарттардың айқындалуы маңызды. Осы орайда болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттарын айқындауда әдіснамалық тұғырларды мақсатты қолдану тиімді болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, педагогикалық шарттардың кешенін болашақ педагог- психологтардың рефлексиясын дамытуға мүмкіндік беретін арнайы құрылған жағдайлардың ұтымды үйлесуі деп түсінеміз. Сондай-ақ осы педагогикалық шарттар өзара байланысты болып, бірін-бірі толықтырғанда ғана нәтижеге қол жеткізуге болады. Шетелдік ғалымдардың (Д. Шон, т.б.) психологиялық ғылыми-зерттеу еңбектерінде рефлексивті процестердің пайда болуына қажетті негізгі төрт шарт бөліп көрсетіледі: Біріншіден,

рефлексивтік процесс ағымдық іс-әрекетте кездейсоқ туындаған белгісіздікке берілетін жауап ретіндегі адамның дамуы үшін жағдаятты, өзін-өзі, кедергіні немесе күтпеген жағдайды қабылдауы. Бұл адамның алдынан шығып отыратын проблемалар, мысалы: ерекше қымбат адамның сыни ескертпесі, қарым-қатынастағы сәтсіздік, жаңа жағдайға таңдану немесе физикалық ауыр сезіну. Туындаған қиындық «даму немесе өсу нүктесі» болуы мүмкін. Немесе «қатты ойлану және көңіл бөлуге себеп болатын ішкі конфликтінің туындауын сипаттайды, өзіне сенімсіздікті, күдіктенуді, тұрақсыздықты сезіну салдарынан да болуы мүмкін[4].

Г.Г. Ермакова зерттеуінде ЖОО-ы студенттерінің оқыту процесінде кәсіби рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары бөліп көрсетіледі. Олар: педагогтың арнайы ұйымдастырылған рефлексивтік іс-әрекеті; рефлексивті ортаның болуы; педагогтың рефлексивтілігін өзектендіру; рефлексивті іс-әрекетке қатысушылар арасындағы субъектаралық қарым-қатынасты белсендендіру; педагогтың кәсіби рефлексиясын дамытудың білім беру бағдарламасын пайдалану [5].

Ендігі кезекте болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары теориялық тұрғыдан негізделеді. Бірінші өте маңызды шарт оқу барысындағы арнайы ұйымдастырылған рефлексивті іс-әрекет болып табылады, ол студенттердің оқу-танымдық әрекетінің стратегиясын ғана емес, осы әрекеттерді орындау дағдыларын қалыптастырады. Рефлексивтік іс-әрекет адамның өз тәжірибесін меңгеруге белсенді қарым-қатынас формасын анықтайды. Онда әрекетке тән өзіндік ерекшеліктердің ішінде мақсатқа бағыттылық, саналылық, өзгертушілік сипаты және оның құрылымдық компоненттерінің өзара байланысы маңызды рөл атқарады. Екінші өзіндік орны бар шарт рефлексивтік ортаны қалыптастыру болып табылады. Рефлексивтік орта дегеніміз әлеуметтік-психологиялық және кәсіби ресурстарды өз бетімен зерттеу, түзету мүмкіндіктерін ашатын тұлғаны дамыту шарттарының жүйесі. Рефлексивтік ортаның функциясы тұлғада рефлексияға деген қажеттіліктің пайда болуына мүмкіндік туғызады[6].

Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуда өзінің әрекетін бақылау қабілетінің, позитивті «Мен-тұжырымдамасының» болуы, педагогикалық практикаға қатынасындағы рефлексивтік ұстанымы, диалогқа дайындығы, рефлексивтілік, сыни ойлауы, қарым-қатынастың сындарлығы, рефлексивті ортадағы тұлғалық және кәсіби өзіндік санасы, зерттеушілік бағытының болуы маңызды рөл атқарады. Сондықтан, В.Г. Мараловтың ұсынған түсініктерін бейімдей отырып, зерттеуімізде «Мен-болашақ педагог-психолог» кәсіби тұжырымдамасын пайдаланамыз. Демек, рефлексивтік бағдар – бұл өзіне мотивациялық-құндылық, когнитивтік және іс-әрекеттік компоненттерді енгізетін күрделі жүйелі білім беру. Әрбір компонент құраушы элементтер кешенінен тұрады, олардың қалыптасу дәрежесі және арасындағы байланыстары олардың сыртқы көрінісін жете ұғынылған кәсіби «Мен-тұжырымдамасы» формасында анықтайды [7].

Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары мен моделін дайындаудың маңызды аспектісі оларды концептуалды деңгейде ұсынуды қажет етеді. Жоғарыда мазмұндық сипаттама бере отырып, бөліп көрсетілген педагогикалық шарттар жүйесі болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуға мүмкіндік туғызады, ол кәсіби іс-әрекеттің табыстылығы мен тиімділігінің негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Ертарғынқызы Д. Жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеясын қалыптастыру жүйесі* 6D012300: док. PhD ... дис. – Алматы, 2017 – 152 б.
2. *Ипполитова Н.В. Сущность и функции методологического подхода в педагогическом исследовании // Преподаватель XXI век. – 2011 – Т. 1, №3. – С. 57-60.*
3. *Казиев К.О. Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың ғылыми негіздері* 6D010300: док. PhD ... дис. – Нұр-Сұлтан, 2020 – 164 б.
4. *Казиев К.О. Рефлексияны дамытудың негіздері. Оқу құралы-Атырау, 2019-128 б*
5. *Ермакова Г.Г. Педагогические условия развития профессиональной рефлексии педагога: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Оренбург, 1999 – 153 с.*
6. *Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия* Псков: ПГПИ им.С.М.Кирова 2004 – 216 стр
7. *Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития: учеб. пособие. – Изд. 2-е, стер. – М.: Академия, 2004г.–250 с.*

Шишкунова-Михайлова О.А.
Магистрант, Академии «Bolahsaq»
город Караганда, Республика Казахстан
Rigaya401@mail.ru

Научный руководитель к.пс.н, доцент Никифорова О.В.

СТАРШИЙ ДОШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ КАК СЕНЗИТИВНЫЙ ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

***Аннотация.** Данная статья посвящена теоретическому исследованию становления содержания и направленности социального интеллекта в дошкольном возрасте как значимом этапе онтогенетического развития личности.*

В онтогенетическом развитии личности именно старший дошкольный возраст приобретает особое значение в психическом развитии ребенка, поскольку данный возрастной этап сензитивен (открыт, успешен, благоприятен) для становления такой интегральной личностной характеристики как социальный интеллект. Именно он открывает возможность проявления у дошкольника коммуникативно-личностного потенциала, когнитивных интенций (стремлений, направленности), эмоционального проявления и содержания поведенческих стратегий.

Исходя из психических закономерностей личностного развития ребенка, во всем периоде дошкольного детства условно можно выделить три этапа, первый из которых соответствует возрасту от трех до четырех лет и главным образом связан с формированием эмоциональной регуляции.

Следующий этап, который охватывает возраст от четырех до пяти лет, связан со становлением у ребенка нравственной саморегуляции поведения.

Третий этап, охватывающий период старшего дошкольного детства, преимущественно связан с формированием таких личностных качеств ребенка, как самооценка, самосознание, соподчиненность мотивов и произвольность поведения.

У.Ю. Аникина, Т.Р. Гафурова, К.В. Курлина полагают, что общению принадлежит ведущая роль в становлении личности ребенка старшего дошкольного возраста, так как только в процессе межличностного общения посредством наблюдения и подражания, а так же через систему поощрений и наказаний приобретает нравственный опыт поведения в обществе. Кроме того, включение в процесс общения помогает ребенку познать себя и способствует формированию устойчивой адекватной самооценке [1].

Вместе с тем Е.Н. Курган, В.Б. Арутюнов утверждают, что в старшем дошкольном возрасте, как и на протяжении всего дошкольного детства, одна из ключевых ролей в развитии личности ребенка отводится родителям, так как характер их общения с ребенком оказывает существенное влияние на формировании у него определенных личностных качеств и моделей поведения (уверенность в себе, самостоятельность, ответственность и др.).

Еще одной значимой особенностью личностного развития ребенка в старшем дошкольном возрасте, по мнению Е.И. Мордвиновой, является формирование качеств, связанных с отношением к другим людям (забота, сопереживание, внимание и др.). Большинство детей старшего дошкольного возраста способны использовать в речи различные нравственные понятия для достаточно разумной аргументации собственных поступков и поступков других людей, что свидетельствует о сформированности начал нравственного самосознания и нравственной саморегуляции поведения [2].

В психологических исследованиях Ж.Пиаже интеллект как показатель личностного развития занимает одно из центральных мест и именно он в концепции ученого является ключевым инструментом, позволяющим охарактеризовать отношения между человеком и окружающей его средой.

Для нашего исследования особый интерес представляет стадия дооперационального интеллекта, окончание которой приходится на старший дошкольный возраст. Характеризуя данный возрастной этап в интеллектуальном развитии личности, Ж.Пиаже подчеркивает, что мышление ребенка старшего дошкольного возраста отличается «эгоцентризмом», т.е., ребенок способен анализировать окружающий мир только с собственной мировоззренческой позиции, которая для него является единственно верной.

Казахстанские исследователи К. К. Тусубекова, Н. Ш. Абдраманова, Ж. А. Жунисбекова, Н. И. Койшибаева, анализируя теорию Ж.Пиаже, приходят к выводу о том, что когнитивное развитие детей 5-6 лет существенно отличается от интеллектуального развития детей среднего дошкольного возраста, так как у старших дошкольников совершенствуются такие формы мыслительной деятельности, как понятие, суждение и умозаключение, что в свою очередь позволяет им дифференцировать воспринимаемую информацию и производить простые логические операции (сравнение, классификация и т.д.). Ж.Пиаже считает, что к завершению стадии дооперационального интеллекта (старший дошкольный возраст) ребенок готов к эффективному взаимодействию с другими людьми, так как уже способен в процессе успешной социализации координировать свою точку зрения с другими возможными, т.е. преодолевать эгоцентризм [3].

Последователь основных научных взглядов Ж.Пиаже, его ученик Х. Паскуаль-Леоне в своих работах подчеркивает роль когнитивных стилей и индивидуальных различий в когнитивном развитии детей старшего дошкольного возраста, что является своеобразным фундаментом личностного и гуманистического подходов в их обучении [4].

Дж. Брунер, который пересмотрел концепцию Ж. Пиаже об интеллектуальном развитии, приходит к выводу о том, что когнитивное развитие ребенка предполагает не только прохождение определенных стадий, но и последовательное овладение им тремя сферами представлений: действием, образом и символом (словом).

Как отмечает Е.Н. Астафьева, согласно концепции Дж.Брунера, ребенок раннего дошкольного возраста познает окружающий мир благодаря собственным обычным действиям. В среднем дошкольном возрасте к действиям в процессе познания добавляются образы, а к концу старшего дошкольного возраста к инструментам познания добавляются языковые средства. При этом, ученый считает, что каждый из обозначенных механизмов познания по-разному отражает жизненные события, которые окружают ребенка, и каждый накладывает яркий отпечаток на личностное развитие ребенка на разных возрастных этапах.

В исследованиях О.В. Шиловой изучается проблема развития социального интеллекта детей старшего дошкольного возраста и детей младшего школьного возраста в процессе общения со значимыми взрослыми (родителями и педагогами). О.В. Шиловой в результате проведенного исследования, сделан вывод о том, что социальный интеллект старших дошкольников обладает особой структурой, которая включает в себя коммуникативно-личностный потенциал, психологические характеристики самосознания и особенности социальной перцепции.

При этом ядром социального интеллекта О.В. Шилова определяет коммуникативно-личностный потенциал, который представляет собой комплекс психических свойств, облегчающих или затрудняющих межличностное общение. Следующим компонентом социального интеллекта старших дошкольников и младших школьников, по ее мнению, являются характеристики самосознания, т.е., чувство самоуважения, отсутствие комплексов, особенности «Я-образа» и «Я-концепции». Социальная перцепция понимается автором, как способность ребенка к пониманию и моделированию различных социальных явлений, людей, умение прогнозировать развитие межличностных ситуаций и согласно проведенным исследованиям, в наименьшей степени поддается развитию у детей дошкольного возраста [5].

Исследуя влияние дошкольного возраста на личность ребенка, И.Ю. Исаева выделяет следующие основные критерии развития социального интеллекта дошкольника: эмоционально-мотивационные, когнитивные и поведенческие. К эмоционально-мотивационным критериям автор относит самооценку, уровень развития эмпатии, мотивацию к взаимодействию; к когнитивным - общие умственные способности, понимание себя и партнера по общению, сущности ситуации общения, прогнозирование развития ситуации и поведения партнеров по общению; к поведенческим - навыки конструктивного взаимодействия и способы моделирования поведения и воздействия на партнера с целью изменения его поведения [6].

В результате проведенного теоретического анализа проблемы развития социального интеллекта в старшем дошкольном возрасте, мы можем сделать следующие выводы:

- в качестве стержня социального интеллекта выступает определенный уровень когнитивного и эмоционального развития ребенка;
- перцептивным компонентом социального интеллекта ребенка- дошкольника является способность понимать себя (самооценка, рефлексия), окружающих (децентрация, эмпатия), а также саму ситуацию общения и межличностного взаимодействия со взрослыми и сверстниками;

- прогностический компонент социального интеллекта ребенка старшего дошкольного возраста представляет собой способность предвосхитить (вообразить) варианты развития той или иной коммуникативной ситуации на основе ее анализа, выделения существенных ее признаков и соотнесении их с пониманием себя и других внутри данной ситуации;

- поведенческий компонент социального интеллекта ребенка старшего дошкольного возраста выражается в степени овладения эффективными способами общения, коммуникативными умениями и навыками, а также в мотивационном аспекте.

Данные конструкты были объединены нами в три группы характеристик уровней развития социального интеллекта детей в старшем дошкольном возрасте:

1) эмоционально-мотивационные характеристики (самооценка, уровень развития эмпатии, децентрации, мотивация коммуникации взаимодействия);

2) когнитивные характеристики (общие умственные способности, понимание себя и партнера по общению, понимание сущности ситуации общения, прогнозирование развития ситуации коммуникации и взаимодействия, а также поведения в ней партнеров по общению);

3) поведенческие характеристики (владение навыками конструктивного взаимодействия, способами моделирования своего поведения и опосредованного либо прямого воздействия на партнера с целью изменить его поведение).

Для нас важно отметить, что практически все исследователи сходятся во мнении: развитие личности в старшем дошкольном возрасте напрямую зависит от влияния социальной среды и деятельности, в которую вовлечен ребенок, и данный этап онтогенеза сензитивен для становления и развития социального интеллекта как базального конструкта личности.

Таким образом, социальный интеллект ребёнка старшего дошкольного возраста можно определить, как способность выстраивать оптимальные стратегии коммуникативного поведения, эмпатийное и рефлексивное понимание «другого» в диалогическом постижении личности, когнитивное, системное осмысление окружающего мира, а также свободное и креативное проявление собственного «Я».

Список использованных источников:

1. Аникина У.Ю., Гафурова Т.Р., Курлина К.В. Особенности межличностных отношений в старшем дошкольном возрасте // *Мир педагогики и психологии*. -2016.- № 5 (5). -С. 4-48.

2. Мординова Е.И. Социальное развитие детей старшего дошкольного возраста // *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. -2019.- № 10. -С. 72-74.

3. К. К. Гусубекова, Н. Ш. Абдраманова, Ж. А. Жунисбекова, Н. И. Койшибаева. Психологические особенности развивающего обучения // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. - 2015. – № 8-4. – С. 761-765.

4. Богус М.Б. Когнитивное направление исследований процесса развития личности // *В сборнике: Наука в современном информационном обществе. Материалы X международной научно-практической конференции: в 3-х томах. Научно-издательский центр «Академический»*. - 2016. -С. 50-52.

5. Шилова О.М. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым. Автореферат дисс. ... канд. психол. наук. - Нижний Новгород, 2009.- 26с.

6. Исаева И.Ю. Педагогическое сопровождение развития социального интеллекта ребенка в период дошкольного детства: дис. ... канд. пед. наук. Ростов н/Д, 2011. - 196 с.

ШЕТ ТІЛІ: ЕКІ ШЕТ ТІЛІ

**ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК: ДВА
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКА**

Айтбақаева Г.Қ.
«Bolashaq» Академиясының магистрі
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор Какжанова Ф.А.

ЖАҢҒЫРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада автор шет тілін оқытудың тиімділігін тек қана білім алушыларға байланысты емес екендігін, оқыту стратегиясына байланыстылығын көрсете алған. Тілді үйрену сабақтарында оқушылардың тыңдау, оқу, жазу, сөйлеу дағдыларын дамыту сабақ барысында жүзеге асып отыруы тиіс және жазудан гөрі оқушылардың тыңдап түсінуіне, сөйлеуіне көбірек назар аударылады, өйткені бұл жаста балалардың көбі есту, көру арқылы есте сақтайтындығын зерттеп көрсете білген.

Қазіргі кезеңдігі оқытудың негізгі мақсаты – болашақ мамандығына байланысты әрбір балаға тереңірек білім беру, білімді өзгермелі өмір жағдайларына пайдалана білу дағдысын қалыптастыру. Сондықтан қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – әлеуметтік экономикалық өзгермелі жағдайларда өмір сүруге дайын болып қана қоймай, сонымен қатар оны жақсартуға игі ықпал ететін жеке тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар: шығармашылық, белсенділік, әлеуметтік жауаптылық, жоғары интеллектілік, терең білімділік, кәсіби сауаттылық.

Қоғамның өзгеруімен байланысты білім беру әдістері де білім көлемі де үнемі өзгеріп отырады. Ол білім беру заңдылықтарына байланысты өзгеріп дамып отырады. Осы заманғы кез келген оқыту технологиясы оқу процесін ұйымдастыру кезеңінде технологияның бар мүмкіндіктерін үнемі шығармашылықпен пайдалану қажеттілігіне көңіл аударуда. Оқыту технологиясын оқыту процесін ұйымдастыру, басқару және бақылау деп түсіну керек.

Мұғалімнің көшбасшылық қабілеті ең бірінші сабаққа даярлықтан басталады, яғни, өтілетін сабақтың жоспарын құру, оны өткізу әдістемесі, оқушылардың қабілеттерін, жас ерекшеліктерін ескере отырып, иллюстрация, техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды пайдалану. Мұғалімнің осы шығармашылық әрекеті арқылы оқушының шығармашылық қабілеті қалыптасады. Оқушыны шығармашылық ойлауға, жылдамдыққа, икемділікке, тапқырлыққа үйрету ол мұғалімнің әр сабағында қалыптасып отыратыны анық.

Қазіргі таңда мектептерде жаңартылған бағдарлама бойынша ағылшын тілі 1-ші сыныптарда оқытылуда. Негізінен ағылшын тілін ерте жастан оқытудың мақсаты – оқушылардың ағылшын тілінде қарым-қатынас жасай алу негіздерін меңгеруі болып табылады. Ерте жастан ағылшын тілін оқыту оқушылардың коммуникативті даму біліктілігін арттырады, оқушылардың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді, бірден көп тілдерде сөйлеуге мүмкіндік алады. Ал әлемдік тіл ретінде бейресми түрде орныққан ағылшын тілін меңгеру ұлттың бәсекеге қабілеттілігін шыңдай түседі. Қазір ағылшын тілін білу – уақыт талабы.

Шет тілін оқытудың тиімділігін тек қана білім алушыларға байланысты емес, оқыту стратегиясына байланысты. Тілді үйрену сабақтарында оқушылардың тыңдау, оқу, жазу, сөйлеу дағдыларын дамыту сабақ барысында жүзеге асып отыруы тиіс және жазудан гөрі оқушылардың тыңдап түсінуіне, сөйлеуіне көбірек назар аударылады, өйткені бұл жаста балалардың көбі есту, көру арқылы есте сақтайды. Қойылған мақсаттарға жету үшін бастауыш оқушыларының сөйлеу дағдыларын жетілдіру, дамыту және сабақта ойын түрлерін қолдануы керек.

Өйткені, ойын – көңіл-күй, ойлау күштерін талап ететін, ұйымдастырылған сабақ болып табылады. Әр кез ойын шешім қабылдауды ұсынады, себебі, жеңіске жету мақсаты болады. Осы сұрақтарды шешуде ойлау шығармашылықтары қалыптасады. Пән бойынша алған білімі емес, тіл бойынша дайындығы төмен оқушылар ойында алдыңғы, бірінші болуы мүмкін, себебі, олардың тапқырлығы, жинақтығы ойын барысында көрінеді. Мысалы Ісыныпқа арналған бір сабағымды алып көрсетсем, «About myself» яғни, өзін және отбасымен таныстыру. Бұл тақырыпта оқушы отбасы мүшелерімен танысады. Танысу барысында “This is” құрлымымен және “my” есімдігімен толықтай меңгеріп шығады. Сондай-ақ бұл құрлымдарды оқулыққа арналған дискіден оқушылар тыңдап, қайталап және көзбен көріп сөйлей алуға дағдыланады.

Қарым-қатынаста қабілеттерін дамыту үшін өлеңдер қолданылады. Әндердің оқушылар үшін қызықтылығы мынада: олардың не жайында айтылатында, қандай әуен түрінде орындалатындығы. Әндер оқушыларға бірдеңе жайлы хабар береді, қызықтырады, яғни қарым-

қатынаста бірінші орынды алуға итермелейді. Бұл жағдайды оқушылар шығармашылық жұмыс арқылы, яғни отбасы мүшелері суретін салып және жазып, басында түсіндірілген құрлымды қолданып айтып шығады. Бұл жерден оқушылардың толық жұмысқа қамтылуы байқалады. Осыдан келе сурет салу барысында ән қосымша орындалса, оқушылардың көңіл-күйлері көтеріліп, сабаққа деген ынталары, қызығушылықтары молайады. Осы оқулықтан көретініміз, әр тақырыпқа ән бірге берілген және сол әннің бейне баяныда бірге берілген.

Оқушылар әндерді үйрену барысында, жаңа ақпараттар алады, шығармашылық қызығушылықтарын қалыптасуына септігін тигізеді. Мысалы, оқушылар, өлеңді үйрену барысында, дене мүшелері мен сезім мүшелерінің, ағылшын тіліндегі атауымен танысады. Эстетикалық мотивация жайлы айтпай кетуге болмайды. Әсіресе, эстетикалық мотивация-ойлауды дамытады, көңіл-күй, ойлау, жағымды сезімдерді қалыптастырады. Бұлардың барлығы оқушылар шет тіліндегі өлеңді сүйіп қызығушылықпен орындаған жағдайда ғана жүзеге асады. Тілді үйрету үрдісінде әндер-дәстүрден тыс мерекелік элемент ретінде білім алушылардың эмоционалды ортасына (кеңістігіне) өз әсерін тигізеді. Өзге оқыту барысында тіл шығармашылығын әуен түрінде қолданғанда, материал тез жатталып, шаршағандарын басады.

Әндерді орындау мынандай қабілеттерді арттырады:

- айту дағдыларын жетілдіреді, дауыс ырғағы және ырғақ артикуляциясындағы нақтылықты жетілдіруге мүмкіндік береді, шет тілі бойынша тілін, сөздік қорын байытады,
- тыңдалым, оқылым дағдыларын, біліктілігін арттырады.
- монологтық, диалогтік айтылуларды қалыптастырады.
- сөйлеудің дайындалған, еркін түрін дамытады.

Оқу материалдарының мазмұнын іріктеу барысында тез жатталатын, эмоционалды, бояуы қанық материалдарды алғаны дұрыс. Сабақ материалдарына нақты кейіпкерлерді енгізген жөн. Жұмыс барысында оқушылармен, оқулықтағы мәтіндерді ғана қолданбай, мұғалім бейнесабактарды қолдануға мүмкіндігі бар. [2, 55 б.] Ағылшын тілі сабағындағы диалогтар жана сөздерді игеруге көмегін тигізуде, нәтиже көрсеткеніндей коммуникативтік әдістер – оқушылардың сабақ барысындағы сүйікті ең көп қолданылатын әдістерінің бірі.

Жас ерекшеліктерін ескере отырып, көп күш түсірмейтін тапсырмалар беруі қажет. Бастауышта ағылшын тілі оқыту кезеңінде әр сабаққа билер және әр түрлі қозғалыс түрлері қолданылады (сергіту сәттері). Бұларды қолдану барысында әрбір оқушыға тілдік материалды сақтау мақсаты қойылады. Өлеңдердің шумақтарын, тармақтарын қолдану күнделікті тәжірибеде негізгі грамматикалық үлгілерін сақтауға септігін тигізеді. Сонымен бірге, оқыту үрдісінде пәнге деген қызығушылығын арттырып, тартымды ойындарға ұласады. [3, 30 б.]

Өскелең ұрпақтың үш тілді: қазақ тілін – мемлекеттік тіл, орыс тілін ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілін халықаралық тіл ретінде оқып үйренуге ұмтылыс жасауы – замана талабы, болашақ ұрпаққа қажеттіліктен туындап отыр. Осыдан келе, көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейде көтерілуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. И.П. Иванова «Теоретическая грамматика современного английского языка», 1985 г.
2. Л.С. Бархударов «Грамматика английского языка», Москва, 1986 г.
3. Иманқұлова С. «Жаңаша оқыту әдістемесі», Әл-Фараби атындағы мемлекеттік университет. 2005 ж.
4. М.С. Сақтағанова, Н. Қ. Алиева, Н. Қ. 2021 ж.
5. Г.Ботағарина, «Ағылшын тілін оқытудағы бүгінгі белес», Білім. 2020 ж.

Вяхирева Л.С.
Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
vyakhireva99@mail.ru

Научный руководитель: доктор философии (PhD), доцент Газиханова Ж.Г.

МОБИЛЬНЫЕ ПРИЛОЖЕНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

***Аннотация.** В статье рассматривается вопрос использования мобильных приложений в процессе обучения иностранному языку. Благодаря разнообразию возможностей приложений, используемых в мобильных устройствах, открылись новые возможности организации учебного процесса, как в классе, так и за его пределами.*

Появление новых цифровых и информационно-коммуникативных технологий стало причиной серьезных изменений в процессах преподавания и обучения. Мобильные телефоны, как один из видов подобных технологий, привели к увеличению числа исследований, посвященных их использованию в сфере образования. Эта волна изменений также затронула исследования в области теории и практики преподавания языков. Помимо того, что изучение иностранного языка является модной тенденцией и дополнительным образовательным багажом личности, внедрение инновационных образовательных технологий также стали залогом потребностей каждого учителя и учащегося [1].

Предоставляя гибкие, практичные и персонализированные возможности использования в классе и за его пределами, мобильное обучение бросает вызов традиционным методам обучения. С помощью мобильных технологий и Интернета учащиеся становятся более вовлеченными в учебный процесс. Более того, легкий доступ учащихся к учебным материалам с помощью мобильных устройств через беспроводную сеть может также расцениваться как облегчение в изучении языка. Многие педагоги и методисты всегда стремились к тому, чтобы избавить процесс обучения от ограничений времени и места, и в этом отношении как раз на помощь приходят «мобильные устройства».

Эрик Клопфер и его коллеги определяют следующие свойства мобильных устройств: 1) портативность: такие устройства могут быть использованы в разных местах из-за небольшого размера и веса; 2) социальная интерактивность: с помощью мобильных устройств можно осуществлять обмен данными и совместную работу с другими учащимися; 3) чувствительность контекста: данные о мобильных устройствах могут быть собраны и отнесены однозначно к текущему местоположению и времени; 4) подключение: мобильные устройства могут быть подключены к другим устройствам, устройствам сбора данных или общей сети путем создания общей сети; 5) индивидуальность: деятельность платформы могут быть настроены индивидуально для каждого обучаемого [2].

Изучение языков с помощью мобильных приложений - это область, которая быстро развивается, и появляется все больше исследований, в которых освещаются различные способы использования мобильных устройств в преподавании и изучении языков. Подобного рода исследования показали огромный дидактический потенциал мобильных устройств в успешности освоения учебного материала на иностранном языке. Основными характеристиками мобильного обучения являются доступность, оперативность, интерактивность и ситуативность учебной деятельности [3].

Хотя обучение с помощью мобильных устройств, имеет некоторые преимущества, оно имеет и свои ограничения, такие как маленький экран, трудности чтение на таком экране, хранения данных и мультимедийные ограничения, и тому подобное. Большинство минусов использования мобильных устройств объясняется тем, что мобильные телефоны изначально не были предназначены для образовательных целей. Тем не менее, владея информацией о том, какие мобильные устройства, приложения и инструменты подходят для конкретных задач обучения, владеют ли соответствующими устройствами и инструментами учащиеся, какие другие средства у них есть, учитель может предложить на выбор или адаптировать те или иные ресурсы к учебному процессу.

Мобильное обучение может проводиться, как в классной комнате или за его пределами. В первом случае, мобильные телефоны, имеющие соответствующее программное обеспечение, являются очень эффективными в совместном обучении среди небольших групп. Хотя этот тип обучения не имеет ничего общего со свойством мобильности таких устройств, он предоставляет учащимся возможность тесного взаимодействия, беседы, и принятия решений среди членов своей группы из-за специфики конструкции учебной деятельности на мобильных телефонах. Эти виды взаимодействия между учащимися и их физическое движение вряд ли может быть достигнуто, когда используются портативные компьютеры. Мобильные технологии обучения является более полезным при ведении деятельности за пределами классной комнаты. Такие мероприятия дают возможность научиться быть более непосредственно связаны с реальным миром. Кроме того, обучение с помощью мобильных телефонов за пределами классной комнаты имеет преимущество лучшего использования свободного времени учащегося; даже на ходу они могут улучшить свои навыки обучения [4].

Рынок мобильных устройств и технологий демонстрирует быстрый прогресс в создании многочисленных приложений, которые каждый год разрабатываются и загружаются во всем мире. Приложений для изучения английского языка, доступных в магазинах приложений, предостаточно, и выбор правильного приложения, безусловно, является довольно трудным. Трудность заключается в том, чтобы учащийся выбрал правильное приложение в соответствии с его уровнем владения языком и цели обучения.

На сегодняшний день одними из наиболее популярных приложений для изучения иностранного языка являются LinguaLeo и Duolingo. Плюсы LinguaLeo заключаются в том, что программа сама указывает плохо усвоенные темы и разрабатывает для учащегося индивидуальную программу обучения. Помимо этого, разработчики приложения позаботились о том, чтобы в случае упадка интереса к обучению, мотивировать учащегося продолжить это делать. В приложение Duolingo вы сможете проработать все 4 аспекта в изучении языка (чтение, письмо, аудирование и устную речь).

Тот факт, что использование мобильных устройств может учитывать различные стили обучения студентов, способствует развитию всех языковых навыков, совмещает языковое обучение с культурным, а также предоставляет гибкость и универсальность их использования, уже подтверждает то, что ученики имеют большее чувство свободы времени и места, чтобы изучать иностранный язык, когда и где они хотят. Поэтому не удивительно, что учителя, скорее всего, обнаружат, что учащиеся весьма положительно реагируют на интеграцию своих мобильных устройств в учебный процесс. Более того, этот положительный опыт вполне может привести к тому, что учащиеся продолжают использовать свои мобильные устройства для неформального изучения языка за пределами класса. А вследствие этого, перспектива обеспечения беспрепятственного процесса обучения в школе и за ее пределами должна послужить сильным стимулом для учителей иностранных языков серьезно задуматься о внедрении мобильных устройств в свой учебный процесс.

Список использованных источников:

1. *Burston, J. (2015). Twenty years of MALL project implementation: A meta-analysis of learning outcomes. ReCALL, 27, pp. 4-20.*
2. *Klopfer, E.; K. Squire, and H. Jenkins. (2002). "Environmental Detectives: PDAs as a window into a virtual simulated world." In: Proceedings of IEEE International Workshop on Wireless and Mobile Technologies in Education. Vaxjo, Sweden: IEEE Computer Society, pp. 95-98.*
3. *Alzubi M.A.M. & Sabha, M. R. N. (2013). Using mobile-based email for English foreign language learners. Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET, 12(1), pp. 178- 186.*
4. *Kukulska-Hulme. A. (2009). "Will mobile learning change language learning?" ReCALL 21(2), pp. 157-165.*

Исмакова М.М.
Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
ismakovamm@mail.ru

Научный руководитель: доктор философии (PhD), доцент Газиханова Ж.Г.

ВИДЫ И ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ МЕДИАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

***Аннотация.** В статье рассмотрены виды и формы языкового посредничества (медиации) в рамках обучения иностранному языку в школе.*

В настоящее время в системе иноязычного образования часто можно встретить такое понятие как медиация, которая рассматривается в качестве отдельного вида речевой деятельности. Документ «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка» определяет медиацию как посредничество, обеспечивающее коммуникативное взаимодействие двух и более коммуникантов, непосредственное общение между которыми невозможно в силу каких-либо обстоятельств [1].

Термин «посредничество» отождествляется с переводом с одного языка на другой в определенной коммуникативной ситуации. Однако «языковое посредничество» не идентично понятию «перевод», оно значительно шире, так как перевод является лишь одним из его видов. Языковое посредничество (или медиация) может представлять собой особую форму интеракции, однако может быть и не интерактивной, при этом ее цель будет заключаться лишь в трансмиссии информации от коммуникатора к реципиенту (без обратной связи) [2].

В школьном курсе иностранного языка медиативную деятельность возможно использовать в рамках межличностной коммуникации и коммуникации в малых группах. При этом языковому посредничеству можно обучать на всех этапах учебного процесса. Остановимся более подробно на возможных формах медиации, которые, на наш взгляд, целесообразно использовать для развития у школьников медиативной компетенции.

I. Медиация без наличия интеракции.

К данной группе относятся следующие формы не интерактивной медиации: 1) перевод; 2) реферирование; 3) аннотирование; 4) обзор; 5) пересказ. Почти все эти формы могут в дальнейшем ввести учащихся в интерактивную деятельность, например, в беседу по проблематике пересказанного текста.

II. Медиация в рамках интеракции.

К основным формам подобной медиации, которые можно включать в обучение иностранным языкам на уровне школы, относятся: 1) последовательный перевод; 2) текстуализация интенций; 3) посредничество при переговорах.

III. Медиация смешанного типа.

К медиации смешанного типа мы относим языковое посредничество с элементами интеракции между медиатором и одним из коммуникантов (в отличие от медиации в условиях интеракции, когда коммуникативное взаимодействие осуществляется между коммуникантами, а медиатор выполняет чисто посредническую функцию). В этом случае медиатор несет на себе двойную функциональную нагрузку: языкового посредника и активного коммуниканта.

В нашей работе мы бы хотели остановиться на такой комплексной форме медиативной работы, как презентация собранной информации с последующим обсуждением. Данная медиативная деятельность может иметь форму социально-ориентированной проектной деятельности, в процессе которой у учащихся, выполняющих роль медиаторов, развивается информационно-селективная компетенция (особый вид информационной компетенции, где главную роль играют умения корректного отбора необходимой информации, ее переработки и дальнейшего использования в рамках коммуникативной деятельности).

Давайте рассмотрим этот формат на примере выполнения проектного задания группой учащихся, которые исследуют ту или иную проблемную ситуацию в месте проживания (страна, город и т.д.), должны сделать выводы и предложить свои идеи, как можно эту ситуацию улучшить. Чтобы выполнить это задание, учащиеся должны предпринять следующие шаги:

1. Ознакомиться с текущей обстановкой по исследуемой проблеме. Для этого школьникам необходимо:

а) самостоятельно изучить обстановку «на месте» и собрать информацию (факты, впечатления и т.п.), которую они зафиксируют в письменном виде, на аудио-, фото- или видео носителях;

б) использовать СМИ (прессу, радио, телевидение, Интернет), а также другие медиальные (вторичные) источники информации, которые сообщат им сведения в переработанном виде;

в) побеседовать с различными людьми, которые занимаются данной проблемой или являются специалистами в данной области.

2. Участники проекта собирают всю поступившую к ним информацию, обсуждают ее, вырабатывают определенную позицию по отношению к тем или иным данным и производят отбор (селекцию) необходимой информации.

3. На третьем этапе группа должна сделать необходимые выводы из полученной информации и выработать собственные предложения по улучшению ситуации. Учащиеся также определяют форму предстоящей презентации, распределяют роли докладчиков.

4. Учащиеся проводят презентацию полученных результатов и излагают свою точку зрения. Презентация может состояться в учебной группе, в классе или же иметь более высокий уровень (с приглашением гостей из других классов, родителей, представителей городской администрации и т.п.). В процессе презентации происходит активное взаимодействие (интеракция) с аудиторией, которое может принять форму дискуссии или дебатов.

Как видно из этого примера, данный вид работы активизирует практически все речевые умения учащихся и служит в том числе развитию ключевых компетенций.

Таким образом, формирование навыков и умений медиации осуществляется на основе самых разнообразных форм работы при включение всех компонентов иноязычной коммуникативной компетенции и способствует формированию ключевых компетенций. Кроме того, в рамках старшей школы развитие медиативной компетенции сопряжено с формированием начальных, элементарных умений будущей профессиональной деятельности учащихся, связанной с выполнением функций коммуникативного посредника, а значит в особой степени способствует развитию профориентационной компетенции.

Список использованных источников:

1. *Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка.* - М. : Изд-во МГЛУ, 2003. - 256 с.

2. Денисов М.К., Рыбарева Н.И. *Zeit fur Zeitung: Material-und-Ubungsbuch zum Referieren:* учеб. пособие. - Рязань, 2008. -220 с.

3. Латышев Л.К. *Технология перевода:* учеб. пособие. - М. : Академия, 2005. - 320 с.

УДК 372.8

Касембаева А.О.

Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
orazalovna555@mail.ru

Научный руководитель: доктор философии (PhD), доцент Газиханова Ж.Г.

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЕ

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению вопроса использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и ресурсов в системе школьного образования, которые сегодня воспринимаются в качестве одного из основных факторов модернизации образования и улучшению его качества.

Повсеместная компьютеризация, активное развитие информационных и цифровых технологий, нарастающая информатизация общества, создание глобального информационного пространства оказали и продолжают оказывать значительное влияние на различные сферы жизни и деятельности современного социума. Учитывая глубину, размах и последствия этого влияния,

не удивительно, что в рамках системы образования сегодня мы также говорим и о существовании информационно-образовательной среды, основной целью которой является обеспечение перехода образования в состояние, соответствующее современному цифровому и информационному обществу.

Применительно к образованию в обозначенных выше условиях можно выделить следующие основные виды ИКТ и ресурсов: компьютерные обучающие программы (электронные учебники, тренажеры, лабораторные практикумы, тестовые системы); обучающие системы на базе мультимедиа-технологий, построенные с использованием персональных компьютеров, видеотехники, накопителей; интеллектуальные и обучающие системы, используемые в различных предметных областях; базы данных по отраслям знаний; средства телекоммуникации, включающие в себя электронную почту, телеконференции, локальные и региональные сети связи, сети обмена данными и т.д.; электронные библиотеки, распределенные и централизованные издательские системы и др. [1].

Использование этих технологий и ресурсов в системе образования является одним из важнейших факторов совершенствования и оптимизации учебного процесса, обогащения арсенала методических средств и приемов, позволяющих разнообразить формы учебной работы и сделать урок интересным и запоминающимся для учащихся. Более того, внедрение таких технологий и ресурсов способствует достижению основной цели модернизации образования - улучшению качества обучения, увеличению доступности образования, обеспечению гармоничного развития личности, ориентирующегося в информационном пространстве, приобщенного к информационно-коммуникационным возможностям современных технологий и обладающего информационной культурой.

Информационные и коммуникационные технологии позволяют более полно реализовать целый комплекс методических, дидактических, педагогических и психологических принципов, делают процесс обучения более интересным и творческим. При этом учитывается индивидуальный темп работы каждого ученика, соблюдаются принципы доступности и дифференцированного подхода к обучению. Используя компьютер и Интернет, можно организовать на уроке индивидуальную, парную и групповую формы работы. Все это позволяет повысить мотивацию учащихся к изучению предмета, индивидуализировать обучение, сформировать у учащихся интеллектуальные умения и навыки работы с компьютером [2]. Однако необходимо помнить, что компьютер не может заменить учителя на уроке. Необходимо тщательно планировать время работы с компьютером на уроке и использовать его именно тогда, когда это действительно необходимо.

В контексте иноязычного образования в системе школьного образования отмеченный выше ряд образовательных технологий и ресурсов можно считать эффективным инструментом овладения языковыми коммуникативными навыками и освоения иноязычной культуры. Это подтверждается мнением многих учителей иностранного языка, которые отмечают, что их использование ресурсов содействует ускорению хода урока, росту заинтересованности учащихся к предмету и качества усвоения учебного материала, совершенствованию организации самостоятельной работы школьников, дают возможность индивидуализировать задания, исключают субъективность оценки и др.

Несомненно, что предметные образовательные результаты играют большую значимость для любого учителя - предметника, и в этой связи далее мы бы хотели немного остановиться на таком виде ресурса как обучающие системы, которые сегодня представлены большим количеством компьютерных программ и приложений, работающих как в автономном режиме, так и при условии подключения к интернету. Программы и приложения подобного рода обеспечивают благоприятные условия на уроках иностранного языка для организации регулируемой и независимой деятельности обучающихся. Они имеют возможность использовать компьютерные программы и приложения как с целью освоения отдельных тем на уроке, так и самоконтроля приобретенных знаний. В этом отношении, образовательный ресурс выступает более терпеливым учителем, способным воспроизводить задания столько раз сколько нужно ученику для получения верного ответа или решения задания, достижения поставленной цели и автоматизации приобретенного навыка [3].

При организации урока с использованием компьютерных программ, информация предоставляется обучающимся красочно оформленной, с использованием эффектов анимации, в виде текста, диаграммы, графика, рисунка. Все это, по мнению современных методистов, позволяет более наглядно и доступно, чем в устной форме, объяснить учебный материал. Очень

важно и то, что на таких уроках ученики могут работать в индивидуальном режиме, продвигаясь в постижении нового материала в своем темпе, возвращаясь к непонятому, если это требуется, или забегать вперед. Образовательный ресурс развивает их самостоятельность и создает благоприятную социально-психологическую атмосферу на уроке, придавая им уверенность в себе, это является немаловажным фактором для развития их индивидуальности [3].

Опыт собственной работы в качестве учителя английского языка в КГУ ШГ № 95 подтверждает слова о том, что школы активно включились в работу по модернизации образования. Так, программа развития нашей школы направлена на повышение качества обучения и воспитания учащихся через активную информатизацию образования и внедрение информационно-коммуникационных технологий обучения. Была разработана Программа информатизации КГУ ШГ № 95 (2020-2025 гг.) в соответствии с перспективными направлениями работы школы, трудовым распорядком, материально-техническим обеспечением, а также с учётом уровня ИКТ-компетентности учителей и обучающихся школы, их потребностями в сфере использования информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе. Главная идея Программы заключается в преподавании всех предметов с использованием ИКТ, а, следовательно, необходимо решать вопрос оснащения соответствующим оборудованием классных аудиторий и обеспечения программными компонентами всех предметов школьной образовательной программы. Это проблема до сих пор стоит остро во всех школах республики, хотя изменения, которым сегодня они подвергаются в условиях модернизации системы образования, не соотносимы с реальностью, когда педагогу приходится находиться в очередности к компьютерному классу, чтобы иметь возможность использовать возможности электронных образовательных ресурсов. Все ресурсы должны быть тщательно отобраны соответственно содержанию предмета, собраны и представлены в кабинете. Это совсем не означает, что учащийся смотрит в дисплей компьютера все 45 минут урока, но все ресурсы должны находиться под рукой ученика как ручка и карандаш, которыми ученик пользуется в течение урока по мере необходимости.

Таким образом, можно констатировать, что информатизация образования, обусловленная глобальными изменениями и, в первую очередь, развитием информационного и цифрового общества, позволяет решить главную задачу - повышение качества образования на основе использования современных технологий и ресурсов. Формирование в образовательном процессе умений работы с электронными средствами обработки и передачи информации способствует удовлетворению информационной потребности, развитию творческого и интеллектуального потенциала обучающихся и адекватному использованию информационных ресурсов в различных сферах человеческой деятельности. Все это достигается в условиях информационно-образовательной среды создаваемой образовательным учреждением, включающей в себя информационные образовательные ресурсы, технологическую среду, информационные и коммуникационные технологии, педагогические технологии.

В свою очередь учебный процесс в информационно-образовательной среде школы, основанной на использовании соответствующих образовательных ресурсов по сравнению с традиционным процессом обучения позволяет:

- увеличить возможности выбора средств, форм и темпа изучения образовательных областей;
- обеспечить доступ к разнообразной информации из лучших библиотек, музеев;
- дать возможность слушать лекции ведущих учёных и задавать им вопросы, принимать участие в работе виртуальных школ;
- повысить интерес учащихся к изучаемым предметам за счёт наглядности, занимательности, интерактивной формы представления учебного материала, усиления межпредметных связей;
- повысить мотивацию самостоятельного обучения, развития критического мышления;
- активнее использовать методы взаимообучения (обсуждение учебных проблем на форумах, в чатах, оперативное получение подсказок);
- развивать учебную инициативу, способности и интересы учащихся;
- создавать установку на непрерывное образование в течение жизни.

Из выше обозначенного следует, что информационное обеспечение современного образовательного пространства должно находиться на таком уровне, которое бы позволяло педагогу решать все стоящие перед ним учебно-воспитательные задачи быстро и эффективно, находить решение для той или иной педагогической ситуации. Современный спектр

информационных и коммуникационных технологий доказывает, что они эффективно справляются с данными задачами. Данные технологии в образовании в целом, в том числе и в обучении иностранного языка, могут быть применены практически на всех этапах учебного процесса, в частности: при подготовке теоретического материала; при создании информационно-методического обеспечения по дисциплине; при разработке демонстрационных материалов для занятия; при проверке знаний обучаемых; для сбора и анализа статистики успеваемости и др. Данный перечень может видоизменяться и расширяться педагогом в соответствии со спецификой педагогической деятельности. Новые информационные и компьютерные технологии - это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения и воспитания. Они позволяют реализовать личностно - ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учётом способностей детей, их уровня обученности, интересов и т.д.

Список использованных источников:

1. Романкова А.А. Информационные технологии в образовании // Молодой ученый, 2015. - № 6 (86). - С. 677-679.
2. Брыксина О.Ф. Конструирование урока с использованием средств информационных технологий и образовательных электронных ресурсов // Информатика и образование, 2004. -№5. - С.34-38.
3. Телицина Т.Н., Сидоренко А.Ф. Использование компьютерных программ на уроках английского языка // Иностранные языки в школе, 2002. - № 2. -С. 41-43.

УДК 371.1

Кебекпай А.Е.
Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
aluka_25@mail.ru

Научный руководитель: доктор философии (PhD), доцент Газиханова Ж.Г.

**ВАРИАТИВНЫЕ МОДЕЛИ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ
В РАМКАХ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

***Аннотация.** В статье рассматриваются модели смешанного обучения, которые сегодня представляют собой актуальные способы организации образовательного процесса в школе.*

Вопрос о существовании вариативных моделей в рамках смешанного обучения является довольно неоднозначным. Данное утверждение может быть объяснено следующим положением дел. В ряде научных публикаций, по умолчанию предполагается, что смешанное обучение представляет собой одну определённую модель организации образовательного процесса [1]. В работах ряда исследователей представлены более или менее детальные описания, а в некоторых случаях и алгоритмы организации смешанного обучения, однако они существенным образом отличаются друг от друга [2]. Подобные алгоритмы можно охарактеризовать как различные организационно-дидактические модели смешанного обучения, которые, однако, не представлены как элементы более широкой методологической рамки и не поставлены в соответствие с иными возможными моделями. Таким образом, наблюдается методологический дефицит, связанный с отсутствием общепринятой типологии моделей организации смешанного обучения, доступной для понимания и удобной в использовании не только для исследователей, но и для практиков.

Тем не менее, не смотря на описанную выше неоднозначность, во многих научных работах по рассматриваемому нами вопросы встречаются те или иные перечни «моделей смешанного обучения», каждая из которых имеет своё название, обладает определённой внутренней целостностью, восходит к определённому первоисточнику и в большинстве случаев вписана в ту или иную теоретическую рамку. В результате анализа зарубежных и российских публикаций было выявлено более 20 таких моделей, в той или иной степени отличающихся друг от друга. Их распространённость неодинакова. Так, в периодически разное время в изданных научных статьях, опубликованных в 2020 г. модель «Flipped Classroom» («перевернутый класс») упоминается не менее чем в 59 публикациях, модель «смена рабочих зон» («ротация станций») – не менее чем в

девяти, «Face-to-Face Driver» («Аудиторное обучение с онлайн поддержкой») – не менее чем в пяти; остальные модели упоминаются реже.

Относительно ранняя рамочная классификация форм организации образовательного процесса, в которую было вписано смешанное обучение, была разработана Консорциумом Слоана (Sloan Consortium). В соответствии с данным подходом выделяются три модели обучения, отличающиеся различным соотношением учебного времени студентов на очную работу с преподавателем и на работу в сети: доля работы в сети менее 30% от учебного плана – обучение с частичным применением интернет-ресурсов; от 30 до 79% – смешанное обучение; более 80% – дистанционное обучение [3-4]. Опираясь на данную типологию и исходя из определения смешанного обучения как той или иной комбинации очной и электронной формы организации образовательного процесса, некоторые отечественные авторы рассматривают три обозначенные выше модели как разновидности смешанного обучения [5]. Это соответствует рассмотренной выше частной традиции рассматривать дистанционное обучение в качестве одного из вариантов смешанного обучения, но отнюдь не добавляет ясности в вопрос о дифференциации моделей смешанного обучения.

Наиболее известная типология моделей смешанного обучения была разработана в 2012 г. сотрудниками американского Института Кристенсена (Christensen Institute) Х. Стейкером и М. Хорном и включает в себя шесть моделей [6]:

- 1) «Face-to-FaceDriver» (варианты смыслового перевода: «аудиторное обучение с онлайн-поддержкой», «очное обучение с частичным применением технологий»);
- 2) «Rotation» («ротационная модель», или «модель чередования»);
- 3) «Flex» («гибкая модель», «гибкий план», «гибкая адаптационная модель»);
- 4) «Online Lab» («онлайн лаборатория»);
- 5) «Self-blend» («факультативное самостоятельное онлайн-обучение», «саморегулируемое обучение», «учебное меню», «личный выбор»);
- 6) «Online Driver» («онлайн-обучение с аудиторной поддержкой»; другие варианты смыслового перевода – «дистанционное онлайн-обучение» и просто «онлайн-обучение»).

Описания шести обозначенных моделей широко представлены в зарубежной и российской литературе. Главная особенность данной типологии – эмпирический принцип выделения моделей, в той или иной степени различающихся по признакам «соотношения традиционной формы обучения с электронной и степени самостоятельности обучающихся при освоении учебного материала и выборе разделов курса для самостоятельного изучения» [7]. Налицо практическая ориентированность типологии, чёткая связь каждой из выявленных моделей не только с её организационно-педагогическими особенностями, но и с дидактическим назначением. Представленные модели, по сути, являются вариантами «основных сценариев взаимодействия субъектов образовательного процесса, в условиях смешанного обучения, заключающегося в рациональном комбинировании» очной и электронной составляющих учебного процесса.

Таким образом, данная типология по-прежнему является доминирующей в традиции смешанного обучения, во всяком случае, в отношении школьного образования.

Представленную типологию моделей смешанного обучения, безусловно, нельзя воспринимать как некую догму новой цифровой дидактики. Стремительность перемен неизбежно захватывает и способы организации образовательного процесса; обновление педагогических подходов становится, по существу, непрерывным процессом. При этом использование различных моделей требует разных подходов к отбору и разработке учебного содержания, учебных материалов и средств.

Список использованных источников:

1. Фалько К.И. Роль облачных сервисов в реализации смешанного онлайн и очного обучения в многопрофильном вузе // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики. 2020. №1. С. 146–156. DOI: 10.15593/2224-9389/2020.1.13
2. Краснов С.В., Калмыкова С.В., Краснова С.А. Смешанное обучение в эпоху цифровой трансформации // Проблемы современного образования. 2020. №1. С. 89–101. DOI: 10.31862/2218-8711-2020-1-89-101
3. Фандей В.А. Смешанное обучение: современное состояние и классификация моделей смешанного обучения // Информатизация образования и науки. 2016. №4. С. 115–125.

4. Кречетников К.Г. Особенности организации смешанного обучения // *Современные проблемы науки и образования*. 2019. №4. С. 88. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29019> (дата обращения: 06.04.2021).

5. Глотова А.В. Модели смешанного обучения в системе высшего образования: теория и практика // *Вестник НЦБЖД*. 2020. №3 (45). С. 38–48.

6. Staker H., Horn M.B. *Classifying K-12 Blended Learning*, 2012. 22 p. URL: <http://www.christenseninstitute.org/wp-content/uploads/2013/04/Classifying-K-12-blended-learning.pdf> (дата обращения: 05.04.2021).

7. Семёнова И.Н., Слепухин А.В. Дидактический конструктор для проектирования моделей электронного, дистанционного и смешанного обучения в вузе // *Педагогическое образование в России*. 2014. №8. С. 68–74.

УДК 81.13

Кожабекова Г.Ш.
Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
kozhabekovag77@mail.ru
Научный руководитель: к.ф.н., доцент Ан Е.Д.

РОЛЬ ВИДЕОРЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ И КОНКУРЕНТНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА TED TALKS

***Аннотация.** Использование платформы TED Talks в процессе обучения английскому языку в школе развивает ключевые навыки учащихся, а также помогает поддерживать интерес к изучению языка.*

Успешное изучение иностранного языка требует одновременного развития навыков по всем видам речевой деятельности: говорение, аудирование, чтение и письмо. Учебные материалы следует подбирать в соответствии с уровнем знаний учащихся: начальный, ниже среднего, средний, выше среднего, продвинутый. Более того, возникает необходимость частого повторения, пройденного перед вводом новой порции информации. Важно использовать инновационные достижения, которые могут увеличить количество и качество аутентичного языкового материала, изучаемого в классе, и успешно организовать автономную работу студентов. TED Talks, как современный хостинг с лекциями – отличный образовательный инструмент для изучающих английский язык.

TED (Technology Entertainment Design) – некоммерческая организация в США, которая проводит интеллектуальные конференции. Миссия организации - «распространять уникальные идеи» («идеи, достойные распространения»). Каждая лекция (или TED Talk) находится в свободном доступе для скачивания на сайте конференции и на сервисе видеохостинга YouTube. На данный момент у канала TED-Ed более 11 миллионов подписчиков на YouTube, а каждое из более чем 2500 видео набирает в среднем 500 000 просмотров. Докладчиками, как правило, являются специалисты из разных областей знаний - бывшие и действующие законодатели, бизнесмены, исследователи, известные общественные деятели, ученые, писатели. Бесплатные конференции в стиле TED проходят в разных странах, городах и колледжах, как на английском, так и на языках организаторов, и размещаются на отдельном канале TED Talks. Медиаресурсы от TED Ed (<http://ed.ted.com>) можно отнести к категории MOOK (массовых открытых онлайн-курсов), представляющих собой инновационные образовательные разработки» [1].

Основной особенностью инновационных электронных ресурсов, отличающейся от традиционных, является их интерактивность. Он включает использование активных форм обучения и тем самым стимулирует самостоятельную учебную деятельность учащихся. Следовательно, учащиеся вовлечены в многоаспектный учебно-изобретательский процесс и не работают с готовыми заданиями письменного содержания в учебнике. Материалы веб-сайта TED Talks широко используются в образовательных целях во всем мире и исключительно известны своей доступностью, мотивирующими мыслями и актуальными темами. Зарубежные исследователи признали основные моменты выступлений TED Talks, задающих современный уровень процесса обучения. Во-первых, в быстро меняющейся образовательной среде

выступления на TED обеспечивают доступ к важному и актуальному контенту из разных областей информации. Такие видеоролики могут повысить уровень вдохновения учащихся и привлечь их к изучению современных предметов, стимулируя стремление к непрерывному обучению и личному развитию. Во-вторых, эти лекции проанализированы с позиций дискурсивного анализа и охарактеризованы как «новый популяризирующий гибридный жанр, занимающий промежуточное положение между университетской лекцией, выступлением на конференции и телевизионным документальным фильмом». Наконец, что не менее важно, TED-доклады дают широкое поле для объяснительных исследований, позволяя ответить на вопрос, как достигается эффективное общение, какие презентационные навыки использует спикер в той или иной речи.

Формирования навыков с помощью TED Talks

Большая часть исследований, связанных с изучением видеоконференций TED Talks в первую очередь направлена на использовании платформы в качестве обучающего материала во время классных занятий, но редко какой автор рассматривает данный ресурс как инструмент для формирования навыков самостоятельного обучения. В данном направлении выделяются работы Рыбалко, Захаровой и Стогниевой, предлагающие определённый подход к эффективному процессу самостоятельного обучения с помощью видеоматериалов.

Так, Рыбалко[2] в своей статье выдвигает гипотезу о том, что формирования навыков самостоятельного обучения может быть эффективным если:

- разработаны и внедрены критерии отбора видеолекций TED Talks;
- разработаны упражнения для разных этапов работы с видеолекциями TED Talks;
- методически грамотно организована самостоятельная работа студентов с видеолекциями TED Talks;
- созданы условия для повышения мотивации студентов к изучению иностранного (английского) языка.

Идею о необходимости четко сформулированных критериев подбора видео поддерживает Захарова [3]: “Однако, хотя и абсолютно любой видеоматериал может стать обучающим, не каждый материал несёт образовательную функцию и способствует овладению иноязычной коммуникативной компетенцией. Для того, чтобы видеоматериал стал учебным, необходимо правильно обозначить критерии его отбора.” Ключевые критерии для подбора видеоматериалов, представленные в работах Рыбалко, Захаровой и Стогниевой [4] следующие:

- соответствие уровню языковой подготовки студентов языкового оформления видеозаписей;
- актуальность и современность тематики видеозаписей;
- соответствие учебным целям и задачам;
- небольшая продолжительность (5–12 минут);
- выступление как носителей, так и не носителей английского языка;
- коммуникативная нагрузка, информационная и социокультурная ценность видеоматериалов.

При этом Стогниева дополнительно выделяет категории видео, которые могут быть неэффективными:

- контент старше трех лет;
- высокий уровень сложности восприятия;
- продолжительная длительность;
- малое количество просмотров.

После отбора в соответствии с критериями, с выбранными видео должна проводиться соответствующе выстроенная учебная аудиторная и самостоятельная работа, включающая упражнения и задания на развитие целевых языковых знаний и речевых умений. В большинстве случаев преподавателю необходимо разрабатывать учебные задания индивидуально для каждой новой целевой аудитории при даже строго определённой учебной программе дисциплины, определяющей, какими компетенциями в итоге должны обладать студенты. Универсальность учебных заданий является заветной мечтой преподавателей, но будучи разработанными для одной группы одного направления подготовки с одним уровнем владения языком, данные задания должны быть адаптированы для повторного использования в обучающей среде с некоторыми иными вводными [3].

Помимо методики самостоятельного обучения, не менее важно поддерживать мотивацию учеников к самостоятельному обучению [5]: Задача учителя EFL состоит в том, чтобы

предоставить учащимся дополнительные стимулы для внутренней мотивации, иметь возможность заинтересовать учащихся предметом и поощрять самостоятельную работу за пределами класса, а аутентичные учебные тексты, как сообщается, являются одним из наиболее успешного средства для этого.

Возможности для изучения:

Сформированные задания вышеуказанными авторами направлены в первую очередь на активное слушание и обсуждение, но при этом игнорируются возможности обучения, которые открываются перед учениками, если им поставить задачу подготовки собственного мини выступления по аналогии с TED Talks. Выступления на TED Talks мотивируют студентов самостоятельно преследовать свои интересы, а некоторых побуждают к дальнейшим исследованиям. Брей и Маккласки [6] считают, что «учащиеся хотят быть вовлеченными в контент и хотят узнать больше о том, что им интересно». Стогниева утверждает, что «содержание обучения, адаптированное к учебным потребностям и конкретным интересам, повышает мотивацию к изучению иностранного языка, что приводит к повышению уровня владения английским языком». TED Talks, соответствующие интересам учащихся, стимулируют их использование языка и улучшают другие аспекты общения, давая им интересные и мотивирующие идеи. Ted.com предоставляет широкий выбор видеороликов с различной тематикой, что позволяет каждому студенту найти что-то интересное лично для него или выбрать тему, соответствующую образовательной программе студентов.

TED Talks, как современная площадка, отвечают реалиям дня и предлагают актуальные материалы на самые разные темы и современные проблемы. Это помогает студентам улучшить свои языковые навыки и получить знания из различных областей обучения. Вся рассмотренная теория и данные исследований показывают, что TED Talks также повышают мотивацию студентов. Мотивация учащихся может варьироваться в зависимости от контекста изучения языка и целей. Мотивация играет ключевую роль в успешном овладении языком. Важно иметь в виду, что преподаватели играют значительную роль в мотивации учащихся к изучению иностранного языка. Некоторые преподаватели EFL иногда упускают из виду мотивацию. Учителя должны вдохновлять своих учеников на использование собственных мотивационных процессов в особенно сложных областях. Выступления на TED мотивируют студентов самостоятельно преследовать свои интересы, а некоторых побуждают к дальнейшим исследованиям.

Список использованных источников:

1. Иванова А.М., Малыгина Е.В. *Возможности использования современного медиа-контента Ted Talks в обучении английскому языку как второму иностранному* // Вестник ЮУрГППУ. 2017. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnosti-ispolzovaniya-sovremennogo-media-kontenta-ted-talks-v-obuchenii-angliyskomu-yazyku-kak-vtoromu-inostrannomu>.
2. Рыбалко Т.Г. *Формирование навыков самостоятельной работы у будущих ИТ-специалистов с помощью видеоконтента TED Talks* // Вестник ВятГУ. 2019. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-navykov-samostoyatelnoy-raboty-u-buduschih-it-spetsialistov-s-pomoschyu-videokontenta-ted-talks>
3. Захарова М.В. *Видеолекции в развитии профессиональных компетенций студентов / Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. 2020. № 05 (46). Режим доступа: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/videolektsii-v-razvitii-professionalnykh-kompetentsij-studentov.html>*
4. Stognieva, O., *Teaching Business English with TED Talks: Putting Ideas into Practice (June 30, 2019). Journal of Language and Education, 2019, 5(2), 95-111 doi: 10.17323/jle.2019.7995, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3511740>*
5. Baeva E.M. *Some advantages of using TED Talks as authentic study material* // Коммуникативные исследования. 2017. №3 (13). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/some-advantages-of-using-ted-talks-as-authentic-study-material>.
6. Bray, B.A, McClaskey, K.A. *Make Learning Personal. The What, Who, WOW, Where, and Why. 1st edition.*

Оспанова Р.Ж.
Магистрант, Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
r.ospanova1998@mail.ru
Научный руководитель: к.ф.н., профессор Ибраева Б.М.

ПРЕПОДАВАНИЕ БИОЛОГИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ВОЗМОЖНОСТИ И ТРУДНОСТИ

***Аннотация.** С развитием любой науки происходит расширение терминологической базы этой науки. История развития биологии, безусловно, связана с греческим и латинским языком, но в 20 веке происходит активное развитие биологии как науки. В этой статье рассматривается, как можно на практике изучать биологию через английский. Отмечается, что изучение биологий через английский язык – это новое дополнительно средство для наших учеников.*

Согласно концепции ЮНЕСКО понятие «многоязычное образование» предполагает использование в образовании, по меньшей мере, трех языков: родного, регионального или национального и международного языка. Применение этих языков является «важным фактором инклюзивности и качества образования» [1].

В послании Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017г сказано: «Наш путь в будущее связан с созданием новых возможностей для раскрытия потенциала казахстанцев. Развитая страна в XXI веке – это активные, образованные и здоровые граждане» [2].

Первый президент Казахстана Нурсултан Назарбаев в своих обращениях к народу неоднократно уверенно заявлял, что наша страна должна войти в число 30 самых конкурентно способных стран мира. Залогом успешного воплощения в жизнь этого утверждения является, прежде всего, личность человека, формирование которой начинается в школе [3].

Поликультурная многогранная личность – это открытый для общения человек. А открытость для общения предполагает возможность свободной коммуникации с людьми разных национальностей и языков, следовательно, поликультура немыслима без полиязычия, основы которого также должны закладываться в школе. Рационален такой подход, прежде всего, видимо, для предметов естественного цикла (математики, физики, биологии, химии), поскольку в них используется знаковая система (математика, физика, химия) и огромное количество не имеющих специального перевода терминов на латинском языке (биология). Последнее даёт возможность учителю освоить язык в короткие сроки и на должном уровне подготовиться к столь непростому, ответственному, но необходимому в современных условиях делу [2].

Преподавание биологии на английском языке в настоящее время является действенным инструментом подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

Однако, поскольку педагогов, которые могли бы преподавать биологию на английском языке, в университетах еще только готовят (в некоторых только собираются готовить), школы, перешедшие к преподаванию биологии на английском языке, приглашают преподавателей из казахско-турецких лицеев. У них есть серьезный опыт в преподавании предметов на трех языках. Есть свои наработки, учебники, методические пособия.

Анализ нынешней ситуации, сложившейся с преподаванием биологии в школах Казахстана на английском языке позволяет сделать вывод о том, что до сих пор не существует четко разработанного теоретического основания для обучения студентов–будущих преподавателей биологии на английском языке с учетом требований сегодняшнего дня. Не определен статус таких специальностей и неизвестно по каким причинам они относятся к разряду неязыковых, хотя студенты должны сдавать как вступительный, так и государственный экзамен по иностранному языку, проходить педагогическую практику и получать диплом учителя иностранного языка. Отсутствует типовая учебная программа подготовки учителей по двум специальностям с учетом специфики обучения [4]

Для реализации концептуальных принципов, изложенных во всех посланиях первого Президента РК Н.А. Назарбаева, посвященных модернизации системы образования и, в частности, переходу к преподаванию ряда наук на английском языке, необходимо внедрить

качественно новую организацию учебного процесса в педагогических ВУЗах, которая обеспечит привлекательность и конкурентноспособных выпускников специальности "Биология и иностранный язык", позволит достичь стандартов высокого качества подготовки и признания соответствующей квалификации в ЕС [4]

Необходимо отметить, что существуют трудности психологического и лингво-педагогического характера, связанные с индивидуальными особенностями субъектов образовательного процесса. Старший подросток, испытывающий состояние душевного равновесия, психологического комфорта в учебном коллективе – это социально адаптированный человек, у него не нарушены психические функции (мышление, память, внимание, мышление, восприятие, эмоции), его можно назвать психически здоровым человеком [5]

Проблемы старших подростков касаются в основном страхов и тревог, связанных с самоутверждением в среде сверстников, с проблемой выбора профессии, а также с учебной деятельностью. Сама по себе тревога – это эмоциональная реакция, характеризующая ощущения внутреннего напряжения. В состоянии тревожности происходит сильное психоэмоциональное напряжение, поэтому наличие высокой тревожности у старшеклассников является фактором риска. Он может провоцировать различные нарушения невротического характера, расстройства психики и здоровья. Именно поэтому классным руководителям и учителям – предметникам необходимо владеть информацией о эмоциональном состоянии старших подростков [5]

29% современных старшеклассников имеют высокий показатель эмоциональных расстройств в ситуациях, связанных со школой, успеваемостью, общением с учителями. Одним из основных факторов стресса в школе являются контрольные работы, итоговые зачеты, экзамены и обучение на иностранном языке всех предметов. Волнение по поводу учебных неудач создает накопление негативных эмоций, которые мешают идти к поставленной цели. Только 74% старшеклассников уверены в своих учебных способностях. Повышенная тревожность и эмоциональный дискомфорт, вызванные учебным процессом, отражаются на эмоциональном здоровье школьников. Как показывает анкетирование, с тревогой у большинства числа старшеклассников обнаруживаются связь такие переживания, как возможность потерпеть неудачу - 76%, чувство собственной неполноценности – 23%, незащищенности и вины – 24%. Исследование показало, что повышенные требования к уровню знаний учащихся старших классов в соответствии с мотивацией дальнейшего обучения в вузе создают условия для возникновения новых учебных факторов, отрицательно сказывающихся на здоровье старшеклассников [5]

В условиях быстро меняющегося мира и увеличения потоков информации фундаментальные предметные знания являются обязательной, но не достаточной целью образования. Учащиеся должны не просто овладеть суммой знаний, умений и навыков, на что направлена система казахстанского образования (знание центризм). Гораздо важнее и сложнее привить учащимся умение самостоятельно добывать, анализировать, структурировать и эффективно использовать информацию для максимальной реализации и полезного участия в жизни общества (компетентность).

Эта цель строго соответствует задачам биологического образования на современном этапе – воспитание поликультурной, конкурентноспособной, компетентной личности. А преподавание биологии должно быть приведено в соответствие с современным состоянием биологической науки, языком № 1 международного общения и способами передачи знаний современными средствами.

Список использованных источников:

1. *Образование в многоязычном мире: Установочный документ ЮНЕСКО.* — Париж, 2003. — 38 с.
2. Назарбаев Н.А. *Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда.* — 2017. — 31 января. — № 32.
3. Назарбаев Н.А. *Модернизация 3.0 // Казахстанская правда.* — 2017. — 31 января. — № 218-219.
4. *Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // Указ Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118.*
5. Турчинова Г.В. *Психолингвистические предпосылки овладения иностранным языком для специальных целей студентами педагогических вузов. // – Вестник. - К.: Изд. центр КНЛУ, 2004. – с. 71-79.*

Сердалинова С.Х.
 Магистрант, «Bolashaq» Академиясы
 Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
 sayka84@mail.ru
 Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., профессор Б.М. Ибраева

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақала жалпы білім беретін мектептердің жоғары сынып оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы шет тілі құзыреттілігін қалыптастырудың жалпы мәселелеріне арналған. Автор өздік жұмыстың тиімділігін оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың формасы, оқушылардың өздік жұмысты орындауға дайындығын анықтайтын негізгі критерийлер ретінде қарастырады. Педагогикалық тәжірибені зерделеу негізінде автор "ағылшын тілі" пәні аясында жоғары сынып оқушыларының өзіндік жұмысын тиімді ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсыныстарды тұжырымдайды.

Білім берудің қазіргі жағдайы сәтті және сенімді игеруді қажет ететін ақпарат көлемінің өсу тенденциясымен сипатталады. Мұндай ассимиляцияның сәтті болуының бір мүмкіндігі - оқушылардың өзіндік жұмысы. Шет тілі бойынша өзіндік жұмыс – өзін-өзі тәрбиелеудің ерекше түрі. Ол көпфункционалды сипатқа ие және қазіргі заманғы маманның қажетті кәсіби құрамдас бөлігі ретінде шет тілін меңгеруге көмектеседі, дербес білім алу дағдыларын қалыптастыруға және ақпараттық мәдениетті дамытуға ықпал етеді [1].

Шет тілін үйренуде тілдік материалдың үлкен көлемін, жаңа нақты және лингвистикалық және аймақтық ақпаратты игеру қажеттілігінен басқа, оқушылар сөйлеу әрекетінің негізгі түрлері – сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу бөлімдерінде дағдыларды игеруі керек. Бұл мәселені тек сабақ барысында шешу қиын – оқушылардың өзіндік жұмысын жүйелі түрде ұйымдастыру қажет. Қазіргі уақытта коронавирустық инфекцияның таралу қаупіне байланысты отандық білім беру жүйесі қашықтықтан, ал жақында аралас оқыту форматына көшуге мәжбүр болды. Бұл жағдай білім берудің барлық деңгейлерінде шет тілдерін қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру мәселесіне ғалымдардың, әдіскерлер мен практик-педагогтердің ғылыми қызығушылығын өзектендірді.

Ең алдымен, дидактикалық жүйе ретінде "тәуелсіз жұмыс" ұғымының анықтамасына жүгінеміз. Ең дәл және толық анықтаманы И.А. Зимняя ұсынады: "тәуелсіз жұмыс мақсатты, ішкі уәжді, объектінің өзі орындалатын әрекеттер жиынтығында құрылымдалған және оны іс-әрекеттің процесі мен нәтижесі бойынша түзететін болып көрінеді. Оны жүзеге асыру өзін-өзі танудың, рефлексивтіліктің, өзін-өзі тәрбиелеудің, жеке жауапкершіліктің жеткілікті жоғары деңгейін талап етеді, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі тану процесі ретінде оқу объектісіне қанағат береді" [2]. Оқушының өзіндік жұмысының тиімділігі бірқатар факторларға байланысты, олардың ішінде ең маңыздылары:

- баланың өз бетінше жұмыс істеуге дайындығы;
- өзіндік жұмысты оңтайлы ұйымдастыру және оны мұғалімнің түзетуі.

Оқушылардың өзіндік жұмысқа дайындығы анықталады:

- шет тілін меңгеруге оңтайлы уәждеменің болуы;
- оқу, сөйлеу, тыңдау, жазу саласында өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыру;
- анықтамалық әдебиеттермен, сөздіктермен тиімді жұмыс істеу дағдыларын және техникалық оқыту құралдарымен жұмыс істей білу.

Оқытушы тарапынан оқушылардың өзіндік жұмысын тиімді ұйымдастыру сәйкесінше:

- зерттеу, жеке есепке алу, оқушының шет тілін оқуға деген ынтасын қалыптастыру;
- оқушыларда оқу, сөйлеу, тыңдау, жазу саласында өзіндік жұмыс дағдыларын дамыту бойынша мақсатты қызмет;
- білім алушылардың бойында анықтамалық әдебиеттермен және сөздіктермен тиімді жұмыс істеу дағдыларын дамыту бойынша мақсатты қызмет;
- оқушыларды оқытудың техникалық құралдарымен жұмыс істеуге үйрету.

Осылайша, жоғары сыныптарда шет тілі бойынша өзіндік жұмыстың мақсаты шет тіліндегі кәсіби-бағдарланған ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру (ақпаратты оқу,

аудару, Шығармашылық қайта ойлау, оны жеке бағалау және кейіннен пайдалану), сондай-ақ ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыру (сөйлеу және тыңдау) болып табылады.

Шет тілін меңгеру процесінің негізгі формасы-оқушының өзіндік жұмысын тікелей ұйымдастыру, мұғалімнің бақылауы, сонымен қатар өзара бақылау және өзін-өзі бақылау жүзеге асырылатын сабақ.

Оқушылардың өзіндік жұмысы бойынша тапсырмалардың бірнеше классификациясы бар:

- мұғалім оқушыларға тапсырма беріп, оны қалай жасау керектігін көрсететін оқу тапсырмалары [3];

- жаттығу тапсырмалары-үлгі бойынша тапсырманы орындау;

- іздеу тапсырмалары – оқушылар өз бетінше орындаған.

Оқушылардың өзіндік жұмысына арналған тапсырмалар нақты тұжырымдалып, оқытылатын пән тақырыптары бойынша бөлінуі керек және олардың көлемі оқу бағдарламасында бөлінген сағаттармен анықталуы керек. Оқушылардың өзіндік жұмысының нәтижелерін мұғалім бақылауы керек. Бұл нәтижелер оқушылардың оқу жетістіктерін формативті және жиынтық бағалау аясында бағаланады және ескеріледі.

Айта кету керек, оқушылардың өзіндік жұмысына арналған тапсырмалар сөзсіз саралануы керек. Тапсырмалар топтық және жеке болуы мүмкін. Кейінгі кезеңдерде шығармашылық сипаттағы тапсырмалар басым болады (жобалар, рефераттар, эсселер, глоссарийлерді құрастыру және т.б.), оқушылардың дағдылары мен дағдылары қалыптасқан сайын тапсырмалар біртіндеп күрделене түседі; мұғалімнің көмегі консультативтік сипатқа ие болады, ал оқушылардың тәуелсіздігі артады; оқу іс-әрекетінің сапасы артады.

Оқушының шет тілін үйренудегі өзіндік жұмысына лексикалық бірліктерді жаттау, сөзжасам және грамматика ережелерін меңгеру, оқу ережелеріне сәйкес мәтіндерді дауыстап оқу, мәтіндерге сұрақтар мен жауаптар құру, орыс тіліне аудару (ауызша және жазбаша) және т. б. кіреді.

Оқу, сөйлеу, жазу саласында өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын дамыту коммуникативтік тәсіл негізінде, нақты тілдік жағдайлардың (нақты адамдармен сұхбат, сөйлеулерден, телефон арқылы сөйлесулерден үзінділер және т.б.) көмегімен жүзеге асырылады. Осылайша, біз оқушының шет тілінде сөйлесу қабілетіне деген сенімін арттырамыз және оны осы қарым-қатынасқа ынталандырамыз; біз "тірі" қарым-қатынас, идиомалық өрнектерді контекстік қолдану, жаргон және ауызекі лексика дағдыларын дамытамыз, нәтижесінде ауызша және жазбаша сөйлеуден бастап оқу мен тыңдауға дейінгі барлық тілдік дағдылардың бір уақытта дамуына әкеледі.

Жүргізілген тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелері шағын көлемді және әртүрлі мазмұндағы мәтіндер (журнал мақалалары, сұхбаттар, әдеби шығармалардың үзінділері, веб-сайттар, сауалнамалар, жарнамалық мақалалар, энциклопедиялардан үзінділер және т.б.) жоғары сынып оқушылары арасында үлкен қызығушылық тудыратынын дәлелдейді.

Бұл мәтіндердегі тапсырмалар әртүрлі болуы мүмкін:

1. Жауап беру, "шындық" немесе "дұрыс емес".

2. Тақырыптарды абзацтармен байланыстырыңыз.

3. Параграфтарды логикалық ретпен орналастырыңыз.

4. Мәтіндегі фактологиялық қателерді табыңыз.

5. Оқылғанға жеке көзқарас білдіріңіз.

6. Таңдалған сөздердің мағынасын анықтаңыз және т. б.

Сөйлеу саласында өзіндік жұмысты ұйымдастырудың ең жақсы нұсқасы-рөлдік ойын шығаруға және мәселені талқылауға дайындалуға арналған тапсырмалар.

Ағылшын тілінде жазу әрекетпен өз бетінше жұмыс жасау дағдысын дамыту бойынша жұмыста коммуникативті бағыттағы келесі тапсырмаларды қолдануға болады:

1. Жеке хат жазу.

2. Оқиғаның сипаттамасы.

3. Жарнама мәтінін жазу.

4. Веб-сайт үшін мазмұнды дамыту.

5. Сұхбат дайындау.

Бұл жұмыстың маңызды бөлігі, әрине, грамматика болуы керек. Грамматикамен жұмыс жасау үшін аналитикалық тәсілді қолдана отырып, мұғалім алдымен оқушыға грамматикалық құрылымдарды немесе формаларды қолдану ережелерін өз бетінше тұжырымдауға, содан кейін оларды оқулықтағы ережелермен салыстыруға мүмкіндік береді. Жоғарыда айтылғандай,

мұғалімнің анықтамалық және ақпараттық көздермен (бір және екі тілді сөздіктер, грамматикалық анықтамалықтар, схемалық альбомдар, карталар) өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырудағы қызметі өте маңызды. Оқушыларға мұндай әдебиетті ұйымдастырудың негізгі принциптерін, онымен жұмыс істеудің жалпы принциптерін, оқушының өзіндік жұмыс процесінде қажет болуы мүмкін білімнің әртүрлі салалары бойынша анықтамалық әдебиеттің жалпы құрылымын түсіндіру қажет.

Өздік жұмысты ұйымдастыру және мазмұны бойынша мұғалімнің практикалық кеңестері мен ұсыныстарын орындау оқушыға шет тілін меңгеруде сәтті алға жылжуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Андронкина Н.М. Проблемы обучения иноязычному общению в преподавании иностранного языка как специальности / Н.М. Андронкина // *Обучение иностранным языкам в школе и вузе.* – СПб., 2001. – С. 150–160.

2. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя / Н.Д. Гальскова. – М.: АРК-ТИ, 2000. – 136 с.

3. Зимняя И.А. Основы педагогической психологии: учебное пособие / И.А. Зимняя. – М.: Просвещение, 1980. – 528 с.

4. Швалова Г.В. Речевые упражнения и способы их применения на занятиях по профессиональному языку со учениками технических специальностей / Г.В. Швалова // *Материалы III всероссийской научно-практической заочной конференции.* – Томск, 2008. – С. 160–164.

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

ҚҰҚЫҚТАНУ

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Алдабаева А., Алғожа А. ҚЫЛМЫСТЫҢ ЖАСАЛУ ТЕТІКТЕРІ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ.....	4
Амангельдиев Е.Е. АЛҚА БИЛЕР СОТЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ.....	7
Дәуленбай А. АДАМ ҰРЛЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	10
Жараспай А.Ж. РЕЦИДИВТІ ҚЫЛМЫСТЫҢ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ.....	13
Исаева М. СУБЪЕКТЫ ПРАВООЗАЩИТНОЙ СИСТЕМЫ.....	16
Исина Ж.Е. УЧАСТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В УПРАВЛЕНИИ ДЕЛАМИ ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	18
Қанағатов М.Б. ОТНОШЕНИЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ К ЗАКОНУ.....	20
Мухтаров Б.А. ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ЗАХВАТ ЗАЛОЖНИКА В ЗАРУБЕЖНОМ УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ.....	22
Мұқаметжан Б. ПАТРУЛЬДІК ҚЫЗМЕТТІҢ КЕЙБІР ФУНКЦИОНАЛДЫҚ БЕЛГІЛЕРІ ЖӨНІНДЕ.....	24
Оразбаева Т.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ПОЛЬШАДАҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ БАҚЫЛАУ ҰЙЫМДАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТҮРДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ.....	27
Такиров Д., Нұрғаева Д. ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	30
Ташенов Б. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЭВТАНАЗИЯ МӘСЕЛЕСІ.....	33
Темирбаев М.У. ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН И ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ.....	36
Қусаинова А.А. СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ВИКТИМОЛОГИИ КАК НАУКИ, ЕЁ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРЕСТУПНОСТИ.....	40
Гиберт А.Н. ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОФАЙЛИНГА.....	44

ҚАРЖЫ

ФИНАНСЫ

Абдугалиева М.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ИПОТЕКАЛЫҚ КРЕДИТТЕУДІҢ ДАМУЫ..	49
Айнабекова Б.А. НЕСИЕ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР МЕН ОНЫҢ МӘНІ.....	51
Арыстанов С.С. БАНКТІҢ ДЕПОЗИТТІК САЯСАТЫН ЖЕТІЛДІРУ.....	54

Асанова Д.К. СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	57
Байзакова Д.Ж. ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	60
Байшова К.О. ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІНІҢ АҚША-НЕСИЕ САЯСАТЫ.....	62
Бірімкүл Г. ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	64
Зайырова С.С. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ ДЕПОЗИТТІК САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ.....	67
Кошмаганбетова А.Е. ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ БАНКРОТТЫҚ МЕХАНИЗМІ.....	70
Мұхаева А.А. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ КРЕДИТТІК ПОРТФЕЛІ.....	72
Рсай Д.М. ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	74
Сидорова О.В. ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ ГОСУДАРСТВА: КЕЙС КАЗАХСТАНА.....	78
Усенбаева Ж.К. ФИСКАЛДЫҚ САЯСАТ-ЭКОНОМИКАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫ ҚҰРАЛЫ.....	81
Шәріп Ж.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК МЕНЕДЖМЕНТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ.....	85
Шегетаев Б.Т. МЕТОДЫ ОЦЕНКИ КОНКУРЕТНОГО ПРЕИМУЩЕСТВА.....	88

**ҚАЗАҚ ТІЛІ
МЕН ӘДЕБИЕТІ**

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Адамов Д.К. БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ СТИЛЬДІК-СИНТАКСИСТІК СИПАТЫ.....	92
Айдарбекова М.Н. БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	96
Байжуманова А.А. ШЫЛАУ СӨЗ ТАБЫНА ҚАТЫСТЫ АЛҒАШҚЫ ТҰЖЫРЫМДАР.....	99
Дарибай М.Т. ШӘКӘРІМ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ӘДЕБИ НЕГІЗДЕРІ.....	101
Джанталиева А. АКАДЕМИЯЛЫҚ ШЕШЕНДІКТІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	105
Дымбаева Г.К. ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДІҢ БАЙЛАНЫСУ ЖОЛДАРЫ.....	108
Ержуманова Г.К. ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНДЕГІ НӨЛДІК ФОРМА.....	112
Ермекова А.Е. РИТОРИКАЛЫҚ МӘТІННІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	115
Зыямиденова А.М. БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	120
Калиакпарова Р.М. КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ, СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ.....	124
Камитова З.Р. ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕР АРҚЫЛЫ КҮРДЕЛЕНУІ.....	129

Коптлеева А.	
СӨЗ ӨНЕРІНДЕГІ МИФОЛОГИЗМ МӘСЕЛЕСІ.....	131
Мейрамбекова М.	
Ә. КЕКІЛБАЕВ – КӨРКЕМ СӨЗДІҢ ШЫНАЙЫ ШЕБЕРІ.....	135
Нурмуханова А.	
МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР.....	139
Оспанова К.Д.	
КҮРДЕЛІ ЗАТ АТАУЫНЫҢ ЖАСАЛУЫ.....	142
Сексенова З.А	
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТІЛТАНУДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛДАР.....	144
Смайылова С.С.	
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ САЛТ- ДӘСТҮР ЛЕКСИКАСЫ.....	149
Төлеген К.	
С. ТАЛЖАНОВТЫҢ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ.....	151

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Адилбекова Л.	
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ.....	156
Асанова Н.И.	
О ПРОБЛЕМЕ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА.....	159
Әбдірахманова Д.М.	
БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ӘДЕБИЕТТІК ОҚЫТУ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	162
Әтен Г.	
ОРТАҒЫ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ЖАПСЫРУ САБАҚТАР АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМДАРЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ.....	164
Бадретдинова Ф.Р.	
Я-КОНЦЕПЦИЯ КАК ЗНАЧИМЫЙ ЭТАП САМОСОЗНАНИЯ В ЮВЕНАЛЬНЫЙ ПЕРИОД.....	167
Бондарь Т.С.	
ПРОБЛЕМА АДАПТАЦИИ-ДЕЗАДАПТАЦИИ ВОСПИТАННИКОВ ВОЕННОЙ ШКОЛЫ С ПОЗИЦИЙ ПСИХОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ.....	170
Жангожина Г.М.	
ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	174
Жолжақсы Б.	
ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ.....	177
Изгулеуова С.Д.	
ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ТӘСІЛДЕРІ - БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ КЕПІЛІ.....	179
Инкербаева А.С.	
АДАПТАЦИОННАЯ ГОТОВНОСТЬ СТУДЕНТОВ-ПСИХОЛОГОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ БУДУЩЕМ.....	181
Нургазина М.Б.	
К ВОПРОСУ О ПРОБЛЕМАХ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	183
Сатемирова Д.А.	
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ РЕФЛЕКСИЯСЫН ДАМЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ.....	186

Шишқунова-Михайлова О.А. СТАРШИЙ ДОШКОЛЬНЫЙ ВОЗРАСТ КАК СЕНЗИТИВНЫЙ ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА.....	188
---	-----

ШЕТ ТІЛІ: ЕКІ ШЕТ ТІЛІ

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК: ДВА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКА

Айтбақаева Г.Қ. ЖАҢҒЫРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ НЕГІЗДЕРІ.....	192
Вяхирева Л.С. МОБИЛЬНЫЕ ПРИЛОЖЕНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	194
Исмакова М.М. ВИДЫ И ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ МЕДИАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ.....	196
Касембаева А.О. ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛЕ.....	197
Кебекпай А.Е. ВАРИАТИВНЫЕ МОДЕЛИ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В РАМКАХ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	200
Кожобекова Г.Ш. РОЛЬ ВИДЕОРЕСУРСОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ И КОНКУРЕНТНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА TED TALKS.....	202
Оспанова Р.Ж. ПРЕПОДАВАНИЕ БИОЛОГИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ВОЗМОЖНОСТИ И ТРУДНОСТИ.....	205
Сердалинова С.Х. АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	207

«Магистрлік оқулар – 2022»

МАГИСТРАНТТАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ

«Магистерские чтения – 2022»

МАТЕРИАЛЫ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МАГИСТРАНТОВ

Мақалалар авторлық редакцияда басылды.

Мақала мазмұнына ұйымдастырушылар мен баспа бөлімі жауапты емес.

Статьи даны в авторской редакции.

Оргкомитет и редакция не несет ответственности за содержание работ.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**

Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Борамбаева М.Н.**

Басуға 17.03.2022 ж қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 26,75 б.т.

Таралымы 500 дана. Әріп түрі «Times»

«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа

бөлімінде басылып шығарылды

Қарағанды қ., Ерубасев көш., 14